119. ÉVFOLYAM 2006. JÚNIUS 2. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

ACTA EXECUTIONIS PACIS
LUIGI FERDINANDO MARSILI GRÓF TUDOMÁNYOS
ÉS POLITIKAI HAGYATÉKA

Tóth Ferenc
Ex libris baron de Tott. Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában

Lázár Balázs
Mantova visszafoglalása a második koalíciós háború idején, 1799. július 5 -- július 30.

VITA
A HADTÖRTÉNET-ÍRÁSRÓL

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry

Managing Editor Gábor Hausner

Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -325-16-44, Fax (36-1)-325-16-46

E-mail: hadtkk@vipmail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee

2000 HUF annually, 500 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt.
Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry

Responsable éditorial: Gábor Hausner

Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-00, Télécopie: (36-1)-325-16-04

Rédaction et Maison d'Édition

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-325-16-44, Télécopie: (36-1) -325-16-46

E-mail: hadtkk@vipmail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:

2000 HUF (annuel), 500 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt.
Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

119. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2006. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Ágoston Gábor, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Georgetown University (Washington); *Babkovity Attila* római katolikus hitoktató (Alsószentmárton); *Bene Sándor,* az irodalomtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Irodalomtudományi Intézet (Budapest); *Csicsely János* grafikus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *F. Molnár Mónika* PhD hallgató, ELTE BTK (Budapest); *Gáll Ervin* PhD hallgató, ELTE BTK (Budapest); *Illés András* PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem (Füzesgyarmat); *Lázár Balázs* levéltáros, Magyar Országos Levéltár (Budapest); *Mészáros Kálmán* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Tápiószentmárton); *Nagy Levente* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Román Tanszék (Budapest); *Németh György* levéltáros, Magyar Országos Levéltár (Körmend); *Pálffy Géza* PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Budapest); *Pete László* egyetemi oktató, Debreceni Tudományegyetem, Olasz Tanszék (Debrecen); *Seres István* PhD (Budapest); *Székely György* akadémikus, Professor Emeritus, ELTE BTK (Budapest); *Székely Melinda* PhD, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék (Szeged); *Szikits Péter* fényképész, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Tóth Ferenc* PhD, tanszékvezető főiskolai tanár, Berzsenyi Dániel Főiskola (Szombathely); *Tősér Márton* PhD hallgató, ELTE BTK (Heves); *Varga Szabolcs* főiskolai tanársegéd, Pécsi Hittudományi Főiskola (Pécs); *Veszprémy László* PhD, őrnagy, igazgató, Hadtörténeti Intézet és Szerkesztőség (Budapest);

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Boris Niksić* (horvát), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Ágoston Gábor, Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Pollmann Ferenc, Szakály Sándor, Székely György, Tóth Ferenc, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 325-16-44, Fax: 325-16-46, E-mail:hadtkk@vipmail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 325-16-00, Fax: 325-16-04
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 2000,– Ft, negyedévre 500,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, tel.: 06-1-477-63-00).
További információ: 06-80-44-44-44; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest.

ACTA EXECUTIONIS PACIS

LUIGI FERDINANDO MARSILI GRÓF TUDOMÁNYOS ÉS POLITIKAI HAGYATÉKA

NAGY LEVENTE

REBELLIS BARBÁROK ÉS NAGYLELKŰ HŐSÖK

Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról*

Marsili Magyarországon – közkatona, kém, tudós?

1682-ben nemcsak Kara Musztafa hadai, hanem Luigi Ferdinando Marsili is Bécs felé tartott azzal a szándékkal, hogy felajánlja szolgálatait a császárnak. Döntésének okairól önéletírásában mélyen hallgat. Vajon csak a korabeli olasz divatot követte volna Marsili? A XVII. században ugyanis valósággal elárasztották a bécsi udvart az olasz hadvezérek. Jászay Magda szerint már-már hagyománnyá vált, hogy az olasz nemesi családok fiatalabb fiai, az elsőszülöttet illető örökség híján, a katonai pályát választották. Kézenfekvő is volt számukra, hogy a nemzetközi politikában jelentéktelen kis olasz államok (kivéve természetesen Velencét) fegyveres erői helyett a Habsburg Birodalom sokkal jelentősebb hadseregét válasszák, ahol nagyobb lehetőség nyílt az érvényesülésre.[1] Marsili titokzatos hallgatásán kívül számos más furcsaság is szemünkbe ötlik Bécsbe érkezése körül. Az első mindjárt az, hogy miként lehetséges, hogy egy olasz grófot, aki ráadásul egyenesen a pápától érkezik Bécsbe, egyszerű muskétásnak sorozzanak be Caprara seregébe? A körülmények tüzetesebb vizsgálata azonban sejtetni engedi, hogy Marsili sokkal fontosabb küldetéssel érkezett Bécsbe, semmint hogy egyszerű közlegény legyen. 1682 telén a bécsi udvar még mindig habozott megszervezni a török ellen indítandó hadjáratot, sőt a béke fenntartása érdekében még arra is hajlandó lett volna, hogy két fontos magyarországi várat (Szatmár és Ecsed), valamint a Tiszán túli területeket átengedje a törököknek. A császáriak félelme nem volt alaptalan, ugyanis 1682. szeptember 16-án Ibrahim budai pasa a hét vármegyét magába foglaló Felső-Magyarország, Orta Madzsar királyának nyilvánította Thököly Imrét, ezzel, Erdély mellett, új államalakulatot hozva létre a régi Magyar Királyság területén. Ezek után Thököly *Emericus Thököly Hungarorum Dux* felirattal kezdett el pénzt veretni. Mi sem bizonyítja

* A tanulmány az OTKA T 049677. számú pályázatának támogatásával készült.

[1] *Jászay Magda:* L. F. Marsili a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle,* 1999. (a továbbiakban: *Jászay,* 1999.) 32. o. A legjelentősebb olasz hadvezérek a bécsi udvarban: Johannes Ferdinand Porcia, Raimondo Montecuccoli, Antonio Caraffa, Aeneas Caprara, Rudolph Rabatta, Friedrich Veterani, Eugenio di Savoia.

jobban Lipót császár ekkori kiszolgáltatottságát, mint az, hogy habár nem ismerte el Thökölyt mint magyar királyt, de azért kénytelen volt neki átengedni a Garam folyótól keletre fekvő területeket.[2] A török elleni harc megindításának kezdeményezése így lassan kicsúszott Lipót kezéből. Ezt a szerepet a római pápa vállalta magára. XI. Ince rögtön megválasztása után (1676. szeptember 21.) hozzálátott a nemzetközi törökellenes szövetség létrehozásához. Marsili még ugyanebben az évben audenciára jelentkezett nála, hogy aztán három év múlva Pietro Civrani, velencei követtel tizenegy hónapra Konstantinápolyba menjen. Itt a boszporuszi hidrológiai kutatásai mellett[3] politikai információkat is gyűjtött. És nem is akármilyeneket: Hüseyn Hezârfen kanunáméját, mely a polgári és katonai élet egészét szabályozó törvényeket tartalmazta, valamint Abubekir Efendi geográfus térképgyűjteményét és számos, a Fekete-tengeren kalózkodó kozákok elleni védelem érdekében a Dnyepper szigeteire épített vár alaprajzát.[4] Ugyanakkor ezeknél sokkal fontosabb és aktuálisabb információkhoz is hozzájutott, amikor egy alkalommal a szultán hajóján evezősködő fiatalember – aki kihallgatta a szultán és kegyeltjei beszélgetését – apjától megtudta, hogy a törökök nemsokára megkötik az oroszokkal a békét, és kihasználva a magyarországi zavargásokat, hamarosan Bécs ellen fognak indulni.[5]

1680 augusztusában az oszmán–velencei viszony elmérgesedése miatt a köztársaság visszahívta Marsilit. Ahogy Civranival együtt megérkezett Velencébe, már indult is a pápához beszámolni törökországi úti élményeiről. Egy rövid milánói intermezzo után végül is úgy döntött, hogy Bécsbe megy felajánlani szolgálatait a császárnak. A fent ismertetett körülmények, valamint az a tény, hogy Marsili mélyen hallgat döntésének okairól, arra engednek következtetni, hogy a bolognai gróf titkos pápai megbízottként érkezhetett a császári udvarba, azzal a feladattal, hogy elősegítse a török ellen indítandó támadás ügyét. Szükség is lehetett Marsili aknamunkájára, mert érkezésekor nagy volt a bizonytalanság a császári udvarban: „Az udvarban nagy volt a zűrzavar a törökök és a franciák által támogatott magyar lázadók sikerei miatt. A levegőben lógott hát annak a lehetősége, hogy vagy a török, vagy a francia, vagy mindkettő ellen harcba kell indulni. Emiatt aztán az udvar két pártra szakadt: az egyik rész mindenáron meg akart egyezni a magyarokkal, hogy a franciák ellen lehessen bevetni a hadsereget, a másik a viszont a franciáknak tett volna engedményeket, hogy a hadsereg fel tudja venni a harcot a törökökkel és meg tudja fékezni a magyar lázadókat. A franciaellenes nézetet képviselte a bécsi püspök, a főudvarnok, a Haditanács két elnöke, valamint az Udvari Kamara elnöke; akik nagy befolyással bírtak az udvarban. Őket valójában a spanyol követ mozgatta, akinek mindenben követték parancsait. Az Udvari Tanács elnöke és a két kancellár, akik a magyarok és a törökök ellen szerették volna bevetni a hadsereget, azonban nem tudták

[2] *R. Várkonyi Ágnes:* A királyi Magyarország. Budapest, 1999. 133. o.

[3] E kutatások eredményeiként publikálja, Krisztina svájci királynőnek ajánlva az Osservazione intorno al Bosforo Tracio o vero Canale di Constantinopoli (Roma, 1681) c. művét.

[4] *F. Molnár Mónika:* Luigi Ferdinando Marsigli a török hadsereg XVII. századi állapotáról. In: Orientalista Nap 2000. Budapest, MTA Orientalisztikai Bizottság–ELTE Orientalisztikai Intézet, 2001. 27–35. o.

[5] Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili. (A cura di *Emilio Lovarini.*) Bologna, 1930. (a továbbiakban: Autobiografia) 23. o.; *Gyula Herczeg:* L'autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili e l'Ungheria. (a továbbiakban: *Herczeg,* 1982.) In: Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e illuminismo. Rapporti italo–ungheresi della presa di Buda alla rivoluzione francese. (A cura di *Béla Köpeczi* e *Péter Sárközy.*) Budapest, 1982. 68. o.

Luigi Ferdinando Marsili gróf lovasképe

igazán érvényesíteni akaratukat, mert akkor épp kegyvesztettek lettek az udvarnál."[6] Nos nagyon is úgy néz ki, hogy Marsilit épp a magyar- és törökellenes párt megsegítésére küldte a pápa a bécsi udvarba. Az is feltűnő, hogy a franciabarát – és így közvetve törökpárti – hírében álló Cibo bíboros minduntalan igyekezett akadályozni Marsili bécsi karrierjét,[7] de ennek ellenére Lipót rögtön Bécsbe érkezése után fogadta a bolognai grófot, aki „véletlenül" épp Svájcon és a Rajna völgyén keresztül – ahol feljegyzéseket készítetett a folyóról, „véletlenül" épp akkor, amikor annak völgyét a Strassbourgot elfoglaló franciák szállták meg – érkezett Bécsbe, ahol, mit ad Isten, a császár épp ezekre a feljegyzésekre volt kíváncsi: „Leborultam hát a császár lábai elé, és elmondtam, hogy életemet és véremet szeretném felajánlani az ő szolgálatára. Nagylelkűen fogadta hódolatteljes felajánlásomat, és arra kért, hogy a franciák által elfoglalt Rajna völgyi feljegyzéseimről beszéljek neki. Megmutattam hát rajzaimat és jelentéseimet. Ezek voltak az első munkáim, melyeket látott."[8]

A császári kihallgatás után a bécsi püspök és a spanyol követ közbenjárásának köszönhetően a török és a lázadó magyarok ellen induló Enea Caprara hadseregébe sorozzák be muskétás káplárként. Nem tudni, hogy önszorgalomból vagy valamilyen titkos megbízatásból, de az tény, hogy Marsili a káplári feladatokon túl egyéb teendőket is ellátott: rajzokat készített az útba eső településekről és folyókról, valamint elfogott leveleket és hangulatjelentéseket küldözgetett a bécsi udvarba a folyton civakodó magyar katonai vezetőkről.[9] Az elismerés nem is maradt el: a bécsi Haditanács elnöke látván Marsili rajzait és vázlatait, megbízta őt a Rába folyó védelmi vonalának a kidolgozásával, melyre azért volt égetően szükség, mert Kara Musztafa serege feltartóztathatatlanul közeledett Bécs felé. Marsili el is készítette tervezetét,[10] mely karrierépítésének újabb lépcsőfokát is jelentette egyben: eddigi szolgálatai jutalmául ugyanis kapitánnyá nevezik ki, és a Rába felső folyásának védelmével bízzák meg. A tatárok 1683. június 29-i támadását sikeresen visszaverte. Néhány nappal később Batthyány Ádám nyolcvan fős magyar csapatot küldött Marsili megsegítésére, aki közben a Rábaköz egyik szigetére vonult vissza. A következő támadás alkalmával azonban a segítségül küldött magyar csapatok átálltak a törökökhöz; Marsili a harcokban megsebesült és a tatárok fogságába esett, akik Ahmed temesvári pasának adták át, akinek Marsili azt hazudta, hogy velencei kereskedő.[11] Bécs

---

[6] Autobiografia, 37. o.

[7] „Bonvisi, a pápai nuncius, azonban nagyon komoran fogadott. Elmondta, hogy Cibo bíborostól, az államtitkártól, határozott parancsot kapott, hogy egyetlen szavamnak se adjon hitelt, és semmiben ne segítsen." Autobiografia, 38. o.

[8] Autobiografia, 38. o.

[9] Eszterházy Ferenctől, akit folyton zaklatott látogatásaival, például sok információt gyűjtött a magyarországi állapotokról. Arról is beszámolt Marsili, hogy Batthyány Ádám (1662–1703) és Nádasdy Ferenc (az 1671-ben kivégzett szintén Nádasdy Ferenc fia) állandóan civakodtak egymással. „Egy őrjárat alkalmával beszédbe elegyedtem Draskovich gróffal, aki keserűen ecsetelte nekem az udvartól elszenvedett sérelmeit, melyeknek pusztán az volt az oka, hogy sógorának Nádasdynak a lovára vigyázott addig, amíg az egy ligetben egy francia követtel tárgyalt. Mire a Rába folyóhoz értünk, már tisztában voltam azzal, hogy Draskovich a lelke mélyéig romlott, a hűség, amit a császár iránt mutat, csupán csak színlelés. Ezt természetesen rögtön megírtam Lotharingiai Károlynak, előrevetítve azokat a baljós eseményeket, melyek a későbbiekben be is következtek." Autobiografia, 42. o.

[10] Progetto originale per fortificare il fiume Raab. Bibliteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili (a továbbiakban: BUB FM) Ms. 53. fol. 145–204.

[11] *Herczeg,* 1982. 70–71. o.; Autobiografia, 42–552. o., *Stoye, Jhon:* Marsili's Europe, 1680–1730. The life and times of Luigi Ferdinando Marsili, soldier and virtuoso. New Haven–London, 1994. 32–36. o.

ostromát a török táborból volt kénytelen végignézni, majd a császáriakat felmentő kahlenbergi csata (1683. szeptember 12.) után néhány napig Budára került. Közben Ahmed pasától két bosnyák vásárolta meg, akik Pietro Civrani közbenjárására, váltságdíj fejében szabadon engedték. Kiszabadulása után rögtön levelet írt Lotharingiai Károlynak, felajánlva a törökök közt gyűjtött értékes katonai információkat, néhány hónap múlva pedig már személyesen jelentkezett kihallgatásra Lipót császárnál Linzben. Ismét jókor érkezett a császári udvarba, mert katonai tapasztalatára és a fogságban gyűjtött információira nagy szükség volt, hisz épp kezdett kibontakozni a nagy nemzetközi törökellenes támadás. 1684. március 5-ére ugyanis beértek IX. Ince pápa diplomáciai erőfeszítései: Franciaország húsz évre fegyverszünetet kötött a Habsburg Birodalommal, és megszakította kapcsolatait a Portával; I. Lipót császár, Velence és Lengyelország pedig a pápa védnöksége alatt megkötötte a Szent Ligát. Marsili ismét Lotharingiai Károly seregében kapott helyet, immár alezredesi rangban, és aktívan részt is vett a Duna menti magyar várak (Visegrád, Esztergom, Vác), majd végül Buda visszafoglalásában.[12]

1687-ben I. Lipót sikerének teljében országgyűlést hívott össze Pozsonyban. Thökölyt, aki megpróbált 1685-ben csatlakozni a Szent Ligához, de Bécs visszautasította közeledési kísérletét, Ahmed váradi pasa tőrbe csalta és vasra verette; a Buda felmentésére induló török sereget a Szent Liga hadereje 1687 augusztusában Nagyharsánynál szétverte, ugyanez év őszén pedig Lotharingiai Károly aláírta a balázsfalvi szerződést, melynek értelmében Erdély, a barbár és zsarnok oszmán iga alól („a barbaro ottomanae tyrannidis jugo") kivonja magát, és a továbbiakban elfogadja a császár isteni segítségét.[13] Így nem csoda hát, ha ezen az országgyűlésen I. Lipót mindent elért, amit akart: a magyar rendeket lemondatta az Aranybullában lefektetett ellenállási jogukról, akik azt is elfogadták, hogy a Habsburg dinasztia tagjai ezután örökös jogon legyenek magyar királyok. Ugyanakkor a császár is tett engedményeket, igaz ugyan, hogy ezek inkább csak látványos gesztusok voltak: a rendek előtt égettette el Nicolaus Flämitzer hadbíró magyarokat gúnyoló pamflettjét, és törvénybe foglalták, hogy a törökökkel folytatandó tárgyalásokon és az esetlegesen megkötendő békében a magyar főurak is részt vesznek. Ezt a törvényt azonban a karlócai békekötéskor rögtön megszegték.[14]

Eközben Marsili Federico Veterani tábornok seregével bevonul Erdélybe, részt vesz a már említett balázsfalvi szerződés aláírásában; 1687 decemberében pedig már Eger alatt találjuk. A vár visszafoglalása után Marsili ismét a pápához sietett beszámolni a keresztény seregek sikereiről. A kihallgatáson a pápa a franciák mesterkedéseiről tájékoztatta Marsilit.[15] Ekkor kapta azt a megbízást, hogy a pápa testvére, Livio Odescalchi herceg számára mérje fel Árva vármegyét és a Szerémséget, mert a császár Odescalchinak szerette volna a két tartományt adományozni.[16]

---

[12] Marsili ezen tettei jól ismertek a magyar szakirodalomban. Lásd *Mónika F. Molnár:* Le ricerche ungheresi del Fondo Marsigli di Bologna. In: Annuario. Studi e documenti italo–ungheresi. (A cura di *József Pál.*) Roma–Szeged, 2005. 38–50. o.

[13] A balázsfalvi egyezmény szövegét kiadta: *Szász Károly:* Sylloge tractatum. Kolozsvár, 1833. 25–36. o.

[14] *R. Várkonyi Ágnes:* A kompromisszumoktól a szabadságharcig. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2003. 697–698. o.

[15] Autobiografia, 86. o.

[16] Ezek a felmérések és jelentések, valamint az ezekkel kapcsolatban Odescalchinak írt levelek: BUB FM Ms. 54. fol. 70–176.

1688 tavaszán ismét a harctéren találjuk Marsilit: részt vesz a Maros menti várak (Lippa, Lugos, Karánsebes, Orsova, majd Belgrád) visszafoglalásában, ezt követően visszatér Bécsbe, és tervezetet nyújt be ez utóbbi vár megerősítéséről.[17] 1690 őszén a fővezér Bádeni Lajostól, aki közben ezredessé nevezi ki, azt a feladatot kapja, hogy tanulmányozza Erdély geopolitikai helyzetét. Itt személyesen is szembe kerül Thököly Imrével, akit arra kényszerít, hogy seregeivel elhagyja Erdélyt. Ezután Bádeni Lajostól azt a parancsot kapja, hogy zárja le Erdély délkeleti hegyszorosait a visszatérni kívánó Thököly seregei elől. Erdélyből 1691-ben tér vissza Bécsbe, de a császár rögtön útnak is indítja Konstantinápolyba, hogy a megkötendő békéről tárgyaljon a szultánnal. Alapos a gyanúm azonban, hogy valódi megbízatása ismét csak a kémkedés volt: az angol követ titkáraként ugyanis az volt a feladata, hogy török nyelvtudását kihasználva, kifürkéssze a Porta hajlandóságát a békekötésre.[18] Feltételezésemet az is megerősíti, hogy a francia követ nyíltan kémkedéssel vádolta Marsilit, aki nem is késett a replikával, nyomban megszerezte a béke ellen mesterkedő francia követnek egy török főemberrel folytatott titkos levelezését, amit – biztos, ami biztos – rögtön meg is semmisített. Sőt a belgrádi török várparancsnokot még arra is rá akarta venni, hogy tegye el láb alól Thökölyt.[19]

Marsili fondorlatai és ügyeskedései azonban nem jártak sikerrel. Mert hiába szenvedett vereséget a török hadsereg 1691. augusztus 19-én Szalánkeménnél, és hiába maradt holtan a csatatéren maga a nagyvezír is, a Porta még nem volt hajlandó békét kötni. Sőt, két év múlva Belgrád falai alól visszaverték a keresztény seregeket, melyek fölött 1695. szeptember 21-én ismét fölényes győzelmet arattak a törökök. Ez utóbbi csatában esett el az erdélyi császári seregek főparancsnoka, Veterani tábornok is, akinek haláláért Marsilit személyesen is felelősségre vonták, és a Haditanács döntése értelmében megfosztották ezredesi rangjától.[20] Így a törökök feletti végső győzelmet meghozó zentai csatában (1697) már nem vehetett részt, de régi pártfogója, Kinsky kancellár közbenjárásának köszönhetően az újrakezdődő béketárgyalások során bőven kárpótolták: a tárgyalóküldöttségben ugyan csak tanácsosi szerepet kapott, de a békeszerződés megkötése után a császár személyesen nevezte ki a határkijelölő bizottság teljhatalmú vezetőjévé.[21] Az 1699 áprilisától 1701 márciusáig tartó munkálatokról Marsili pontosan és részletesen beszámolt a császárnak.[22] A bolognai grófnak köszönhetően egy minden eddiginél pontosabban meghatározott, természetes és mesterséges határjelekkel leírt és kölcsönösen írásban rögzített határt sikerült megállapítani a két birodalom között, mely biztosította a Habsburg Birodalom számára az új törökellenes védelmi vonal későbbi kiépítését.

A mából visszatekintve azt kell mondanunk, hogy Marsilinek a határkijelölő bizottságban betöltött munkája volt katonai és politikai karrierjének csúcsa. 1701 nyarán vég-

---

[17] *Veress Endre:* Gróf Marsili Alajos Ferdinánd Erdély és Magyarország földjén 1684–1701. MTA Könyvtár, Kézirattár Ms. 41778/18. fol. 7.

[18] *Jászay,* 1999. 39. o. F. Molnár Mónika szerint Marsili nem tudott jól törökül.

[19] Autobiografia, 144–145., 156–157. o.; *Jászay,* 40. o.

[20] Autobiografia, 185–186. o.

[21] A kinevezséi okmányt lásd: BUB FM Ms. 62. fol. 23b.

[22] Ezeket a jelentéseket Raffaella Gherardi két vaskos kötetben jelentette meg: Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua Maestá Cesarea 1–2 (1699–1701). (A cura di *Gherardi, Raffaella.*) Modena, 1986. (a továbbiakban: *Gherardi,* 1986.)

leg elhagyja Magyarországot, sajnos ismét egy rossz élménnyel gazdagodva: ahogy ideérkezte után nem sokkal tatár fogságba esett, úgy távoztában Szeged mellett rablók támadják meg, és még egyszer utoljára jól kifosztják. Annak ellenére azonban, hogy Magyarországra és Erdélybe többé nem tér vissza, az itt eltöltött majd húsz esztendő nem volt hiábavaló, hisz a még hátralevő élete nagy részét a Kárpát-medencében szerzett tapasztalatok tudományos feldolgozásával töltötte.

Marsili, mint politikai gondolkodó

A történészeket régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy milyen mértékben épült ki az abszolutizmus a XVII. századi Habsburg Birodalomban. A viszonyítási alap XIV. Lajos Franciaországa, és ebből az összehasonlításból általában Bécs kerül ki vesztesen.[23] Ugyanakkor az is tény, hogy a XVIII. század közepére, főleg Mária Terézia uralkodása alatt, a Habsburg Birodalomnak sikerült ezt a hátrányt ledolgoznia. Az abszolutizmus XVIII. századi kiépítése azonban nem lett volna lehetséges, ha már a XVII. század második felében nem ért volna el látványos sikereket az osztrák ház. Íme egyetlen példa: míg 1660 táján I. Lipót alig tudta fenntartani 20 000 főnyi hadseregét, addig 1700-ban már 116 000 katonát tudott csatarendbe állítani, három évvel később pedig a spanyol örökösödési háborúban 140 000 katonája harcolt.[24] Ez a látványos katonai fejlődés nem következhetett volna be azon gazdasági intézkedések nélkül, melyeket a XVII. század második felének nagy osztrák merkantilistái dolgoztak ki és valósítottak meg.

Még egy jelentős különbség a XVII. századi francia és osztrák abszolutizmus között az, hogy míg Franciaországban az államelmélet- és történetírók pontosan kidolgozták az abszolutizmus politikai elméletét, addig a Habsburg Birodalomban ez szinte teljeséggel hiányzott.[25] Bécs szinte csak a propagandával volt elfoglalva: igazi barokk hatalomként fontosabbak voltak a szavak, mint az általuk jelölt dolgok, azaz fontosabb volt a reprezentáció, a látszat, mint a valóság. És a XVII. század második felére az osztrák propaganda – melynek képviselői jórészt szintén olasz történetírók voltak – komoly sikereket is mondhatott a magáénak.[26] Magyarországi vonatkozásban erre csak egy példát szeret-

---

[23] Legutóbb erről lásd: *Jean Bérenger:* Finances et absolutisme autrichien dans le second moitiè du XVIIeme siècle. Lille–Paris, 1975. (a továbbiakban: *Bérenger,* 1975.); *Gherardi, Raffaella:* Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili. Bologna, 1980. (a továbbiakban: *Gherardi,* 1980.) 81–94. o.

[24] *Bérenger,* 1975. 22. o.

[25] Lásd elsősorban Jean Bodin, Gabriele Naudé, Cardin Le Bret, Jean de Silhon és Pierre Matthieu műveit.

[26] Az egyik leghíresebb udvari történetíró, Jules Mazarin bíboros egykori magántitkára, Galeozzo Gualdo Priorato volt, akit Johannes Ferdinand Porcia herceg csábított el Párizsból, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy megírja I. Lipót császár uralkodásának történetét, mintegy ellensúlyozandó a Nyugat-Európában, de főleg Franciaországban kialakult negatív Habsburg-császár képet. A mű olyan jól sikerült (Historia di Leopoldo Cesare, I–III, Viena, 1670–1674, valamint ennek folytatása: Continuatione dell'Historia di Leopoldo Cesare, Viena, 1676), hogy máig befolyásolja, főleg nyugat-európai történészkörökben, az általa megörökített korszak, mindenekelőtt a magyarországi események megítélését. Erről részletesebben lásd *Bene Sándor:* „Ő császári felségének kedve telik benne..." Egy birodalmi história és társszerzői. *Filológiai Közlöny,* 1993. 49–50. o.; *Angelo Tombore:* Guerre al Turco e rivolte nobiliare in Ungheria nella seconda metà del Seicento: Galeozzo Gualdo Priorato. In: Venezia e Ungheria nel contesto del barocco europeo. (A cura di *Vittore Branca.*) Firenze, 1979. 421–424. o. Prioratoról lásd még *Giuliano Toro Rodinis:* Galeozzo Gualdo Priorato, un moralista veneto alla corte di Luigi XIV. Firenze, 1968.

nék hozni: az 1663–1664. évi háborút lezáró vasvári békét tárgyaló európai publicisztika csataterén még súlyos vereséget szenvedett el a Habsburg-propaganda, mert a politikai közvélemény befolyásolásában azok a kiadványok kerültek meghatározó pozícióba, melyek egyértelműen elítélték a békekötést, s a háború tovább folytatását szorgalmazták, és a magyar katonai vezetőkről (elsősorban Zrínyiről), mint a békekötés áldozatairól írtak.[27] A Wesselényi-féle szervezkedés 1671. évi megtorlását viszont már teljes mértékben sikerült elfogadtatni az európai politikai közvéleménnyel, olyannyira, hogy még a hagyományosan Habsburg-ellenes francia és angol publicisták is I. Lipót mellé álltak,[28] arról nem is beszélve, hogy Thököly Imre mozgalma kapcsán egész Európával elhitették, hogy „Magyarország a kereszténység ellensége".[29]

Marsili azonban a tudós katona fölényével siklott át ezeken a publicisztikai csatározásokon: ő nem a vásárterek és kávéházak közönségének, de nem is a hatalom körül sürgő-forgó művelt értelmiségieknek, hanem közvetlenül a politikai döntéshozók (a kancellár, a Haditanács elnöke és természetesen a császár) szűk körének ír. Tervezetei és jelentései, melyeket akár a hiányzó Habsburg abszolutizmus politikai elméletírásaiként is értelmezhetünk, szinte kivétel nélkül kéziratban maradtak.

Az egyik ilyen fontos tervezete, melyet valamikor 1687–1699 között írt a *Relazione dello stato dell'Impero Romano Germanico*, melyben részletesen elemezte a Habsburg császárok hatalmának korlátait. Marsili szerint ennek legfőbb oka az, hogy a császár a közügyek intézését és a hatalomgyakorlást kénytelen megosztani a Birodalmat alkotó különböző országok rendjeivel: „Az állam közügyeit felerészben a császár, felerészben, pedig a birodalmi rendek irányítják. A rendeknek ius sessurae et sufragii [tanácskozási és egyetértési] joguk van, melyet az országgyűlések alkalmával gyakorolhatnak. A birodalom rendjei az örökös tartományokból, a fejedelemségekből, valamint a városokból kerülnek ki, és ők tartják kézben a politikai és jogi közigazgatás mintegy felét. A császár rendelkezéseit csak akkor fogadják el, ha azokat szabályosan összehívott országgyűlésen is megszavazták. A császár hatalmát emellett a rendek alkotmányai is korlátozzák, melyekre azonban a császárnak beiktatásakor fel kell esküdni."[30] A rendek egyik legfonto-

---

[27] Lásd *Giovanni Sagredo* [?]: Le Mars à la mode de ce temps. Liège, 1672.; *Mauritio Nitri:* Ragguaglio dell'ultime guerrre di Transilvania et Ungaria. Venetia, 1666.; *Johann Heinrich Andtler:* Memoria belli Hungaro–Turcici. Marseille[?], 1665. Andtler műve annyira jól sikerült, hogy az alábbiakban majd még részletesebben tárgyalandó bécsi hadvezér, Raimondo Montecuccoli, kiharcolta a császárnál, hogy Bécsben nyilvánosan égessék el a röpiratot. Andtlerről és Nitriről részletesebben: *Bene Sándor:* „Jöttem, láttam, s elmenekültem..." *Irodalomismeret,* 1993/1–2. 36–39. o.; *Uő:* A Zrínyi testvérek az Ismeretlenk Akadémiáján. (Velencei karnevál) *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1993. 650–668. o.; *Uő:* Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. Debrecen, (Csokonai Könyvtár 19) 281. o. A Le Mars...-ról lásd *Tóth Réka* írását: Zrínyi-dolgozatok. III. (1986) 12–20. o.

[28] Ilyen például *Louis Du May:* Deux discours historiques et politiques, l'un sur les causes de la guerre de Hongrie, et l'autre sur les causes de la paix entre Leopoed I Empreur des Romains et Mahomet IV Sultan de Turquie. Montpeliard, 1665.; *P. A. Gent:* Hungarian Rebellion. London, 1672.

[29] A propaganda sikeréhez persze az is nagymértékben hozzájárult, hogy ha sikerül Thököly akciója, akkor a magyar királyság egy része került volna török vazallusi státusba. Minderről részletesebben lásd *Köpeczi Béla:* „Magyarország a kereszténység ellensége." A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest, 1976.; *Bene Sándor:* Hóhérok teátruma. A Wesselényi-mozgalom perei és hazai recepciójának kezdetei. In: Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi mozgalomról. (Kiad. és bev. *Bajáki Rita,* szerk. és utószó *Hargittay Emil.*) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 1997. 32–85. o.

[30] Relazione dello stato dell'Impero Romano Germanico. BUB FM Ms. 96. (fasciculus A), 4a–5a.

sabb hatalom korlátozó eszköze az adómegszavazási joguk volt. Marsili ezt a furcsa helyzetet valamiféle történet-földrajzi nemzetkarakterológiával próbálta megmagyarázni, és érdekes módon arra a következtetésre jutott, hogy a Habsburg Birodalom inkább köztársaság, semmint monarchia: „Azt mondom tehát, hogy a jelenlegi egyenetlenségeknek okait egyrészt az államot alkotó nemzet (a német) jellemében, másrészt, pedig a nemzetet irányító kormányzati és politikai formában kell keresnünk. A németek természetüknél fogva szeretik a szabadságot, és ritkán nemz a természet köztük olyan emelkedett szellemeket, akik meghaladnák a létezés általános feltételeit. [...] Már most, ami a három politikai államformát, úgymint monarchikus, arisztokratikus és demokratikus, illeti, meg kell állapítanom, hogy a tenger melléki vidékeken, valamint a síkságokon a monarchikus és az arisztokratikus az uralkodó, míg a hegyvidékeken, így az Alpokban is, a demokratikus, ahogy ez Svájcban és az egyszerű népek között is tapasztalható. A birodalom kormányzati formája ezért sokszor változott. Általában az arisztokratikus és monarchikus kerekedett felül, de V. Károly alatt eltűnt minden akadálya annak, hogy Németország [azaz a Habsburg Birodalom] köztársasággá váljon."[31] Ugyanezen politikai elvek alapján ítélte meg a törökök államát is. A központi hatalmat ott is a katonai és a jogi-egyházi rend korlátozza, amit Marsili szintén nagyon károsnak tartott: „Minden történetírónk felmagasztalja a szultán despotikus hatalmát. De mennyit is ér ez a valóságban? Szulejmán szultán idejéig, akit a törökök maguk is a Nagy jelzővel illetnek, valóban jelentős lehetett a szultáni hatalom, de véleményem szerint ő volt az utolsó, aki győzedelmesen és igazságosan uralkodott. Ugyanezt mondják még a szalánkeméni csatában elesett Köprülü nagyvezírről is. A Nagy Szulejmánt követő szultánok, kivétel nélkül vagy gyengeelméjűek, vagy zsarnokok voltak. [...] Pedig éppen az említett szultán elődei, valamint Köprülü maga jutatta kiváltságokhoz a kapikulunak nevezett és a nagyúr szolgálatára rendelt egységeket, amelyek utóbb korlátlan urakká váltak, olyannyira, hogy akár börtönbe vagy a halálba is küldhetik a szultánt, és annak testvéreit, avagy fiait segíthetik a trónra; vagy saját kényük-kedvük szerint átírhatják a törvényt, hogy megmentsék a vér szerinti hercegek életét a szultáni zsarnokságtól. [...] Íme hát a szultán, a hatalmas úr, a korlátlannak vélt uralkodó: a trónról egyenesen a börtönbe, sőt akár a vérpadra is kerülhet nagyvezírével együtt. Lipót császárnak a nagyharsányi hegy lábánál aratott fényes magyarországi győzelme után a jogi (ulemák) és a katonai rend (kapikuluk) összefogott, megfojtatták a nagyvezírt, és letették IV. Mehmed szultánt, helyére pedig fivérét, Szulejmánt ültették. Egyáltalán nem voltak tekintettel arra, hogy a szultán uralkodása alatt milyen jelentős hódításokat vitt véghez, hogy mennyire kiterjesztette birodalmát, sőt bűnösnek kiáltották ki, amiért elherdálta a kincstár vagyonát. [...] A birodalom jelen hanyatló állapotában kétségtelen, hogy még számos hasonló eset fog előfordulni, mivel a szultánoknak nincs többé hatalmukban megváltoztatni a konstantinápolyi katonai egységek alapszabályait és elmozdítani őket kiváltságos helyzetükből. [...] Valójában a jogi és a katonai rend beleegyezése nélkül a szultán békét sem köthet, főleg olyan, az Oszmán Birodalom számára nagy területi veszteséggel járót, mint amilyen, példának okáért, a karlócai volt. A szalánkeméni csata után – melyben meghalt maga a nagyvezír is, egész serege vesztét okozva – én magam láttam, hogy a birodalom katonai és jogi vezetői kötelezték arra az új vezért, hogy a mihamarabbi békekötés reményében kezdje meg az elő-

[31] Relazione dello stato dell'Impero Romano Germanico. 9b–10a.

zetes tárgyalásokat. (Ez ügyben én is a császáriak Nagyvárad alatti táborába mentem.) [...] Íme a szultán valójában szánalomra méltó hatalma, mely az őt körülvevő külsőségek miatt tűnik oly nagynak és boldognak. A szultánnak ugyanis nem nézhet az arcába senki, lábai előtt meg kell csókolni a földet, lehajtott fővel kell beszélni vele, mert a törökök úgy tartják, hogy szultánnak isteni tekintete van. A nyilvános imádságok alatt véget nem érő meghajlásokkal és imádsággal fejezik ki tiszteletüket előtte, még akkor is, ha éppen arra készülnek, hogy letaszítsák a trónról vagy kioltsák az életét."[32]

Marsili, kortársaihoz hasonlóan, a Habsburg abszolutizmus kiépítésének legfőbb akadályát a magyarok engedetlenségében látta, amit a lutheranizmus elterjedése csak fokozott az utóbbi időkben. Épp ezért egyetlen módon tartotta lehetségesnek Magyarország problémamentes integrálását a Habsburg Birodalomba: alapjaiban meg kell változtatni az ország törvényeit: „Számos példát hozhatnék fel annak bizonyítására, hogy Magyarország mindezidáig szinte csak kárt okozott az Ausztriai Háznak. És azt mondom, hogy ez mindaddig így is lesz, amíg ennek az országnak a törvényeit funditus [alapjaiban] meg nem változtatjuk, és Németország többi tartományainak törvényeihez hasonlókká nem tesszük."[33]

A fenti nézeteket még jó néhány befolyásos személy magáénak vallotta a bécsi udvarban. Ők Magyarország gyors megszállásában, erőszakos rekatolizációjában és esetleg német telepesek behozatalával vélték letörni a magyarok állandó lázongásait. Igazi frakciót alkottak az udvarban (Militärpartei), és érdekes módon képviselőik főleg olasz származású hadvezérek voltak, mint például Raimondo Montecuccoli, Eugenio di Savoia, Antonio Caraffa. Közülük is kiemelkedik, nem csak mint hadvezér, hanem mint katonai s politikai elméletíró is, Montecuccoli. Nem kizárt, hogy Marsili ismerte Montecuccoli írásait – habár nem hivatkozik rájuk. Perjés Géza szerint viszont tény, hogy a törökellenes háború hadvezérei maguknál hordták Montecuccoli *Della guerra col Turco in Ungheria* c. művét, és az is bizonyítható, hogy Lotharingiai Károly szinte pontról-pontra követte a Montecuccoli által javasolt terveket.[34] Láttuk már, hogy Marsili Lotharingiai Károly közvetlen beosztottja volt, de nem csak tőle hallhatott Montecuccoliról, hisz

---

[32] Stato militare dell'Impero Ottomano. Amsterdam, 1732. I. rész, VI. fejezet. (A szöveget F. Molnár Mónika fordításában idézem: Az Oszmán Birodalom katonai állapotáról, felemelkedéséről és hanyatlásáról. Ford. és az utószót írta *F. Molnár Mónika,* szerk., s. a. r. *Nagy Levente.* 2005. megjelenés alatt.) A Stato militare keletkezéstörténetéről külön tanulmányt lehetne írni, hisz mint említettem, Marsili már első konstantinápolyi útja alkalmával sok anyagot gyűjtött össze, melyek hagyatékában fennmaradtak. Ezek közül egyet Szakály Ferenc magyarul is kiadott (Luigi Ferdinando Marsili gróf tapasztalatai a török hadsereg és Buda állapotáról 1683. In: Buda expugnata. Buda visszafoglalásának emlékezete, 1686. Összeáll. *Szakály Ferenc.* Budapest, 1986), de arról még nem született tüzetes elemzés, hogy az összegyűjtött anyagból mi, és hogyan került be a Stato militare végleges szövegébe. Azt sem tudjuk pontosan, hogy Marsili mennyire ismerte a korabeli politikaelméleti irodalmat. Raffaella Gherardi hívta fel a figyelmet arra, hogy Marsili a Proietto d'una libreria c. írásában az általa elképzelt könyvtárból következetesen kihagyta a nagy politikai elméletírók műveit. Sem Machiavelli, sem Bodin, sem Hobbes neve nem szerepel a listán. Helyüket a modern statisztika megalkotói: Hermann Conring, Andreas Bosius, valamint a Habsburg területeken is nagy népszerűségnek örvendő Justus Lipsius foglalja el. Lásd *Raffaella Gherardi:* Il 'politico' e 'altre scienze piú rare' in due inediti marsiliani del primo settecento. Anali dell'Istituto Storico Italo-Germanico in Trento. I. 1975. 85–142. o.

[33] Relazione dello stato dell'Impero Romano Germanico. 19b.

[34] *Perjés Géza:* Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 172., 312. o. Montecuccoli fent említett műve csak 1760-ban jelent meg francia fordításban, az eredeti olasz nyelvű változat pedig csak 1821-ben látott napvilágot.

1677-ben Livornóban személyesen is felkereste Montecuccoli fiát.[35] Nem csoda hát, ha Marsili számos írásából visszaköszönnek Montecuccoli gondolatai, aki 1668–1680 között a Haditanács elnökeként meghatározó módon befolyásolta a bécsi udvar magyarországi politikáját.[36] Mindketten szinte ugyanazokkal a szavakkal jellemzik a magyarok állhatatlanságát, engedetlenségét és lázadásra való hajlamát: „A magyarok büszkék, nyughatatlanok, akaratosak és elégedetlenkedők. Ezeket a tulajdonságaikat őseiktől: a szkítáktól és a tatároktól örökölték. [...] Országukat is kettészakították, mivel egy részük úgy gondolta, szívesebben él török iga alatt, ezért Szapolyai Jánossal az élen behódoltak Szulejmánnak. Közöttük igen csak elterjedt a törökök nyelve, szokása, kereskedelme és öltözködése" – írta Montecuccoli.[37] Marsili szerint a „magyarok elődei, a régi szkíták, akik a Magyar Királyságnak mintegy a szülei és alapítói voltak."[38] „Miután megvetették a magyarok lábukat a Duna jobb és bal partján és pogány vallásukat feladván, megismerték Istent, arisztokratikus kormányzási formájukat monarchikusra cserélték. De hiába választottak maguk közül királyt, annak kezeit különböző törvényekkel és rendeletekkel úgy megkötötték, hogy inkább a király társai, semmint alattvalói voltak. De nem is lehet ezt csodálni, hisz ez a nép forró fejű és természeténél fogva nyughatatlan."[39] A magyarázat is adott: a magyarok, ugyanúgy, ahogy a törökök és a tatárok, a szkíták leszármazottai: ezért nem is csoda, hogy behódoltak a törököknek, és félő, hogy az idő multával az egész magyarság törökké lesz. A törökök csak azért hódíthatták meg Magyarország egy részét, mert Szapolyai János vezetésével a magyarok egy része elárulta törvényes uralkodóját és behódolt nekik. Nem csoda hát, ha az Isten nem segíti már a magyarokat, akik önként lemondtak az Isten által nekik rendelt „kereszténység védőbástyája" megtisztelő címről: „A nagy magyar királyok igaz hite a barbár nemzetek elleni védőbástyává tette Magyarországot Európa végein. De amikor az Oszmán Sárkány felütötte fejét, megromlott ez a hit, egyenetlenséget hintve a magyarok közé, akik még saját királyaik ellen is fellázadtak, ahelyett, hogy a törökök ellen harcoltak volna. Az istentelen Szapolyi János sok nemzetet és az egész Magyar Monarchiát romlásba döntötte azzal, hogy fellázadt a törvényes magyar király, Ferdinánd ellen, és Szulejmán szultán védnöksége alá helyezte országát, elveszítve Budát, elszakítva Erdélyt Magyarországtól, nagy kárt okozva ezzel az egész kereszténységnek."[40] Sajnos még nem deríthettük ki, hogy Montecuccoli és

[35] „Ekkor kötöttem barátságot Montecuccoli gróffal, a császári hadvezér – aki akkor még élt – fiával, aki Livorno legszebb épületeit, valamint a kikötőt, a bástyákat és erődítéseket is megmutatta nekem. Beszélt még a livornói kereskedelemről, és mindazon árukról és népekről, akik a kereskedés végett Livornóba érkeznek." Autobiografia, 6. o.

[36] Montecuccoli a propaganda irányításából is kivette a részét: a már említett Gualdo Priorato Lipót császárról írt históriájának első kötetét ő rendezte sajtó alá, ami azt jelentette, hogy néhány helyen átírta, a francia udvarból érkező „megbízhatatlan" Priorato szövegét. Ilyen például a Zrínyi Miklósról szóló rész is, melybe Montecuccolinak köszönhetően kerültek be a bíráló megjegyzések. Lásd *Bene Sándor:* Zrínyi és Priorato – elogium és eposz. *Somogy,* 1991/6. 49. o.

[37] *Raimondo Montecuccoli:* L'Ungheria nell'anno 1677. In: Opere di Raimondo Montecuccoli corrette, accresciute ed illustrate. Vol. II. (Kiad. *Giuseppe Grassi.*) Milano, 1831. 249–250. o.

[38] *Luigi Ferdinando Marsili:* Primo abozzo del compendio storico dell'Ungaria per servire d'introduzione al tratattto: Acta Executionis Pacis. BUB FM Ms. 117. fol. 6b.

[39] *Luigi Ferdinando Marsili:* Epitome della ribellione dell' Ungheria. BUB FM Ms. fol. 70. (a továbbiakban: Epitome) 2a–2b.

[40] Epitome, 2b–3a.

Marsili milyen forrásokat használtak elméletük kidolgozásában,[41] de az mindenesetre tény, hogy olyan toposzrendszerrel van dolgunk, mely alapvetően meghatározta a korabeli magyar és nyugat-európai értelmiségiek magyarokról folytatott diskurzusát.

Szkíták, hunok, magyarok, törökök

A magyarok szkíta eredetét, Anonymus után, Kézai Simon formálta koherens ideológiává – minden bizonnyal bizánci és nyugat-európai források alapján[42] – propagandisztikus fogásként. Kézai ugyanis a német krónikás, Orosius azon állítását szerette volna cáfolni, hogy a magyarok a Meotisz (Azovi-tenger) mocsaraiban bolyongó ördögöktől származnának. A középkori dicső szkíta örökség az oszmán hódítások következtében egyre kényelmetlenebbé vált, főleg amikor kiderült, hogy a törökök és a tatárok ősei szintén a szkíták. Nem csoda hát, ha XVII. századi történetíróink esetében a magyarság önazonosság-megállapítására tett kísérletek ahhoz az eredményhez vezettek, hogy Magyarország Európa sajátos színfoltja. Jóllehet keresztény ország, de a hunokkal egylényegű keleti, ázsiai nép lakja. Ebből logikusan következett, hogy „a magyarságnak a vele rokon törökkel békében együtt kell élnie, mert a német segítségre nemigen lehet számítani."[43] Ez a kettősség állandó fejtörést okozott a magyar történetíróknak. Kezdetben még csak óvatosan hangoztatták a török–magyar rokonságot,[44] de a XVII. század közepén Nadányi János (*Florus Hungaricus,* Amszterdam, 1663) könyvében külön fejezetet szentelt (*Hungarorum, Turcarum, Tatarorum affinitas*) a hun–magyar–török–tatár rokonság tárgyalásának. Szerinte a szkíta név egyaránt vonatkozott a magyarok, a hunok, valamint a török–tatár népek megjelölésére. A magyar népnév a tatárok mongol (Magoles, Magores) elnevezésével hozható összefüggésbe. Az uralkodót jelölő török *Hunchar* szó a hun népnévből ered. Nadányi szerint a régi rokonságot őrzi az a hagyo-

---

[41] A Marsili által használt források feltérképezésével még adós a Marsili-kutatás. Tudomásom szerint egyedül F. Molnár Mónika próbálta meg eddig kideríteni azt, hogy milyen műveket használt Marsili az Oszmán Birodalom megírásához. Legutóbb Deák Antal András derített fényt Marsili néhány magyarországi adatszolgáltatójára: a soproni Gruber Ádámra, a gyulafehérvári Samuel Rohfrey-re, valamint a felföldi Ander Jacob Schmidtre és Mathias Ethesiusra. *Deák Antal András:* A Duna felfedezése. Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest, 2004. 39–39. o. Rozsnyai Dávid az 1526–1665 közötti erdélyi eseményeket írta meg Marsilinek, Bethlen Miklóstól amellett, hogy Mátyás korvináiról gyűjtött információkat, valószínűleg egy latin–magyar–román szójegyzéket is beszerzett, Istvánffy művéből pedig egy részletet le is másoltatott. Marsili és Bethlen kapcsolatáról lásd: *Jankovics József:* Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez. In: R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv. (Szerk. *Tusor Péter.*) Budapest, 1998. 427–428. o.; *Nagy Levente:* Bethlen Miklós „ezer vagy kétezer szavas" latin–magyar–román szójegyzéke. *Magyar Nyelv,* 2000. 323–342. o. Istvánffyból a másolat: Extractus historiae Nicolai Istwanffi. BUB FM Ms. 57. fol. 160–161.; Rozsnyai műve: Res tragicae gestae. BUB FM Ms. 103. fol. 396–489.

[42] Regino, prümi apát, már a X. század elején írt Évkönyv-ében a magyarokat a szkíták leszármazottainak tartotta: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. (Összeáll. *Györffy György.*) Budapest, 2002. (Milleniumi Magyar Történelem, Források) 196–200. o.

[43] *Havas László:* A honfoglalás és az államalapítás Nadányi János organikus történelemfelfogásában: In: Neolatin irodalom Európában és Magyarországon. (Szerk. *Jankovits László–Kecskeméti Gábor.*) Pécs, 1996. 160. o.

[44] Ellenépldaként Mátyás király hozható fel, aki nyíltan vállalta a rokonságot a „kereszténység ősellenségével," azt terjesztve, hogy nagyanyja nővére II. Mehemed szultán anyja volt. Hogy e tézis kidolgozásában mennyi szerepe lehetett a közös szkíta származástudatnak, azt a jövőbeni kutatásoknak kell kideríteni. Minderről részletesebben lásd *Fodor Pál:* A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán–török történelemről. Budapest, 2001. (a továbbiakban: *Fodor,* 2001.) 192–194. o.

mány is, hogy a Pannoniában lévő magyarokat nyugati törököknek nevezik azért, hogy megkülönböztessék őket a keleti törököktől, akik a perzsák szomszédságában élnek, de jelenleg Magyarország egy részét is hatalmuk alatt tartják.[45]

Nadányi elmélete azért is érdekes, mert szervesen illeszkedett abba a kálvinoturcizmusnak nevezett filotörök ideológiába,[46] melyet nemcsak a magyarországi és erdélyi történetírók, hanem olyan neves értelmiségiek is felkaroltak, mint Comenius, akit élénken foglalkoztatott a török megtérítésének gondolata. Sárospataki tartózkodása alatt (1650–1655) Lorántffy Zsuzsannát akarta rávenni arra, hogy anyagilag támogassa a Biblia török nyelvre való fordítását, de a fejedelemasszony mereven elzárkózott az ajánlat elől. De nemcsak Comenius, hanem a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György által Erdélybe hívott professzorok is (elsősorban Johann Heinrich Bisterfeld, Johann Heinrich Alsted) a chiliazmus és a millenarizmus hívei voltak, és abban reménykedtek, hogy miután a törökök felveszik a kereszténységet, megdöntik a Habsburg császár és a pápa (Antikrisztus) hatalmát. Általánosan elfogadott nézet volt a XVII. századig, Szent Ágoston és főleg Szent Jeromos, Dániel próféta 2. könyvéhez írt kommentárjai alapján, hogy a világ története négy birodalom (monarchia) – az asszír-babilóniai, a perzsa, a Nagy Sándor-féle és a római – története. Az utolsó felbomlásával pedig a világ is véget fog érni. Nyilvánvaló, hogy a Római Birodalom e koncepcióban fontos eszkatológiai funkcióval bírt. A végidők bekövetkeztének folyamatos elmaradása azonban azt eredményezte, hogy a Római Birodalom folytonosságát újabb és újabb birodalmakban vélték megtalálni (*translatio Imperii Romani*): a bizánciban, a frankban vagy akár a német császárságban.

A négy birodalom eszkatológikus képzete a protestáns elméletírók jóvoltából (főleg Luther, Melanchton, Zwingli és Comenius) a XVI–XVII. század folyamán szekularizálódott. Ez azt jelentette, hogy a bibliai végidők apokaliptikus szereplőit a történelem valós személyeiben vélték felfedezni: így a protestánsok a pápában látták az Antikrisztust, a katolikusok természetesen Lutherben, aki nyilván Rómát a pusztulásra megért Babilonnak képzelte. A törökök európai hódításai még egyértelműbbé tették a helyzetet: Krisztus eljövetele közel – hirdették a protestáns prédikátorok –, mert a törökök meg fogják dönteni az utolsó (Habsburg) birodalom és a pápa hatalmát. Így aztán se szeri, se száma a XVI. században a végidők borzalmait ecsetelő látomásoknak (a legnépszerűbb máig is Nostradamus), melyekből a XVII. századra már egyre inkább kilógott a politikai lóláb.

Ezékiel próféta könyve alapján az Antikrisztust már az őskeresztények Góg és Magóg ivadékaival azonosították. Az utolsó ítéletnek e félelmetes népét általában északról várták, így az első népcsoport, melyet a zsidó-keresztény világ a végítélet népének tartott, a szkíták voltak. A világvége sorozatos elmaradása azonban azt eredményezte, hogy a későbbiekben a szkíták helyét fokozatosan a hunok, a gótok, majd az arabok, magyarok, tatárok, végül, pedig a törökök vették át. Luther már 1518-ban kifejtette, hogy a törököt Isten küldte a bűnben elmerült keresztényekre. A török ellen harcolni tehát értelmetlen, mert Isten segíti őket, sőt a törökkel való harc egyenesen Isten elleni lázadás. Előbb bűnbánatot kell tartani, mert csak akkor várhatják el a keresztények, hogy Isten őket segítse

[45] *Nadányi János:* Florus Hungaricus. A Magyar Florus. (Kiad., ford. s. a. r. *Havas László, Óbis Hajnalka, Orosz Ágnes, Szabadi István, Szűcs Gábor, Takács Levente, Tegyey Imre.*) Debrecen, 2001. (Studia ad Philologiam Classicam Pertinentia Quae Aedibus Universitatis Debreceniensis Rediguntur XI).

[46] *Nicolette, Mout:* Calvinoturcism und Chiliasm in 17 Jahrhundert. *Pietism und Neuzeit,* 14. (1988) 72–84. o.

a török elleni harcban.[47] Ez a protestáns törökszemlélet Magyarországon gyorsan terjedt. Farkas András (*Miképpen az úr Isten Izraelnek népét Egyiptomból és hasonlóképpen az magyarokat Szkhítiából kihozta,* 1538) még csak a zsidó–magyar sorspárhuzamot vázolta fel (mindkét nép csak addig tudott ellenállni az ellenségnek, míg bűntelen maradt); Batizi András (*Meglött és megleendő dolgoknak teremtéstől fogva mind az ítéletig való históriája,* 1544) azonban már a négy monarchiáról szóló elméletet is ismertette, és a törököt az Antikrisztussal azonosította. Az erdélyiek közül elsőként Benczédi Székely István (*Krónika ez világnak jeles dolgairól,* 1559) foglalkozott a négy birodalom elméletével, beemelve a translatiók sorába az Oszmán Birodalmat is. Szerinte ugyanis Nagy Károly császárrá koronázásával a Római Birodalom a nyugati, német, valamint a keleti, görög részre oszlott. Ez utóbbit Bizánc elfoglalásával a törökök vették birtokukba, akik így a szent Római Birodalom örököseivé lettek. A törökök meg fogják rontani a Német-római Császárságot is, de ekkor eljön majd Krisztus, megtartandó az utolsó ítéletet, és a világnak vége lesz.[48]

A XVII. században Comeniusék épp a magyarok példáján felbuzdulva (egy eredetileg a törökökkel rokon nép felveszi a kereszténységet), úgy gondolták, hogy a törököket rövid időn belül meg lehet majd téríteni, természetesen nem a katolikus, hanem a protestáns hitre. Miután, mint említettem Lorántffy Zsuzsanna mereven elzárkózott attól, hogy a Biblia törökre fordítását támogassa, Comenius hollandiai mecénásban, Laurentius de Geer-ben találta meg legfőbb támogatóját. Egy Konstantinápolyban élő Levin Warner nevű holland személyében sikerült is alkalmas fordítót találni, de a mű mégsem készült el.[49] 1664 nyarán Comenius egyik hívét, Jakob Redingert, Köprülü érsekújvári táborába küldte. Redinger a Comenius által küldött könyvekkel érkezett a török táborba, melyek között természetesen ott volt Mikulaš Drabik[50] jóslatainak Comenius féle kiadása is. Redinger egy hónapig maradt a táborban. Ott tartózkodása konfliktusmentes volt annak ellenére, hogy Köprülünek előadta a Drabik-féle jóslatok lényegét: a törökök önként át

[47] A protestáns elméletírók törökkoncepciójáról lásd: *Göllner, Carl:* Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhundert. Bukarest–Baden-Baden, 1968. 173–209. o.

[48] A kérdés bőséges szakirodalmából a legfontosabb magyar művek: *Bartoniek Emma:* Fejezetek a XVI–XVIII századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt, Budapest, 1975. 101–102. o.; Humanista történetírók. (Kiad. *Kulcsár Péter.*) Budapest, 1977. (Magyar remekírók) 1187–1188. o.; *Őze Sándor:* „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet." Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, Budapest, 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa II.) 80–110. o.; *Ács Pál:* „Az idő ósága." Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban, Budapest, 2004. 149–165. o.; *Fodor,* 2001. 195–200. o.

[49] *Kvacsala János:* Az angol–magyar érintkezések történetéhez. *Századok,* 1892. 804. o.; *Blekastad, Milada:* Comenius. Versuch eine Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský. Oslo–Praha, 1969. 631–632. o.; *Németh S. Katalin:* Comenius elfelejtett propagandistái: Jakob Redinger és Christian Hoburg. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1997. (a továbbiakban: *Németh S. K.,* 1997.) 6–7. o.

[50] Mikulaš Drabik, morvavidéki cseh prédikátor volt, aki 1588. december 5-én született, és csak 1671 júliusában, a Wesselényi-felkelést megtorló akciók keretében érte utol a halál, 1628-ban érkezett Magyarországra. 1644-ben azt jósolta, hogy I. Rákóczi György lesz a magyar király. Még 1671-ben is úgy nyilatkozott, hogy Isten, a neki kinyilatkoztatott látomások szerint, a magyar koronát az erdélyi fejedelemnek szánta. Később, a vallatások hatására ugyan visszavonta ezt a vallomását és a katolikus hitre is áttért, de már ez sem tudta megmenteni a halálos ítélettől. Látomásait Comenius adta ki háromszor is (Lux e tenebris, Amsterdam, 1657, 1659, és Lux in tenebris, Amsterdam, 1665). *Pauler Gyula:* Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése. II. Budapest, 1876. 378–384. o.; *Kvacsala János:* Egy álpróféta a XVII. században. *Századok,* 1889. 756–762. o.; *Szimonidész Lajos:* Drabik Miklós próféciái és egy magyar–latin kiadású részletük. *Magyar Könyvszemle,* 1942. 176–181. o.; *Péter Katalin:* Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Világosság,* 1977/1. 36. o.

fognak térni a keresztény hitre, és végleg meg fogják dönteni a Habsburg Birodalom és a pápaság hatalmát. Redinger nem volt magányos kalandor, hanem jól meghatározott céllal érkezett a török táborba, és amint Németh S. Katalin írja „nem tett mást, mint közvetítette azokat a szándékokat Apafinak, melyek tükrözték Comenius politikai céljait."[51]

A kálvinoturcizmusnak egy másik fontos magyar vonatkozású terméke még a Londonban, 1663-ban kiadott Zrínyi-életrajz is, melynek törökkoncepciójában – annak ellenére, hogy a korabeli Európa egyik legnagyobb törökverő hősének állított emléket – sajátos kettősség figyelhető meg. Az O. C. monogram mögé rejtőző szerző egyrészt nyilvánvalóan azt állítja, hogy a török természettől fogva ellensége a kereszténységnek, és semmilyen formában nem híve a hódoltságnak, másrészt azonban igyekszik csökkenteni a pogányság és a kereszténység közötti távolságot, azt hangsúlyozva, hogy a két vallás (keresztény és mohamedán) között valójában nincs nagy különbség.[52] Megemlíti például azt, hogy a török sereg vezére, Köprülü Ahmed nagy szimpátiával viseltetik az angol és a holland nemzet iránt, olyannyira, hogy szívesen felvenné Anglia királyának vallását: „Ligát kötött az angolokkal [a nagyvezír], kiknek legutóbbi forradalmait olyannyira csodálta, hogy állítólag, ha a hír igaz, azt mondta, ha neki magának kéne megválasztania akár istenét, akár vallását, Anglia királyának istenét és vallását választaná."[53] Talán ugyanezt a célt szolgálja az a passzus is, melyben az ismeretlen szerző Zrínyinek a törökkel szembeni humánus bánásmódját és civilizatorikus felfogását ismerteti, holott köztudomású, hogy Zrínyi török foglyaival nagyon keményen bánt, és számosat közülük nem a műveltebb emberek közé, hanem a velencei gályákra küldött: „Egyszer amikor a haditanácsban arról vitatkoztak, hogy vajon megkegyelmezzenek-e a törököknek vagy sem, Zrínyi ott amellett foglalt állást, hogy meg kell kegyelmezni, és hozzá kell szoktatni a törököket, hogy civilizáltabb és műveltebb emberekkel érintkezzenek és ismerkedjenek meg, akik talán beoltják őket egy kis tisztalelkűséggel és emberséggel."[54] Valószínű, hogy ezzel a törökszimpátiával függ össze Zrínyi protestánsként való beállítása is, valamint a töröknek a pápaság vélt jövőbeni megdöntésében juttatott fontos szerep, ez utóbbi a már említett Drabik-féle jóslatokkal egybehangzóan: „Egyes hittételeik mögül sem hiányzik [a törököknek] oly régi hagyomány, amelyek, ha egyszer a tanulás mázával kifényesítenek, a mufti ura erejének segítségével kipenderítheti Őszentségét Rómából, ahogy ama püspök cselekedte azt a császárral."[55]

A mohamedán és protestáns vallás között tehát nincs nagy különbség, ezért az életrajz írója, ha nem is mondja ki expressis verbis, de érzékelteti, hogy a törökök megtérítésére irányuló erőfeszítések nem hiábavalóak: „Goes, a német követ négy pontban fogalmazta meg az akadályokat, amelyek elzárják a török útját vallásunk felé (ahogy ezeket

---

[51] *Németh S. K.*, 1997. 9. o. Redinger a Lux e tenebris-ből, még annak megjelenése előtt kivonatot készített, mellyel mielőtt Magyarországra érkezett volna, felkereste az európai politikusokat. 1644 júniusában pl. a francia királyt és Turenne marsallt. Budára 1664. október 20-én érkezett, Apafihoz Segesvárra pedig november 12-én. Redinger jegyzete: Magyar Országos Levéltár, Teleki cs. lt., P 658 9. cs., fol. 123–130.

[52] „Ráadásul a törökök olyannyira megtisztelik a kereszténveket azzal, hogy becsülik Krisztust, és a zsidókat azzal, hogy elismerik Mózest, hogy eközben többi tévedéseik mind lecsusszannak a tudatlanságnak ama tág nyelőcsövén keresztül, amire most a világ egy része a száját nyitja." Angol életrajz Zrínyi Miklósról. (Bev. és szerk. *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 1987. (Zrínyi-Könyvtár IV.) (a továbbiakban: Angol életrajz) 123. o.

[53] Uo. 82. o.

[54] Uo. 103. o. Zrínyi bánásmódjáról a török foglyokkal lásd: *Csapodi Csaba:* Kiadatlan Zrínyi-levelek. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1962. 741. o.

[55] Uo. 107. o.

magától a nagyúrtól hallotta): először is, hogy az oltáriszentségben megesszük saját Istenünket, 2. hogy megformázzuk Istenünket a templomban, 3. hogy Istent feldaraboljuk a Szentháromságban és 4. hogy életünkkel megtagadjuk őt. Az első kettőt ezek közül [...] egyszerűen meg kellene értetni, a harmadikat óvatos, világos és körültekintő meghatározásokkal kell feloldani, az utolsót azáltal kell megjavítani, hogy semmi törvénybe ütközőt nem teszünk, semmi illetlent nem mondunk és semmi erkölcstelent nem viselünk magunkon."[56]

Merkantiluzmus versus militarizmus

Nem tudjuk, hogy Marsili ismerte-e Comenius, Nadányi műveit vagy netán a Zrínyi-életrajzot, de ez véleményem szerint nem is fontos, mert az e művekben kifejtett nézetek a korabeli politikai és vallási diskurzus közhelyei voltak.[57] Az tény, hogy Marsili minden baj gyökerét a protestantizmus magyarországi terjedésében látta, aminek ellensúlyozására két régebbi toposzt igyekezett feleleveníteni: a magyarokat isten a kereszténység védőbástyájának rendelte, most, pedig azért sújtja őket jogos haragja, mert ők ezt a feladatot nem teljesítették megfelelően. Az, hogy Magyarország a kereszténység védőbástyája Aeneas Sylvius Piccolomininek (II. Pius pápa) köszönhetően a XVI. század folyamán terjedt el egész Európában.[58] Ezt a szerepet tehát nem annyira Isten, mint inkább a nyugat-európai közvélemény-formálók szánták Magyarországnak. És semmi sem jelzi jobban a magyarság megítélésében bekövetkezett változást, mint az, hogy míg Piccolomini saját európai kortársai renyheségét és önzését kárhoztatja, mivel azok nem állnak a küzdő magyarok mellé,[59] addig Marsili a magyarokat hibáztatja azért, mert azok nem méltók az antemurale Christianitatis megtisztelő címre: „Ferdinánd császár és első ilyen nevű magyar király óta a jelenleg is kegyelemesen uralkodó Lipót császárig történt események bőven szolgáltatnak példákat az Osztrák Ház állhatatosságára és a német nemzet értékére, melynek át kellett vállalni a Magyarországnak rendelt, a kereszténység védőbástyája megtisztelő címet."[60] Ezzel a véleményével Marsili nem volt egyededül a korabeli Európában. 1695-ben, egy francia oszmanistának, de la Croix-nak, szintén az volt a véleménye, hogy „folyamatos civakodásaikkal és polgárháborúikkal elsőként a görögök nyitottak teret az oszmán rablásoknak [...] aztán pedig az erdélyiek és a magyarországiak – akik torzsalkodásban és széthúzásban semmivel sem maradtak le a görögök mögött – és hallatlan kegyetlenséggel voltak képesek egymást öldökölni."[61]

---

[56] Angol életrajz, 126–127. o.

[57] Jellemző lehet viszont, hogy az általa alapított Bolognai Tudományos Intézetnek adományozott könyvei között megvolt a kálvinoturcizmus egyik fő képviselőjének és a XVII. századi erdélyi szellemi életét nagy mértékben meghatározó Johann Heinrich Alstednek az Enciclopaedia-ja: Instrumentum donationis. BUB FM Ms. 146. fol. 14. Azt, hogy Marsili nemcsak megszerezte-e, hanem olvasta is Alsted könyvét, csak további kutatások révén lehet eldönteni.

[58] Erről részletesebben lásd: *Imre Mihály:* „Magyarország panasza." A Querela Hungariae toposza a XVI–XVII. századi irodalomban. Debrecen, 1995. (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 143–174. o.

[59] Uo. 147. o.

[60] Epitome, 4a.

[61] *de la Croix:* Etat general de l'Empire Ottoman, depuis sa fondation jusqu'a present. Paris, 1695. 71–72. o.

Nem csoda hát, ha a Bécs szolgálatában álló olasz hadvezérek is a magyarországi helyzet rendezését tartották a török elleni harc előfeltételének. Montecuccoli például, nem csak haditechnikai, hanem általánosabb érvényű politikai javaslatokat is tett a helyzet orvoslására: 1. a magyar törvényeket (elsősorban a Werbőczy-féle Hármaskönyvet) gyökeresen át kell alakítani; 2. a nádorság intézményét meg kell szüntetni és helyébe kormányzót kell kinevezni; 3. az országban csak egyetlen vallást, a katolikust szabad megtűrni; 4. a hadsereg fenntartásához mindenkinek, így a nemességnek is hozzá kell járulni; 5. a csavargókat, rablókat, de főleg a törvényes uralkodó ellen lázadókat keményem meg kell büntetni.[62] Montecuccoli ez utóbbi javaslatát egyik tanítványa Antonio Caraffa kissé túlságosan is komolyan vette. Caraffa 1662-ben szegődött a császár szolgálatába. Nevét a magyarországi lázadások leverésében tanúsított buzgósága és kegyetlensége tette hírhedtté. Legemlékezetesebb tettét 1687-ben követte el Eperjesen, amikor is egy állítólagos császárellenes összeesküvés szálait kellett felgöngyölítenie. Caraffa a Montecuccoli által fent felsorolt összes vádat a magyarok fejére olvasta, és az egész magyar társadalmat bűnösnek mondta ki. A konkrét vádat, miszerint a Thököly Imre vezetésével szervezett összesküvés ügyében az eperjesiek Zrínyi Ilonával leveleztek, pénzt és rezet juttatva a munkácsi várba, egy markotányosnő zavaros közlésére alapozták.[63] Eperjes főterén huszonnégy embert fejeztek le és négyeltek fel – köztük számos német származásút is –, és további hatvanat tartóztattak le. A valódi cél azonban nem a nem létező összeesküvés felgöngyölítése, hanem a császári kincstár feltöltése volt. Az elítéltek a város leggazdagabb polgárai voltak, és maga Caraffa is ezt írta egyik jelentésében: „A pénzbírságok és az elkobzások az államkincstárat töltik fel."[64] Az eperjesi vésztörvényszék olyan sikeresen végezte munkáját, hogy egész Európa elborzadt a kegyetlen kivégzések láttán, Magyarországon pedig olyan elégedetlenséget váltott ki, hogy az 1687. évi pozsonyi országgyűlés csak azután kezdhette meg munkálatait, hogy Lipót törvénnyel törölte el az eperjesi bizottság ítéleteit.

Azért tértem ki ennyire részletesen Caraffa működésének ismertetésére, mert Marsili többször is említi önéletírásában, hogy Caraffa különös figyelemmel viseltetett iránta, ugyanakkor a kortársak is Marsiliban látták Caraffa igazi örökösét.[65] A Montecuccoli,

---

[62] *Montecuccoli*: i. m. 282–285., 289. o.

[63] *Kónya Péter:* Az eperjesi vésztörvényszék 1687. Eperjes–Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Kónya,* 1994.) 84–97. o.

[64] Caraffa jelentését idézi *Kónya:* i. m. 108. o.

[65] Johann Karl von Thiel császári tanácsos például 1700. május 27-én a következőket írta I. Lipótnak Marsili jelentéseiről: „Anélkül, hogy jóslásokba bocsátkoznék, úgy vélem, hogy ez a mű [Marsili határfelmérése és az azokról írt jelentései] az ön fenséges dicsőségét fogja szolgálni. [...] A [Marsili] által készítetett katonai, gazdasági és politikai feljegyzésekben végre látom a nagy Caraffa – akit Isten helyezzen a paradicsomba – elképzeléseinek megvalósulását." Thiel levelét közli *Gherardi,* 1980. 270. o. Marsili több katonai akcióban Caraffa közvetlen beosztottjaként vett részt, lásd Autobiografia, 39., 84–86., 101–103. o. Caraffa magyarországi és erdélyi működése ma még nincs kellőképpen feltárva. Marsili hagyatékában található egy irat, melyet véleményem szerint maga Marsili írt valamikor 1696 október–novemberében: Probabile ac Morale Tertium Expediens, ac Moderamen Aulicum super statu Apaffi, et Transylvania circa Apaffium. BUB FM Ms. 57. 142a–159b. Ebben a szerző arra tesz javaslatot, hogy Erdélyt, a fiatal Apafi haláláig legalábbis, önálló fejedelemségként kellene megtartani, de a fejdelem kinevezését és hatalmának legitimitását nem a szultán athnaméja, hanem a császár garantálná. Marsili itt részletesen elemzi a Caraffával való 1687–1688. évi erdélyi ténykedéseit. Azt, hogy jól ismerte Caraffa elképzeléseit, bizonyítja az alábbi részlet is: „Caraffa kezdetben úgy gondolta, az erdélyieken is ugyanúgy túl lehet, mint a magyarokon, csak miután belülről is feltérképezte a helyzetet, és

Caraffa, Marsili által fémjelzett katonai párt mellett azonban létezett egy méréskeltebb nézeteket valló frakció is a bécsi udvarban (Merkantilpartei), mely elsősorban gazdasági és kereskedelmi kulcspozíciók megszerzésével szerette volna érdekeit érvényesíteni az udvarban és közvetve Magyarországon is. E frakció tagjai főleg cseh származásúak: Leoplod Kollonich, Franz Ulrich Kinsky (cseh kancellár) Andreas Kaunitz (birodalmi alkancellár) Gundaker Thomas von Starhemberg (1703–1715 között az Udvari Kamara elnöke), David Palm (udvari tanácsos), valmint Eugenio di Savoia herceg. E párt elképzeléseit az *Einrichtung des Königreichs Hungarn* – vagy ahogyan később a szakirodalomban elterjedt: *Einrichtungswerk* – című tervezet foglalja össze.[66] Az 1688 júliusától 1689 novemberéig készült 500 kéziratoldalnyi tervezet szerzőjeként Kollonich és Franz Joseph Krapff udvari haditanácsos neve szerepel. A szakirodalom mégis Kollonich nevéhez köti az *Einrichtungswerk* létrejöttét, mivel ő volt a projektum kidolgozásával megbízott főbizottság vezetője.[67] Kollonich horvát nemesi családból származott, és kivételes karriert futott be a császári udvarban. Fiatal korában máltai lovagként harcol, 1659-ben I. Lipót titkos tanácsosa, 1666-tól nyitrai, 1685-től pedig győri püspök. 1672–1684 között a Magyar Kamara, 1692-től pedig az Udvari Kamara elnöke, 1691-től kalocsai, majd 1695-től esztergomi érsek. Buda visszafoglalásának napján XI. Ince pápa bíborossá nevezi ki, és a következő évben megbízza a császár az *Einrichtungswerk* kidolgozására létrehozott bizottság irányításával.[68] Az *Einrichtungswerk* összeállítói a XVII. századi természetjog (elsősorban Hugo Grotius és Samuel Puffendorf), valamint az osztrák kameralisták (Johann Joachim Becher, Wilhelm von Schröder és Philip Wilhelm von Hörnigk) műveit használták fő forrásként.[69] Arra nincsenek adataink, hogy Marsili ismerte volna a kameralisták írásait, de Grotius műveiről többször is elismerően nyilatkozott.[70] Azon nem is kell csodálkoznunk, hogy a kameralisták műveit Marsili nem olvasta, vagy inkább nem akarta ismerni. Ők ugyanis meglehetősen furcsa társaságot alkottak az

---

megismerte, hogy Lengyelország közel van, Törökország mellette, háta mögött Moldva, Tatárföld, Valachia, és, hogy Magyarország felől is nehezen megközelíthető folyói, tavai, hegyei révén, a tartomány nagy és népes, ezután szinte bűnbánóan és nagyon aggódva írt Szebenből 1688. febr. 9-én Teleki grófnak Fogarasra." (156a).

[66] Az Einrichtungswerk szövegét Theodor Mayer adta ki elsőként, sajnos csak kivonatosan. A teljes szöveg 1980-ban jelent meg Adalbert Tóth gondozásában. Baranyai Béla magyar jogtörténész kritikai kiadásban szerette volna közzé tenni a szöveget. A szerző sajnos a második világháború alatt légitámadás áldozata lett, így a mű nyomtatásra előkészített kézirata a Magyar Országos Levéltárba került: MOL P 1568 7. cs.

[67] *Wellmann Imre:* Merkantilische Vorstellungen. *Studia Historica,* 1965. 316–352. o.; *Benczédi László:* Kollonich Lipót és az Einrichtungswerk. In: Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején, (Szerk. *Praznovszky Mihály, Bogyinszky Istvánné.*) Salgótarján, 1987. (Discussiones Nogradiensis 4.) 154–155. o.; *Varga J. János:* Berendezési tervezetek Magyarországon a török kiűzésének időszakában. Az Einrichtungswerk. *Századok,* 1991. (a továbbiakban: *Varga J.,* 1991.) 451–452. o. Kollonich a magyar katonai és politikai vezetőktől is kért egy javaslattervezetet, melyet az Esterházy Pál nádor és Széchényi György esztergomi érsek vezette bizottság dolgozott ki már egy évvel korábban 1688-ban: *Iványi Emma:* Estreházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezkedésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények,* 1971. 137–161. o. Lásd még *Czigány István:* Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Milleniumi Könyvtára 4.) 172–174. o.

[68] Kollonich életéről: *Joseph Maurer:* Cardinal Leopold Graf Kollonits Primas von Ungarn. Sein Leben und sein Wirken. Innsbruck, 1887. Marsili személyesen ismerte Kollonichot. A már említett Livio Odeschalchi-féle szerémségi felmérés kapcsán találkozott vele. Autobiografia, 107. o.

[69] *Gherardi,* 1980. 447–448. o. Az osztrák kameralistákról lásd: *Bérenger,* 1975. 214–279. o.

[70] *Gherardi,* 1980. 447–448. o.

udvarban: ideológiai gyökereiket, utópisztikus elképzeléseiket és az alkimistákhoz való vonzódásukat tekintve inkább a Johann Heinrich Alsted, Comenius stb. által fémjelzett protestáns értelmiségiekhez álltak közelebb.[71] Egyébként egyikük sem volt osztrák eredetű, egyikük sem volt eredetileg katolikus, hanem a leghíresebb angliai és hollandiai protestáns egyetemeken tanultak.[72] Nem csoda hát, ha a Militärpartei emberei nem nézték jó szemmel a furcsa társaság térnyerését az udvarnál, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a császár annyira a befolyásuk alá került, hogy 1700-ban a gazdasági fellendülés fontosságát a katonai fejlesztések elébe helyezte.[73] Sőt Raffaella Gherardi egyenesen azt állítja, hogy az *Einrichtungswerk* kidolgozását a császár épp a katonák által, a visszahódított magyarországi területeken elkövetett visszaélések ellensúlyozása végett rendelte el.[74] Nem is késett soká a katonai párt replikája: Antonio Caraffa, aki személyes támadásként értelmezte a tervezetnek a katonaságra vonatkozó részeit, csúnyán összevitatkozott Kollonichcsal, ami a későbbiekben nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az *Einrichtungswerk* nem vált hivatalos kormányprogrammá.[75] Ennek ellenére a Justitiarium, Ecclesiasticum, Politicum, Militäre és Camerale fejezetekre osztott tervezet készítői néhány elemet átvettek a Militärpartei eszköztárából. Ilyen volt például az, hogy Montecuccolihoz hasonlóan szerették volna megreformálni a magyar törvényeket, hatályon kívül helyezve a már említett Hármaskönyvet és cseh mintára újjászervezni a Magyar Kancelláriát. A többi fejezetben azonban az *Einrichtungswerk* szinte mindenben eltér a Militärpartei elképzeléseitől. Az *Einrichtungswerk* is rekatolizációt sürget, de nem erőszakosat, hisz elismertnek nyilvánítja a lutheránus és református, megtűrtnek pedig a görögkeleti, az antitrinitárius és a zsidó egyházat; annak ellenére, hogy korábban maga Kollonich is hírhedt protestánsgyűlölő volt.[76] Szükségesnek tartja a visszahódított területek (Neoacquistica) benépesítését az „ubi populus ibi obulus" féle becheri elv alapján, és jóllehet előnyben részesíti a német telepeseket, de nem beszél erőszakos germanizálásról. A Militäre és a Camerale fejezetek tartalmazzák a legtöbb kritikát a Militärpartei tevékenységéről. A tervezet készítői nem pusztán hadászati szempontból fontos felvonulási terepet láttak Magyarországban, hanem abból indultak ki, hogy Magyarország a Habsburgok Duna menti monarchiájának fontos része, melynek anyagi jólétével törődni kell. Világosan látták azt is, hogy Magyarország nagyobb terheket visel a törökellenes háborút illetően, mint az örökös tartományok, ezért leszögezték, hogy a királyságot a többi tartománnyal egyenrangúan kell kezelni. Mindemellett a császári katonaság úgy bánt Magyarországgal, mint ellenséges területtel: elképesztő részleteket említenek a tervezet szerzői a csalás, a sikkasztás, a zsarolás különféle módjairól, melyekkel a kamarai

[71] *Bérenger*, 1975. 255. o.

[72] Lásd részletesebben: Uo. 257–260. o.

[73] Uo. 254. o.

[74] *Gherardi*, 1980. 219. o.

[75] *Varga J.*, 1991. 474. o.

[76] Állítólagos programját: „Faciam Hungariam captivam, postea mendicam, deinde catholicam" (Előbb rabbá, utána koldussá, végül katolikussá teszem Magyarországot) – idézi *Kónya*, 1994. 28. o. Itt mondok köszönetet Czigány Istvánnak a tanulmányomról írt alapos és kimerítő lektori jelentéséért, melyben figyelmeztet, hogy nincs megbízható adat arról, hogy a fenti jelmondatot Kollonich valaha is mondta volna, csak II. Rákóczi Ferenc találta ki elfogultan és politikai célzattal. Mindenesetre érdemes lenne az ilyen és ehhez hasonló legendaképződéseket egy külön tanulmányban elemezni.

tisztek, de főleg a katonaság elveszi a lakosság pénzét. Az Udvari Kamara 1684–1688 közötti bevétele 2 600 000 forint volt, holott Magyarország legalább tíz, de egyesek szerint akár húszmillió forintot fizetett be a kamarai tiszteknek és a katonaságnak, ám a hiányzó összeg nem jutott el a kincstárig. Ez oda vezetett, hogy a visszafoglalt területekről menekült a lakosság a császári katonák elől, ezért a tervezet készítői a benépesítésekben, az adóreformban, a katonaság visszaéléseinek megfékezésében, a kereskedelem fellendítésében látták az Udvari Kamara jövedelmei növelésének lehetőségét.[77] Ezt kiváltságok adományozásával és új vámszabályok bevezetésével szerették volna elérni. Jellemző a kereskedelem visszáságaira, hogy 1695-ben Erdélyből Győrig ötvenöt címen kellett vámot fizetni; ugyanis vámoltak a földesurak, a városok, a kamarai tisztviselők és a katonák is.[78] Ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a vízi kereskedelmet lehetne a legkönnyebben fellendíteni, mivel az országot átszelő nagy folyók kiváló lehetőséget adnak erre. Ugyancsak a kereskedelem könnyítését szolgálta volna az egységes pénz, valamint súly- és mértékrendszer bevezetése is.[79]

Habár, mint láttuk, Marsilit a Militärpartei embereként jellemezték a kortársak, és arról sincs tudomásunk, hogy netán kapcsolatban lett volna a bécsi udvar merkantilistáival, mégis azt kell mondanunk, hogy a bolognai gróf helyét valahol a két párt között kell meghatároznunk. Elsősorban azért, mert a határkijelölő bizottság vezetőjeként a császárhoz írott jelentéseiben – melyekben Raffaella Gherardi szerint a legkoherensebben mutatkoznak meg Marsili politikai elképzelései – főleg az *Einrichtungswerk*ben felvetett problémákkal foglalkozik.[80] Az *Oszmán Birodalom*...-ban is önálló fejezetet szentel a török kereskedelemnek. Marsili egyik éles szemű megfigyelése az, hogy ez a hatalmas kiterjedésű, sok népből és vallásból álló birodalom épp a kereskedelem nagyfokú szabadságának biztosításával képes önmagát fenntartani: „A kereskedelem pártolása az oszmán állam egyik igen figyelemre méltó felismerése. Ennek hiányában ugyanis az alattvalók nem lennének kellőképpen buzgók és elégedettek, és így a szultán is jóval kevesebb hathatós segítséget várhatna el tőlük." Ez biztosítja a manufaktúrák nyersanyaggal való zavartalan ellátását, miáltal az ipar is fejlődik: „ezekre a természeti kincsekre és termékekre építve működnek a törökök kézműves műhelyei, olyan olajozott módon, hogy Európa is megirigyelhetné, hiszen nálunk ezek ellátása gyakran igen szervezetlen." A Porta jelentős privilégiumokkal csábítja az európai államok, főleg Anglia, Hollandia, Franciaország és Velence kereskedőit: „Mivel a Porta is felismerte, hogy a kereskedelem révén, minden évben igen jelentős összegeket tud kicsikarni Európától, különféle privilégiumokkal, és egyes európai uralkodókkal kötött szerződésekkel, igen megkönnyítette a kereskedelmet a keresztény nemzetek számára. [...] A törökök, ha az európai nemzetek áruiról van szó, az adókivetésben igen mérsékletesek, mivel ez nem éri el a három százalékot sem, és ezt az összeget csak egyszer kell megfizetniük az egész birodalomban. Utána ezen népek kereskedői akármilyen áruval üzletelhetnek, anélkül, hogy bármilyen

[77] *Varga J.*, 1991. 474. o.

[78] Uo. 485. o.

[79] Uo. 468–469. o.

[80] Ha az Einrichtungswerket nem is iktatták törvénybe, egyes tételeinek gyakorlati megvalósítására épp a karlócai béke után került sor. Így például az elnéptelenedett országrészek betelepítésekor a telepesek kiváltságait az Einrichtungswerkben foglalt javaslatok szerint állapították meg. Vö. *Varga, J.*, 1991. 481. o.

egyéb fizetési kötelezettségük lenne, kivéve néhány helyet, ahol egyrészt kérik annak a vámhelynek az elismervényét, ahol fizettek, másrészt még további apró kis összegeket is. Ezzel is elősegítik a pénz beáramlását, amit azután szétosztanak a mindenféle rendű és rangú törökök, valamint a keresztény alattvalók közt is."[81]

Ezeket a gondolatokat fejleszti aztán tovább a *Progetto del possibile commercio fra ambedue gli Imperii* (1689), valamint az 1699. szeptember 11-i jelentéséhez csatolt *Discorso generale sopra del traffico*, mely Gherardi szerint Marsili gazdaságpolitkai gondolkodásának a csúcsát jelenti.[82] Ezekben az írásaiban Marsili két szempontból tartja fontosnak a kereskedelem fejlesztését: egyrészt a kereskedés anyagi gyarapodással jár, ami által csökken a veszélye annak, hogy a visszafoglalt területek lakói a császár ellen lázadnak; másrészt a törökök felett aratott győzelem most lehetőséget adna a Habsburg Birodalomnak arra, hogy monopolhelyzetbe kerüljön az Oszmán Birodalommal folytatandó kereskedelem terén, kiszorítva onnan Angliát, Hollandiát és Franciaországot. Ezért dolgozza ki részletesen a *Discorso*ban a lehetséges kereskedelmi útvonalakat (főleg a Duna menti vízi kereskedésre fókuszálva – semlegesítve a hollandok ez irányú törekvéseit –, valamint aprólékosan bemutatva az importálandó és exportálandó árucikkeket.[83] Ezeket az elképzeléseket Marsili messzemenően érvényesítette a határ megállapításakor is. Különösen figyelt arra, hogy ahol csak lehetett, az új védelmi vonal a folyókra támaszkodjon, és vízi úton jól megközelíthető legyen; ezért javasolja a folyómedrek megtisztítását és mielőbbi hajózhatóvá tételét is.[84] Nem csoda hát, ha ez a határ olyan jól sikerült, hogy kisebb-nagyobb változtatásokkal ugyan, de lényegében az első világháború végéig fennmaradhatott. Ehhez nagymértékben hozzájárult az, hogy biztosította az új védelmi vonal, a Militärgrenze későbbi megszervezését is.

Nem véletlen az sem, hogy a fő kereskedelemi útvonalhálózatot a Duna–Rajna–Elba–Moldva folyó vonalán képzelte el, összekötve így az amszterdami, londoni, valamint a fekete-tengeri kikötőket.[85] Ennek ellenére Marsilit a Habsburg Birodalmon belüli kereskedelmi visszásságainak felszámolása és főleg a két nagyhatalom közötti kereskedelem lehetősége érdekelte. Ezért fektetett hangsúlyt arra, hogy a birodalmon belül legyenek főbb kereskedelmi útvonalak, és ne érintsenek ellenséges területeket.[86] A kereskedelmi útvonalak biztonságának megőrzése érdekében szükségesnek tartotta a kereskedőházak felállítását is, a török karavánszerájok mintájára. Javasolta – ugyancsak török mintára – vásárhelyek kijelölését, ahol meghatározott időnként vásárokat lehet tartani,[87] valamint a

[81] Az Oszmán Birodalom..., I. rész, X. fejezet.

[82] A Progettot lásd: BUB FM vol 58. fol. 35b–62b. A Discorso-t Gherardi adta ki: *Gherardi,* 1986. 358. o.

[83] *Gherardi,* 1986. 186–188. o. Ezekről az útvonalakról térképet is készített, melyet Deák Antal András fedezett fel és publikált: *Deák,* 29. o.

[84] *Gherardi,* 1986. 192. o.

[85] Uo. 26. o.

[86] Uo. 90. o.

[87] „Ahhoz, hogy a kereskedők áruikat megvédhessék az időjárás viszontagságaitól, vagy a rablók támadásaitól elengedhetetlenül szükséges lenne nagy, cseréppel fedett csarnokok építése, ahogyan azt a törökök is teszik. Az árukat itt meghatározott rendben raktározhatnák el a kereskedők, akik a csarnokokat erős vaskapukkal zárhatnák le. A csarnokok nagyságát a várható árumennyiséghez kellene igazítani. Brassóban kellene felállítani az első csarnokot, a másodikat Gyulafehérvárott, a harmadikat Aradon, a negyediket Szegeden, az ötödiket – mely a legnagyobb lenne – Budán, a hatodikat Baján, a hetediket Eszéken, a nyolcadikat Baskán [?], a kilence-

vámszabályok egyszerűsítését az Einrichtungswerk szerzőivel egybehangzóan. A követendő példa ebben az esetben is az Oszmán Birodalom: „Az Oszmán Birodalomban az a szokás, hogy a Porta igyekszik minden, a területén kereskedelemmel foglalkozó, nemzettel megegyezni abban, hogy ki mennyi vámot fizessen. Legtöbbet a velenceiek fizetnek: árujuk értékének öt százalékát. Az angolok, a hollandok és a franciák három, míg a raguzaiak másfél, vagy két százalékot fizetnek. Ezt a vámot azonban csak egy helyen és egyszer kell megfizetni, utána kereskedő a Birodalom egész területén, szabadon árulhat."[88]

Nem csodálkozhatunk hát már azon sem, hogy Magyarországgal foglalkozó hadászati jelentéseiben is a gazdasági szempontok dominálnak. Soha sem volt híve Erdély különállásának, de mégis azt javasolta, hogy az esetleges lázadások elkerülése végett Erdélyt Magyarországtól határozottan el kell szigetelni.[89] A határ menti kereskedelem megélénkülése nagyobb népmozgással is jár, mely teret enged a különböző fertőző betegségek, elsősorban természetesen a pestis terjedésének, ezért az 1700. március 4-i jelentéséhez részletes tervezetet csatolt *Progetto nel buon regolamento a difendere del pericolo di peste tutta le frontiera della linea cisdanubiale*, melyben egy egészségügyi kordon felállítására tesz javaslatot. Ugyancsak a kereskedelem előmozdítását szolgálta volna a postahálózat kiépítésről írt jelentése is, mely az első ilyen kísérlet a maga nemében a Habsburg Birodalomnak ezen a területén: *Per istruire e ben ordinare le poste dell'Ungaria insino al Mare Adriatico*, az 1700. május 8-i jelentéshez fűzött melléklet.[90]

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy Marsili ugyanazokat a gazdaságpolitikai elveket alkalmazta mind a Habsburg, mind az Oszmán Birodalom leírásakor. Így jutott arra a következtetésre, hogy a Porta csak katonailag gyengült meg, gazdasági és kereskedelmi szempontból viszont még komoly ellenfele lehet Bécsnek. Az elkövetkező századok is igazolták azonban Marsili sejtéseit, azt tudniillik, hogy a keleti típusú abszolutizmus – épp a központi hatalom meggyengülése miatt – immár nem lesz méltó versenytársa a Nyugat-Európában kialakulófélben lévő modern központosított államnak. Nem véletlen hát, hogy az *Oszmán Birodalom...* megírásával azt a tételt akarta bizonyítani, „hogy az oszmánok hajdanában milyen semmik voltak és milyen semmivé lesznek."

---

diket Brodnál, a tizediket Karlovácnál a tizenegyediket Buccarinál a tizenkettediket, pedig Karlobagnál. [...]" Discorso..., In: *Gherardi*, 1986. 193. o.

[88] Uo. 197. o.

[89] *Gherardi*, 1986. 322., 315–387. o.

[90] Ezt a két iratot is lásd: *Gherardi*, 1986. 317–320., 329–331. o.

Levente Nagy

REBELLIOUS BARBARIANS AND GENEROUS HEROES

Luigi Ferdinando Marsili's Views about the Habsburg and the Ottoman Empires

Summary

Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730) was one of the most significant polymaths of the 17th-18th centuries. He dealt with almost everything during his life: cartography, history, national characteristics, botany and mineralogy, heraldry, literature, lexicography, hydrobiology, military science, and various other disciplines. He was the typical figure of the change of paradigms in the 17th-18th centuries, who strived to recreate order with his intelligence after the disintegration of the original divine order of words and things. Thus, he analysed fish skeletons just as well as the characters of nations, and he was an obsessed collector, so that he could systematise the elements of the world that was to fall apart. On the strength of the above, one might think that Marsili was the representative of independent, autonomous science. This, however, is not true. His enormous scientific work served politics, or to be more precise, the Habsburg Emperor Leopold I. In the study, the author tries to prove that Marsili's exploration of the geography, history, biology, ethnography, botany and mineralogy of the Carpathian Basin served the expansionism of the Habsburg Empire in fact. At the same time, he endeavoured to outline the possibilities of cooperation between the two great powers of the time (the Habsburg and the Ottoman Empires), i.e. the two world concepts (Christianity in the West and Islam in the East). Politics, nevertheless, was a source of great disappointment to Marsili. His position at the Court was first undermined during the anti-Ottoman campaign, which led to the Peace of Karlowitz in 1699. In spite of that, he dedicated the early version of his masterpiece (*Danubius*) to Leopold I, but the emperor did not forgive him for the surrender of the Alsatian small town Breisach on 6 September 1703. Marsili was dismissed from favour. In 1708, he was ready even to command the army of the Vatican against the Habsburgs. It is no wonder that he escaped from politics and found shelter in science. He did not write a single line about politics after 1705. Instead of that, in 1710, he offered his collection and established the Institution of Sciences (*Istituto delle Scienze*) in Bologna.

With certain interruptions, Marsili spent twenty years in Hungary and Transylvania. Apart from minor ones, he wrote his main works in or about this region. For this reason, the author briefly introduces Marsili's stay in Hungary and Transylvania. He highlights the most probable fact that Marsili was not driven by the passion of the researcher only, when he gathered information in Hungary, Transylvania and the Ottoman Empire, but he also spied for the emperor. The author then analyses Marsili's statements concerning Hungarian history, mainly on the basis of previously neglected sources. Marsili's relations with the Court in Vienna, as well as his role in the anti-Ottoman campaign and the conclusion of the Peace of Karlowitz are well documented in Hungarian specialised literature on the one hand. On the other hand, there are other aspects that have not yet been thoroughly treated by Italian or Hungarian historiography either, such as Marsili's opinion on the geopolitical position of Hungary and Transylvania within the Habsburg Empire; his relations with the aristocrats involved in Hungarian and Transylvanian politics; his sources and evaluation of historical and political information regarding the region; and how his views differed from those of contemporary Italian historians. In the study, the author deals with these aspects and tries to define Marsili's place among the political and military theorists (Raimondo Montecuccoli, Antonio Caraffa, Galeozzo Gualdo Priorato, Leopold Kollonich, etc.) that were connected with the Habsburg Court.

Levente Nagy

BARBARES REBELLES ET HÉROS GÉNÉREUX

Les idées de Louis-Ferdinand de Marsigli sur l'Empire des Habsbourg et l'Empire ottoman

Résumée

Louis-Ferdinand de Marsigli (1658–1730) est l'un des représentants les plus marquants des encyclopédistes polygraphes des 17–18e siècles. Au cours de sa vie, il étudie pratiquement tous les domaines: la cartographie, l'histoire, la caractérologie des nations, la botanique, la minéralogie, l'héraldique, l'histoire littéraire, la lexicographie, l'hydrobiologie, l'art militaire et bien d'autres encore. Il s'agit d'une figure typique du changement de paradigme des 17–18e siècles qui, après la décomposition de l'ordre divin préexistant des paroles et des choses, tente de recréer l'ordre perturbé à l'aide de la raison. Pour ce faire, il analyse tout, de la carcasse des poissons au caractère des nations. Par sa passion crispée pour la collection, il s'efforce de systématiser les éléments de l'univers en voie de déliquescence. Sur la base de ce qui précède, nous pourrions penser que Marsigli est le représentant de la science indépendante, exempte de toute considération idéologique. Toutefois c'est loin de la vérité, car il mit son oeuvre scientifique immense au service de Léopold Ier, empereur des Habsbourg. Dans cette étude, j'essaierai de prouver que par l'exploration géographique, historique, biologique, ethnographique, botanique et minéralogique du bassin des Carpates, Marsigli servait en fait l'ambition expansionniste de l'Empire des Habsbourg tout en cherchant à esquisser les possibilités de coopération entre les deux grandes puissances de l'époque (Empire des Habsbourg, Empire ottoman), soit les deux parties du monde (l'Occident chrétien et l'Orient musulman). Il convient cependant d'y ajouter tout de suite que Marsigli sera déçu par la politique. Durant la grande guerre contre les Turcs qui s'acheva par la paix de Karlóca (1699), certains tentaient déjà de le dénigrer auprès de l'empereur. Malgré cela, il dédia la première version de son ouvrage principal en préparation (*Danubius*) à Léopold Ier, mais il ne pardonna point à l'empereur la reddition à Breisach, petite ville alsacienne, le 6 septembre 1703. Marsigli devint disgracié à jamais. En 1708, il aurait été même prêt à conduire l'armée papale contre les Habsbourg. Il n'est donc pas étonnant qu'il se réfugie dans la science. Après 1705, il n'écrivit plus une seule ligne de connotation politique. Par contre, en 1710, en offrant sa collection, il fonda l'Institut des Sciences de Bologne (Istituto delle Scienze).

Avec des interruptions plus ou moins longues, Marsigli passa vingt ans sur le territoire de la Hongrie et de la Transylvanie. Mis à part quelques ouvrages moins importants, c'est ici ou sur cette région qu'il écrivit ses œuvres majeures. Pour cette raison, je présenterai brièvement le séjour de Marsigli en Hongrie et en Transylvanie en soulignant le fait jusqu'alors négligé que sa collecte d'informations dans ces pays, mais surtout dans l'Empire ottoman n'était pas uniquement motivée par sa passion de chercheur, mais fort probablement aussi par son activité d'espionnage menée au profit de l'empereur. Par la suite, j'analyserai les observations de Marsigli sur l'histoire hongroise et ce, essentiellement sur la base des documents négligés par les recherches antérieures. La littérature spécialisée hongroise connaît bien les relations de Marsigli avec la Cour de Vienne, ainsi que son activité menée lors de la guerre contre les Turcs et de la conclusion de la paix de Karlóca. Toutefois ni l'historiographie italienne ni celle hongroise n'ont pas encore exploré en détail les réflexions de Marsigli sur la situation géopolitique de la Hongrie et de la Transylvanie, ses relations avec l'aristocratie dirigeant la politique de cette région, sa manière de collecter des informations sur l'histoire et la politique de celle-ci. Nous ne savions pas non plus quelle opinion il se forma sur la base de ces informations ou en quoi celle-ci fut différente de l'avis des historiographes italiens de l'époque. J'essaierai de répondre à ces questions dans la présente étude et de définir la place de Marsigli parmi les penseurs politiques et militaires liés à la Cour des Habsbourg (Raimondo Montecuccoli, Antonio Caraffa, Galeozzo Gualdo Priorato, Leoplod Kollonich, etc.).

Levente Nagy

REBELLISCHE BARBAREN UND EDELGESINNTE HELDEN

Die Ansichten von Graf Luigi Ferdinando Marsili über das Habsburger- und das Osmanenreich

Resümee

Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730) ist einer der bedeutendsten Vertreter der Polyhistoren enzyklopädischen Typs des 17–18. Jahrhunderts. Im Laufe seines Lebens hat er sich nahezu mit Allem beschäftigt: mit Kartographie, Geschichte, Nationscharakteristik, Pflanzen- und Mineralkunde, Heraldik, Literaturgeschichte, Lexikographie, Hydrobiologie, Militärwissenschaft und so weiter. Er ist eine typische Figur des Paradigmenwechsels im 17-18. Jahrhundert, der nach der Auflösung der von vornherein gegebenen göttlichen Ordnung der Wörter und Dinge die gestörte Ordnung mit seinem Verstand neu zu schaffen versucht. Deshalb analysiert er alles – vom Fischskelett bis hin zum Charakter der Nationen –, deshalb die krampfhafte Sammelleidenschaft, damit die Elemente der Welt, die zu zerfallen drohen, in ein System gefasst werden können. Auf Grund des Obigen könnten wir denken, dass Marsili ein Vertreter der selbständigen, selbstprinzipiellen Wissenschaft ist. Dem ist aber bei Weitem nicht so: er hat seine riesige wissenschaftliche Arbeit in den Dienst der Politik, genauer in den Dienst des Habsburgerkaisers Leopold I. gestellt. In der Studie versuche ich zu belegen, dass Marsili mit der geographischen, historischen, biologischen, ethnographischen, botanischen und mineralogischen Erschließung im Grunde den Expansionsbestrebungen des Habsburgerreiches diente. Zugleich war er aber bestrebt, die Möglichkeiten der Zusammenarbeit zwischen den beiden Großmächten (dem Habsburger- und dem Osmanenreich), also zwischen den beiden Erdteilen (dem christlich-westlichen und dem mohammedanisch-östlichen) aufzuzeigen. Wir müssen aber auch gleich hinzufügen, dass die Politik Marsili enttäuscht hat. Bereits zurzeit des großen Krieges gegen die Türken, die mit dem Frieden von Karlóca/Karlowitz (1699) endete, versuchte man ihn beim Kaiser anzuschwärzen. Trotzdem war die frühe Version seines entstehenden Hauptwerkes (Danubius) Leopold I. gewidmet. Die Aufgabe der elsässischen Kleinstadt Breisach am 6. September 1703 konnte der Kaiser jedoch nicht mehr dulden. Marsili fiel für immer in Ungnade. 1708 wäre er sogar bereit gewesen, das Heer von Pápa gegen die Habsburger zu führen. Kein Wunder also, dass er vor der Politik in die Wissenschaft flüchtete. Nach 1705 schrieb er keinen einzigen Satz mehr mit politischem Bezug. Er gründete stattdessen 1710 das Wissenschaftliche Institut (Istituto delle Scienze) in Bologna, indem er seine Sammlung stiftete.

Marsili verbrachte – mit kleineren-größeren Unterbrechungen – zwanzig Jahre auf dem Gebiet Ungarns und Siebenbürgens. Mit Ausnahme einiger kleinerer Werke hat er seine Hauptwerke hier oder über dieses Gebiet verfasst. Deshalb stelle ich in der Studie den Aufenthalt Marsilis in Ungarn und Siebenbürgen kurz vor. Dabei hebe ich die bisher wenig beachtete Tatsache hervor, dass er auf dem Gebiet Ungarns und Siebenbürgens, aber vor allem des Osmanischen Reiches, nicht nur angetrieben von seiner Forschungsleidenschaft Informationen gesammelt, sondern gleichzeitig auch für den Kaiser spioniert hat. Danach analysiere ich die Feststellungen Marsilis bezüglich der ungarischen Geschichte, vor allem auf Grund der Schriften, die in den bisherigen Forschungen nicht herangezogen wurden. Die Kontakte Marsilis mit dem Wiener Hof und seine Tätigkeit im Laufe des Krieges gegen die Türken und des Friedens von Karlowitz sind in der ungarischen Fachliteratur allgemein bekannt. Die italienische und die ungarische Geschichtsschreibung haben bisher jedoch nicht detailliert genug erschlossen, wie er die geopolitische Situation Ungarns und Siebenbürgens innerhalb des Habsburgerreiches gesehen, welche Kontakte er zu der Aristokratie gehabt hat, die die Politik Ungarns und Siebenbürgens lenkte, von wem und wie er die historischen und politischen Informationen bezüglich dieser Region gesammelt, welche Meinung er auf Grund dieser herausgebildet hat und wie sehr diese von den Ansichten der zeitgenössischen italienischen Geschichtsschreibern abweicht. In der Studie versuche ich diesen Fragen nachzugehen und den Platz Marsilis unter den politischen und militärischen Denkern mit Bezug zum Habsburgerhof (Raimondo Montecuccoli, Antonio Caraffa, Galeozzo Gualdo Priorato, Leopold Kollonich usw.) zu bestimmen.

Левенте Надь

МЯТЕЖНЫЕ ВАРВАРЫ И ВЕЛИКОДУШНЫЕ ГЕРОИ

Взгляды Луиджи Фердинандо Марсили касательно Габсбургской и Османской Империй

Резюме

Луиджи Фердинандо Марсили (1658–1730) является одним из значительнейших представителей полихисторов-энциклопедистов 17–18 веков. За свою жизнь он занимался почти всеми видами культурно-научных знаний: картографией, историей, национальной характерологией, биологией и минералогией, геральдикой, литературоведением, лексикографией, гидробиологией, военной наукой и пр. Он является типической фигурой смены парадигм 17–18 веков, после отказа априори от заданного божественного порядка слов и вещей он собственным разумом пытается сотворить заново пришедший в хаос порядок. Поэтому он подвергает анализу все, начиная с костяка рыб до характера народов, отсюда его безудержная страсть к коллекционированию, а целях систематизировать элементы готовой распасться системы мироздания. На основании вышесказанного мы можем подумать, что Марсили является представителем независимой, самопринципиальной науки. Однако в действительности это отнюдь не так. Ибо исследователь свою огромную научную работу ставил на службу политике, вернее кайзеру Леопольду I. Габсбургу. В настоящей статье я стремлюсь доказать, что этот ученый своими исследованиями в области географии, истории, биологии, этнологии, флоры и минералов Карпатского бассейна служил экспансионистским стремлениям Империи Габсбургов, но наряду с этим он стремился также очертить возможности сотрудничества между двумя великими державами того времени (Габсбургской и Османской Империями), то есть между двумя частями света: христианским западным и исламским восточным мирами). Необходимо сразу же добавить, что Марсили вынужден был разочароваться в политике. Уже в период великой антитурецкой войны, окончившейся миром, заключенным в Карлоце (1699 г.) его недруги старались очернить его в глазах кайзера. Несмотря на это самый ранний вариант своего главного труда (*Danubius*) он посвятил кайзеру Леопольду I., но сдачи эльзасского маленького городка Брейзаха 6 сентября 1703 года кайзер этому военному деятелю уже не простил. Марсили навсегда стал опальным, более того, еще в 1709 году он был готов повести против Габсбургов папскую армию. Поэтому не удивительно, что, будучи ученым, он искал убежища от политики в науке. После 1705 года он не написал ни одной строки, посвященной политике. Вместо этого в 1710 году он основал в Болоньи Институт Наук, (Istituto delle Scienze), преподнеся ему свою коллекцию.

С более или менее крупными перерывами Марсили провел на территории Венгрии и Трансильвании двадцать лет. За исключениеем нескольких небольших трудов основные работы он написал в этом регионе или об этом регионе. Именно поэтому в настоящей работе я кратко остановлюсь на периодах пребывания Марсили в Венгрии и Трансильвании, уделяя особое внимание тому обойденному вниманием историков факту, что по всей вероятности на территории Венгрии, Трансильвании и главным образом Османской Империи, ученый собирал информацию, побуждаемый не только страстью к исследованиям, но одновременно занимался и шпионажем для кайзера. В статье дается анализ утверждений Марсили, касающихся венгерской истории, главным образом на основании документов, которые до сего времени не были исследованы. Благодаря своим связям с Венским двором, а также его деятельности, осуществленной в ходе заключения мира в Карлоци, Марсили широко известен в венгерской специальной литературе. Автор стремится показать, каким образом видел ученый геополитическое положение Венгрии и Трансильвании внутри Империи Габсбургов, в какой связи находился он с направляющей политику аристократией Венгрии и Трансильвании. Он пытается дать ответ на вопрос о том, каким образом и от кого собирал ученый историческую и политическую информацию, касающуюся данного региона, какое мнение сложилось у него на основании собранных данных, в какой мере отличалось оно от взглядов современных итальянских историков. Пока это еще не было вскрыто детально ни венгерскими, ни итальянскими историографами. Исследователь пытается дать ответ на эти вопросы и определить место Марсили в ряду политических и военных мыслителей, находившихся в связи с Габсбургским двором (Раймондо Монтекукколи, Антонио Караффа, Галеоццо Гуалдо Приорато, Леопольд Коллонич и т.д.).

BENE SÁNDOR

ACTA PACIS – BÉKE A MUZULMÁNOKKAL

Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására*

Kémek és tudósok

Luigi Ferdinando Marsili eszéről már életében legendák keringtek szülővárosában, Bolognában. Olyannyira, hogy a város kapucinus szerzetesei nem sokkal 1730-ban bekövetkezett halála után elválasztották a polihisztor gróf fejét testétől, és saját templomuk, a Monte Calvario kriptájában tették közszemlére. Talán maguk is csodatévő erőt reméltek a század egyik legfelvilágosultabb koponyájától, vagy csak a hívek körében élő hiedelemet szolgálták ki az új, profán kegytárgygyal, nem tudni. Mindenesetre a fej különös dokumentuma lehetett a fények századában tovább élő, immár a tudósok földi maradványaira is kiterjedő ereklyekultusznak, mígnem azután a XIX. század elején, a szerzetesrendek napóleoni feloszlatásakor visszatemették a Certosában nyugvó test mellé.[1] Nem tartom kizártnak, hogy a gróf feje időnként jó szolgálatot tett a hozzá fordulóknak, ám ez semmiképpen sem tekinthető ... mondjuk: rendeltetésszerű használatnak.

A történet mindazonáltal sok ponton emlékeztet arra, ahogyan Marsili hagyatékát, a másfélszáz kötetnyi, mérhetetlenül gazdag kéziratos anyagot[2] használták a kései kutatók generációi. A tudósok érdeklődése vagy aszerint oszlott meg, hogy a tudománynak milyen ágát művelték (a botanikusok növénytani feljegyzéseket,[3] a térképészek térképeket,[4] a nyelvészek rovásírás-emlékeket,[5] a történészek okleveleket,[6] a hadtörténészek erődítéstani számításokat[7] kerestek), vagy pedig a nemzeti hovatartozás szerint tagolódott (a ma-

---

* A jelen tanulmány a T037477 számú, Zrínyi Miklós európai hírnevének dokumentumai c. OTKA kutatási pályázat támogatásával készült. Bolognába azonban már 1997 óta visszajárok kutatni. Munkámhoz nyújtott segítségükért, támogatásukért köszönet illeti Raffaella Gherardit, Jankovics Józsefet, Nagy Leventét és főként Laura Mianit, a Bolognai Egyetemi Könyvtár Kézirattárának és Régi Nyomtatványtárának vezetőjét, aki a könyvtári rendtartás rugalmas értelmezésével számtalan esetben könnyítette meg kutatásaimat.

[1] A bolognai S. Domenicóban található emléktábla fényképét közli: *Kisari Balla György*: Marsigli tábornok térképei. Budapest, 2005. 32. o. *(L. a következő oldalon!)*

[2] Az anyag a bolognai Egyetemi Könyvtárban (Biblioteca Universitaria di Bologna) a cod. 1044 összefoglaló jelzet alatt található, a „Marsili" fond 146 kötetében (a továbbiakban: BUB Ms. 1–146), valamint néhány külön katalogizált egységben. Teljes leírása: *Lodovico Frati*: Catalogo dei Manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna. *La Bibliofilia*, 27-30 (1925–1928); kötetben azonos címen: Firenze, 1928.

[3] *Antonio Baldacci*: I fondamenti botanici nell' opera di L. F. Marsili. In: Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili pubblicate nel secondo centenario dalla morte. (Per cura del Comitato Marsiliano.) Bologna, 1930. 277–319. o.

[4] *Veress Endre*: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. *Budapest régiségei*, 9 (1906). 103–170. o.; *Deák Antal András*: Ki rajzolta Luigi Ferdinando Marsigli térképeit? *Cartographia Hungarica*, 1993. május, 30–31. o.; *Uő*: Die Nürnberger Hersteller der Donau- und Ungarnkarten von L. F. Marsigli. *Duisburger Forschungen*, 42. 211–216. o.; *Kisari Balla*, 2005.

[5] *Sándor Klára*: A bolognai rovásemlék. Szeged, 1991.

[6] *Áldásy Antal*: Olaszországi történeti kutatások. *Magyar Könyvszemle*, 1893. 261. o.

[7] *Lodovico Marinelli*: Luigi Ferdinando Marsili uomo di guerra. In: Memorie, 1930. 1–55. o.

A bolognai San Domenico templom falán lévő emléktábla

gyar kutatók magyar,[8] a bosnyákok bosnyák,[9] a horvátok horvát[10] vonatkozású anyagot gyűjtöttek és katalogizáltak, és így tovább – a törökök még egyelőre nem érkeztek meg, de őket is szép mennyiségű dokumentum várja majd). A felhalmozó, pozitivista korszak elmúltával azután lassan éppen a nagy gazdagság vált problémává.[11] Miközben a Marsili-szakirodalom szépen gyarapodott, s ma már a kávétörténeti értekezésektől[12] a modern szövegnyelvészet és irodalomelmélet szempontjait is hasznosító történeti diskurzusanalízisig[13] sok minden megtalálható benne, az egész anyag belső logikájának feltárá-

[8] Az alapmű: *Veress Endre*: A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai. Budapest, 1906. (Ugyanez: *Magyar Könyvszemle*, 1906. 109–130, 211–231. o.) Újabb összefoglaló irodalom: *Mónika F. Molnár*: Le ricerche ungheresi del Fondo Marsigli di Bologna. In: Annuario. Studi e documenti italo-ungheresi. (A cura di *József Pál.*) Roma–Szeged, 2005, 38–50. o.; *Levente Nagy*: Le generazioni di studiosi ungheresi e il fondo Marsili. *Quaderni di storia*, 59 (2004). 205–222. o.

[9] *Stjepan Beigl*: Spisi grofa Marsilija u sveučilišnoj biblioteci u Bolonji. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini,* 13 (1901), 537–563. o.; Bosna, Hrvatska, Hercegovina. Zemljovidi, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća. (Priredio *Hamdija Hajdarhodžić.*) Zagreb, 1996.

[10] *Zrinka Blažević*: Primjerak Vitezovićeva djela Oživljena Hrvatska iz ostavštine grofa L. F. Marsiglija. *Senjski zbornik*, 26 (1999). 179–228. o.

[11] Erre először felhívta a figyelmet *Vékony László*: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Szabadka, 1984. 4–6. o.

[12] *Luigi Rava*: Il conte Marsili e il Caffè. In: Memorie, 1930. 357–381. o.

[13] *Zrinka Blažević*: Croatia on the Triplex Confinium: Two Approaches. In: Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. (Eds. *Drago Roksandić, Nataša Štefanec.*) Budapest, 2000. 221–238. o. (CEU History Department Working Paper Series, 4.)

sáról mintha végképp lemondott volna a kutatók közössége. Új kiadási és kommentártervek csak a már régebben megjelent művek, a *Danubius*, illetve a *Stato militare* kapcsán fogalmazódtak meg.[14] A bolognai katona, tudós és diplomata iratai viszont egy kivétellel ellenálltak minden szisztematikus publikálási kísérletnek. A kivétel jellemző kivétel: Raffaella Gherardi kerek két évtizede azokat a politikai jelentéseket adta ki, amelyeket Marsili a karlócai békeszerződés megkötése után, a török–Habsburg–velencei határ pontos kijelölésében közreműködő császári küldöttség vezetőjeként küldött Bécsbe az uralkodónak.[15] A publikáció egy olyan kutatási projekthez[16] kapcsolódott, amely a Habsburg Birodalom kereteibe tartozó közép-európai térség modernizációs kísérletét vizsgálta a XVIII. század elején, és Marsili munkásságában két momentumot emelt ki: az osztrák kameralisták (Becher, Schröder, Hörnigk és mások) munkásságára építve megszerveződött Merkantilparteihez való közelállását, valamint a Hermann Conringtól eredő szigorúan tudományos politikaértelmezésnek, a *notitia rerum publicarum*-eszménynek a meghatározó voltát különböző politikai tervezeteiben és emlékirataiban.[17] Ez utóbbi tézis különösen fontos, hiszen egy alapvető európai eszmetörténeti fordulat perspektívájába állítja Marsili szellemi fejlődését. A politika teológiai, illetve etikai megalapozásának elvetése, az igazgatás, az adminisztráció szempontjait előtérbe helyező szemlélet, a statisztika, a demográfia, a földrajz és a történettudomány enciklopedikus igényű alkalmazása egy állam (jelen esetben a Habsburg Birodalom) megszervezésében: mindezek új, modernizáló kontextusban teszik érthetővé azokat a Marsili által is szorgalmazott, s részben meg is valósult erőszakos politikai lépéseket (a vallási homogenizálás, a török háborúk utáni nagyarányú betelepítések, a rendi és egyházi autonómiák felszámolására tett kísérletek stb.), amelyeket a hagyományos nemzeti történetírások (nemcsak a magyar) sokáig csak a sérelmi politika szemüvegén keresztül tudtak látni és értelmezni. Gherardi joggal mutatott rá arra, hogy Marsili szellemi habitusában a politika és a tudomány dinamikusan összetartozott, pontosabban arra, hogy a bolognai gróf katonai és diplomáciai lépéseit a kor tudományosságának szempontjai irányították. Azonban Gherardi kutatási projektje csupán Marsili életpályájának egy szakaszára (a Habsburg-szolgálatra, szorosabban a béketárgyalások és a határfelmérés 1699–1701-i periódusára) koncentrált, az imént említett összefüggés másik oldalának, nevezetesen, hogy Marsili

---

[14] A Danubius Pannonico-Mysicus observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus ab *Alysio Ferd. Com. Marsili* socio Regiorum Societatum Parisiensi, Londinensis, Monsperliensis (Hagae–Amstelodami, 1726.) magyar–latin kétnyelvű kiadása és kommentárja megkezdődött: *Luigi Ferdinando Marsigli*: Danubius Pannonyco-Mysicus. Tomus I. – A Duna Magyarországi és szerbiai szakasza. (Ford., s. a. r. *Deák Antal András.*) [Esztergom], 2004. (Ld. uo. *Deák Antal András*: A Duna fölfedezése. I. m. 8–88. o.) A Stato militare dell' Impero Ottomano, suoi progressi e sua decadenza (Amsterdam, 1732) magyar fordítását és kommentárját jelenleg készíti F. Molnár Mónika. Vö. *F. Molnár*, 2005. 46. o.

[15] *Luigi Ferdinando Marsili*: Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania (1699–1701). I–II. k. (A cura di *Raffaella Gherardi.*) Modena, 1986.

[16] Monografikus feldolgozás *Raffaella Gherardi*: Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili. Bologna, 1980.

[17] *Raffaella Gherardi*: Itinerario di un Staatswerdung. Il patrimonio austriaco di modernizzazione fra XVII e XVIII secolo. In: La dinamica statale austriaca nel XVIII e XIX secolo, strutture e tendenze di storia costituzionale prima e dopo Maria Teresa. (A cura di *Pierangelo Schiera.*) Bologna, 1981, 65–92. o. *Uő*: Scienza e governo della frontiera: il problema dei confini balcanici e danubiani nella pace di Carlowitz. Il pensiero politico, 32 (1999). 323–351. o.

tudományos munkásságát mennyiben irányították politikai szempontok (irányították-e ilyenek egyáltalán azután, hogy élete utolsó két évtizedében kiszorult az aktív politizálás első vonalából?), már kevesebb figyelmet szentelt. Pedig a kiadott jelentések háttéranyaga, valamint e háttéranyag Marsili által elvégzett csoportosítása erre is kínálna lehetőséget. Azt hiszem, éppen e háttéranyag alapján volna vizsgálható és megoldható a kérdés, a „két Marsili" összekapcsolása, avagy a tisztességes temetés.

Ilyen típusú, a sokoldalú személyiség teljes feltérképezésére vállalkozó kísérletre mindössze egy újabb példa akad: John Stoye kitűnő, a hagyományos műfajt érzékeny módszertani reflektáltsággal kidolgozó Marsili-életrajza,[18] amely a bolognai grófot elsősorban annak mutatja be, aminek az maga is látni kívánta magát („miles sum" – katona vagyok, mutatkozott be a londoni Royal Society előtt).[19] Ám ez a monográfia is hangsúlyozottan Marsili aktív éveivel foglalkozik (az utolsó évtizedeket bevallottan csak vázlatosan, a teljesség kedvéért tárgyalja),[20] s nyitva hagy két alapvető kérdést. Az egyik az imént jelzett „tudós vagy politikus/katona/diplomata" dilemma (melyik, mikor, mennyire); a másik Marsili „hiányzó" érzelmi élete, valamint az ebből adódó következtetések. Igaz, implicit választ mindkét kérdésre ad. Egyrészt a biográfia műfaja már maga is implikálja az időbeli egymásutániság hipotézisét (előbb főként katona, utóbb főként tudós). Másrészt Stoye azért nem foglalkozik hőse érzelmi életével, mert úgy látja, hogy nincs mivel foglalkozni: „Talán azért rendelkezett ekkora fölös energiával, mert más dolgokat nélkülözött. Nem találtunk semmilyen adatot szexuális életéről vagy annak hiányáról; esetleges vágyáról arra, hogy családot alapítson vagy nemeshez illő házat vigyen."[21] Nos, minden óvatos fenntartás mellett, ez a megállapítás egyértelműen azt sugallja: Marsili szenvedélymentes katona, nemzeti elfogultságok felett álló hideg bürokrata (illetve: a család nyűgétől nem akadályozott, többszörös teljesítményre képes tudós) volt, azaz ugyancsak rendelkezünk egy implicit válasszal.

Az alábbiakban ezzel a két problémával kapcsolatban szeretnék néhány új hipotézist felvetni. Meggyőződésem ugyanis, hogy a Marsili-iratok rendezése – illetve „rendetlenségük" – szorosan összefügg a szerző személyiségének feltáratlan, eddig nem tárgyalt vonásaival. Az általam megtalálni vélt, „ismeretlen" Marsili-mű körvonalai például akkor kezdtek kibontakozni, amikor elvetettem az „előbb katona, utóbb tudós" értelmezési sémát, és Marsili kései tudományos szövegeiben kezdtem politikai motivációkat keresni. Talán segít a további gondolkodásban, ha megpróbáljuk a két mesterség közös nevét megkeresni. Marsili véleményem szerint kém volt. Lehetséges, sőt, valószínű, hogy sokszor a szó szűkebb értelmében is (a Konstantinápolyba utazó angol követséghez tagjaként bizonyosan kémkedett az angolok után, s további kutatások könnyen bizonyíthatnák, hogy pártfogói, főként Kinsky kancellár megbízásából ugyancsak gyűjtött adatokat az ellenséges udvari

[18] *John Stoye*: Marsigli's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsiglli Soldier and Virtuoso, New Haven–London, 1994. Magyar vonatkozásban megemlítendő *Beliczay Jónás* monográfiája (Marsigli élete és munkái. Budapest, 1881), valamint két újabb tanulmány: *Gróf László*: Marsigli gróf élete. *Cartographia Hungarica*, 2 (1992)., 3 (1993)., 4 (1996).; és *Jászay Magda*: Marsili a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle*, 41 (1999). 31–52. o.

[19] *Aloysi Ferdinandi Comit. Marsigli*: Danubialis Operis Prodromus. Ad Regiam Societatem Anglicanam. Nürnberg, 1700. A2v.

[20] *Stoye*, 1994. 342. o.

[21] *Stoye*, 1994. 309. o.

frakciók tagjairól).[22] Ennél azonban mélyebb értelemben, hivatását, személyiségének lényegét tekintve is kém volt. Legfőbb passziója a hírszerzés volt. Minden érdekelte: a matematika és asztronómia rejtélyei, ellenséges hadseregek felszereltsége, a Boszporusz vize, a Duna és a Tisza halai, a béketárgyalásokat folytató diplomaták szándékai, elfoglalt vagy elfoglalandó területek múltja és kőzetei, távoli népek nyelve és szokásai. Talán az egyik leggyakrabban, szinte vallásos áhítattal használt szava az *Informazione*. Másrészt mániákusan sokat foglalkozott az értesülések rendszerezésével, visszatartásával és áramoltatásával, az információs körök és hálózatok elhatárolásával egymástól – általában a határok kérdésével. Pszichológiai telitalálat volt őt éppen határmegállapító biztosnak kinevezni. Ebből kiindulva úgy vélem, hátrahagyott iratainak titkait csak a saját módszere tárhatja fel, méghozzá a kémkedés egy sajátos segédtudománya. A Marsili-hagyaték kutatása archeológiai munka. Az egyes projektumok, a félig kész vagy befejezett, de később más művekbe beépített szövegek sokszor egymástól nehezen elkülöníthető rétegeket alkotnak, ráadásul sok esetben a gróf különböző státusú munkatársai – térképészek, politikai tanácsadók, tudományos szakértők – közreműködése nehezen különíthető el a saját produkciótól. Ezért az anyag eredeti rendjére vonatkozó feltevéseimet intertextuális vizsgálatra építem, amelynek során egy olyan munkatárs szövegeinek Marsilire gyakorolt hatását vizsgálom, aki úgy tűnik, a többiekénél fontosabb szerepet játszott a hagyaték rétegeinek alakításában. A nemzetépítő, pánhorvát és illír ideológiát megálmodó polihisztor, Pavao Vitezović Ritter és a birodalmi ideológus Marsili együttműködésének eszmetörténeti bemutatása, a párhuzamok és különbségek analízise nem ennek az írásnak a feladata,[23] de a szorosan vett filológiai kapcsolatok demonstrálásától nem tekinthetek el. Végül pedig Marsili *Acta executionis pacis* című iratkiadási tervének és az azóta a szakirodalomban megfogalmazódott egyéb elképzelések tanúságainak hasznosításával saját javaslatot is teszek egy új Marsili-kiadásra és az ehhez szükséges kutatások összehangolására.

Armisillo lovag szerelmei

Kezdjük a szenvedélytelen, hideg fejű katona és bürokrata mítoszával. Ha valaki figyelmesen olvassa Marsili önéletrajzát, két erős érzelmi motívumra is fölfigyelhet benne. Az egyik a szerencsétlenül végződött szerelmi történetek szála. A tanulmányútjáról 1678-ban hazatért fiatal grófot jóakarói beválasztatják a városi nemességet képviselő nyolcas tanács testületébe, ahol Marsili azzal véteti észre magát, hogy farsangi ünnepeket szervezve, új életre kelti a lovagi torna régen kihalt szokását. Maga is harcba száll a Marsillióból anagrammával képzett „Armisillo" név alatt, s a vetélytársait kihívó levélben azt hirdeti: egy lovag lelkét sokkal inkább meg kell hogy indítsa a dicsőségvágy, mint a szerelem. Ámde, mint írja, három nap sem telik el, és máris ez utóbbi hálójában találja magát: a karnevált záró utolsó esti bálon nem tud elszakadni a szép Eleonora Zambecchitől. Tudja, hogy nem sok esélye van: Eleonora nemcsak szép, de vagyonos is,

[22] A Konstantinápolyba tartó angol követségben végzett kémtevékenységről, a lelepleződés nyomán kirobban botrányról lásd uo. 101–118. o.

[23] A kérdésről tartott előadásom (*Real Heroes with Hindsight: Marsigli's Mission in the Recaptured Territories in South-Hungary*) megjelenés alatt a „Whose Love of Which Country? Towards an Intellectual History of Patriotic Discourses in the Early-Modern Period" c. konferencia (Central European University, Budapest, 2006. május 20–21.) kötetében.

míg az ő számára testvérei sokasága, a szűkös anyagiak szinte lehetetlenné teszik, hogy házasságban reménykedjen. Miután látványos díszletek közt, antik mintára díszített diadalkocsiról szerenádot ad szíve hölgyének, megkísérli a lehetetlent, dicsőséget keresni indul a világba, ám még matematikai stúdiumait sem fejezi be a padovai egyetemen, amikor érkezik a hír Zambecchi kisasszony esküvőjéről. Elkeseredésében kéri apját, hogy csatlakozhasson a Konstantinápolyba induló velencei követséghez – így kezdődik évtizedekig tartó vándorlása.[24] A másik keserű csalódás éppen a török birodalom fővárosában éri: beleszeret a francia nagykövet gyönyörű leányába (akit még maga a szultán is igyekezett megfestetni a maga számára, annyira elbűvölte a szépsége), s a leány viszonozza is az érzelmeit, ám ez a szerelem sem teljesülhet be. A nagykövet egy gazdag normandiai lovaghoz akarja adni a leányt, Marsili eleinte párbajozni szeretne az intrikáló vetélytárssal, majd barátai rábeszélésre erről is lemond. „Érzelmeimet elfojtva belenyugodtam, hogy azé legyen a szerencse, aki megérdemli" – írja önéletrajzában.[25]

Hősünk másik erős érzelmi motivációja a hazájához kötődött. Ezen a ponton tanácsos körültekintően fogalmazni: a bolognai grófot erős érzelmek fűzték Bolognához (szótárában a „Patria" alatt mindig szülővárosa értendő), azonban ezen érzelmek bonyolultabbak annál, minthogy egyszerűen „hazaszeretetnek" nevezhetnénk őket. A gróf már egészen fiatalon elvágyódott városából és a szűkös karrierlehetőségeket kínáló Itáliából. Húsz éves sincs még, és a livornói kikötőben együtt nézi a messze távolba induló hajókat a fiatal Montecuccoli gróffal, akinek apja már megalapozta a szerencséjét a Habsburg Birodalom fővárosában.[26] Elhatározza, hogy ő is ott próbál sikerre vergődni. Röviddel azután, hogy császári szolgálatba lépett, török fogságba esik Magyarországon. Amikor 1684-ben velencei jóakarói kiváltják a rabságból, alig várja hogy hazaérjen, ujjongó lélekkel siet Pátriájába megpihenni. Ám szülővárosában arról értesül, hogy egy ismeretlen bérgyilkos már fel is vette a tiszteletdíj egy részét azért, hogy őt mielőbb megölje. „Ez az eset – mint írja –, amelyből megismerhettem nemzetem határtalan gonoszságát, annyira meggyűlöltette velem hazámat, hogy nem törődve szüleim és barátaim szeretetteljes figyelmeztetéseivel, akik eltanácsoltak volna attól, hogy ismét a háború viharaiba keveredjem, Innsbruck felé vettem az irányt..."[27] Kis híján két évtized telik el, mire viszontlátja Bolognát. Vándorlásai során felhalmozott gyűjteményeit, az értékes kéziratokat, szobrokat, ásványokat részletekben mind hazaküldi, s mire a császári kegyből végleg kiesve maga is visszatér, hazagyűlölete is megenyhült. Saját vallomása szerint már hosszú évekkel korábban megfogamzott benne egy oktatással is foglalkozó, a modern matematika és a természettudományok eredményeit terjesztő tudományos intézet alapításának terve; ám utólag különös indoklást ad a motivációiról. Az ötlet, mint írja, azért született, hogy „használjak és szolgáljak vele a Hazának, s főként a Haza nemeseinek, közelebbről hogy azon területeken képezhessék magukat az ifjak, amelyek jó katonává tesznek valakit; úgy képzeltem, hogy ilyen segítséggel képesek lennének kitörni az otthoni tespedésből, és szerencséjük nyomába eredni".[28] Azért

[24] Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili messa in luce nel II centenario dalla morte di lui dal Comitato Marsiliano. (A cura di *Emilio Lovarini.*) Bologna, 1930. 7–8. o.

[25] Uo. 21–27. o.

[26] Autobiografia, 6. o.

[27] Uo. 62–63. o.

[28] *Luigi Ferdinando Marsili*: Istruzione finale al signor Biagio Antonio Ferrari per la riduzione e regolamento migliore dell' Istituto. Közli. *Ettore Bortolotti*: La fondazione dell' Istituto e la Riforma dello „Studio" di Bologna. In: Memorie, 1930. 420. o.

menteni haza a tudást, a szellemi kincseket, hogy azok másokat is képessé tegyenek a haza elhagyására – igencsak sajátos formája a hazaszeretetnek, de ez még tekinthető egyfajta olasz nemzeti sajátosságnak is. Az viszont Marsilire jellemző egyéni vonás, hogy az Intézetet kis híján mégis másutt alapította meg. Mikor ugyanis Filippo testvére a gróf szemére veti, hogy „sem ő, sem a család többi tagja nem tűri többé ezt a kuplerájt a palotában"[29] (a hazahozott és hazaküldött tudományos gyűjtemény a családi otthon szobáit és folyosóit foglalta el), a felháborodott Marsilit a város pápai legátusa is alig tudja lebeszélni róla, hogy ne szállítsa át Franciaországba az egész anyagot, „ott hagyva emlékezetet" magáról.

A történetek tanulsága közös. A hazáról való lemondás, az azonnali távozás ötlete ugyanazon lelki mechanizmus eredménye, amely korábban a nőkről való lemondást is eredményezte. Lehetnek egy kémnek érzelmei? Bizonyára, de szívesen szublimálja őket. Egy nő vagy a Haza túl hétköznapi, ráadásul folytonos változásnak kitett objektumok, nehéz kötődni hozzájuk. Az igazi kém megbízhatóbb, nagyobb hatalmú információgazdára vágyik. A benne rekedt érzelmi energiákat Marsili egy egyszerre szimbolikus és valós személyre: a Német-Római császárra transzponálta. Érdemes megfigyelni, milyen szavakkal írja le a fogsága utáni első találkozást Lipóttal: „A Fenség maga végtelen jósággal engedte hogy lábai elé boruljak, és tudatta velem, mennyire boldog, hogy visszakaptam szabadságomat, s visszatértem fejedelmi szolgálatába."[30] Mintha csak szerelmi vallomást olvasnánk! Az élete végén elkészült nagy tudományos mű, amelyet eredetileg Lipót megbízásából kezdett írni, ugyanennek az érzésnek a továbbélését mutatja. A *Danubius* bevezetője a megcsalt, de elárulójához továbbra is hűségesen ragaszkodó szerelmes panaszát visszhangozza: „Ó, szerencsétlen mű, mely elvesztette oltalmazóját, támogatóját! Művemnek más oltalmazót, más támogatót keresni bizony méltatlannak tűnik, mert hát egyedül a császárnak köszönhető, egyedül őt illeti. Senkinek se legyen ezért ajánlva, és senki pártfogására se támaszkodjon."[31]

A Duna-medence középső szakaszát feldolgozó tudományos mű a maga csonkaságában is (azzal, hogy a Habsburg fennhatóság alatti részre koncentrál) őrzi a születését előmozdító politikai szándék lenyomatát. Az, hogy Marsili a politikát tudományos alapon művelte, Raffaella Gherardi kutatásai nyomán ma már közhelynek számít. A polihisztor katona fáradhatatlanul gyűjtötte a töröktől újonnan visszahódított területek múltjára, népességére, geográfiai, gazdasági, vallási viszonyaira vonatkozó információkat, hogy az uralkodónak és minisztereinek küldött jelentéseiben racionális javaslatokat tehessen a jól kormányozható Állam megszervezésére, a kereskedelem, a közlekedés, a postaszolgálat hatékony működtetésére, a területek katonai védelmére s egyszersmind a határos török vidékekkel való hasznot eredményező kapcsolatok, együttélési formák kialakítására. Vízióját természetesen azzal indokolta, hogy a Habsburg monarchiának egyenrangúvá kell válnia a nagy riválisi európai államokkal, de valójában jobban érdekelte az ország belső megszervezése: Marsili egy minden alattvalója számára otthonos, jólétet és biztonságot garantáló, igazságos, soknemzetiségű birodalomról álmodott, egy nemzetek feletti hivatali, gazdasági és katonai elit vezetésével. (Ez természetesen implikálta volna az öröklött

[29] „... dovetti sentire una mattina da lui stesso che non si voleva nè da lui nè da gli altri della famiglia questo bordello nel Palazzo". Uo. 422. o.

[30] Autobiografia, 63.

[31] *Marsigli*, 2004. 347. o. (**Deák Antal András fordítása.**)

kiváltságok jelentőségének csökkentését, az etnikumok tudatos keverését, nagyarányú áttelepítéseket, a folytonos mozgást; ez másfelől a társadalom vertikumában is mobilitást, a tehetség számára megnyíló karrierlehetőségeket eredményezett volna.[32]) A racionális, tudományos módszerek bevitele a politikába azonban csak a felszínen mutatkozó jele a Rend utáni szinte irracionális vágynak. Marsili kulcsfogalmaiban (*buon ordine*, *buon governo*, *commercio*, *traffico* stb.), a rendezett és igazságos, általános jólétet biztosító, utópisztikus Állam utáni vágyában nem nehéz felfedezni a kisszerű, gonosz, az érzéseknek az anyagi szempontokat útjába állító „Haza" komplementer párját, az idealizált Uralkodóhoz való viszonyulásában a szerelmi szenvedély hangját, tudományosan megalapozott politikai véleményeiben a vallásos diskurzus logikáját, egyfajta negatív teológiát. A szakirodalom által sokat emlegetett „nyelvváltást", az olaszról a latinra való áttérésben (amelyet sokan azzal magyaráznak, hogy Marsili így érhette el a nemzetközi tudományos közvéleményt), a magam részéről inkább politikai motivációt fedezek fel. A Duna-medence latinitásának hangsúlyozása, az ókori emlékek demonstratív ismertetése részben a Habsburg monarcha (a Német-*római* császár) hatalmának szimbolikus legitimációt szolgálja, részben pedig a nemrég még barbár világ klasszikus mintájú rendezhetőségének ideáját sugallja.[33]

Illíria és Hungária – Illíria vagy Hungária?

Milyen haszonnal járnak a fenti megfontolások a gróf gondosan rendezett (és szerteágazó voltában mégis szinte áttekinthetetlen) irathagyatékának kutatásában? Elképzelésem szerint azzal, hogy a továbbiakban nem próbáljuk elválasztani a tudományos szövegeket (pl. természettudományos értekezések, történeti összefoglalások stb.) a politikai szövegektől (memorandumok, relációk, diplomáciai és katonai iratok), hanem megkíséreljük a tudományos szövegeket is politikai logika alapján rendszerezni – s ha így járunk el, könnyebb lesz a hagyaték különböző tematikus rétegeit feltárni. E rétegeket, bár a kronológia bonyolultabb, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért három időszak köré rendezem: 1688–1692 (a Szerémség határainak felmérése, valamint előzetes tájékozódás egy lehetséges déli Habsburg–török határ kialakításának céljából); 1699–1701 (a karlócai béke utáni határfelmérés, a hozzá kapcsolódó szakértői és tudományos munka); 1708–1730 (a Bolognában töltött évtizedek, a *Danubius* kiadása, a *Stato militare* publikálásának előkészítése).

Az első fázissal kapcsolatban a legteljesebb tájékoztatást egy jóval későbbi (1721-es) szöveg nyújtja. Marsili a saját keleti (görög, héber, arab, perzsa, rutén és „illír") könyveinek katalógusa elé szánta bevezetőül, s bár olaszul írta, később latinra is lefordíttatta. Az ajánlólevél ismerős módon kezdődik: „Mielőtt elhagynám Hazámat és Itáliát, két kötelességnek szeretnék eleget tenni..." A katalógus végül kéziratban maradt,[34] de a dedikáció szövege mind latin, mind olasz változatában többször is publikálásra került, legutóbb 1930-

[32] Lásd *Raffaella Gherardi*: Introduzione. In: *Marsili*: Relazioni. I. k. 9–32. o.

[33] Vö. *Stoye*, 1994. 148–149. o.

[34] Index librorum Bibliothecae Marsilianae Graecorum, Latinorum, Hebraicorum, Arabicorum, Turcicorum et Persicorum, nec non Ruthenico et Illírico sermone, tum manuscriptorum, tum impressorum, opera *Josephi Simoni Assemanni*. BUB FM Ms. 2951.

UNIONE
DI COSE DIRETTE
A MOSTRARE
LO STATO MILITARE
DELL' IMPERO OTTOMANNO,
INCREMENTO, E DECREMENTO DEL MEDESIMO.

ECLAIRCISSEMENS
PRELIMINAIRES
SUR
L'ETAT MILITAIRE
DE L'EMPIRE OTTOMAN,
SES PROGRÈS,
ET SA DECADENCE.

A Stato Militare címlapja

ban.[35] Marsili itt látszólag tisztán eruditus narrációba illeszti katonai és diplomáciai ténykedését. Olybá tűnik, mintha főként tudományos érdeklődését kielégítendő kísérte volna a felszabadító császári csapatokat – Buda ostromának leírásánál számol be például arról, ahogy a holttestekkel borított utcákról, a mecsetekből és a már lángokban álló zsidó negyed házaiból egymás után mentette ki a Corvina-kódexek még ott található maradványait. Érthető módon ebből a híradásból az olasz orientalistákat főként a perzsa és arab kódexekre vonatkozó utalások,[36] míg a magyar kutatókat a Corvinák sorsát illető információk érdekelték.[37] A délszláv kultúra kutatói azonban máig nem figyeltek fel rá, pedig a szöveg nemcsak arról számol be, hogy Marsili a Belgrád és Nis 1689-i és 90-i elfoglalása után rendelkezésére álló rövid időben máris megkezdte az „illír nyelvű nyomtatott könyvek és kéziratok" (*libri stampati, e manoscritti in lingua illirica*) gyűjtését, hanem konkrét útmutatást is ad arra nézve, hogy mi legyen a sorsa az általa végül összegyűjtött, de nem publikált anyagnak. Először, mint írja, egy forrásgyűjtemény kiadására gondolt, amelynek címe *Biblioteca de i Fragmenti della Storia Illirica dopo la decadenza massime dell' Impero Greco* lett volna. Ebben megakadályozta az, hogy a területet hamarosan visszafoglalta a török. Marsili szándéka egy nagy balkáni történeti adattár összeállítása volt (a „Balkánt" itt szélesebb értelemben véve, amelynek fogalmába Magyarország és Erdély is beletartozik). Ehhez az adattárhoz gyűjtötte fáradhatatlan szorgalommal az anyagot a térség múltjáról, kultúrájáról, gazdaságáról, földrajzi jellemzőiről, ilyen céllal bővítette és tökéletesítette évtizedeken át a kor legmagasabb színvonalán álló térképgyűjteményét. Kérdés persze, hogy valóban megsemmisült vagy sosem készült el a tervezett mű? Nos, ha abból indulok ki, hogy az adattár mégiscsak politikai célokat szolgált volna a tudományos célokon túl, akkor ha nem is ilyen címen, de kiemelhető és rekonstruálható egy érdekes szelet a bolognai Marsili-iratok közül. A gyűjtemény 108. kötete a *Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici* címet viseli, amely az 1690 körüli ismeretenyagot dolgozza fel, kiadásra előkészítve, az *Olvasóhoz* szóló ajánlással. A 130 lap terjedelmű szöveg azonban hiányos, legalábbis annak tűnhet. A 14 könyből csak 8 készült el, Bulgária, Szerbia, Valachia (Oláhország), Moldva, Thrákia és Erdély rövid ismertetése; a kötetben nem szerepel a bevezetésben és a címben is ígért Illíria-leírás, s hiányoznak az ugyancsak említett genealógiai táblák is. Azonban a kötés belső oldalán útbaigazít Marsili egy utólagos bejegyzése: „Ez a Mysiáról Dáciáról és az Illírikumról szóló értekezés összeszerkesztendő a Magyar Királyság földrajzi leírását tartalmazó kötettel, amelyben az itt hivatkozott leszármazási fák megtalálhatók."[38] A kérdéses kötetet nem nehéz megtalálni: a 28. számú kéziratkötegről van szó, amely a magyar királyság történetét ismerteti Bonfini és Szentiványi Márton nyomán, majd a hozzá tartozó balkáni országokét. Az utóbbiakra fő forrása Mauro Orbini nagy szláv története,[39] de felhasználja a studenicai szerbiai kolosto-

[35] A levelet (Lettera di prefazione a mons. ill.mo Passionei) közli *Albano Sorbelli*: Lettera-prefazione al catalogo dei manoscritti orientali. In: Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte. (A cura del Comitato Marsiliano.) Bologna, 1930. 167–186. o. (A levél szövege: 173. o. skk.)

[36] *A. M. Piemontese*: Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d' Italia. Roma, 1989. 3–35. o.

[37] *Csapodi Csaba*: A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek. Budapest, 1984.

[38] „Questo trattato delle Misie, Dacie ed Illirico deve essere conciliato con il volume della Geografia della Monarchia Ungara, dove sono gli Arbori Genealogici citati in questo". BUB FM Ms. 108.

[39] *Mauro Orbini*: Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni. Pesaro, 1601. Vö. *Giovanna Brogi Bercoff*: Il 'Regno deli Slavi' di Mauro Orbini e la storiografia europea del Cinquecento. *Ricerche*

rokban talált krónika-kéziratokat is.[40] A genealógiai táblák és a hozzájuk tartozó rövid értekezések a magyar uralkodóházak és az erdélyi fejedelmek mellett dalmát, horvát és szerb dinasztiákat mutatnak be. A cím (*Monarchia Ungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa, nimirum: Hungariam veram, Bosnam, Serviam, Croatiam, Sclavoniam, Erzegovinam, Moldaviam, Valachiam, Transylvaniam, Banatum Temesvariensem, Bulgariam*) természetesen itt is többet ígér, mint amennyi a 180 lapon elférhet, de az előbbi kötettel összekapcsolva az anyag valóban kiad egy monografikus ismertetést a közép-európai régióról, a szöveget megelőzően rendkívül magas színvonalon kivitelezett térképek sokaságával. A címlapra – félreértések elkerülése végett – itt is odaírta Marsili: „Ez az értekezés, egyesítve a Mysiát tárgyaló írással, kinyomtatandó".[41] A két volumenből tehát, a 108-ból és a 28-ból, összeáll az alapszöveg, amely a későbbi tudományos és politikai művek kiindulópontjának tekinthető.

Olyan képlékeny anyagról van szó, amely aszerint változtatja majd nemcsak formáját, hanem ideológiai magját is, hogy éppen milyen aktuális politikai helyzethez kívánja igazítani a szerző. Az előbbi mű, a *Descrittione*, nagy távlatból tekint a térségre, az Adriától a Fekete-tengerig terjedő lehetséges határvidéket írja le: a török ellen jól védhető hegyvidéki határvonalra gondol, s a mű végén pedig az ukrán és tatár területek felőli védelemre is kitér.[42] A kilencvenes évek elején megtorpanó hadműveletek, a törökök átmeneti sikerei Marsili figyelmének súlypontját áthelyezik a szűkebben vett Magyar Királyságra. A korábban kizárólag „birodalmi" madártávlatból szemlélt balkáni országok közül főként azok kezdik érdekelni, amelyeknek valamilyen államjogi kapcsolatuk volt a múltban a magyar koronával, hiszen egy lehetséges béketárgyaláson a történeti jog szempontja is érvényesíthető. A *Monarchia Ungarica*, mint magából a szövegből kiderül, már közvetlenül a karlócai békekötést követő hónapok terméke,[43] látszik is a sietős szövegezésből, az országleírásokat és históriákat praktikusan felváltó genealógiák beikatatásából. Az eredetileg olasz szöveget Marsili latinra cseréli, amit az indokol, hogy ekkor már az első mű számára ideálisnak elképzelt szűkebb elit (államférfiakból álló) publikum helyett tágabb, a térség iránt nem csupán politikai szempontból érdeklődő eruditus európai olvasóközönségre gondol. Mindazonáltal, annak ellenére, hogy a tervezett munka két része két különböző időpontban, két eltérő nyelven készült, szorosan összetartoznak, legalábbis maga Marsili úgy ítéli meg, hogy összefésülhetők. Feltehetőleg már az első terv elé is szánt egy történeti vázlatot a magyarországi „rebelliók" eredetéről és jellegéről. *Memorie e introduzione all' istoria della ribellione d' Ungheria* címen megvan

---

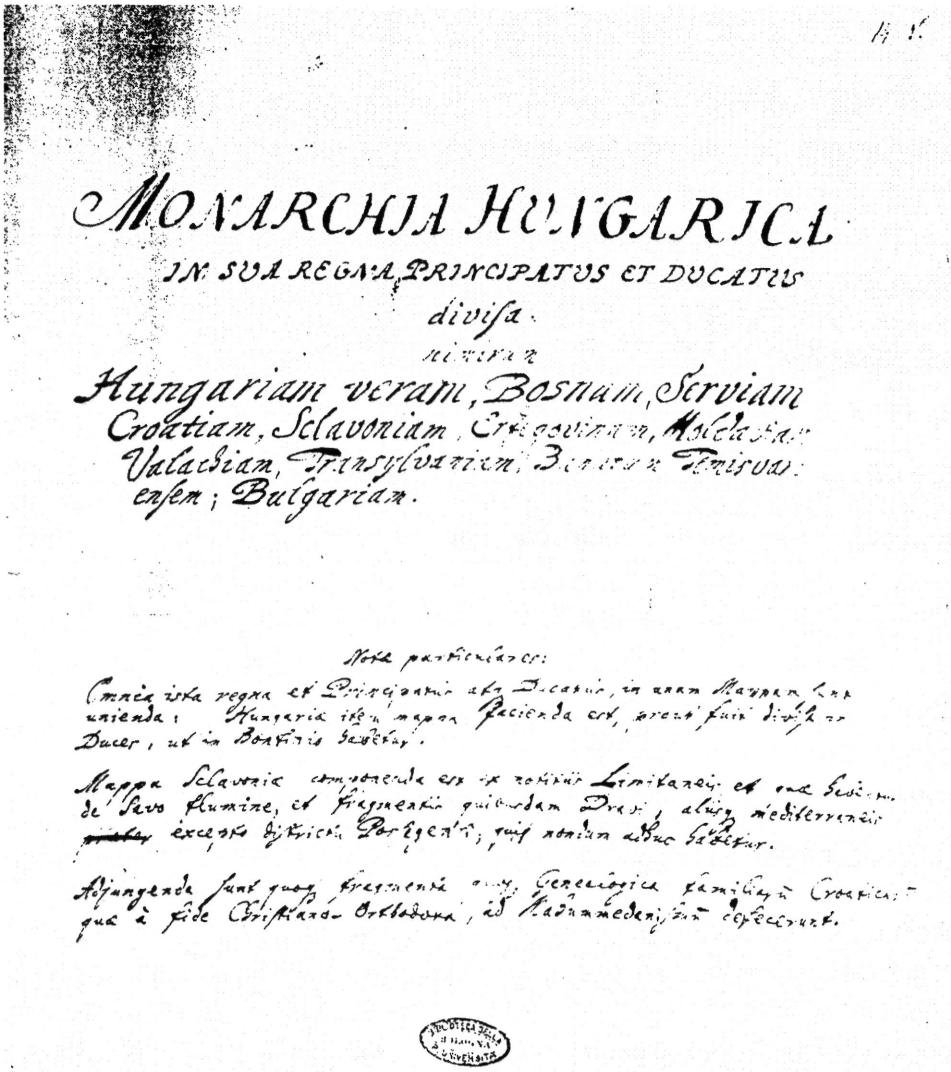
slavistiche, 24–26 (1977–1979). 119–156. o. *Franjo Šanjek*: Povijesni pogledi Mavra Orbinija. In: *Mavro Orbini*: Kraljevsvto Slavena. (Prev. *Snježana Husić*. Prir. *Franjo Šanjek*.) Zagreb, 1999. 7–45. o.

[40] „Mihi circa hanc Nemaniorum Genealogiam duo potiores occurrerunt inter alios: unus videlicet Maurus Orbinus, Ragusaeus patria et abbas Melitensis, optimus antiquitatum scriptor Slavicarum, aliaque manuscripta perantiqua, quae dum in Servia castra sequebar Caesaris, mihi ibidem Studeniza inventa sunt in monasterio..." BUB FM Ms. 28. sztlan (Ad tabulam genealogicam regum Nemaniorum apodixis). A kolostorok kéziratainak gyűjtéséről vö. *Marsili*: Lettera di prefazione, 184. o.

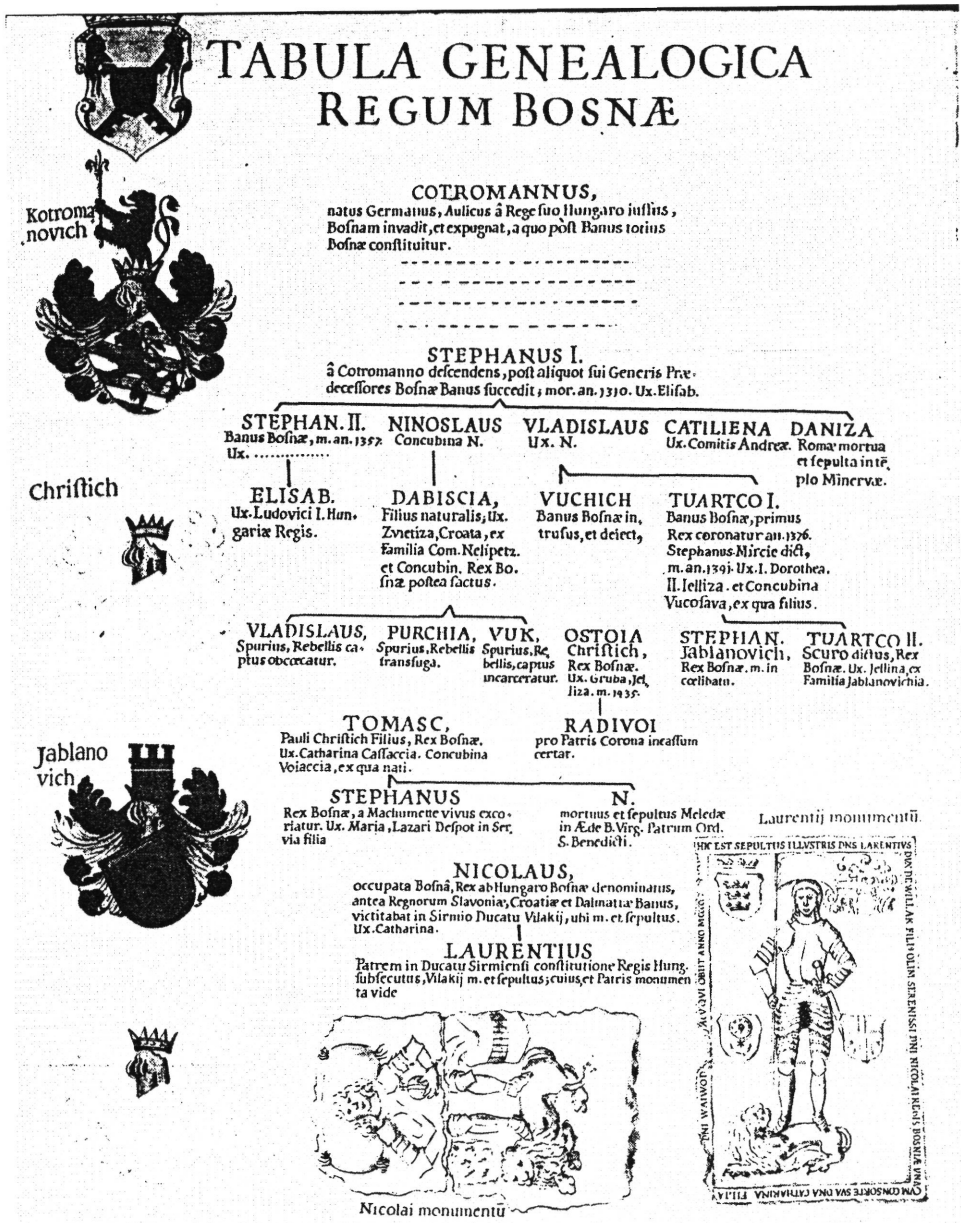
[41] „Questo trattato unito al Volume del Trattato delle Misie è compito per stamparsi". BUB FM Ms. 28.

[42] A két mű összetartozására már Veress Endre felhívta a figyelmet (*Veress*: A bolognai Marsigli-iratok, 36–37. o.). Röviden ismerteti őket *Stoye*, 1994. 161–162. o., valamint *Deák*, 2004. 32–33. és 37. o.

[43] A Mátyás által kinevezett Miklós bosnyák király fiának, Lőrincnek a szerémségi Újlakon (Ilok) található sírkövét Marsili a karlócai békét követő határfelmérése során rajzolta le; BUB FM Ms. 28. sztlan (Ad tabulam genealogicam regum Bosnae apodixis).

MONARCHIA HUNGARICA
IN SUA REGNA, PRINCIPATUS ET DUCATUS
divisa.
Hungariam veram, Bosnam, Serviam
Croatiam, Sclavoniam, Valachiam, Transylvaniam, Bulgariam.

A Monarchia Hungarica címlapja a bolognai Marsili-gyűjteményben, BUB FM Ms. 28.

A bosnyák uralkodók leszármazását bemutató fejezet Marsili rajzaival, BUB FM Ms. 28.

iratai között a téma olasz nyelvű kidolgozása.[44] Az ötlethez azonban később is ragaszkodni látszik, hiszen ennek elkészítette bővebb verzióját is, Thökölyvel a középpontban (*Epitome della ribellione d' Ungheria*).[45] Célja nyilván az volt, hogy a lázadásra hajlamos magyarok pszichohistóriai és nemzetkarakterológiai bemutatásával legitimálja a töröktől visszahódított és még visszafoglalandó területek abszolutista megszervezését, a tradicionális arisztokráciák hatalmának visszaszorítását, a modernizáló igazgatási törekvéseket.[46]

A tervezett megjelenésnek azonban nem csupán az lehetett az akadálya, hogy 1702 után már egy másik háború (a spanyol örökösödési háború) kötötte le Marsili erejét és idejét, hanem egy fontos találkozás is. 1699 szeptemberében a horvát rendek helyi szakértőt küldenek Marsili mellé, aki azután alaposan megváltoztatja a császári határfelmérő biztos vízióinak irányát. Pavao Ritter Vitezović az Adria parti Senj városában született, elhorvátosodott elzászi német bevándorlók leszármazottjaként (felmenői Habsburg katonák és tisztviselők voltak a katonai határvidéken). A horvát nemzeti irodalmi nyelv egyik legfontosabb egységesítője, költő, tudós, nyomdász, történetíró, a nagyhorvát állam megálmodója, enciklopedikus műveltségű értelmiségi, aki a karlócai határfelmérő bizottság mellé kirendelt szakértőként két éven keresztül Marsili legszorosabb munkatársaként tevékenykedett.[47]

A horvát purgatórium[48]

A két tudós politikus közötti első kapcsolatfelvétel hivatalos úton szerveződik. A török–Habsburg határ kijelölésére érkezett Marsili az első olyan ponton, amellyel kapcsolatban lényeges nézeteltérések merültek fel (az Una folyó menti „régi" és „új" Novi helyiség hovatartozásáról)[49] hosszabb időre letáborozott. Június folyamán írott jelentéseiből tudjuk, hogy a gróf nem messze a kérdéses területtől, Dubicán, tanácskozást tartott a horvát vicebánnal és a határőrvidék magasabb rangú tisztjeivel.[50] Ekkor vetődhetett fel a szakértő szükségességének kérdése, s feltehetőleg a Marsili mellett tartózkodó Stjepan Jelačić vicebán javasolta Vitezovićot. Jelačić szeptemberben a történeti informá-

---

[44] BUB FM Ms. 28.

[45] Epitome della ribellione d' Ungheria con annesso il prodromo del protocollo de' moderni confini cesarei-ottomanni. BUB FM Ms. 70. (Fasc. 10.)

[46] A két történeti kompendiumról ismertetést ad *Zsuzsanna Rozsnyói*: Luigi Ferdinando Marsili e gli ungheresi. Alcune considerazioni sul Marsili storico. In: „Hungarica varietas". Mediatori culturali tra Italia e Ungheria. (A cura di *Adriano Papo, Gizella Nemeth.*) Mariano del Friuli, 2002. 133–135. o.

[47] Máig használatos, alapvető monográfia *Vjekoslav Klaić*: Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652–1713). Zagreb, 1914. Ld. még *Josip Bratulić*: Oživjela Hrvatska u obzoru života i djela Pavla Rittera Vitezovića. In: *Pavao Ritter Vitezović*: Oživjela Hrvatska. (Preveo Zlatko Pleše.) Zagreb, 1997. 7–40. o.; valamint *Zrinka Blažević*: Vitezovića Hrvatska između stvarnosti i utopije. Zagreb, 2002. A Marsili és Vitezović közötti együttműködésről *Uő*: Performing National Identity: The Case of Ritter Vitezović (1652–1713). *National Identities*, 5 (2003). 3. sz. 251–267. o.

[48] A kifejezést maga Marsili használja, Lipót császárnak küldött 1699. okt. 29-i jelentésében: „Elhagyni egyszer valahára Horvátországot, olyan lesz, mint a szabadulás a purgatóriumból..." („L' uscire una di Croazia sarà liberarsi da un purgatorio..."). Marsili, Relazioni. I. k. 221. o.

[49] A problémát az okozta, hogy az Una folyó két partján két „Novi" nevű település volt (a „régi" és az „új" Novi), és mindkét fél mindkettőre (valamint a hozzájuk tartozó birtokokra is) igényt tartott, lásd *Stoye*, 1994. 186–187. o.

[50] Lásd az 1699. jún. 12-i jelentésben: *Marsili*: Relazioni. I. k. 82. o.

ciók után érdeklődő Marsilinek a következőket írja: „Időközben idehívtuk Paulus Ritter urat, egyébiránt a Lika és Krbava megyék vicekapitányát, aki tegnap vagy ma mindenképpen útnak indult. Jónéhány okirattal érkezik majd Méltóságod köszöntésére."[51]

A Marsilihoz érkező Ritter hihetetlen gyorsasággal elkészíti a *Responsio ad postulata Aloysio Ferdinando Marsilio* című emlékiratát, amelyet már szeptember 25-én átnyújt megbízójának.[52] Marsili két kérdést tett fel szakértőjének: az első Dalmácia állami státusára, a második Horvátország határaira vonatkozott. Miért éppen ezek érdekelték? Marsili már az 1690 körüli béketapogatózások alkalmával felfigyelt a „Dalmát Királyság" bizonytalan jogi helyzetére, írt is egy levelet bécsi pártfogójának, Kinsky kancellárnak, amelyben azt panaszolja, hogy mivel a térség összes államának sokszor változtak a határai a századok folyamán, a történetírók egymásnak ellentmondó zavaros véleményeket hangoztatnak a kérdésben, és a bizonytalanságokat eldöntő okleveleket pedig nehezen lehet találni.[53] A karlócai béketárgyalások utáni határkijelölésnél már kimondottan kényes témaként (*delicata materia*) jelent meg Dalmácia ügye, de érdekes módon nem a törökökkel, hanem a szövetséges Velencei Köztársasággal szemben. A török elleni Szent Ligát létrehozó szerződés 1684-ben úgy intézkedett, hogy siker esetén mind a Habsburg, mind a velencei fél jogosult új foglalásokra és elveszített területei visszaszerzésére, de egy feltétellel: „A háborúban szerzett vagy az elveszettekből visszaszerzett területek azt a felet illetik, amelyhez korábban tartoztak."[54] A Velencei Köztársaság tehát megtarthatta azokat a területeket, amelyeket a Dalmát Királyságból a harcok során fegyverrel meghódított. A velenceiek éltek is a lehetőséggel, és jelentősen megnövelték dalmát birtokaik területét, a földrajzi értelemben vett Dalmácia határain is túlterjeszkedve.

Marsili a helyszínen szerzett tapasztalatai alapján és politikai-kereskedelmi megfontolásoktól vezetve arra a következtetésre jutott, hogy a Habsburg Birodalom nem mondhat le a tengeri kijárat lehetőségéről, ezért információkat gyűjtött arra az eshetőségre, ha a nemzetközi jog normáira hivatkozva, a diplomácia eszközeivel vissza lehetne szerezni a Köztársaságtól a Rijekától Dubrovnikig húzódó tengerpart nagy részét (vagy akár egé-

---

[51] „Interim advocavimus Dominum Paulum Ritter, alias Vice Comitem illorum Comitatuum Likae et Corbaviae, qui heri aut hodie omnimode se accinxit itineri. Venietque ad obsequia Excell[entiae]ae V[est]rae cum nonnullis fundamentis." BUB FM Ms. 63. (*Lettere ricevute nella divisione de' Confini della Schiavonia e Croazia*), 141r. Stephanus Jellachich Marsilinek, Novi, 1699. szeptember 14. Jelačić egészen 1700. áprilisáig Marsili kíséretében marad. Megjegyzendő, hogy külön feldolgozást igényelne Marsili útjának szervezése, kíséretének ellátása, a császári biztos konfliktusoktól sem mentes kapcsolata a horvát rendi gyűléssel, Batthyány Ádám bánnal, Stjepan Seliščević zágrábi püspökkel és a zágrábi káptalannal. Ennek iratanyaga csak részben található Bolognában (BUB FM Ms. 63. 99r–216v), a másik része Zágrábban van: Kaptolski i nadbiskupski arhiv: Epistolae ad Episcopos Zagrabienses, tomus XXVII., nr. 37, 82;tomus XXVIII., nr. 6, 13, 28, 30, 31, 34, 39, 45, 97; tomus XXIX., nr. 26; uo. Acta politica, tomus VI., nr. 478, 480. Državni arhiv Hrvatske: Acta commissionalia, kut. 1. fasc. 1. nr. 47. A többi idevágó országgyűlési irat kiadva: Zaključci hrvatskog sabora. II. k. 1693–1713. (Pripremili *dr. Josip Buturac* et alii.) Zagrab, 1958. 195–197., 212. o.; Hrvatske kraljevinske konferencije. I. k. 1689–1716. (Priredili *Josip Barbić* et alii.) Zagreb, 1985. 116., 118., 129., 134., 147., 151–152., 154., 155–156., 160., 162–163. o. A modernizáló törekvések és a rendi ellenállás problémájának általános áttekintése: *Jean Bérenger*: Resistenza dei ceti alle riforme dell' Impero 1680–1710. In: La dinamica statale austriaca, 1981. 19–64. o.

[52] BUB FM Ms. 103. 27r–34r. A szöveg publikálva: *Vitezović*: Oživjela Hrvatska. 1997. 187–215. o. Elemzése: *Blažević*: Vitezovićeva Hrvatska. 2002. 85–87. o.

[53] Marsili már ebben a datálatlan levélben bizonyságot tesz a dalmát határ és Dalmácia kérdésében való komoly tájékozottságáról. BUB FM Ms. 54. (Manuscritti diversi, VI.) 701r–709r; autográf piszkozat.

[54] „Bello acquisita, sive rehabita ex ablatis, pro jure quibus antea pertinebant Partibus cedent". *Jean Dumont*: Corps universel diplomatique du droit des gens. VII. k./ 2. Amsterdam, 1731. 72. o.

szét).[55] Ez volt tehát az a pont, ahol az államérdekeket szem előtt tartó császári diplomata Marsili, és a nemzet életterét növelni szándékozó horvát író, Pavao Ritter Vitezović érdekei és várakozásai találkoztak.

Marsili éppen 1699 szeptemberében beszámol a császárnak arról, hogy a velenceiek jogtalanul megszállva tartják az adriai tengerpart Senj városa és a Zermanja folyó torkolata közötti szakaszát, valamint a hátországot, Lika-Krbava megyét, amely pedig szerinte valaha a Magyar Királysághoz tartozott, ezért Lipótot illetné. Tudja, hogy az ügy rendezésére rendkívüli követ készül Bécsbe Velencéből, akinek munkáját a levéltárakban anyagot gyűjtő „uomini dotti" segítik, akik igazolni szeretnék, hogy a terület „Dalmácia" része. Ezért javasolja Lipótnak, hogy ő is gyűjtessen a saját álláspontját bizonyító iratokat a tárgyalások előtt. Marsili elképzelése azonban ekkor még nem megy túl azon, hogy „a Magyar Királyság kapjon vissza minden, *Dalmácia határain túli* területet, amit a velenceiek a mostani háborúban a Szent Liga szerződésének értelmében fegyverrel foglaltak el, Dalmácián kívül".[56]

Ennek a feladatnak a megoldásához volt szüksége Marsilinek a helyi viszonyokat és a kérdéses területek történelmét jól ismerő szakértőre. Ritter válasza azonban túlment legmerészebb reményein is. A *Responsió*ból kiderült, hogy Dalmácia államként nehezen, legfeljebb földrajzi fogalomként értelmezhető, így a kérdés inkább a Dalmáciát magában foglaló Horvát Királyság egykori határainak kiterjedése. Ettől kezdve a horvát költő és a császári küldött közötti együttműködés elmélyült eszmecserévé válik, amelyben egymást követik az újabb és újabb ötletek, s az ezeket dokumentáló jelentések és emlékiratok egyre bonyolultabban összeszövődő intertextuális kapcsolatba lépnek egymással. Ritter a *Responsio* után gyors egymásutánban két memorandumot is készít. Az egyiket – *Croatia* címmel – régi álmának szenteli: Horvátország történeti határainak kitágítását tűzi célul maga elé, közben azonban igyekszik a költői ihletnek szakmai, történészi köntöst adni. Komparál, emendál, bőségesen idézi nagyszámú forrását – ám a lenyűgöző apparátus valójában csak arra szolgál, amivel hivatkozott szerzői (s különösen a legtöbbet hivatkozott Giovanni Lucio) aligha érthettek volna egyet: Ritter nemes egyszerűséggel Horvátországhoz „csatolja" Szerbiát, Boszniát, Isztriát és Dalmáciát.[57] A másik értekezés (*Disertatio Regni Croatiae*) szikárabb jogi érveléssel fejti ki: mivel Dalmácia csupán geográfiai értelemben definiálható, államként sohasem létezett (a magyar királyok csak az antik római hagyománynak adott tisztelet okán használták okleveleikben a „Regnum Dalmatiae" megnevezést), Lipót császár a szerződés értelmében legfeljebb a titulust engedhette át a Köztársaságnak; amíg tehát meggyőző bizonyítékkal nem állnak elő, „a velenceieknek [...] be kell érniük Dalmácia puszta nevével", magára a területre nem jogosultak.[58]

---

[55] A konfliktus velencei recepciója további kutatásokat igényelne. Alapvető irodalom: *Kenneth M. Setton:* Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century. Philadelhia, 1994. 389–415. o. Korabeli – Marsili által is ismert – feldolgozás: *Pietro Garzoni*: Istoria della repubblica di Venezia in tempo della Sacra Lega. Venezia, 1707.

[56] „... restituatur Regno Ungariae quidquid per arma occupatum fuit a Venetis moderno bello iuxta fundamentum Sacri Federis, *extra Dalmatia* [Kiemelés tőlem: B. S.]". *Marsili*: Relazioni. I. k. 182. o. (Az egész jelentés, 1699. szept. 11-ről uo., 167–182. o.)

[57] BUB FM Ms. 103. 35r–45r. (Ritter Vitezović értekezése; autográf). A kötet tartalomjegyzékében olvasható hosszabb címváltozat: Croatiae erudita descriptio. Elemző bemutatása: *Blažević*: Vitezovićeva Hrvatska. 2002. 87–88. o. (A latin szöveg kiadva ugyanitt a függelékben: 221–234. o.)

[58] „Regnum vero Dalmatiae quibus terminis circumscribi deberet, nusquam invenio; quod in solo nomine Provinciae a Romanis ita appellatae contentum, a Croatiae Ungariaeque Regibus honoris gratia Regni Croatiae

A tézist – korántsem meglepő módon – Marsili 1699 végén felterjesztett, Horvátországról szóló összefoglaló relációjában látjuk viszont: Dalmácia, mint állam nem is létezett, mint földrajzi terület pedig Horvátországhoz tartozott, ezért akár az is igazolható volna, hogy a velenceieknek egyáltalán semmi történetileg igazolható joguk nincs annak birtoklására.[59] Marsili fel is készül „egy Horvátország Dalmácia irányában fekvő határairól szóló írás elkészítésére". Ebben pedig „a legjobb szakértőktől kapott információk szerint a Zrínyi család levéltára szolgálhat alaposabb felvilágosítással"[60]. A levéltári kutatásokra nyilván Vitezovićot szemelte ki Marsili.

Vitezović tehát megkezdi a zágrábi levéltárakban a kutatást, és úgy tűnik, sikerül is nyomára akadnia a Zrínyi-levéltár okleveleinek. Legalábbis az a hatalmas regesztatömeg a kezébe kerül, amelyet a néhai Zrínyi Miklós horvát bán udvari papja, Marcus Forstall készített az Archivum Chaktorniensisben, mikor 1663-ban megbízást kapott a család történetének megírására. Hamarosan elkészül a Forstall-féle Zrínyi-genealógia másolata,[61] amelyet Vitezović elküld Marsilinek, majd ezt követik az egyéb segédletek, amelyekkel a horvát polihisztor érveket kíván adni megbízója kezébe a velenceiekkel folytatott vitához.[62] Marsilit már-már elragadja a hév: 1700. május 8-i relációjához valóságos levéltári háborút előkészítő kutatási tervet mellékel. Kéri Lipótot, hogy biztosítson ügynökének hozzáférést a horvát szábor és a zágrábi káptalan irataihoz, bejutást a bécsi levéltárba, továbbá segítsen nyomára akadni a Frangepán-, Karlović- és Zrínyi-levéltárak elveszett részeinek.[63] Marsili ezúttal is említést tesz arról a jelentésről, amelyet Dalmácia határairól kíván írni. Ezt a relációt azonban nem küldte el végül; elkészülni is csak mintegy a fele készült el.[64] Marsili feltehetőleg munka közben változtatott addigi taktikáján. Valószínűleg érezte, hogy bármennyire is magukkal ragadóak Ritter Vitezovic gondolatmenetei és „cáfolhatatlan" történelmi érvei, mégis, politikai realitása csak a Dalmácia határától északra eső tengerparti rész visszakövetelésének lehet, ezért a nagyobb horderejű terv felterjesztését nem maga vállalta, hanem horvát munkatársát bízta meg vele. Az udvar reakciója igazolta a gróf körültekintését. A Dalmáciával kapcsolatos, Velence te-

---

titulo (uti etiam Ramae et Serbiae) adjunctum est. In nullis namque vel Rex, vel Banus praecise Dalmatiae, memoriis hactenus repertus nominatur: Slavonicorum proprie et proprie Maritimorum abundante Banorum memoria. Quare, in defectu meliorum de finibus Regni Dalmatiae probarum, Venetis (quibus, uti pro eodem praetenso Regno proba incumbit) solo eatenus Dalmatiae nomine contentos esse, opus est." Disertatio Regni Croatiae. BUB Fm Ms. 103. 130v–131r. Kiadva: *Blažević*: Vitezovićeva Hrvatska. 2002. 257–259. o.

[59] *Marsili*: Relazioni. I. k. 250. o. Az egész Horvátország-jelentés: 249–265. o.

[60] „...per terminare una scrittura dell' estensione de' limiti della Croazia rispettivamente alla Dalmazia"; „... secondo le informazioni avute da uomini più esperti si può dar il capo di trovare qualche miglior lume nell' archivio della famiglia Sdrini". Uo. II. k. 328. o.

[61] *Marcus Forstall*: Stemmatographia Mavortiae familiae comitum a Zrin. Bolognai másolata Vitezović kézírásával: BUB FM Ms. 103. 277–321. A műről részletesen: *Bene Sándor*: Őskeresők (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2003. 3–42. o.

[62] A Vitezović–Marsili levelezést (BUB FM Ms. 79) kiadtam: *Bene Sándor*: Pavao Ritter Vitezović levelei Luigi Ferdinando Marsilihoz (1699–1700). In: Croato–Hungarica. Uz 900 godina hrvatsko–mađarskih povijesnih veza – A horvát-magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából. (Szerk. *Milka Jauk-Pinhak, Kiss Gy. Csaba, Nyomárkay István.*) Zagreb, 2002. 167–179. o. A levél, amelyben a Stemmatographiát említi: Zágráb. 1700. márc. 4.

[63] Peilok sull' affare con i Veneti (az 1700. máj. 8-i reláció melléklete), *Marsili*: Relazioni. II. k. 331–332. o.

[64] BUB FM Ms. 70. (Miscellanea per la Commissione dei confini), IX. tétel: Principio di notizie sulla Parte Maritima della Croazia.

rületi igényeinek lefaragására alkalmas érvelést (amelyet Ritter *Regia Illyriorum Croatia* címmel nyújtott be Bucellini kancellárhoz)[65] lelkesen fogadták a Habsburg hivatalnokok, a merészebb politikai perspektívákat is felvillantó *Prodromus ad Croatiam redivivam*ot[66] viszont már kevésbé, s végül Ritter nem arra kapott uralkodói megbízást, hogy Lipót *Rex totius Croatiae* titulusát igazolja, hanem hogy a Magyar Királyság történeti jogát legitimálja a Dalmáciától északra eső részekre.[67]

A bonyodalmas történet rekonstruálását azért tartottam elkerülhetetlennek, mert világossá teszi, miért nem publikálta végül Marsili az 1690-ben elkezdett, majd 1699-ben kiegészített és nyomtatásra előkészített kéziratát. Ritterrel folytatott beszélgetésein, a térség múltját tanulmányozva megértette, hogy a tervezett mű két része korántsem illeszthető össze problémátlanul. Eredetileg úgy gondolta, a *Monarchia Ungarica* folytatható lesz, mindössze a pár esztendővel korábban sietősen szövegezett „Balkán-fejezeteket" kell új kutatásai és a Vitezovićtól kapott anyag segítségével bővítenie. Már a kézirat címlapján jelezte, hogy „adjungenda sunt quoque fragmenta quaeque genealogica familiarum Croaticarum", azaz, hogy a művet tovább kell írni – csakhogy minél tovább írta (azaz minél több anyagot gyűjtött hozzá), annál világosabbá vált, hogy két koncepció ütközik saját elképzeléseiben. Az egyik – az eredeti, majd végül ismét felülkerekedő – szerint a töröktől visszafoglalt vidékek birtoklását a Habsburg-ház a magyar korona jogán legitimálhatja. A másik koncepció lényege abban állott, hogy a Habsburg uralkodó ne a magyar korona középkori eredetű jogaival támassza alá területi igényeit a Balkánon, hanem egész Horvátország (*tota Croatia*) királyaként olvassza egy államba a már visszahódított s a majd ezután meghódítandó szláv területeket.[68] Szláv területeken persze Vitezović az általa megálmodott teljes Illíriát (Nagy-Horvátországot) értette, amely legmerészebb terveiben magát Magyarországot is magába olvasztotta volna. Ennek történeti „bizonyítását" a későbbiek során egy szellemes genealógiai kombinációval igyekezett elvégezni: *Natales divo Ladislavo regi Slavoniae apostolo restituti* című, 1703-ban írott munkájá-

---

[65] A Regia Illyriorum Croatia sive Croatia rediviva c. emlékirat lelőhelye: Zagreb, Nacionalna i sveučilšna knjižnica, R 3570. Röviden ismerteti *Blažević*, 2002. 90–91. o.

[66] Az iratnak (amely természetesen a bolognai Marsili-fondban is megvan, BUB FM Ms. 103. fasc. IV.) két modern, kétnyelvű kiadása is készült, kitűnő kommentárokkal: *Pavao Ritter Vitezović*: Oživljena Hrvatska. (Prevela e priredila *Zrinka Blažević*.) Zagreb, 1997. (Biblioteka Latina & Graeca, XL.); a szöveg ebben: 61–141. o.

[67] *Klaić*, 1914. 164–166. o. Vö. még *Berlász Jenő*: Pavao Ritter-Vitezović az illirizmus szülőatyja (Magyar–horvát viszony a 17–18. század fordulóján). *Századok*, 1986. 943–1002. o. (Az emlékiratok bécsi fogadtatásáról 984–987. o.) Berlász Jenő tanulmány egyúttal a magyar nyelven rendelkezésre álló legteljesebb Ritter-pályakép.

[68] Az „egész Horvátország"-koncepcióról, a korabeli történeti és jogi irodalom összefüggésében: *Blažević*, 2002. 184–196. o. Egyúttal ő az, aki a szakirodalomban először állapítja meg, hogy a korábban Vitezovićnak tulajdonított pánhorvát vagy illír, nemzetépítő nacionalizmus valójában nem más, mint a Marsili által is képviselt abszolutista reformideológia nyelvének egyik dialektusa. A jelen tanulmányban csak érintem, s másutt foglalkozom az elképzelés forrásaival. Főként Ivan Mrnavić Tomko boszniai püspök és Pázmány Péter esztergomi érsek 1630-as évekbeli együttműködésével, lásd *Bene Sándor*: A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja. In: „Hol vagy István király?" A Szent István-hagyomány évszázadai. (Szerk. *Bene Sándor*.) Budapest, 2006. 89–124. o., valamint azzal a Zrínyi Miklós és Ráttkay György által képviselt horvát–magyar patrióta tradícióval (lásd *Bene Sándor*: Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája. Budapest, 2000.), amelyet Vitezović *damnatio memoriae*val sújtott, s igyekezett kitörölni a horvát történelmi emlékezetből. (Míg a XX. századi szakirodalom, paradox módon, beépítette a Vitezović-féle illír-prejugoszláv ideológia előtörténetébe, lásd *Giovanna Brogi Bercoff*: La storiografia umanistica di Dalmazia e Croazia: modelli italiani e miti nazionali. *Ricerche slavistiche*, 36 [1989]. 101–117. o.)

ban egy állítólagos oklevélre hivatkozva kifejti, hogy Szent László a horvátországi Goricában született, s mivel az egész Árpád-ház valójában horvát eredetű, ezért Magyarország sem más, mint Észak-Horvátország (*Croatia septentrionalis*) egy része, azaz szláv terület.[69] Így a rebellis magyarok kézbentartására is megfelelő ideológiát adott volna a bécsi kormányzat kezébe, hiszen elmélete a magyar ellenállási mozgalmak közjogi alapját számolta volna fel. Az ajánlat Marsili számára kétségkívül vonzó lehetett, már csak azért is, mert a Magyar Királyságra hivatkozó argumentációnál tágabb kereteket kínált mind politikai, mind tudományos ambíciói számára. Vele született óvatossága (és a Habsburgokat Velencével összekötő szövetség fenntartásának érdeke) azonban most is visszariasztotta a szélsőségektől. Csupán a „duplex veritas" álláspontjáig jutott el: politikusként, Habsburg-diplomataként a Kárpát-medencét és a Balkánt továbbra is a Regnum Hungaricum közjogi egységének keretei között képzelte el – tudományos vonatkozásban, a térség ismertető leírására koncentrálva, mintha termékenyebb szempontnak tűnt volna a számára Vitezović Illíria- (illetve Croatia-) projektuma. Határfelmérő küldetése során felmelegítette az egy évtizeddel korábban megfogamzott nagy balkáni forráskiadvány, a *Fragmenta* ötletét, és új „forráscsoportot" vont be a feltárandók közé. Mint hivatkozott 1721-i beszámolójában írja:

„Említett határmenti utazásaim során rájöttem, hogy össze lehetne állítani egy több évszázadot átfogó Illíria-történetet, egybeszerkesztve egy gyűjteményt a régi illír énekekből, pontosabban históriás énekekből, amelyeket a vak énekmondóktól lehet hallani, valamint azon újakból, amelyeket ugyancsak ők készítenek. Nagy hatással volt rám e népnek az ebben mutatott természetes, könnyed ügyessége, és az, ahogy a határhoz közel élő vakok, értesülve a törökök és köztem folyó vitákról, hétről hétre elkészítették saját versmértékükben énekeiket, majd odajöttek énekelni sátram, illetve a törökök sátrai elé, zenével s olykor tánccal is kísérve előadásukat. A latin és illír nyelven verselő Ritter lovag úr megerősített meggyőződésemben: mutatott nekem egy könyvet s benne összegyűjtve számos históriás éneket; ezek igen sok olyan történeti eseményről adtak hírt, amelyek az írók hiánya vagy a régi írások megőrzésének elmulasztása miatt elvesztek, s csakis a vak énekmondók révén maradtak fenn, akik vak utódaikra hagyták őket. Most, hogy a császári seregek elfoglalták Szerbia és Oláhország nagy részét, megvalósulhat majd ez a tervem, modern irodalmunk javára, amely erősen törekszik rá, hogy az efféle töredékeket összegyűjtse és publikálja; különösen pedig azokat, amelyek a művelt nemzeteinkkel való érintkezésből évszázadokra kirekedt országokról adnak hírt."[70]

---

[69] Lásd erről *Szörényi László*: Paulus Ritter Szent László-életrajza. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1999. 416–448. o. (Az értekezés latin szövege itt kiadva: 423–448. o.) A Szent László horvát származásával kapcsolatos ötlet éppen a Marsilinak átadott „szakanyagok" között szerepel először: Denominationes montium, fluviorum, civitatumque et aliorum locorum, plerumque per Illyricum, eorumque ab antiquo differentiae et significata. BUB FM Ms. 103. 4r., ahol Vitezović így ír: „Goricza: Parvum montem significat: et est nomen diversorum locorum in Illyrico. Goricia est arx una cum suo Comitatu in Croatia, ex qua S. Ladislavus Pannoniarum Rex oriundus." (Ugyanez a Croatiae erudita descriptióban: BUB FM Ms. 103. 43v.) A Denominationes kézirata Zágrábban is megvan: Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. IV. b. 57.

[70] „Nell' occasione prementoata dei miei viaggi Limitanei m' occorse d' imparare che era possibile unire una Storia dell' Illirico da più secoli, unendo una Raccolta delle Canzoni, ò Cantilene illiriche antiche, che da Ciechi s' imparano, e d' altre nuove, che si compongono da loro, e di questa facilità naturale di tal Nazione ne restai persuaso, et che di settimana in settimana li Ciechi circonvicini a i Limiti informandossi de i Contrasti, e successi frà Turchi, e me facevano col loro metro composizioni in Illirico, che venivano di poi a cantare avanti le mie Tende, e de' Turchi accompagnando tutto con suono, ed anche alle volte con Danze. Il Cavagliere Riter

Kérdés persze, hol van ma a Vitezović által bemutatott históriás énekeket, naiv eposztöredékeket tartalmazó könyv? Ennek felkutatása érdekes irodalomtörténeti feladat lehet, a jelen kutatás szempontjából azonban meg kell elégednünk a most rendelkezésre álló adatokkal, amelyekből egy lényeges következtetés azért így is levonható. A Marsili-iratok második nagy rétegét, az 1699–1702 közötti időszak termését egy „illír" történeti forrásgyűjtemény alkotja, amelyet összeállítója akkor elsősorban politikai szempontból aknázott ki (ezek alkották a Raffaella Gherardi által kiadott, Lipót számára küldött relációk információs adatbázisát), később pedig tudományos hasznosításukra gondolt. Ekkor már többen értesültek addigi gyűjtésének részleges eredményeiről; igen érdekes, hogy a híres forráskiadó, a modern diplomatika atyja, Jean Mabillon, „értesülvén róla, hogy birtokában vagyok több, a régi Bosznia királyai által kibocsájtott oklevélnek, külön kéréssel fordult hozzám az említett fragmentumok ügyében, ám halála végül megfosztott attól az érdemtől, hogy szolgálatot tehessek egy ilyen nagy tudósnak".[71] A Marsili által összegyűjtött anyag azonban nem veszett el: nagyobb részt megvan ma is a bolognai Marsili-gyűjtemény 103. sz. kötetében, *Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum* cím alatt. A forrásgyűjtemény vegyesen tartalmaz Boszniára, Horvátországra, Erdélyre vonatkozó történeti, néprajzi, onomasztikai, topográfiai, heraldikai, genealógiai, irodalomtörténeti doku-mentumokat, szerepelnek benne oklevélmásolatok, jogtörténeti értekezések, szentélet-rajzok, antik romok és feliratok magyarázatai. Marsilié főként a szerkesztés érdeme; a szerzők között szerepelnek magyarok (Rozsnyai Dávid,[72] Bethlen Miklós),[73] olaszok (Giacinto Peri),[74] horvá-

---

Poeta Latino, ed Illirico mi confermò questa Verità, mostrandomi in un Libro una numerosissima Raccolta di tali Cantilene, che davano tante notizie istoriche, che per mancanza di scrittori, o della conservazione de scritti antichi s' erano perdute, e solo conservate per questo mezzo de Ciechi che le lasciarono a i successori privi della Vista. In ora che l' armi di Cesare hanno occupato una gran parte della Servia e Vallachia potrà esere ridotto a perfezione questo mio Abbozzo in vantaggio della nostra moderna Letteratura tutta intenta a raccogliere, e pubblicare sifatti fragmenti, e massime che ci danno notizie di paesi, che da più secoli sono stati senza commercio con le nostre Nazioni colte, ma per il decantato tenore impressoli da Turchi, veruno ardì nemeno pensarvi." *Marsili*: Lettera di prefazione, 185–186. o. Marsili már a Monarchia Ungaricában is (Bosznia uralkodóiról írva) megemlékezik az orális epika jelentőségéről a történeti emlékezet fenntartásában: BUB FM Ms. 28. (Ad tabulam genealogicam regum Bosnae apodixis) 27. o.

[71] „Il Padre Mabillon di chiarissima memoria sopra di tali miei narrati fragmenti fece una particolar instanza, avendo notizie che nelle mie Mani fossero più Diplomi degl' Antichi Rè di Bosna, ma la sua morte mi tolse il merito di servire a così erudito soggetto". *Marsili*: Lettera di prefazione, 185. o.

[72] Rozsnyai Dávidnak (1641–1718), Apafi Mihály fejedelem török szakértőjének átfogó történeti munkája a Marsili-gyűjteményben (Marsili kérésére latinra fordította maga a szerző): *Davidis Rosnai*, Constantinopoli interpretis Res tragicae gestae in plagis orientalibus, occidentalibus, meridionalibus, septentrionalibus a diebus Ferdinandi I Imp. et Sultani Bajezid, usque ad Leopoldum I et Mehemed IV Imperatorem, anno 1674, in Latinum versae anno 1701. Co. L. F. Marsili porrectae. BUB FM Ms. 103. 396–489. o.

[73] Bethlen Miklós leveleit lásd *Jankovics József:* Bethlen Miklós két levele Luigi Ferdinando Marsilihez. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. (Szerk. *Tusor Péter.*) Budapest, 1998. 428–431. o. A Bethlen által írott Moribunda Transylvaniae c., Erdély politikai helyzetét ismertető röpirat két példányban is bekerült a Marsili-iratok közé: BUB FM Ms. 57. és 103. (A Frati-katalógusban nincsenek feltüntetve; felhívta rájuk a figyelmet *Jankovics*, 1998. 428. o. és *Rozsnyói*, 2002. 137. o.) Nem tartom továbbá kizártnak azt sem, hogy a szerző megjelölése nélkül ugyancsak a Marsili iratok között található Probabile ac morale tertium expediens ac moderamen aulicum super statu Appafi et Transylvania circa Apafium c. (BUB FM Ms. 57. 142–159. o.) memorandum szintén az erdélyi kancelllár munkája. Bethlen esetleges szerepéről a Marsili-gyűjtemény román–magyar–latin szójegyzékének (Lexicon Latinum, Vallachicum et Hungaricum, BUB FM Ms. 116.; kiadta *Carlo Tagliavini*: Il „Lexicon Marsilianum". Dizionario latino–rumeno–ungherese del sec. XVII. Bucureşti, 1930.) közvetítésében lásd *Nagy Levente*: Bethlen Miklós „ezer vagy kétezer szavas" latin–magyar–román szójegyzéke. *Magyar Nyelv*, 2000. 323–342. o.

tok (Nikola Gothal,[75] Franjo Ladanji),[76] románok (Constantin Cantacuzino),[77] szászok (Valentin Frank von Frankenstein).[78] A források legnagyobb hányadát személyesen Vitezović Ritter másolta vagy írta.[79] (A fentebb ismertetett Dalmácia körüli vita is főként az ő itt szereplő írásaiból rekonstruálható.) A közös forrásgyűjtést a későbbiekben mind Marsili, mind Vitezović felhasználta, sőt, valószínűsíthetően kölcsönösen befolyásolták, alakították egymás kutatási módszereit, tudományeszményét is.

A horvát tudós sajátos célja a korábbi historiográfiai hagyomány rendezése és korrekciója volt. Egyik legjelentősebb elődje és vitapartnere a szintén horvát származású Ivan Lučić (Giovanni Lucio, Joannes Lucius) volt, a néhány évtizeddel korábban megjelent, Velence érdekeit szolgáló *De regno Dalmatiae et Croatiae* szerzője.[80] Vitezović lényegében ezt a munkát kívánta a fentebb ismertetett új politikai szempontrendszer alap-

---

[74] Giovanni Francesco Giacinto Periről nem sokat tudunk azon kívül, hogy Marsili a *Danubius*ban hivatkozik rá, mint „Ő Császári Felsége kapitányára", s Giovanni helyett Domenicónak nevezi. Peri kétségkívül ahhoz a császári kontingenshez tartozott, amely Marsili szolgálatára állt határrendező útján, s amelyben a hozzá hasonlóan képzett katonatisztek tudományos kérdések megoldására is hivatott és alkalmas társaságot alkottak. (Vö. Marsili, *Danubius*. II. k. 75. o.). A bolognai iratok között fennmaradt hosszú, Marsilihoz írott levele (Novi, 1700. ápr. 21. BUB FM Ms. 103. 101r–102v.) egyrészt Krbava (Corbavia) püspökségének kiterjedését tárgyalja, ami a látszat ellenére sem pusztán szakmai probléma, hiszen a törökkel szembeni területszerző tárgyalásokhoz szolgál érvekkel. Másrészt politikai problémát érint, amikor arról szól, hogy az udvarban nehéz lesz elfogadtatni egy olyan Horvátország koncepcióját, amely nem ismer maga fölé rendelt királyságot.

[75] Nikola Gothal de Gothalovecz (1687–1723) kulcsfigura volt Marsili számára: ő másolta le a zágrábi káptalan levéltárában azokat az okleveleket, amelyek segítségével Vitezović alá tudta támasztani a Disertatio regni Croatiae állításait. A császári megbízotthoz írott leveleiben az egyházmegyék kiterjedéséről ad lényeges felvilágosításokat (Zágráb, 1700. febr. 26. BUB FM Ms. 103. 97r–98r.; Zágráb, 1700. jún. 12. uo. 140r.); ezekből az is kiderül, hogy Marsili még a szülővárosában található illír kollégiumban is hajlandó volna támogatni meghatározott számú diák tanulmányait, nyilván egyéb szükséges dokumentumok másolatáért cserébe. Gothal 1693 és 1695. között a bolognai Illír–Magyar Kollégium rektora, 1700-tól zágrábi olvasókanonok és püspöki vikárius volt. (Lásd *Ljudevit Ivančan*: Podatci o zagrebačkim kanonicima, 1193–1924. II. 668–671. o.; a kéziratos könyvet a zágrábi Érseki Levéltár munkatársai bocsájtották rendelkezésemre, köszönet érte.)

[76] *Francisci Ladanji*: De gestis Banorum Regni Sclavoniae. BUB FM Ms. 103. 237–276. o., az első néhány lapja nyomtatva (vö. *Veress*, 1906. 34. o.). Ladanji (Ladányi) a Draskovics család környezetében dolgozott; „bánológiája" mellett (másik kézirata: Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3249) elkészítette a család genealógiáját is (*Fructus honoris in arbore Illyrico Hungarica domus Draskovithianae*, 1675., Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3572). A szerzőről lásd *Bene*: Egy kanonok, 122–123. o.

[77] Constantin Cantacuzino havasalföldi bojár és történetíró Marsili kérésére adott információkat a románok latin származásáról és Moldva illetve Havasalföld vajdáiról: Catalogo dei Principi della Wallachia e della Moldavia, BUB FM Ms. 57. 191–201. o., a kísérőlevél (uo. 203–204. o.) kelte 1694. márc. 4. Vö. *Veress*, 1906. 22. A Cantacuzinóhoz fűződő jó viszonyáról *Marsili*: Autobiografia, 151. o., valamint *Stoye*, 1994. 113–114. o. és *Ramiro Ortiz*: Per la storia della cultura italiana in Rumania, Bucarest, 1916, 187–194. o. (Ez utóbbi hivatkozást Nagy Leventének köszönöm.)

[78] A szász királybíró közreműködését az erdélyi információk gyűjtésében valószínűsíti *Nagy*, 2000.

[79] A már hivatkozott Responsio, Croatia és Disertatio regni Croatiae, Prodromus, Denominationes, valamint a Forstall-féle Stemmatographia másolata mellett a horvát tudós autográf iratai a következők: De Valachis, sive vlahis (BUB FM Ms. 103. 139r.); Authores qui de Illyrico et Croatia scripserunt (uo. 14r–15v); Notae de titulis regum Croatiae, Serbiae et Ungariae (uo. 19r–2r.); Antiquae Romanor[um] inscriptiones, quae per Croatiam visuntur (uo. 22r–23v.; zágrábi példánya: Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. III. d. 194.); Cathalogus familiarum in libro insigniorum Illyricae nobilitatis comprehensarum (uo. 132r–138r.; ehhez csatlakoznak a kötetben a címerrajzok).

[80] *Joannes Lucius*: De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex. Amstelodami, 1666. Lásd*Miroslav Kurelac*: Ivan Lučić Lucius, otac hrvatske historiografije. Zagreb, 1994. Lucióval folytatott több évtizedes „birkózás" eredménye Vitezović kéziratban maradt, kötet terjedelmű cáfoló irata: Offuciae Joannis Lucii de Regno Dalmatiae et Croatiae refutatae (1706. körül, Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica, R 3454). Kettejük szövegeinek viszonyáról *Blažević*, 2002. 130–134. o.

ján fölülírni. Elképzelései egy olyan mű létrehozására irányultak, amely részben folyamatos narrációval ismertette volna az ókori Illíria területén a középkorban létrejött államok történetét, részben pedig aprólékos földrajzi, demográfiai, genealógiai és heraldikai leírást adott volna a kérdéses területen található városokról, várakról, a nemesi családok leszármazásáról. Célja a korban divatos nagy genealógiai összefoglalások (mint pl. Giovan Piero Crescenzi *Corona della nobiltà d' Italiája*)[81] egyesítése volt a Schönleben és Valvasor,[82] majd a *Danubius* megírására készülő Marsili mellett megismert tudományos topográfia-műfajjal (a Karintia helységeit feldolgozó monumentális mű elkészítésében maga is részt vett a nyolcvanas években).

A tervezett *opus ingens* megírásához szüksége lett volna pénzre és adatokra; már 1696-ban közzétette felhívását (*prodro-musát*) az akkor *De aris et focis Illyriorum* munkacímet viselő kiadvány[83] finanszírozására, amely visszhangtalanul maradt, adatot keveset, pénzt egyáltalán nem kapott. A Marsilivel való találkozás és a közös munka ismét felélesztette reményeit. Ekkor már a történeti rész *Croatia rediviva* címre hallgat, s ezt kívánja kiegészíteni egy monumentális horvát–latin és latin–horvát szótárral (*Lexicon Latino–Illyricum*). Mint köztudott, a *Croatia redivivá*hoz készült *Prodromus*t 1700-ban nyomtatásban is sikerült megjelentetnie, s ebben némi módosítással ismét közölte az 1696-i felhívást, miközben Marsilitól – levelezésük tanúsága szerint – a *Lexicon* kiadására igyekezett támogatást szerezni.[84]

Talán nem független a két tudós szoros együttműködésétől, hogy ugyanazon évben, 1700-ban publikálják mindketten a maguk *opus magnumát* beharangozó „előzeteseket" is, mindkettőt I. Lipót császárnak dedikálva.

Ami Marsilit illeti, az ő nagy műve, a *Danubius Pannonico-Mysicus*, évtizedekkel később ugyan, de megjelent. Ebben természetesen ő is kiaknázta a *Documenta rerum*ban felhalmozott adatokat, főként a helynevek, a római emlékek és feliratok tekintetében. Külön tanulmányt érdemelne, mi őrződött meg ebben az egykori Illíria-koncepció politikai és mi a tudományos elemeiből.

Nagy vonalakban annyi megállapítható, hogy Marsili végül a tudományos rendszerezés politikai bázisául a *Monarchia Ungaricá*ban lefektetett alapelveket választotta, sőt, még az ott kialakított szerkezetet (rövid történeti bevezető, majd a részletező analitikus leírás) is hűen követte. Művének első kötete a Magyar Királyság történeti, földrajzi és politikai-intézményi ismertetésével kezdődik, mivel a Duna nagy része ezen folyik keresztül. A „Magyar Királysághoz tartozó országok" között felsorolja Szlavóniát, Boszniát, Horvátországot, Dalmáciát (!), Bulgáriát, Moldvát, Havasalföldet és Besszarábiát stb., míg a „tartományok" közé számítja például Erdélyt. A Vitezovićtól átvett illír terminológia a területet lakó népek nyelvének ismertetésében bukkan elő:

---

[81] Az 1639-ben Bolognában publikált műről lásd *Roberto Bizzocchi*: Genealogie incredibili. Scitti di storia nell' Europa moderna. Bologna, 1995. 19–21. o.

[82] *Johann Ludwig Schönleben*: Carniolia antiqua et nova sive annales sacroprophani. Ljubljana, 1681.; *Johann Wechard Valvasor*: Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa. Nürnberg, 1688. Az utóbbi, Karintia helységeit feldolgozó monumentális mű elkészítésében Vitezović is részt vett a nyolcvanas években, ő írta a kötetet bevezető egyik üdvözlő verset is: Ad Archiducalem Carinthiae Nympham.

[83] A kézirat: Zagreb, Metropolitanski arhiv, MR-74.

[84] Lásd főként 1700. márc. 4-i, Bécsből keltezett levelét, *Bene*: Pavao Ritter Vitezović levelei, 175. o.

„A rácok a szláv néphez tartoznak, ahhoz tudniillik, amely az egész Illírikumot, azaz Dalmáciát, Szlavóniát, Boszniát, Szerbiát és Bulgáriát lakja, s csupán kicsiny nyelvi különbségek, vagy inkább a dialektusok eltérései különböztetik meg őket egymástól. Ezek tehát [ti. a rácok] szintén az illír nyelvet beszélik."[85]

Acta pacis

A kérdés azonban most nem az, hogy a *Danubius* forrásainak vizsgálatához milyen lehetőségeket nyújt a bolognai Marsili-hagyaték (bár ez is fontos és részben még megoldásra váró feladat), hanem az, hogy ez a hatalmas iratanyag mindössze miscellaneának tekintendő-e, egy szenvedélyes gyűjtő hátrahagyott Wunderkammerjének? Nem volna más, mint törmelék, felesleges anyag, az építkezés után lebontott állványzat, amely a *Danubius* monumentális épületének elkészülte után megmaradt? Vagy esetleg rejt még a fentieken kívül további műveket, ha mást nem, műkezdeményeket a fentebb jelzett harmadik alkotói fázisból? Nos, lehet, hogy meglepő, az is lehet, hogy banális, amit állítok, de eddig még nem találkoztam vele a szakirodalomban: véleményem szerint maga a gyűjtemény, pontosabban annak jelentős hányada az a Mű, amit keresünk.

A *Danubius* publikálása, ha hihetünk az előszónak, szinte a véletlennek köszönhető,[86] különben is, a monumentális munka, jóllehet a húszas években jelent meg, de keletkezése teljes egészében az első és a második alkotói korszakhoz kötődik.[87] Nehéz elképzelni, hogy a gróf, miközben még fontos katonai feladatot vállalt a pápai állam védelmében (éppen a támadó Habsburgokkal szemben),[88] folytonosan érintkezésben állt korának fontos közéleti szereplőivel, politikusaival, tudós társaságaival, és a politikának továbbra is különleges, szinte vallás-pótló szerepet tulajdonított,[89] politikai íróként beérte volna azzal, hogy önéletrajzában és Európa monarcháinak szerteküldött apológiájában[90] védekezzen a Habsburg kormányzat részéről őt ért megaláztatás ellen. Marsili visszavonulása után, bolognai tudósként sem hagyott fel politikai ideáljainak (rend, boldogság, igazságosság, engedelmesség stb.) kultuszával. Szerette volna a karlócai békekötés előkészítése, a diplomáciai tárgyalások, majd a balkáni határbizottságban végzett munkája során felhalmozott dokumentumo-

---

[85] „Rasciani Nationis Slavae pars sunt; illius videlicet, quae totum Illyricum, Dalmatiam, Sclavoniam, Bosnam, Serviam, Bulgariamque occupat, Linguae tantum exigua quadam diversitate, seu potius Dialectorum varietate interpresa. Hi quoue Linguam Illyricam habent." *Marsili:* Danubius. I. k. 25. o.

[86] Marsili a bolognai Intézet ügyeit intézendő fordult meg Londonban és Amszterdamban, amikor a Royal Society buzdítására, valamint az önként jelentkező kiadó cég ajánlatára elővette a *Danubius* kéziratát, „amely huszonkét évig sötétben kallódott" (Deák Antal András fordítása: *Marsili,* 2004. 375. o.).

[87] A *Danubius* ötlete először 1689–90 telének tétlen hónapjaiban öltött határozott formát Marsili képzeletében, amikor elkezdett „gyűjteni minden, a Duna partjainak vidékén található ókori emlékre vonatkozó információt" (*Marsili*: Autobiografia, 122. o.). *Stoye*, 1994. 82–86. o. szintén a Birodalmi Róma történetének, a civilizáció emékeinek inspiráló hatásával magyarázza a Danubius fogantatását.

[88] *Luigi Simeoni*: Il Generale Marsili e la difesa dello Stato pontificio nel 1708–9. In: Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili, 91–144. o. Vö. *Stoye*, 1994. 271–276. o.

[89] Még a pápával (XI. Kelemennel) is szinte kizárólag politikáról beszélt az Intézet megnyitását előkészítő négy óra hosszú tanácskozáson. *Marsili*: Autobiografia, 235–238. o.

[90] *Luigi Ferdinando Marsili*: Informazione sopra quanto gli è accaduto nell' affare della resa di Brissacco. H. n. 1705. Részletesen elemzi *Renzo Reggiani*: La riabilitazione militare. In: Memorie intorno a Luigi Ferdinando Marsili, 57–90. o.

kat egy egységes forráskiadvány-sorozatban publikálni, amelynek célja az lett volna, hogy megkönnyítse a továbbiakban a muzulmánokkal való kommunikációt, a politikai, gazdasági és diplomáciai érintkezést.[91] A nagyszabású elképzelés az *Acta executionis pacis* címet viselte volna – ezt előkészítendő rendezte Marsili kötetekbe az iratanyagot, jól megkülönböztethetően a hagyaték egyéb (például természettudományi) érdekességű részeitől. Az első egység az *Acta pacis* címet viselő, 16. számú kötet lett volna (magának a békekötésnek a dokumentumaival), ehhez csatlakoztak volna a békekötésre tett korábbi (1691-es) kísérlet dokumentumai (55. kötet), valamint a karlócai békekötést közvetlenül megelőzően Marsili által készített különböző tervezetek és háttéranyagok (58. kötet), köztük a korábbi szakirodalom által már kitüntetett figyelemben részesített projektum, amely a török és Habsburg országrészek közötti jövőbeli érintkezés módjait taglalja (*Progetto del possibile commercio fra ambedue gl' imperii*),[92] illetve a természetes védvonalat nélkülöző Szerémségben felújítandó római kori sáncrendszer leírása (*Pro construenda vallationis linea*).[93] A második, jóval nagyobb terjedelmű rész (a tulajdonképpeni „Acta executionis pacis") a határrendezési tárgyalások teljes anyagát tartalmazta volna időrendben, a levelezéssel, a követi utasításokkal és a térképekkel, illetve a már Gherardi által kiadott, a császárnak küldött összefoglaló relációkkal együtt (59–66. kötetek és a 70. „miscellanea"-kötet).

A gyűjtemény korszerűségéhez nem fér kétség, Marsili meg is előzte volna vele a karlócai béke dokumentumait számtalan egyéb korabeli irattal együtt közlő Jean Du Mont nagy forráskiadványát, a *Corps universel diplomatique du droit des gens*t. (Du Mont-t egyébként Marsili személyesen is ismerte, s a rendelkezésére bocsájtott bizonyos iratokat, így az „Acta pacis" elképzelése legalább részben megvalósult.[94]) A vállakozás sajátossága, eredetiségének záloga azonban nem szakmai hasznosságában, hanem politikai intenciójában rejlett: mint utaltam rá, Marsili létfontosságúnak tartotta a középeurópai térség felzárkózásához, a Habsburg állam modernizálásához az Oszmán Birodalommal való minél jobb kereskedelmi kapcsolatokat, a közlekedés teljes szabadságát, a békét és a bizalmat – ezért viselte annyira a szívén, hogy a muzulmánok tárgyalási stílusát, politikai viselkedési mechanizmusaikat minél jobban megismertesse feltételezett olvasóival. Az egész vállalkozás elé a pápához, mint a keresztény világ fejéhez írott előszót, valamint – a *Monarchia Ungaricá*ból és a *Danubius*ból is ismert sémának megfelelően – a terület történelmi múltját röviden ismertető kompendiumot illesztett. Ez utóbbi olasz nyelvű vázlatban, illetve kiadásra előkészített, letisztázott latin másolatban is megvan a bolognai anyagban: *Primo abbozzo del Compendio storico dell' Ungaria, per servire d' introduzione al trattato „Acta executionis pacis"* (vol. 117.), illetve *Epitome historicum regni Hungariae, sive Prodromus et Introductio ad Acta executionis pacis Carlowicensis, ad Clementem XI. P. M.* (vol. 19.). A történeti kismonográfia már magában is megérdemelne egy alaposabb elemzést.[95] Ezúttal csak legfontosabb jellem-

[91] Már önéletrajzában is félreérthetetlen célzást tesz a tárgyalások és a határmegállapítás iratanyagának rendezettségére: *Marsili*: Autobiografia, 212. o.

[92] BUB FM Ms. 58. 35–58. o. Részletes elemzését lásd *Gherardi*, 1980. 275–292. o.

[93] Uo. 65–69. o.

[94] Ismeretségükről *Stoye*, 1994. 194–195. o.

[95] A *Primo abbozzo / Prodromus* szemléletbeli eltérését Marsili korábbi történeti vázlataitól (*Memorie e introduzione*, *Epitome della ribellione*) elsőként emelte ki *Rozsnyói*, 2002. 135–137. o.

zőire utalok röviden. Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy a szerző egyszersmind apológiának is szánta az írást. Saját szerepét mind a békekötésben, mind a határok kijelölésében kiemeli, s egyértelműen sugallja: szakértelme mellett az uralkodó iránti feltétlen lojalitása tette alkalmassá a feladatra. A békekötés fordulatairól és viszontagságairól szóló részek informatívak, a szemtanú és résztvevő elbeszélése komoly forrásértékkel is bír. Revelatív az antik hadtörténet, nevezetesen a római légiók határépítő technikáinak közvetlen hasznosítása a Birodalom új határának kialakításában. Ennél azonban fontosabb a kettős értelmező keret működtetése. Egyfelől Marsili az 1663–64-i török háborúra, pontosabban a háborút a magyarok bevonása, meghallgatása nélkül lezáró vasvári békekötésre vezeti vissza a különböző felkeléseket, főúri összeesküvéseket, amelyek Magyarországon évtizedeken keresztül hátráltatták a török elleni felszabadító harcokat. A Bécs ellen szervezkedő főurakkal szemben azonban kiemelt szerepet juttat Zrínyi Miklósnak, akinek politikai törekvéseit, habitusát hosszan elemezve megállapítja: ha életben marad, feltehetően megtalálja a módját honfitársai lecsendesítésének és a bécsi udvarral való megegyezésnek.[96] Ez az első pillantásra meglepő nagyrabecsülés Montecuccoli egykori ellenfele iránt persze abból eredhet, hogy a kegyvesztett Marsili a horvát bánban a saját előképét látja, akivel éppen olyan méltánytalanul bánt az Udvar, mint vele magával.[97] De nemcsak személyes érzés, hanem a mű alapkoncepciója is közrejátszhat abban, hogy Marsili, habár elítéli a legitim uralkodó elleni szervezkedést és a felségárulást, különösen nagy empátiával kezeli a félrevezetett, saját indulataik és rossz természetük rabságában hibás döntéseket hozó magyar rebelliseket.

A magyar történelem másik, tágabb értelmező kerete a szkíta és hun tulajdonságokból levezetett magyar nemzetkarakterológia. Itt Marsili ismét meglepő kiegyensúlyozottságot mutat, azt is mondhatnám, utólag visszatekintve a vele (és Magyarországgal) történtekre, gondolatmenete már nem illeszkedik kritikátlanul a Birodalom reformját Magyarország teljes leigázásához kötő *Einrichtungswerk* logikájához.[98] Ha a magyarok jellemzésére szánt sorai nem is tarthatók „a magyar faj nagyszerű dicséretének", mint egy régi méltatója írta, kétségtelen, hogy a szerző minden Habsburg-lojalitása mellett is itt érkezik el az autonóm véleményalkotás hitelességéhez, s szótárában megjelenik egy addig ritkán használt fogalom, a *libertas*, pontosabban a *libertatis amor*:

---

[96] „Praeterea si Nicolaus Zrinus diutius superstes fuisset, simultate inter Magnates Hungariae viguissent, Vienna vero laeta diutius tutam tranquillamque pacem agitavisset." Prodromus, sztlan. (Marsili, aki külön kitér Zrínyi műveltségére – „Enimvero Nicolaus gerebat alebatque ingentes spiritus dignos erecta, ac perpolita litteris indole, regiamque dignitatem anhelabat" –, s uralkodói ambíciókat tulajdonít a horvát bánnak, de szerinte Zrínyi nem a magyar, hanem a lengyel trónra vágyott, és bizonyosan megakadályozta volna szervezkedő társait abban, hogy a törökhöz forduljanak segítségért.)

[97] Zrínyit minden érdeme ellenére elütötte a bécsi udvar által támogatott Wesselényi a nádori méltóságtól; ahogyan Marsili sem kapott igazi elismerést áldozatos munkájáért, talán éppen azért, mert gyanakodtak rá vetélytársai (lásd *Marsili*: Autobiografia, 212. o.). A jellemzést érdemes idézni: „Paulo ante [...] mortem obiit Nicolaus Zrinus vir et consilij magni, et virtutis, et generis, qui tamen non sine exulcerato erga Caesaream Aulam animo decesserat, propterea quia se licet bello, paceque clarum, et fortasse pro nimia virtute et apud exteros favores susceptum, in Regij Platini officio posthabuisset Francisco Vesseleno, qui non tam obscuro genere, quam ingenio malo, pravoque adversus eum, a quo acceperat beneficia, fuit." Prodromus, sztlan. A bécsi udvar korabeli szerkezetéről, az udvari frakcióharcokról: *Hubert Ch. Ehalt*: La Corte di Vienna tra Sei e Settecento, Roma, 1984; Marsili közvetlen környezetéről *Gherardi*, 1980. 57–63. o.

[98] Az *Einrichtug des Königreichs Hungarn* c. hírhedett tervezetről igen alapos elemzés: *Gherardi*, 1980. 215–271. o.

„Mivel tehát Magyarország lakosai a szkíták nemzetségéből származnak, nincs mit csodálkozni rajta, hogy mind a mai napig lélekben is hatalmasok. Dicső népük bizony úgyszintén dicső tettekkel és fényes győzelmekkel ékes. Kiváltképpen adnak arra, hogy az uralkodó parancsait teljesítsék, s a törvényeket és az uralkodót, mint szabad ország tagjai tiszteljék. A szabadság szeretete még a tompább elméket is megélesíti, hát még mennyire izgatja és fűti az emelkedett és maguktól is tiszta lelkeket. Ezért a magyarok, akik saját természetükből adódóan is változtatást kedvelők, dicsőségre vágyók, és a szabadsághoz ragaszkodók, a legszebb dolognak tartják, hogy választott méltóságviselőiknek, s így a királyi méltóságnak is a kedvére tegyenek. Ez a szokásuk szükségszerűen azzal jár, hogy szomszédaikkal szemben igazságtalanok és kellemetlenkedők, s bizony olykor még önmagukat is akadályozzák a nagyobb sikerek elérésében. Ám mivel minden nemzet természetét és jellemét részben származása, részben az általa lakott vidék éghajlata befolyásolja, illetve a neveltetés szilárdítja meg, amit ki-ki a felmenőitől merít és formál tovább, nyilvánvalóan nehéz, sőt lehetetlen feladat volna e természetet megváltozatani avagy újraalkotni. Ugyanezen okból, jóllehet ennek a népnek semmi sem jutott ki inkább, mint a szerencsétlenségek tömege, mégsem került rá soha sor, hogy a sors jobb belátásra térítette volna. Ezért aztán ha ennek az oly nagy nemzetnek a történeti könyveit megtöltik a különböző sorscsapások, ösztönözzék ezek a figyelmesebb olvasókat arra, hogy még nagyobb buzgalommal kutassák ennek a nemeslelkű népnek a dicső és nagyszerű tetteit."[99]

Nehéz elhárítani az önmaguktól kínálkozó párhuzamokat és analógiákat. Marsili „magyarjai" igencsak hasonlítanak az otthonhagyott Pátria, Bologna szabadságvágyó, rebellióra hagyományosan hajlamos polgáraihoz. A pápai legátus, a helyi patríciusréteg és az abból kiemelkedett Bentivoglio család bonyolult hatalmi egyensúlyát fenntartó, a folyamatos konfliktushelyzetet folyamatos kompromisszumokkal kezelő várost sokan nevezik „szerződéses köztársaságnak" (*repubblica a contratto*),[100] s nem alaptalanul. Marsili számára korántsem lehetett idegen a Magyarországon talált, másoknak első látásra nehezen áttekinthető hatalmi szerkezet, a kiváltságok és autonómiák bonyolult szövevénye. Ami új a *Prodromus*ban, az a korábbi művekből (például a mindenféle autonómiát felszámolni tanácsoló tervezetből, a *Relazione dello stato dell' Impero Romano-Ger-*

[99] „Cum igitur Hungariae incolae e Scytharum stirpe proficiscantur, minime mirum est, si ad hanc nostram memoriam ingentes spiritus gerant. Eorum siquidem genus gloriosum aeque ac facinora gloriosa fuisse constat, quippequae victoriis illustrata sint. Ea demum valuit apud Hungaros disciplina, ut regis imperata facerent, legesque una cum rege veluti regni liberi membra servarent. Libertatis amor exacuit hebetiora quoque ingenia, multo magis erectas ac per se claras indoles excitat atque inflammat. Quippe Hungari suopte ingenio novarum rerum at gloriae cupidi, libertatis tenaces, dignitatibus quae suffragiis deferuntur, atque adeo regiis fascibus velificari pulcherrimum arbitrantur. Quibus certe moribus necesse fuit, ut finitimis essent iniurii atque molesti, sibi vero etiam ad ampliores victorias tandem aliquando impedimento essent. Verumenimvero sicuti nationis omnis natura atque ingenium et ex eiusdem sanguine constat, et caelo regionum effingitur, et instituitur educatione quam a parentibus quisque nostrum hausit et expressit, ita plane difficile atque asperum factu est ipsam naturam mutare aut refingere. Eadem causa quamvis nequidquam illi genti minus, quam moltitudo casuum defuit, nunquam tamen est factum ut ad saniora consilia ineunda impellerentur. Verum cum historiarum monumenta variis tantae nationis casibus plena sint: adeant illa curiosiores legentium animos, si diligentius generosae huius gentis egregia facinora perquirant."

[100] Lásd erről *Angela De Benedictis*: „... sendo le parte de' Bentivogli et confirmata et unita": Per una storia del costituirsi dei rapporti di potere in una realtà della prima età moderna. In: „Familia" del principe e famiglia aristocratica. (A cura di *Cesare Mozzarelli*.) Bologna, 1988. 437–469. o. *Uő*: Repubblica per contratto. Bologna: una città europea nello Stato della Chiesa. Bologna, 1995.

*manicó*ból)[101] hiányzó empátia, a megértés hangja a magyarok iránt, az utópisztikus szigor elvetése, átfordítása egy civilizátori diskurzusba, a római múlt rávetítése – az úthálózattal és határszerkezettel együtt – a közép-európai térség egészére. Ez a „projekt" persze szintén nem nélkülözi a politikai motivációkat az *Acta* tervezetében sem, de a *Danubius*szal ellentétben e motivációk már nem egy adott állam érdekeiből következnek, hanem nagyobb léptékű, egész Európára tekintő perspektívába illeszkednek. Nem véletlen, hogy Marsili akkor kezd „megbocsátani" a korábban javíthatatlan lázadókként és a haladás ellenségeiként aposztrofált magyaroknak, amikor saját hazája „gonoszsága" miatti felháborodása is megenyhül. Nem lehetett kis lépés szembefordulni magában saját egykori mesterei, Raimondo Montecuccoli vagy Antonio Caraffa tanításával, s felfedezni Bolognában vagy éppen a Duna mentén Európát, mint lehetőséget. Ahova el lehet jutni (mint a bolognai intézetben kiképződő nemesifjak), amibe be lehetett öltözni (mint a Bolognát védő pápai csapatoknak az ókori római mintára tervezett egyenruhájába),[102] vagy amit ki lehet ásni a lábunk alól (mint a Duna völgyében az antik feliratokat). Nem állítom, hogy Marsili végigment ezen az úton, a *Prodromus*ból azonban úgy tűnik, elindult rajta.

A *Prodromus* végén Marsili ismét világossá teszi, hogy a kiadandó Mű nem más, mint a megfelelően elrendezett, a békekötést és határkijelölést dokumentáló iratok gyűjteménye:

„Tehát a békeszerződésnek a határokra vonatkozó, s mindkét részről teljhatalmú biztosok kiküldését illető pontjai, a keresztény és mohamedán államférfiak közötti levélváltások, a vitatott témák listái és a tárgyalások lefolyásának elbeszélése teszik teljessé az iratokat tartalmazó művet, amelyet úgy szerkesztettem meg, hogy az időrend, a megfogalmazás és az elküldés helyének megfelelően legyenek rendszerezve. Mindehhez csatoltam az úgynevezett 'rögtönzött határjelek' ábráit, amelyeket akkor kellett alkalmazni, amikor híjával voltunk a sziklának, márványnak, nagy malomköveknek..."[103]

Az *Acta pacis* körvonalainak kibontakozása tehát nem egyszerűen egy újabb, kiadatlan szöveggel gazdagítja a Marsili-életművet, hanem bizonyos szempontból az iratanyag teljességére, szerkezetének szervezőelvére ad rálátást. Azt hiszem, törvényszerű, hogy eddig éppen ez maradt rejtve a Marsili-hagyatékban „mazsolázó" számtalan tudós előtt. Ki-ki mindig csak a saját nemzeti múltját illető szövegeket kereste benne, a fától nem látta az erdőt. A magyar kutatók például meggyőződésem szerint egyszerűen azért lapozták át figyelmetlenül a két kötetet (19., 117.), mert nemzeti történelmünkre nézve e vázlatos szövegek (kb. 120 lapon halad végig az elbeszélés Attilától és a hunoktól Lipót koráig) nem adtak új információt. Pedig nem mondható, hogy ne regisztrálták volna a kéziratokat. Veress Endre például így kommentálta az olasz változatot: „Magyarország

[101] BUB FM Ms. 96. Fasc. A. Ebben még az *Einrichtugswerk*nél jóval szigorúbb Raimondo Montecuccoli nézeteit is túllicitálva nyilatkozott a leigázandó magyarokról (*Gherardi,* 1980. 77–80. o.). A határrendezés idején írott jelentéseiben már kombinálja a „keményvonalas" katonai megközelítést az *Einrichtungswerk* praktikus gazdasági szempontokat érvényesítő modelljével (*Gherardi,* 1980. 262–271. o.).

[102] *Stoye*, 1994. 273. o. veszi észre és emeli ki annak jelentőségét, hogy Marsili a pápai állam védelme számára felállítandó sereget az antik római légiók mintájára tervezte felszerelni, vezetni és öltöztetni.

[103] „Articuli igitur actorum pacis ad limitationem spectantes et delegationem commissariorum et utrosque plenipotentiarios, mutuae epistolae inter tot Christianos ministros, atque Mahometanos, controversiarum tabulae, rerumque series integrum opus actorum perficient, quae ita disponam, ut suo singula quoque ordini ac tempori, quo lata sunt, locoque ubi confecta sunt et unde sunt missa, respondeant. His omnibus addo figuras limitaneorum signorum, quae tumultuaria dicimus, et quae adhibenda fuere, cum saxa, marmora, et molares lapides deessent..." Prodromus, sztlan.

olaszul írt rövid története, bevezetésül a karlóczai békekötésről írt művéhez. Jelentéktelen; fogalmazvány."[104] Azt hiszem, ideje volna átértékelni ezt a véleményt és általában is, a fontossági sorrend megállapítására használt kritériumainkat.

A Marsili-iratok kiadásának terve

Tegyük fel, hogy így lesz, hiszen az is törvényszerű, hogy Marsili utolsó korszakának nagy látomása, Európa és a muzulmán világ elhatárolásáról és együttéléséről, éppen most kívánkozik ki a levéltár nyugalmából. Ha igen, akkor föl lehet vetni a kérdést: egy modern forráskiadásnak (amennyiben megteremtődnének a tudományos és financiális feltételek a Marsili-hagyaték feldolgozására) ragaszkodnia kell-e a szerző eredeti tervéhez? Véleményem szerint nem. A tudománytörténeti szempont azt diktálja, a Marsili által eredetileg tervezettnél többet is érdemes kiadni. Hiszen a második alkotói fázisban keletkezett forrásgyűjtemény például önmagában is értékes anyag, kár volna veszni hagyni. Tekintsük át röviden az eddig született terveket. A Marsili-anyag közép-európai vonatkozású részeinek kiadására eddig három átfogó tervezet készült.[105] Az első Veress Endre nevéhez fűződik, aki *Acta Bononensia Hungarica* címmel a harmincas évek végén, illetve a negyvenes évek elején szeretett volna összeállítani egy kötetet a dokumentumokból, de a második világháború megakadályozta ebben. Az általa kiválogatott és lemásolt anyag ma a Magyar Tudományos Akadémián található.[106] Ebből indult ki Nagy Levente közelmúltban megfogalmazott elképzelése, amely a Veress-féle koncepció (csak a magyar és erdélyi érdekességű iratok kiválogatása) kitágítására tesz kísérletet: *Acta Marsiliana* címmel egy forráskiadás-sorozatot vázol fel, amely a kárpát-medencei népekre vonatkozó források lehető legszélesebb körét közölné. Az első rész Marsili levelezéséből adna bő válogatást (a térség egyházi és állami vezetőivel és olyan testületeivel, mint az erdélyi gubernium vagy a horvát szábor – ez az anyag jól mutatná a természetes ellenállást, amelyet a hagyományos rendi struktúrák automatikusan tanúsítottak a modernizátor törekvésekkel szemben). A második egység Marsili történeti, földrajzi, demográfiai, nyelvészeti stb. tárgyú írásaiból állna össze, amelyek több szempontból világítják meg a Kárpát-medence korabeli helyzetét. Végül a harmadik részt a Marsili által gyűjtött oklevelek és egyéb autentikus iratok képeznék, amelyeket máshonnan nem ismer a kutatás.[107] A harmadik, átfogónak tekinthető terv Hamdija Hajdarhodžić professzoré, aki 1996-ban megjelent könyvében a szélesebb értelemben felfogott Balkánra vonatkozó Marsili-anyagok kiadását javasolta, öt szekcióban. Az első a kiadatlan anyag

---

[104] *Veress*, 1906. 37. o.

[105] Természetesen fontosak a *Danubius* vagy a *Stato militare* publikálásának munkálatai (Deák Antal András, F. Molnár Mónika), de itt csak a teljes iratanyagra vonatkozó elképzeléseket veszem számba. (Mindazonáltal meg kell említeni, hogy nyolcvanas évek elején Herceg Gyula már az Európa Könyvkiadót is megemlítve, konkrét kiadási tervként beszélt az Autobiografia magyar fordításáról, „bőséges, Marsili tudományos munkásságára is kitérő kommentárra". Jó volna tudni, elkészült-e ebből valami? Lásd *Gyula Herceg*: L' autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli e l' Ungheria. In: Venezia, Italia. Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. (A cura di *Béla Köpeczi, Péter Sárközy*.) Budapest, 1982. 83. o.

[106] A Veress Endre-féle kiadástervről (Acta Bononensia Hungarica: Miscellanea Hungarica e collectione comitis Ferdinandi Aloysii Marsigli) lásd *Nagy*, 2004. 208–209. o.

[107] Erről a tervről lásd *F. Molnár*, 2005. 45–46. o.

teljes katalógusát tartalmazta volna, valamint egy forrásválogatást, amelyben különösen nagy hangsúlyt kapott volna a kartográfiai munkák publikálása. A másik négy szekció lényegében négy, már ismert és korábban megjelent Marsili-szöveg új, kommentált, a bolognai és egyéb levéltárak dokumentumaival illusztrált kiadását jelentette volna (*La schiavitù del conte Marsigli*; *Autobiografia*; *Stato militare dell' Impero Ottomano*; *Danubius Pannonico-Mysicus*). Számomra eddig ez volt a legrokonszenvesebb, mert a leginkább konkrét elképzelés – kivéve az első szekciót, amely ugyanolyan problematikus pontokat tartalmaz, mint a két említett magyar kutató tervezete.[108]

A kiadás, amit a fenti tervek figyelembe vételével javaslok, három nagy egységre tagolódna. Ezeknek latin gyűjtőcímeket adtam: I. *Projecta* II. *Notitiae* III. *Acta*.

A projektumok a már Raffaella Gherardi által rendkívül fontosnak[109] ítélt teoretikus szövegek, amelyek a töröktől visszafoglalt vagy a későbbiekben visszafoglalandó területek hatékony igazgatását fejtik ki, a központi hatalom működésének ideáját vázolják. A publikálásra kerülő iratok:

Proietto per formare un Gabinetto utile ad un Ministro di Stato[110]

Proietto d' un Gabinetto di libri e mappe[111]

Proietto per formare una esatta libreria[112]

Ezekhez csatlakozna egy válogatás az iratanyag említett 58. kötetéből (*Diversi progetti di pace fra li due imperi*), amely a békekötés utáni igazgatás konkrét kérdéseit illusztrálja.

A *Notitiae*-rész két további részre tagolódna.

Az első az 1690 és 1702 között elkészült „bázisszöveget" tartalmazná, a 108. és a 28. kötet egybeszerkesztése révén (*Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico*; *Monarchia Ungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa*).

A második azokat az írásokat és dokumentumokat adná közre, amelyek a határfelmérő út során és immár Vitezovićcsal együttműködésben készültek, azaz a bolognai gyűjtemény 103. kötetének (*Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*) nagyobb részét, a horvát, szerb és erdélyi vonatkozású szövegeket (megfontolandó, vajon érdemes-e újra kiadni Vitezović másutt már megjelent írásait – véleményem szerint igen); a 19. kötetben található *Epitome historicum regni Hungariae*t (vagy ennek a 117. kötetben található olasz változatát, a *Compendiót*); végül pedig a 70. sz. kötetben található rövidebb történeti munkát, az *Epitome della ribellione dell' Ungheriát*.

Az *Acta*-rész lényegében az *Acta executionis pacis* eredeti tervezete alapján állna össze. Ennek alegységei lennének a következők:

Acta pacis Carlowicensis (16. kötet)

Plenipotenza ed istruzione Cesarea per la commissione dei confini con i rescritti pure Cesarei riportati nel stabilimento de' medesimi, 1699–1701 (ezt az anyagot a 62. kéz-

---

[108] *Hamdija Hajdarhodžić*, Bosna, Hrvatska i Hercegovina u arhivskoj ostavštini grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija. In: Bosna, Hrvatska, Hercegovina, 1996. 13–16. o.

[109] *Gherardi,* 1980. 424–430. *Uő*: Introduzione. In: *Marsili*: Relazioni. I. k. 12–17. o.

[110] BUB FM Ms. 421.

[111] BUB FM .Ms 90. Fasc. C. 124–127. o.

[112] BUB FM Ms. 85. Fasc. G.

iratkötet tartalmazza, kiadása mindenképpen szükséges, hiszen a Marsilihez érkezett császári leiratokat, azaz a válaszokat a jelentésekre, Gherardi nem közölte).

Levelezés – a misszilis anyag kiválasztásának legfontosabb eszköze a 70. számú kötetben található levelezési listák, amelyeken Marsili maga rögzítette, melyik nap kitől kapott a határrendezés szempontjából fontos levelet. Itt lehetne közölni a velencei és a török tárgyalóküldöttségek vezetőivel folytatott levelezést, de ebbe a részbe kerülnének a nagyobb részt a 63. és 64. sz. kötetekben szereplő, az erdélyi és a horvát arisztokraták, egyházi méltóságok és kormányzati szervek által írott misszilisek is.

Térképválogatás – ennek alapja a gyűjtemény 66. kötetének térképkollekciója, amely a határrendezésről készült egyfajta „geográfiai napló" (*Diaria geographica in itinere limitaneo collecta*).

Ez is csak javaslat, egy a korábban már ismertetett javaslatok sorában, amelyet természetesen csakis széles körű nemzetközi együttműködéssel, osztrák, török, olasz, magyar, horvát, román kutatók összefogásával lehetne megvalósítani. De bízom abban, hogy talán sikerült közelebb jutnom a bolognai polihisztor tudós végakaratának valóra váltásához. Az imént idézett ajánlásban olvassuk: „... mindezeket [a keleti kéziratokat és könyveket] ebben a bolognai Intézetben helyeztem el, hazám védnöksége alá, sok egyéb kéziratommal együtt, amelyek felhasználásáról Isten majd gondoskodik mások által, akik jobban értenek ehhez, mint én; és sem kiváló uraságod ne okoljon, sem a tudományok más kedvelői ne hibáztassanak engem azért, hogy ilyen hosszan késlekedtem közreadásukkal, hiszen ebben a világban elszenvedett számtalan, nagyon jól ismert üldöztetés akadályozott, méghozzá éppen annak keze által, aki szolgálni próbáltam."[113]

Ha a jámbor óhaj megvalósítását illetően nehézségeink támadnának, most ismét van hova (kihez) fordulni. A bolognaiak nagy becsben tartják a tudományt és az okos embereket: 1950-ben újra kiásták Marsili fejét, és ezúttal a város domonkos rendi templomában helyezték el. Igaz, nem közszemlére, hanem végső nyugalomra, de „naturam furca expellas, tamen usque recurret" – a kém az kém marad. Az az érzésem, nem csak mi figyeljük őt, márványtáblája mögül ő is figyel bennünket: mit kezdünk az örökségével?

[113] „... tutto depositato in questo Bolognese Instituto sotto la fede della mia Patria, come tanti altri manoscritti miei, de quali Dio ne farà fare quegl' usi che altri forse meglio di me sapranno: e né V. S. Ill.ma, né qualunque altro erudito mi faccia reo di cossì lunga dilazione a metterli in pubblico, avendomelo impedito le mie tante assai note vessazioni sofferte nel Mondo per le Mani di chi cercai di servire." *Marsili*: Lettera di prefazione, 186. o.

Epitome historicum regni Hungariae, sive Prodromus et Introductio ad Acta executionis pacis Carlowicensis, ad Clementem XI. P. M.[114]
[Ajánlás és bevezetés]

Beatissime Pater!

Satis perspectum est orthodoxam religionem eiusque caput, quod perstat modo perstabitque semper in praeclare ordinata serie maximorum pontificum, acerbiorem hostem nunquam antea habuisse, quam idolorum cultum. Ille siquidem, cum Mosaicam Christianamque corrupisset legem, vehementer impulit Mahometum ad effutienda temere nova politica dogmata illecebrosa quidem, maximeque accomodata Orientalium animis: qui blanda ista corruptaque lege illecti, legislatorem scelestissimum prophetam ausi sunt nuncupare. Ille vero, utpote qui in omnibus rebus vaferrimus mortalium erat, non tam ad ampla constituenda imperia, quam ad Christianum deprimendum nomen, eiusmodi fraudolenta ac nova lege usus est. Eadem profecto via posteri sectatores eius ad incepta perficienda grassati sunt. Sed antecessores tui summi pontifices tam impios Turcarum impetus perfringere contenderunt, cum caelestes aeque ac terrenas opes elargirentur. Atque id in causa fuit, cur ipsi summi pontifices premiis quae pretiosus redemptoris nostri sanguis reliquit, excitarent Christi fideles, ipsoque inito inter Christianos principes foedere confirmarent. Quamquam enim tot auxiliis communiti Christiani aliquando victoriam retulerunt, hostes tamen ob insitam sibi superbiam vicisse se ac triumphasse gloriabantur. Verum enimvero inusitatam istam Turcarum superbiam anteacti saeculi postremis temporibus tandem aliquando afflixit atque compescuit gravissimum bellum illud, quod adversus eos administravimus. Quod quidem bellum sub Innocentii XI pontificatu ac Leopoldo primo imperatore ceptum continuatumque est, donec tam prospere illud, glorioseque Leopoldus ipse conficeret, ut suum imperium prorogaverit, opemque tulerit foederatis ad recuperandas plures provincias usurpatas ab Othomanis, qui ad se iure pertinere arbitrabantur, quidquid occupare libuisset. Quamobrem vehementer adeo perterrefacti fuerant Christiani, animosque desponderant, ut haud in magno discrimine ponerant quantascunque accipissent clades, dum longe sane acerbiores praestolarentur. Hinc factum est ut parati essent accipere qualemcumque pacem usurpatores maluissent. Innocentius ergo ac Leopoldis de tam formidolosis hostibus triumpharunt.

Tu vero Pater Beatissime, gerere dignitates cepisti sub tanto pontifice, qui quasi plane te praevidere destinatum a Deo esse unum ex successoribus suis, ad te praecipuam quae a secretis est dignitatem detulit, ut in procuranda tanta Ecclesiae gloria, consilium, studium operamque locares. Cum autem caeteri duo pontifices successores eius tam grande bonum Christianae religionis perficere exoptarent, purpura alter te exornare, alter vero apud se habere voluit, ut consiliis tuis pace belloque Christianam rempublicam sublevares, erigeres et confirmares.

Summo pontifici, quem supra memoravi, antecessori tuo perfrui licuit Carlovicensis congressus sancito foedere intra Christiani nominis gloriam, ut disceret Othoman potentia Christianorum virtutem atque consilia extimescere. Vix orthodoxae religionis supremus moderator nuncius fuisti, cum ratam firmamque pacem, nec non integram executionem illam vidisti, quae in articulis pacis praescripta fuit, ac secuta est Martii 5. anno 1701. Mortalium omnino nemo usque ad eam memoriam vel audivit, vel vidit unquam, quam in hac ultima pace Othomanum Imperium submitti certis limitibus, quoscumque caesar statueret, quamvis inducere illud ad dandam liberandamque fidem aeque arduum haberetur. In hoc volumine totam seriem actorum, quae inter utriusque imperii ac Venetae Reipublicae legatos confecta sunt, sanctis pedibus tuis Pater Beatissime subiicio, ac summa obsequia, qualia subditum, scriptoremque Catholicum decet, devoveo officiumque grati animi praesto erga memoriam Leopoldi, qui mihi tantum onus imposuit, quamvis parem animum afferre

[114] BUB FM Ms. 19. sztlan.

minime possem. Videbis plane in hoc volumine Pater Sanctissime, quod superest faciendum, et quam facile factu sit, quo videlicet in unum coeat, utrumque imperium in unam utraque Ecclesia coalescat. Maximum sane opus, quod praeter Christi vicarium nemo alius ullo modo moderari potest. Tu interim, Beatissime Pater, et ob aetatem adhuc vigentem, et ob summam rerum experientiam atque prudentiam singularem a Deo forsitan destinatus es ad tantum opus auspicandum, posteaquam videlicet inter Christianos integra pax convenerit, quam vehementer adeo exoptas atque procuras. Haec tibi omina utpote quantacunque felicitate altiora precor ex animo atque precabot, quo ad vitam suppeditaverit, nunc vero ad sanctissimo pedes tuos venerabundus procumbo.

*

Orbis aetas nullum aliud seculum superiore[m] gloriosius unquam iactaverit, quippequo cum pax honestissima inita confectaque sit, tum etiam Christianum nomen, quod tot labentibus annis Othomana tyrannide opprimebatur, tandem aliquando sublevatum sit, et ex ingentibus periculis ereptum ac restitutum. Optandum profecto esset, ut quae in hoc gravissimo Hungarico bello gesta sunt, ab aliquo rerum bene conscio disertoque perscriberentur, ut et posteritatis desiderio et Leopoldi caesaris gloriae consuleretur; haec tot fortissimorum ducum ratio haberetur, qui virtute animi atque prudentia bellum feliciter administrarunt, tum aliqua etiam illis, qui fortiter occubuerunt, gratia rependeretur; postremo militaris scientiae nova quaedam monumenta ad frangendos, si qui suboriantur, Turcarum impetus proderentur. Enimvero non sane pauci ab eo bello anni effluxerunt, quo tempore plurimi, quibus res comperta erat, vel occubuerunt, vel consenuerunt, vel si qui adhuc vivunt, distrahuntur ad nova bella, quae Hungarico illi magnas offundunt tenebras, adeo ut facile verendum sit, ne inter inordinatas archivi caesarei chartas huius belli memoria deliteat, ventumque in oblivionem sit, nescio quonam fato magnarum rerum, quas obsolescere patiuntur homines. Profecto nonnulla de eo bello scripta proditaque sunt a Petro Garzono patritio Veneto, utpote quae ab expeditione Veneta seiungi minime possent, sapienter quidem et pro ea, qua natura praestat dicendi vi, etiam diserte, verum ea, quae scripsit a legatorum litteris accepit.

Quod si diutius vel per duo duntaxat lustra Viennae aula anteacta bella siluerit, intercidet plane tanti belli incorrupta memoria, quae si in lucem publicam proderetur, grande esset mortalibus allatura emolumentum. Non enim ita pax coaluit atque sancita est, quin plura contingerent, quae si ad omnem posteritatem transmitterentur, eandem facile erudirent, qua ratione (ut reliqua omittam) tam magnum faedus firmissimum ut in bello ita in pace ipsa constiterit, tum qua item ratione post ictam cum Turcis pacem, ita inter caesarem et Poloniae regem et rempublicam Venetam idem foedus redintegratum sit, ut quotiescumque Othomana aula aliquem ex foederatis bello peteret, mutuo se iidem protegerent, adeo ut Turcae ipsi faterentur eo foedere adversus suos ipsos conatus validissimum propugnaculum erectum fuisse. Verum ab huiusmodi incaepto multa me retrahunt; ita illis opus absolvendum relinquam, qui instructiores quam ego sim, doctioresque hanc illustrem celebremque historiam aggrediantur. Tantum mihi de illius belli confectione deicendum sumo, de pace nempe Carlovicensi, quae totius belli fructus et perfectio fuit.

Igitur singula acta executionis pacis diligenter atque syncere a me confecta, et a Turcis caeterisque ministris, quibus exequendae pacis negotium erat, documento erunt posteris, quam arduum sit agere cum Othomano Imperio, quippequod prospera inflatur fortuna, ac turpiter adversa deprimitur. Quin etiam fluctuat Othomani imperatoris authoritas: Turcarum procerum volubiles animi et colere sultanum ac temere, et minari eidem, et assentari parati. Modo mancipiorum vilium ritu colunt imperatorem suum, modo e sublimi imperii fastigio praecipitem agunt in carcerem. Igitur in hoc rerum statu, in quo mutari ac misceri omnia cerneres, incertum est Othomano principi imperium adeo ut et subditi et multo magis exteri principes semper dubii sint de eo imperatore, quo cum acturi sunt. Rem ego exemplis, quae vidi, dum inter Turcas versarer, testari maxime vellem, nisi a proposito averterer. Sed harum rerum maxima documenta haec habeo, quod arduum semper fuit cum Turcis ager, utpote qui et mentiri semper et verum semper audire volunt. Ne semel quidem apud illos mentiaris caveto. Hoc enim habet vel unum duntaxat mendacium, ut veris quoque semper fidem adimat.

Antequam igitur in suos annos digeram acta, haud absurdum erit commemorare veteres illos Scythas recentium Hungarorum, qui modo sunt, parentes conditoresque Hungarici Regni: cuius amplitudinem carptim persequi inclinat animus, clarae huius pacis specimen exhibiturus velut in quaedam tabella: quae luculenter ostendet quidquid acciderit, posteaquam Hungariae rex Ludovicus tertius [sic!] moriens reliquisset regnum sorori coniugi Ferdinandi primi imperatoris, ad quem legitime est translatum imperium suapte et fratris Caroli V. potentia Solimano formidolosum.

At Solimanus, quippequi ingentis spiritus erat, oblatam ab Hungaris occasionem arripuit Hungariae potiundi, opera Hungarorum magis, quam suis viribus fretus, idemque ipse ingenio ferocem Hungaricam gentem ad perpetuam incitavit rebellionem, ex qua toties pax et bellum Austriacos inter et Othomanos coortum continuatumque est, ad nostram memoriam et legentibus compertum fuerit. Optimum est mihi visum disserere quibus artibus pacem Turcae tentaverint adhuc grassante bello antequam Carlovicensis pax fieret; postremo ostendere ut imperator Leopoldus prudentissimis ministris suis copiam fecerit tum disponendi caesareos fines iam Othomanis proximos, tum etiam moderandi ipsos ac dirigendi ad limitaneam normam, quam maiores eius Romani caesares tradidere.

A Bolognai Tudományos Akadémia emlékérme Luigi Ferdinando Marsili gróf, a kiváló tudóstárs és mecénás tiszteletére, 1731.
(HM HIM Hadtörténeti Múzeum, Lt. sz. 0295/É. D: 60 mm. Szikits Péter felvétele.)

Sándor Bene

ACTA PACIS – PEACE WITH THE MUSLIMS

The Plans of Luigi Ferdinando Marsili for the Publication of the Papers of the Karlowitz Peace Treaty

Summary

It is a well known fact that the Peace of Karlowitz, which put an end to the European expansion of the Ottomans in 1699 once and for all, was a milestone concerning both the modernising attempts of the Habsburg Empire, and the history of the states of Central and Southeastern Europe. Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730), the Bolognese polymath at the service of the government in Vienna, played a crucial part in the military and diplomatic preparations of this agreement. After the conclusion of the peace treaty, it was his task as the plenipotentiary of the emperor to accurately demarcate the previously outlined frontiers. Marsili travelled from Dalmatia to Transylvania, mapping the southern borderland of the Empire. He also made a demographic survey of the territories concerned, gathered information regarding their history, form of government, geography, mineralogy and ethnography. All these data were published in 1726, in his monumental scientific masterpiece, *Danubius Pannonico-Mysicus*.

Recently, Marsili's character and position have come to the centre of scientific interest again. Previously, he was being dealt with as a scholar, as the founder of the *Istituto delle Scienze* in Bologna, the member of the Royal Society in London, and the man who rediscovered the Carpathian Basin. His activity as a diplomat at the service of the Habsburg state did hardly attract any attention. It is the merit of Raffaella Gherardi that she synthesised previous directions of research in her vast monograph *Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il "buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili*, published in Bologna in 1980. The latest Marsili monograph (*Marsigli's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso* by John Stoye, 1994) follows Gherardi's guidelines, introducing its hero's scientific and political views and activity as a unity. The sources of research in both cases were provided by the enormous archival documentary preserved in the Marsili Collection of the Bologna University Library. A few years after the publication of her monograph, Professor Gherardi issued a compilation of Marsili's reports sent to Vienna (*Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania 1699-1701*. Vol. I–II., 1986), which is the only modern text edition based on the material in Bologna. However, it remains a problem to define the principles according to which this vast and heterogeneous material could be arranged. Are there any unpublished works in there, or is it just a "miscellanea", fragments left over after the completion of *Danubius*, pieces of information that Marsili did not include in his work, but could be of interest for researchers? On the strength of the latter speculation, researchers have tried to collect data from the documentary in Bologna, with views on certain areas of science or the historiography of various nations.

The present study is based on the consideration that the Bolognese documentary has always been interpreted according to actual political circumstances. *Danubius* is only one of the possible "outcomes", which materialized in Marsili's life. At the same time, the careful examination of the chronological layers of the documentary, a kind of archaeological research in historiography, renders it possible to "exhume" other works that were written, but not published; or half-written, so that their outlines can be defined. On the strength of this principle, the author grouped the Marsili files into three chronological categories: 1688-1692 (boundary-making in Syrmia and preliminary inquiries concerning the possibility of a Habsburg–Ottoman border in the south); 1699–1701 (the professional and scientific work of boundary-fixing after the Peace of Karlowitz); 1708–1730 (the Bolognese decades, the publication of *Danubius* and the preparations to publish *Stato militare*). The documentary in Bologna contains an unpublished work from the first period, titled *Monarchia Ungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa*, which Marsili made ready for being published and provided with map supplements. It was a version of a 1690 original (*De-*

scrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici), revised and expanded by Marsili just before the peace negotiations in Karlowitz took place.

The second period was determined by the frontier commissioner Marsili's cooperation with local (Romanian, Hungarian, Croatian, Saxon, etc.) experts that provided him with information regarding the borderland in question. Marsili's relationship with Croatian poet, historian and polymath Pavao Ritter Vitezović proved to be particularly significant. Their joint work, which was necessitated by certain disputed issues of the frontiers of Dalmatia, resulted in the establishment of a great database on the Balkans (including Hungary and Transylvania). Its core is *Documenta rerum Croaticarum et Transylvaticarum*, the 103rd volume of the Marsili bequest in Bologna, which contains documents about the history, ethnography, topography, heraldry, genealogy and literature of Bosnia, Croatia and Transylvania, such as facsimiles of deeds, treatises of legal history, hagiographies, and explanations of ancient ruins and inscriptions. Among the authors there are contemporaries of Marsili and others that died somewhat earlier; Hungarians (Dávid Rozsnyai, Miklós Bethlen), Italians (Giacinto Peri), Croats (Nicola Gothal, Franjo Ladanji), Romanians (Constantin Cantacuzino) and Saxons (Valentin Frank von Frankenstein). Most of the sources were copied or written by Ritter Vitezović personally. Marsili deserves credit for editing mainly.

Finally, the most interesting work of Marsili, which had not been completed, but the author gave directions as to its title, contents and structure, dates from the third period. Marsili aimed at publishing the documents about the preparations of the Peace Treaty of Karlowitz, the negotiations and the work of the frontier commission in a series of source books. The large-scale project would have been titled *Acta executionis pacis*. To prepare this enterprise, Marsili arranged the documents into volumes, carefully separated from the material of his legacy relating to other sciences (e.g. natural sciences). The uniqueness of the project lay in its political intentions. In Marsili's opinion, the improvement of commercial connections with the Ottoman Empire, the freedom of traffic, peace and trust were all vital for the closing up of the Central European region and the modernization of the Habsburg state. That is why Marsili was deeply concerned to introduce the negotiation style and the political behaviour of the Muslims to his supposed readers. As he previously fell out of favour with the Habsburg ruler, he addressed the preface to the entire project to the pope, as the head of the Christian world, and attached a compendium to it, summarizing the historical past of the region (*Epitome historicum regni Hungariae, sive Prodromus et Introductio ad Acta executionis pacis Carlowicensis, ad Clementem XI. P. M.*). Therefore, *Acta pacis* is not merely another previously unpublished text that has come to light and can be added to the Marsili oeuvre; it also renders it possible to examine the entity and structure of the documentary.

On the basis of the above-mentioned structural principles, the author makes a proposal in the conclusion of the study as to the publication of *Acta executioni pacis* in the frames of international teamwork, with the cooperation of Turkish, Romanian, Croatian, Hungarian and Italian experts. This would mean publishing Marsili's other works recently found in the documentary in Bologna (*Monarchia Ungarica, Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*) according to the original concept, as well as Marsili's correspondence with the representatives of the estates and the church in the territories where he had been to. Besides being the implementation of the plan of Endre Veress who intended to issue the material under the title *Acta Bononiensia Hungarica* in 1906, such a volume would also be the product of a typical *European undertaking*, current both from a scientific and a political aspect, and worthy of Marsili's genius.

Sándor Bene

ACTA PACIS – PAIX AVEC LES MUSULMANS

Le projet de Louis Ferdinand de Marsili relatif à la publication des documents de la paix de Karlóca

Résumée

Il est généralement connu que le traité de Karlóca (Srijemski Karlovci, Karlowitz, 1699) qui a mis définitivement fin à l'expansion des Turcs en Europe avait une importance primordiale et pour les tentatives de modernisation de l'Empire des Habsbourg et dans l'histoire des pays d'Europe centrale et sud-orientale. Louis-Ferdinand de Marsigli (1658–1730), scientifique polygraphe de Bologne, qui se mit au service de l'administration de Vienne occupa des positions clés sur le plan militaire et diplomatique et joua un rôle marquant dans la diplomatie. Après la conclusion du traité de paix, il fut chargé, en sa qualité de commissaire plénipotentiaire de l'Empereur, de préciser la ligne de frontière tracée à grands traits. Marsigli explora et cartographia la zone frontalière sud de l'Empire, de la Dalmatie à la Transylvanie. Au-delà de sa mission diplomatique et militaire, il dressa aussi la carte démographique de ces régions et collecta des informations sur l'histoire, l'administration, l'hydrographie, la géographie, les ressources minières et les traditions populaires de celles-ci qu'il traita plus tard scientifiquement dans son œuvre monumentale intitulée *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726).

Ces dernières décennies, la personne et le rôle de Marsigli ont éveillé, de nouveau, l'intérêt des scientifiques. Avant il fut surtout mis en avant comme fondateur de l'Istituto delle Scienze de Bologne, membre de Royal Society de Londres et redécouvreur du bassin des Carpates au sens large. L'autre volet de son activité, notamment sa carrière diplomatique et militaire au service de l'État des Habsbourg suscita alors peu d'attention. Le mérite de Raffaella Gherardi est d'avoir synthétisé les deux directions des recherches précédentes dans sa monographie globale *(Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili,* Bologna, 1980). La dernière monographie sur Marsigli (John Stoye: *Marsigli's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli Soldier and Virtuoso.* New Haven–London, 1994) suit déjà cette piste en présentant d'une manière synthétique l'œuvre et l'opinion politiques et scientifiques du protagoniste. Dans les deux cas, la recherche était basée sur l'immense fonds d'archives conservé dans la collection de Marsigli de la Bibliothèque Universitaire de Bologne. Choisis de ladite collection, Madame Gherardi a édité, quelques années après la publication de sa monographie, les rapports de Marsigli envoyés à Vienne *(Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania 1699–1701, vol. I-II,* Modena, 1986). Actuellement, c'est la seule publication de texte moderne basée sur le fonds de Bologne. Toutefois le problème persiste: Comment et selon quels critères peut-on classifier ce fonds extrêmement riche mais fort hétérogène? Y a-t-il encore des ouvrages inédits ou il s'agit simplement de „miscellanea," de fragments non utilisés par Marsigli pour l'œuvre synthétique *Danubius*, mais qui pourraient contenir des informations valables (pour les chercheurs ultérieurs)? L'histoire de la recherche a privilégié jusqu'alors cette dernière piste: la collecte d'informations basée sur le fonds de Bologne s'est déroulée selon les critères d'un domaine scientifique limité ou de l'historiographie d'un pays concerné.

La présente étude part de la considération que la collection de documents de Bologne est un fonds flexible dont la forme mais aussi le noyau idéologique changeaient en fonction de la situation politique du moment à laquelle l'auteur souhaitait l'adapter. *Danubius* n'est qu'une des „sorties" possibles, réalisée dans la vie de Marsigli. Cependant l'exploration minutieuse de la succession chronologique des documents, une sorte de travail historique archéologique, permet „d'exhumer" des œuvres achevées, mais non publiées ou bien à moitié réalisées, mais reconstituables en grandes lignes. Suivant ce principe, je classe les couches thématiques des documents de Marsigli autour de trois périodes: 1688–1692 (exploration des frontières de Szerémség et une collecte d'informations préalable en vue de définir une frontière sud entre les Habsbourg et les Turcs); 1699–1701 (exploration des frontières après la paix de Karlóca et le travail scientifique et

d'experts y relatif); 1708–1730 (les décennies passées à Bologne, la publication de *Danubius*, la préparation de la publication de *Stato militare*). Concernant la première période, une seule œuvre inédite (mais déjà préparée à la publication par Marsigli et dotée de cartes en annexe) a été conservée dans le fonds de Bologne: *Monarchia Ungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa* basée sur un premier texte (*Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici*) écrit vers 1690. Marsigli a révisé et complété ce dernier directement avant les négociations de paix de Karlóca.

La deuxième période fut essentiellement déterminée par la collaboration de Marsigli, commissaire arpenteur de frontières, avec des experts locaux (roumains, hongrois, croates, saxons, etc.) qui fournissaient les informations sur la région frontalière concernée. Sa relation avec Pavao Ritter Vitezović, poète, historiographe et polygraphe croate, était déterminante. A l'issue de leur travail commun (les frontières contestées de la Dalmatie en étaient le motif diplomatique) fut constituée une importante documentation sur les Balkans (Balkans au sens large, y compris la Hongrie et la Transylvanie). Le noyau de celle-ci, le volume 103 de l'héritage de Marsigli de Bologne (*Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*) contient des documents historiques, ethnographiques, onomastiques, topographiques, généalogiques et d'histoire littéraire relatifs à la Bosnie, à la Croatie, à la Transylvanie ainsi que des copies de diplômes, des essais d'histoire du droit, des récits hagiographiques ou encore des explications sur des vestiges et inscriptions antiques. Parmi les auteurs, on trouve des contemporains et aussi des personnes décédées peu de temps avant. Ils sont hongrois (Dávid Rozsnyai, Miklós Bethlen), italiens (Giacinto Peri), croates (Nikola Gothal, Franjo Ladanji), roumains (Constantin Cantacuzino) ou saxons (Valentin Frank von Frankenstein). La plupart des sources furent écrites ou recopiées personnellement par Vitezović Ritter, alors que Marsigli s'occupa surtout de la rédaction.

L'œuvre la plus intéressante de Marsigli appartient à la troisième période. Elle est inachevée, mais l'auteur a clairement indiqué son titre, son contenu et sa structure. Marsigli aurait voulu publier en une série unique de publications de source les documents rassemblés lors de la préparation de la conclusion de paix de Karlóca, des négociations diplomatiques et puis de son travail dans la commission des frontières des Balkans. Cette conception ambitieuse aurait eu comme titre *Acta executionis pacis*. Pour la préparer, Marsigli organisa les documents en volumes en les distinguant bien des autres parties de l'héritage (notamment d'intérêt scientifique). La particularité et le gage de l'originalité de cette entreprise résidaient dans son intention politique. Pour le développement de la région de l'Europe centrale et la modernisation de l'État des Habsbourg, Marsigli jugea primordiales les bonnes relations commerciales avec l'Empire ottoman, la liberté totale de la circulation, la paix et la confiance. De ce fait, il tint à faire connaître à ses lecteurs supposés le style de négociation et les mécanismes comportementaux politiques des musulmans. Comme il fut déjà disgracié par l'empereur des Habsbourg, c'est au pape, chef de tous les chrétiens qu'il dédia la préface de l'ouvrage auquel il ajouta aussi un complément sur l'histoire de la région (*Epitome historicum regni Hungariae, sive Prodromus et Introductio ad Acta executionis pacis Carlowicensis, ad Clementem XI. P. M.*). *Acta pacis* est plus qu'un texte inédit supplémentaire de l'œuvre de Marsigli, car il permet de voir l'intégralité des documents et le principe organisateur de leur composition.

Dans la dernière partie de l'étude, suivant ce principe organisateur je propose la publication d'Acta *executioni pacis* dans le cadre d'une collaboration internationale qui associerait des experts ottomans, roumains, croates, hongrois et italiens ainsi que la publication d'autres ouvrages récemment révélés du fonds de Bologne (*Monarchia Ungarica, Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*) et de la correspondance avec les représentants de l'aristocratie et de l'Église des territoires parcourus par Marsigli. Je suis convaincu que cette publication – qui serait aussi l'aboutissement de l'initiative de 1906 d'Endre Veress qui envisagea de publier ce fonds sous le titre *Acta Bononiensia Hungarica* – constitue *une mission typiquement européenne* relevant non seulement de l'actualité scientifique, mais aussi politique (donc fidèle à l'esprit de Marsigli).

Sándor Bene

ACTA PACIS – MIR S MUSLIMANIMA

Plan Luigija Ferdinanda Marsilija za objavljenje dokumenata mira u Srijemskim Karlovcima

Sažetak

Općepoznato je da je Karlovački mir, koji je konačno zaustavio tursku ekspanziju u Europi (sklopljen u Srijemskim Karlovcima, 1699. godine), imao odlučujuće značenje, kako u modernizacijskim pokušajima Habsburške Monarhije, tako i u povijesti zemalja srednje i jugoistočne Europe. Bolonjski učenjak i polihistor Luigi Ferdinado Marsili (1658.-1730.), koji je bio u službi bečkog dvora, igrao je istaknutu ulogu u diplomatskom procesu, a bio je i na ključnim pozicijama na vojnom i diplomatskom području. Nakon sklapanja mirovnog sporazuma bilo mu je kao carskom opunomoćeniku povjereno da točno odredi graničnu crtu, do tada povučenu samo otprilike, u glavnim crtama. Marsili je obišao područje od Dalmacije do Erdelja, izradio je zemljovid južnog graničnog područja Monarhije. Ali Marsili se osim povjerenih mu vojnih i diplomatskih pitanja, bavio i prikupljanjem podataka o povijesti dotičnih područja, o oblicima vladavine u njima, o njihovu zemljopisu, hidrografiji, rudnim bogatstvima i narodnim običajima. Sve ove podatke kasnije je znanstveno obradio u svojem monumentalnom djelu *Danubius Pannonico-Mysicus* (1726).

Marsilijeva ličnost i uloga u posljednjim su desetljećima opet dospjeli u središte znanstvenog interesa. Ranije su se njim bavili uglavnom kao učenjakom, kao utemeljiteljem bolonjskog Istituto delle Scienze, članom londonske Royal Society i kao u širem smislu uzetom ponovnom otkrivaču karpatskog bazena. Dosada pozornost skoro da i nije posvećivana drugoj grani njegove djelatnosti: diplomatskoj i vojnoj karijeri u službi Habsburške Monarhije. Zasluga je Raffaelle Gherardi što je u opsežnoj monografiji (*Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili,* Bologna, 1980) sintetizirala dva ranija istraživačka smjera. Najnovija monografija o Marsiliju (John Stoye: *Marsigli's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli Soldier and Virtuoso.* New Haven–London, 1994) već se kreće na tom tragu, istodobno prikazuje Marsilijeve znanstvene i političke poglede i djelatnost. U oba slučaja kao istraživačka baza poslužio je obilan materijal koji se čuva u Marsilijevoj zbirci bolonjske Sveučilišne knjižnice. Profesorica Gherardi u posebnoj je knjizi, nekoliko godina nakon objavljivanja svoje monografije, izdala Marsilijeve izvještaje u Beč, koje je ekscerpirala iz monografije (*Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania 1699-1701. I-II. k.,* Modena, 1986) – a danas to predstavlja jedino moderno izdanje teksta iz bolonjske Marsilijeve ostavštine. Međutim, i dalje ostaje problem, kako i na temelju kakvih načela razvrstati ovu izvanredno bogatu, ali vrlo heterogenu gomilu spisa? Skrivaju li se tu još neka neizdana djela ili je sve to skupa samo *miscellanea,* otpadci preostali nakon opsežne rekapitulacije djela *Danubius*, hrpa informacija koju Marsili nije ni iskoristio (ali koje bi možda za kasnije istraživače mogle biti vrijedne)? Povijest istraživanja dosada se kretala na liniji ove druge pretpostavke: iz bolonjskih dokumenata svatko je nastojao prikupiti podatke koji se tiču bilo samo jednog, užeg znanstvenog područja, bilo jedne određene nacionalne historiografije.

Ova studija polazi od pretpostavke da je bolonjska zbirka elastičan materijal koji mijenja ne samo oblik, nego i ideološku jezgru, ovisno o tom kojoj aktualnoj političkoj situaciji ju je htio prilagoditi Marsili. *Danubius* je tek samo jedan mogući „ishod", koji se ostvario još za Marsilijeva života. Marno otkrivanje pojedinih vremenskih slojeva spisa iz ostavštine, predstavlja svojevrstan povijesni arheološki rad, pomoću kojeg se omogućuje „ekshumacija" i ostalih djela (dovršenih, ali neobjavljenih, ili napravljenih do pola, ali tako da se mogu rekonstruirati u glavnim obrisima). Polazeći od ovog temeljnog načela, ovako sam u tri vremenska razdoblja razvrstao tematske slojeve Marsilijevih spisa: 1688.-92. (mjerenje granica Srijema, kao i prethodno informiranje s ciljem da se formira južna habsburško-turska granica); 1699.-1701. (premjeravanje granice nakon

Karlovačkog mira, stručni i znanstveni rad povezan s tim); 1708.-1730. (desetljeća provedena u Bologni, izadnje djela *Danubius,* priprema za objavljivanje spisa *Stato militare*).

Iz prvog razdoblja u bolonjskoj je zbirci sačuvano jedno neizdano djelo (koje je pak Marsili bio pripremio za objavljivanje i opskrbio dodacima sa zemljovidima). Pod naslovom *Monarchia Ungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa* obradio je i nadopunio Marsili, neposredno prije mirovnih pregovora u Srijemskim Karlovcima, jedan temeljni tekst koji je nastao oko god. 1690. (*Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici*).

Drugo je razdoblje u bitnom odredila Marsilijeva suradnja s mjesnim (rumunjskim, mađarskim, hrvatskim, saskim itd.) stručnjacima koji su ga opskrbili informacijama o dotičnom graničnom području. Među njima se odlučujućom pokazala njegova veza s hrvatskim pjesnikom, povjesničarem, polihistorom i učenjakom Pavlom Ritterom Vitezovićem. Na tragu zajedničkog rada (a povod njemu bilo je sporno pitanje granica Dalmacije) nastala je velika balkanska datoteka („Balkan" ovdje uzimamo u širem smislu, skupa s Ugarskom i Erdeljem). Njezina jezgra je 103. svezak Marsilijeve bolonjske ostavštine (pod naslovom *Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*). Svezak je raznovrstan, sadrži povijesne, etnografske, onomastičke, topografske, heraldičke, genealoške i književno-povijesne dokumente, nalaze se u njem prijepisi povelja, pravno-povijesne rasprave, životopisi svetaca, tumačenja antičkih ruševina i natpisa. Među autorima javljaju se Mađari (Rozsnyai Dávid, Bethlen Miklós), Talijani (Giacinto Peri), Hrvati (Nikola Gothal, Franjo Ladanji), Rumunji (Constantin Cantacuzino), Sasi (Valentin Frank von Frankenstein). Najveći dio izvora napisao je ili prepisao osobno Ritter Vitezović, dok je uređivanje poglavito Marsilijeva zasluga.

Konačno, za zadnje razdoblje može se vezati najzanimljivije Marsilijevo djelo, koje pak u cijelosti nije dovršeno, nego je autor dao jasnu uputu što se tiče njegova naslova, sadržaja i strukture. Marsilijeva želja je bila da se dokumenti nagomilani tijelom pripreme sklapanja Karlovačkog mira, diplomatskih pregovora, te rada u povjerenstvu za određivanje balkanske granice, objave u velikom višesveščanom izdanju izvora. Ambiciozna zamisao trebala je nositi naslov *Acta executionis pacis* – tijekom pripreme za taj projekt Marsili je pisani materijal razvrstao u sveske, jasno ga razdvojivši od dijelova ostavštine, koji se tiču drugih tema (na primjer, prirodnoznanstvene spise). Osobitost pothvata kao i zalog njegove zanimljivosti skrivao se u političkoj intenciji. Marsili je smatrao da su sa stanovišta otvaranja srednjoeuropskog područja i modernizacije habsburške države, od životne važnosti uspostava što boljih veza s Osmanskim Carstvom, potpuna sloboda kretanja, mir i sigurnost – te mu je stoga osobito bilo stalo do toga da svoje moguće čitatelje što bolje upozna s pregovaračkim stilom muslimana i njihovim mehanizmima političkog ponašanja. Nakon što je već ranije izgubio milost habsburškog vladara, cijeli je projekt ponudio papi kao glavi kršćanskog svijeta. Kao uvod u zbirku izvora sastavio je kratak kompendij o povijesti tog područja (*Epitome historicum regni Hungariae, sive Prodromus et Introductio ad Acta executionis pacis Carlowicensis, ad Clementem XI. P. M.*). Dakle, razaznavanje obrisa spisa *Acta pacis* ne samo da obogaćuje Marsilijevo životno djelo još jednim neizdanim tekstom, nego u stanovitom smislu daje uvid u cjelinu pisanog materijala, u organizacijska načela njegove strukture.

U završnom dijelu studije, na temelju ovog organizacijskog načela, predložit ću da se *Acta executionis pacis* izdaju u međunarodnoj suradnji, uz uključenje turskih, rumunjskih, hrvatskih, mađarskih i talijanskih stručnjaka, da se u skladu s Marsilijevom koncepcijom objave neka druga djela, nedavno otkrivena u bolonjskom pisanom materijalu (*Monarchia Ungarica*, *Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*), kao i da se objelodani Marsilijeva korespondencija sa staleškim i crkvenim velikodostojnicima područja koja je obišao. Ovo izdanje – pored toga što bi ostvarilo inicijativu Veressa Endre-a koji je taj materijal kanio objaviti još 1906. god. pod naslovom *Acta Bononiensia Hungarica* – po mojem uvjerenju , osobito u svjetlu događanja u nekoliko zadnjih godina, nema samo znanstvenu, nego i političku aktualnost (to jest, u skladu s duhom Marslijeva djelovanja) te je specifično *europska zadaća.*

Sándor Bene

ACTA PACIS – FRIEDE MIT DEN MUSLIMEN

Der Plan von Luigi Ferdinando Marsili zur Herausgabe der Schriften des Friedens von Karlowitz

Resümee

Der Friedensvertrag von Karlóca (Karlowitz, Srijemski Karlovci, 1699), der die Expansion der Türken endgültig abschloss, hat bekanntermaßen eine entscheidende Bedeutung sowohl in der Reihe der Modernisierungsversuche des Habsburgerreiches, als auch in der Geschichte der Staaten der mittel- und südosteuropäischen Region. Eine bedeutende Rolle in der diplomatischen Arbeit spielte der Polyhistor aus Bologna, Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730), der in den Dienst der Wiener Regierung getretene Wissenschaftler, der auf dem Gebiet des Militärwesens und der Diplomatie Schlüsselpositionen innehatte. Nach dem Abschluss des Friedensvertrages war es als bevollmächtigter Kommissar des Kaisers seine Aufgabe, die skizziert, in groben Zügen festgelegte Grenzlinie genau zu bestimmen. Marsili hat das südliche Grenzgebiet des Reiches von Dalmatien bis Siebenbürgen bereist und erfasst. Über seinen diplomatischen und militärischen Auftrag hinaus hat er jedoch auch die demographische Erfassung der erwähnten Gebiete durchgeführt, Er hatte Daten über ihre Geschichte, Regierungsform, Hydrographie und Geographie, Mineralschätze und Bräuche gesammelt, die er später in seinem monumentalen Hauptwerk, Danubius Pannonico-Mysicus (1726) aus wissenschaftlicher Sicht aufarbeitete.

Die Person und die Rolle Marsilis wurden in den vergangenen Jahrzehnten erneut in den Mittelpunkt des wissenschaftlichen Interesses gerückt. Früher beschäftigte man sich in erster Linie als Wissenschaftler, als Begründer des Istituto delle Scienze in Bologna, als Mitglied der Royal Society in London und als Neuentdecker des breiter ausgelegten Karpatenbeckens mit ihm. Dem zweiten Zweig seiner Tätigkeit, seiner diplomatischen und militärischen Karriere im Dienst des Habsburgerstaates, wurde bei weitem weniger Aufmerksamkeit geschenkt. Es ist das Verdienst von Raffaella Gherardi, dass sie in ihrer breit angelegten Monographie (*Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento. Il „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili,* Bologna, 1980) diese beiden früheren Forschungsrichtungen synthetisiert hat. Die neueste Marsili-Monographie (John Stoye: *Marsigli's Europe 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli Soldier and Virtuoso.* New Haven – London, 1994) verfolgt bereits diese Spur und stellt die wissenschaftlichen und politischen Ansichten und die Arbeit des Protagonisten in einer Einheit dar. Die Quellenbasis der Forschung stellt in beiden Fällen das riesige Archivmaterial dar, das in der Marsili-Sammlung der Universitätsbibliothek von Bologna aufbewahrt wird. Frau Professor Gherardi hat einige Jahre nach der Veröffentlichung ihrer Monographie daraus die von Marsili nach Wien gesandten Berichte kundgetan (*Relazioni die confini della Croazia e della Transilvania 1699–1701. Bd. I-II.,* Modena, 1986) – heute ist das die einzige moderne Textausgabe aus dem Bologna-Material. Es ist doch weiterhin ein Problem, wie, nach welchen Gesichtspunkten dieses äußerst reichhaltige, aber ziemlich heterogene Material systematisiert werden kann. Gibt es darin noch unveröffentlichte Werke, oder ist das ganze lediglich „miscellanea", also sind es Bruchstücke, die nach der großen Zusammenfassung Danubius zurückgeblieben sind und von Marsili nicht verwendet wurden (aber für die späteren Forscher trotzdem wertvoll sind)? Die Forschungsgeschichte war bisher auf dieser letzteren Spur unterwegs: die Forscher versuchten, aus den Bologna-Dokumenten aus dem Aspekt eines bestimmten, engeren Wissenschaftsgebietes oder einer gegebenen nationalen Geschichtsschreibung Daten zu sammeln.

Die vorliegende Studie geht von der Überlegung aus, dass die Bologna-Dokumentensammlung ein formbares Material ist, das seine Form und auch seinen ideologischen Kern je nachdem verändert hat, nach welcher gerade aktuellen politischen Situation es der Verfasser richten wollte. Danubius ist lediglich eine der möglichen „Ausgänge", der bereits zu Lebzeiten Marsilis realisiert wurde. Zugleich ermöglicht aber die akkurate Aufdeckung einzelner zeitlicher Schichten des Dokumentennachlasses, eine Art historisch-archäologische Arbeit die „Exhumierung" sonstiger,

fertig gestellter, aber nicht veröffentlichter, oder aber realisierter, aber in ihren Grundzügen nicht rekonstruierbarer Werke. Ich schreite entlang dieser Grundprinzipien voran und ordne die thematischen Schichten der Marsili-Schriften um drei Zeitspannen an: 1688–92 (Ermessung der Grenzen von Syrmien, sowie Vorab-Orientierung zum Zweck der Herausbildung einer möglichen südlichen Grenze zwischen dem Habsburgerreich und den Türken); 1699–1701 (Grenzermessung nach dem Frieden von Karlowitz, diesbezügliche Experten- und wissenschaftliche Arbeit); 1708–1730 (Jahrzehnte in Bologna, Veröffentlichung von Danubius, Vorbereitung der Veröffentlichung von *Stato militare*). Aus dem ersten Zeitabschnitt ist ein unveröffentlichtes Werk im Bologna-Dokumentenmaterial erhalten geblieben (das jedoch von Marsili zur Veröffentlichung vorbereitet und mit einem Kartenanhang versehen wurde): unter dem Titel Monarchia Ungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa wurde von Marsili – direkt vor den Friedensverhandlungen von Karlowitz – ein um 1690 herum geschaffener Grundtext (*Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici*) umgearbeitet und ergänzt.

Die zweite Etappe wurde grundsätzlich durch die Zusammenarbeit zwischen Marsili, dem Kommissar für Grenzermessung, mit den örtlichen (rumänischen, ungarischen, kroatischen, sächsischen usw.) Experten bestimmt, die Informationen bezüglich der betroffenen Grenzgebiete lieferten. Von diesen erwies sich der Kontakt mit dem kroatischen Dichter, Geschichtsschreiber und Polyhistoren-Wissenschaftler Pavao Ritter Vitezović als bestimmend. Infolge der gemeinsamen Arbeit (deren diplomatisches „Apropos" die Frage der umstrittenen Grenzen Dalmatiens war), entstand eine große balkanische Datenbank („Balkan" wird hier breiter aufgefasst, so umfasst der Begriff auch Ungarn und Siebenbürgen). Kern dieser Datenbank ist der im Marsili-Nachlass aufbewahrte Band 103 (unter dem Titel Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum). Er enthält gemischt historische, ethnographische, onomastische, topographische, heraldische, genealogische und literaturgeschichtliche Dokumente in Bezug auf Bosnien, Kroatien und Siebenbürgen, aber auch Urkundenabschriften, rechtsgeschichtliche Abhandlungen, Heiligenlegenden, und Erklärungen zu antiken Ruinen und Aufschriften. Unter den Autoren finden sich Zeitgenossen und kurz zuvor Verstorbene gleichermaßen, Ungarn (Dávid Rozsnyai, Miklós Bethlen), Italiener (Giacinto Peri), Kroaten (Nikola Gothal, Franjo Ladanji), Rumänen (Constantin Cantacuzino) und Sachsen (Valentin Frank von Frankenstein). Den größten Teil der Quellen hat Vitezović persönlich abgeschrieben oder verfasst. Marsili gebührt in erster Linie das Verdienst des Redigierens.

Der dritten Etappe kann schließlich das wertvollste Marsili-Werk zugeordnet werden, das zwar nicht vollständig fertig gestellt wurde, aber der Verfasser hat klare Anweisungen bezüglich seines Titels, Inhalts und Aufbaus gegeben. Marsili wollte die während der Vorbereitung des Friedensschlusses von Karlowitz, der diplomatischen Verhandlungen und später die während seiner Arbeit in der Grenzkommission am Balkan angehäuften Dokumente in einer einheitlichen Quellenpublikationsreihe veröffentlichen. Die groß angelegte Vorstellung hätte den Titel *Acta executionis pacis* getragen. Um dies vorzubereiten, hat Marsili das Schriftenmaterial in Bände geordnet und dabei von den sonstigen (zum Beispiel naturwissenschaftlichen) Teilen des Nachlasses unterschieden. Die Eigenheit, das Pfand der Originalität des Unternehmens verbarg sich in seiner politischen Intention. Marsili hielt es zum Aufschließen der mitteleuropäischen Region, zur Modernisierung des Habsburgerstaates für unerlässlich, möglichst gute Handelsbeziehungen mit dem Osmanischen Reich auszubauen, einen freien Verkehr, Frieden und Vertrauen zu schaffen. Deshalb war es ihm so wichtig, seinen mutmaßlichen Lesern den Verhandlungsstil und den politischen Verhaltensmechanismus der Muslime näher zu bringen. Nachdem er beim Habsburger-Herrscher bereits früher in Ungnade gefallen war, schrieb er vor dem ganzen Unternehmen ein Vorwort zum Papst als dem Oberhaupt der christlichen Welt und ein Kompendium, das die historische Vergangenheit des Gebietes kurz vorstellt (*Epitome historicum regni Hungariae, sive Prodromus et Introductio ad Acta executionis pacis Carlowicensis, ad Clementem XI. P. M.*). Die Entfaltung der Umrisse der Acta pacis bereichert also das Marsili-Lebenswerk nicht nur einfach mit einem weiteren unveröffentlichten Text, sondern gibt gewissermaßen einen Überblick über die Vollständigkeit und das Organisationsprinzip der Struktur des Dokumentenmaterials.

Im abschließenden Teil der Studie gebe ich auf Grund dieses Organisationsprinzips einen Vorschlag zur Veröffentlichung der Acta executionis pacis in internationaler Kooperation, unter

Einbeziehung osmanischer, rumänischer, kroatischer, ungarischer und italienischer Experten, der sonstigen Werke, die aus dem Bologna-Schriftenmaterial nun erschlossen wurden (*Monarchia Ungarica, Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*), sowie des Briefwechsels mit den ständischen und kirchlichen Faktoren der Gebiete, die Marsili bereist hat). Diese Publikation ist – abgesehen davon, dass sie die Veröffentlichung des Materials realisieren würde, die Endre Veress bereits 1906 unter dem Titel Acta Bononiensia Hungarica geplant hatte – meiner Überzeugung zufolge insbesondere infolge der Entwicklungen der vergangenen Jahre nicht nur eine aus wissenschaftlicher, sondern auch aus politischer Sicht aktuelle (also dem Geist Marsilis treu bleibende) und charakteristisch *europäische Aufgabe*.

Шандор Бене

ACTA PACIS – МИР С МУСУЛЬМАНАМИ

План графа Луиджи Фердинандо Марсили издания материали договора о мире Сриемского Карловца

Резюме

Карлоцский договор о мире (Сриемски Карловци, Карловитц), положивший конец турецкой экспансии в Европе, общеизвестно, имеет решающее значение как в ряду попыток модернизации Габсбургской Империи, так и в истории государств, расположенных в Центральной и Юго-Восточной Европе. Луиджи Фердинандо Марсили (1658–1730), полихистор из Боллоньи, ученый, поступивший на службу Венскому правительству, играл выдающуюся роль в дипломатии и занимал ключевые позиции в военном деле и в дипломатическом корпусе. После заключения мирного договора он, будучи чрезвычайным уполномоченным кайзера, имел задачу точно установить границы, проведенные лишь эскизно. Марсили обходил и объездил и сфотографировал южные пограничные районы Империи, начиная от Далмации до Трансильвании. Но помимо конкретных дипломатических и военных задач он создал демографическую карту этих регионов, собирал данные по их истории, о форме их правления, о их водоемах и минеральных богатствах, а также о народных обычаях, изложив все это и обработав с научной точки зрения позже в своем монументальном труде Danubius Pannonico-Mysicus (1726).

Личность Марсили и сыгранная им роль в последние десятилетия вновь очутились в центре внимания историографической науки. Ранее его рассматривали главным образом как ученого, основателя Болоньского Института Наук, как члена Лондонского королевского Общества Royal Society, как нового открывателя Карпатского бассейна, взятого в более широком смысле слова. Другую сторону его деятельности, дипломатическую и военную карьеру на службе государству Габсбургов отнюдь не баловали таким пристальным вниманием Заслуга Рафаэллы Жерарди заключается в том, что в своей крупной монографии (*Potere e costituzione a Vienna fra Sei e Settecento, II „buon ordine" di Luigi Ferdinando Marsili,* Bologna, 1980) он синтетизировал два прежних направления исследований. Новейшая монография о Марсили (John Stoye: *Marsigli's Europe 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli Soldier and Virtuoso.* New Haven-London, 1994) уже идет по этим следам, показывая в единстве научные и политические взгляды своего главного героя и его труды. Базой-источником исследования в обоих случаях служит огромный архивный материал Библиотеки Болоньского Университета, хранимый в отделе трудов Марсили. Профессор Жерарди, спустя несколько лет после издания ее монографии сделала выборку из нее и опубликовала

доклады Марсили, направленные им в Вену, (*Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania 1699–1701. Vol. I–II.* Modena, 1986) – в настоящее время это единственное современное издание текста из болоньского материала. В то же время и далее остается проблемой то, каким образом, по каким точкам зрения можно систематизировать этот чрезвычайно богатый, но весьма гетерогенный материал. Содержатся ли в нем еще неизданнные работы, или же все это является уже лишь остатками „miscellanea", оставшимися после обобщения крупного труда *Danubius*, не использованными Марсили информационными материалами (которые могут оказаться ценными?). История исследования до сего времени следовала по следующему пути: из болоньских материалов исследователи собирали материалы, сообразуясь с их целями, либо по данной более узкой области науки, или важными с точки зрения определенной национальной историографии.

Настоящая работа исходит из тех соображений, что болоньское собрание документов является пластичным материалом, не только форма, но и идеологическое зерно которого изменялись согласно тому, к какому актуальному политическому взгляду хотели прилаживать его исследователи. *Danubius* является всего лишь одним возможным „исходом", который был реализован еще при жизни Марсили. В то же время тщательное вскрытие отдельных повременных слоев этого научно-информационного наследства, своего рода историческая археологическая работа, позволяет осуществить „эксгумацию" прочих, подготовленных, но не опубликованных или наполовину осуществленных, реконструируемых в контурах работ. Опираясь на этот основной принцип я могу упорядочить тематические слои наследства Марсили по трем периодам: 1.) 1688–1692 (Обмер границ Серемии, а также предварительная информация в целях проведения возможных южных границ между Габсбургской монархией и Турецкой империей). 2.) 1699–1701 (обмер границ после заключения карлоцского мира, связанная с этим научная и экспертная работа). 3.) 1708–1730 (десятилетя, проведенные в Болоньи, издане труда *Danubius*, подготовка к публикации работы *Stato militare*). В болоньском архивном материале от первого периода сохранился неизданный труд, подготовленный к публикации уже самим Марсили, снабженный приложениями с картами): под названием *„Monarchia Ungarica in sua regna, principatus et ducatus divisa,"* основной текст, появившийся примерно около 1690 года (*Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Dacie e Illirico libri quattordici*) Марсили сам переработал и дополнил непосредственно перед проведением мирных переговоров в Карлоце.

Второй период был в основном предопределен сотрудничеством поверенного по обмеру границ Марсили с местными экспертами (румынскими. венгерскими, хорватскими, саксонскими и т.д.), которые предоставляли информации, касавшиеся данных провинций. Из этих связей детерминирующей оказалась связь с хорватским поэтом, ученым-полихистором, историографом Павао Риттером Витецовичем. В результате их совместной работы (дипломатическим „поводом" к которой послужил вопрос спорной границы Далматии), был создан большой балканский сборник документальных материалов (понятие „Балкан" здесь рассматривается в более широком смысле, в него были включены Венгрия и Трансильвания). Ядро этого сборника документов – 103-й том, сохраняемый в наследстве Марсили в Болоньи (под названием: *Documenta rerum Croaticarum et Transylvanicarum*) смешанно содержало исторические, этнографические, ономастические, топографические, геральдические, генеологические, литературоведческие документы, сюда входят копии дипломов, трактаты по истории права, описания житий святых, объяснения к античеким разрушенным памятникам и их надписям. Среди авторов документов фигурируют современники и авторы, умершие еще недавно, венгры (Давид Рожньаи, Миклош Бетлен), итальянцы (Гиацинто Пери), хорваты (Никола Готал, Франьо Ладаньи) румыны (Константин Кантакуцино), саксонцы (Валентин Франк фон Франкенштейн). Основная часть источников была скопирована или переписана лично Витезовичем Риттером, заслуга Марсили заключается главным образом в редактировании.

В заключение, к третьему периоду можно отнести самый интересный труд Марсили, который полностью, правда, не был завершен, но автор дал четкое указание касательно его названия, содержания и структуры. Марсили хотел опубликовать в единой серии источников документы, скопившиеся в ходе дипломатических переговоров, а также во время рабо-

ты по определению балканских границ Этот крупномасштабный замысел должен был носить название *Acta executionis pacis.* В целях упорядочивания нового предусмотренного труда Марсили собрал подготавливаемый материал по томам так, чтобы его можно было четко отличить от других частей наследства, относящихся к другим темам (например, естественно-научных работ). Своеобразие этой работы, залог ее оригинальности крылись в ее политической интенции. Мартини считал жизненно важными для присоединения региона к Центральной Европе, для модернизации Габсбургской монархии как можно более хорошие торговые связи с Османской империей, соблюдение полной свободы сближения, мир и доверие – поэтому он считал делом своей чести как можно лучше ознакомить своего предполагаемого читателя со стилем переговоров с мусульманами, с политическими механизмами поведения дипломатов. После того, как он лишился благоволения Габсбургов, он предворяет свой труд предисловием, написанным к папе Римскому, как главе христианского мира, а также сопровождает свой труд компендиумом, в котором кратко излагается историческое прошлое региона (*Epitome historicum regni Hungariae sive Prodromus et Introductio ad Acta executionius pacis Carlowicensis, ad Clementem XI. P. M.*) Таким образом развертывание очертаний Acta pacis обогатило жизненные труды Марсили не просто новым, еще не изданным текстом, но с определенной точки зрения дает возможность видеть принцип организации материала, полноту материала и его структуру.

В заключительной части своей работы на основании этого организационнного принципа автор статьи предлагает осуществить издание *Acta executionis pacis* в международном сотрудничестве с привлечением османских, румынских, хорватских, венгерских, итальянских экспертов-специалистов, включая в концепцию, некогда задуманную Марсили, вскрытые теперь в болоньских архивных материалах прочие труды Марсили (Monarchia Ungarica, Documenta rerum Croaticarum et Transilvanicarum), публикуя также переписку Марсили с деятелями орденов и церкви регионов, объезженных им. Такое издание – наряду с воплощением в жизнь инициативы Эндрэ Верешш о публикации материала под названием Acta Bononiensia Hungarica (задуманного еще в 1906 году), по убеждению исследователя, – является не только научной, но актуальной и с политической точки зрения (то есть верной духу Марсили) характерно *европейской задачей.*

F. MOLNÁR MÓNIKA

BUDA 1684. ÉVI OSTROMÁNAK „ISMERETLEN" TÖRÖK ÁBRÁZOLÁSA A BOLOGNAI MARSILI-GYŰJTEMÉNYBŐL[1]

A Bolognai Egyetemi Könyvtár Marsili-gyűjteménye a mai napig sok, mindeddig ismeretlen, kiaknázatlan kincset rejt mind a hungarológiával foglalkozó tudósok, mind pedig az orientalisták számára. Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730), akit a letűnt korok egyik utolsó polihisztoraként tisztelnek, nem csak katona és tehetséges, jól képzett hadmérnök, hanem szenvedélyes gyűjtő is volt. Tudományos érdeklődése igen széles körű: a történelemtől, a régészeten és a gombákon át a tengerkutatásig a világon szinte mindennel foglalkozott.[2]

Életének jelentős részét a császár szolgálatában, a törökök elleni harcban, Magyarországon töltötte. Katonai pályájának kezdetét Bécs 1683-as ostroma jelentette, ahol még mint önkéntes őrmester vett részt. Még az ostromműveletek megkezdése előtt török fogságba esett.[3] Kiszabadulása után az ifjú gróf szerencsés időpontban induló karrierje meredeken ívelt felfelé: ott volt mind Buda 1684-es sikertelen, mind pedig 1686-os sikeres ostrománál, majd egészen az 1699-es karlócai békéig aktív részese volt a törökök Magyarországról való kiűzéséért vívott harcoknak. 1701-ben a béketárgyalások és az azt követő, két éven át tartó, általa végzett határfelmérések[4] befejezése után Bécsbe visszatérve dandártábornokká nevezték ki.

A Magyarországon töltött több mint tizenöt esztendő során hazánkra vonatkozóan – részben saját tapasztalatait rögzítve, részben más forrásokból merítve – igen terjedelmes anyagot gyűjtött egybe. Munkái a politika- és hadtörténet, a társadalom- és a művészettörténet számára egyaránt érdekesek lehetnek. A Magyarországon töltött időszak alatt

---

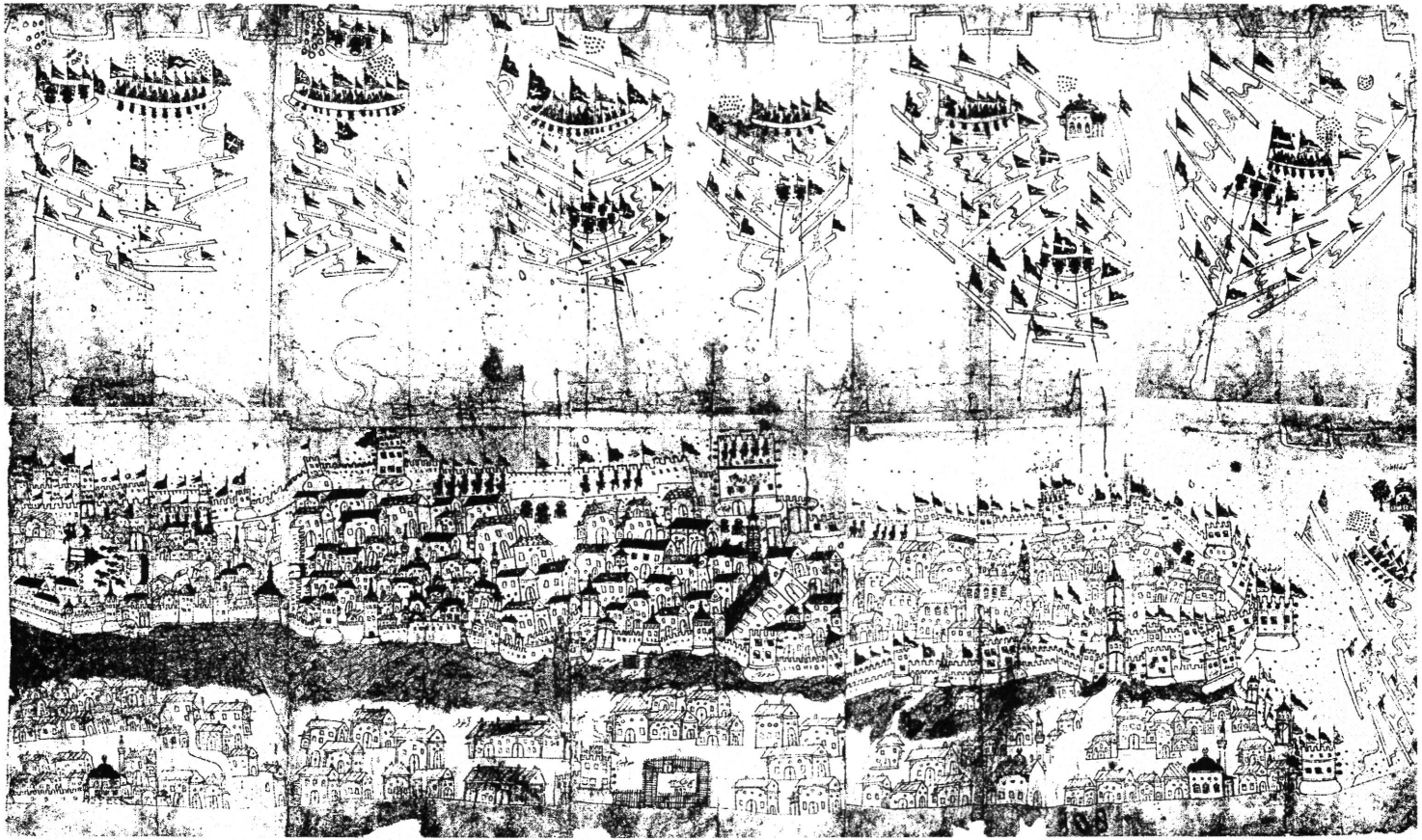
[1] E dolgozat megírásában nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Dávid Gézának, Domokos Györgynek és Sudár Balázsnak.

A lábjegyzetben szereplő tételek mellett felhasznált irodalom: *Borbély Andor:* Kéziratos ábrázolások Buda visszafoglalásáról. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, V. Budapest, 1936. 132–141. o.; *Gerő Győző:* Az oszmán-török építészet Magyarországon. Budapest, 1980.; *Hrenkó Pál:* A pest-budai víziátkelő, Budavára és az Invalidusház Jászkun-kerülete Mikoviny térképein. *Geodézia és Kartográfia,* 1977. 31–50. o.; *Károlyi – Wellmann:* Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Budapest, 1936.; *Sugár István:* A budai vár és ostromai. Budapest, 1979.

[2] A bolognai születésű Luigi Ferdinando Marsili életére és munkásságra vonatkozóan igen gazdag bibliográfia áll a rendelkezésünkre, ebből most csak a legfontosabbakat emelném ki. Elsődleges jelentőségű önéletrajza: Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsili messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano, a cura di *Emilio Lovarini.* Bologna, 1930. Legteljesebb magyar nyelvű életrajza: *Beliczay Jónás*: Marsili élete és munkái. Budapest, 1881. A legteljesebb bibliográfia (megjelenéséig): *Vékony László*: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében. Marsili élete, munkássága és iratai. Újvidék, 1984. A legmodernebb összefoglaló munka életéről és koráról: *Stoye, John*: Marsili's Europe: 1680–1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsili, Soldier and Virtuoso. New Haven – London, 1994., magyarul pedig *Jászay Magda*: Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle,* XLI. (1999/1–2.) 21–52. o.

[3] Fogsága történetéről Marsili külön könyvet is írt. *Marsili, L. F.*: Ragguaglio della schiavitá. (Szerk.: *Basile, Bruno*) Roma, 1996.

[4] A határfelmérésekre vonatkozó legrészletesebb magyar nyelvű leírást l. *Jászay,* illetve *F. Molnár Mónika*: A karlócai békét követő török–Habsburg határfelmérés és forrásai (1699–1701) In: Orientalista Nap. Budapest, 2004. (Szerk.: *Birtalan Ágnes* és *Yamaji Masanori.*) 40–49. o.

A Bolognai Egyetemi Könyvtár Marsili-gyűjteményében lévő Buda-ostromrajz

gyűjtött, nagyrészt természettudományos megfigyeléseinek megjelentetésére még életében lehetőség nyílt: a *Danubius Pannonico-Mysicus* 1726-ban látott napvilágot.[5]

Törökökről szóló főműve, a *Stato militare dell'Impero Ottomano*,[6] gazdag tárháza a törökökről összegyűjtött legkülönfélébb információknak (pl. az általuk használt pénzek, az állam bevételei és kiadásai, a törökök életmódja stb.), ám mindemellett a XVII. századi Oszmán Birodalom legrészletesebb katonai bemutatását nyújtja, úgy, hogy ahol lehet, a magyarországi visszafoglaló háborúból vesz példákat.[7]

A Marsili-gyűjteményben[8] folytatott kutatásaim[9] során Maurizio Pistoso közleménye[10] nyomán figyeltem fel arra a Magyarországon mindeddig ismeretlen Buda-„térképre," amit bemutatásra méltónak tartok, mivel a hódoltság kori Budára vonatkozó török nyelvű kép- és térképanyagunk elég szegényes.

Felmerül a kérdés: hogyan lehetséges az, hogy egy ilyen fontos, és mint látni fogjuk, szembeötlő méretű ábrázolást sem a Marsili-gyűjteményben dolgozó és éppen az 1684-es és 1686-os ostromra vonatkozó anyagokat – köztük két, a maga nemében páratlan török nyelvű Buda-térképet – összegyűjtő, feldolgozó és azokat megjelentető Veress Endre,[11] sem más, Magyarországról érkezett kutató nem vett eleddig észre?

Ennek a kérdésnek a megválaszolása viszonylag egyszerűnek tűnik, mivel a Múzeumban kiállított ostromrajzot Bécsre vonatkoztatták és a képaláírás könnyen megtéveszti a szemlélőt. Mivel pedig a szóban forgó ábrázolást sem a nyugati nyelveken íródott do-

---

[5] A hat kötetből álló mű, mely Hágában és Amszterdamban jelent meg, a Marsilinál ismert alapossággal, térképekkel, ábrákkal gazdagítva dolgozza föl a Duna menti népek történelmét, földrajzi, csillagászati és vízrajzi viszonyait (I. kötet), a római emlékeket (II. kötet), az ásványokat (III. kötet), a halakat (IV. kötet), a madarakat (V. kötet) és a vegyes megfigyelések cím alatt összegyűjtött egyéb adatokat (VI. kötet). A Dunamonográfia néven ismert monumentális vállalkozás I. kötetét, vagyis a magyarországi és szerbiai szakasz hasonmás kiadását és fordítását kiváló bevezető tanulmány keretében adta ki *Deák Antal András*: A Duna fölfedezése címmel a Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény kiadásában, 2004-ben.

[6] Stato militare dell'Impero Ottomano, incremento e decremento del medesimo. (Az Oszmán Birodalom katonai állapota, annak felemelkedése és hanyatlása) Hága – Amszterdam, 1732. A kéthasábos, olasz és francia nyelvű munka a szerző fordításában elkészült, megjelenése 2006-ban várható.

[7] A Stato militare ... részletesebb tartalmáról *Molnár Mónika*: Egy olasz polihisztor az oszmán hadseregről. *Történész*, 3/3–4. Pécs, 1995. 191–197. o. Marsilinak a Stato militare ... megírásához felhasznált forrásairól *F. Molnár Mónika*: Luigi Ferdinando Marsili a török hadsereg XVII. századi állapotáról. In: Orientalista Nap 2000. (Szerk.: *Birtalan Ágnes* és *Yamaji Masanori*) Budapest, 2001. 26–34. o.

[8] A Marsili-gyűjtemény (Fondo Marsili) a Bolognai Egyetemi Könyvtár (BUB) kézirattárában, illetve a szomszédos teremben elhelyezett Marsili Múzeumban található. A gyűjtemény a Marsili által írt vagy összegyűjtött (nyugati, általában olasz, latin, német, elvétve török nyelvű) dokumentumokat tartalmazza, amelynek viszonylag részletes, jól használható katalógusa: *Frati, Lodovico*: Catalogo dei manoscritti di Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna, Firenze, 1928., valamint hazánkra vonatkozóan: *Veress Endre*: A bolognai Marsili iratok magyar vonatkozásai. Budapest, 1906. A keleti anyagra vonatkozóan l. a 12–17. számú jegyzeteket. A gyűjtemény magyar vonatkozású kutatástörténetére l. *F. Molnár Mónika:* Le ricerche ungheresi del Fondo Marsili di Bologna In: *Annuario*. Studi e documenti italo-ungheresi. Roma–Szeged, 2004. 38-49.o.

[9] 1999 november–decemberében a Soros Alapítvány bolognai programja, valamint 2005 nyarán a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj keretében kaptam lehetőséget kutatásaim folytatására, amit ezúton szeretnék megköszönni.

[10] *Pistoso, Maurizio*: Una pianta ottomana di Buda. *Oriente moderno*, Nuova serie, Anno 15 (86) (1996) 127–132. o.

[11] L. *Veress Endre*: Gróf Marsili Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684--1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. (Klny. a *Budapest régiségei* IX. kötetéből) Budapest, 1907.

kumentumokhoz, sem pedig a keleti, kéziratos anyaghoz nem sorolták be, modern katalogizálása elmaradt, így léte a katalógusok segítségével az anyaghoz közeledő kutatók előtt is rejtve maradt.

A Marsili-gyűjtemény több mint 500 kötetből álló keleti anyagának két régi, kéziratos katalógusán[12] kívül ugyanis még két részletesebb, nyomtatott katalógus létezik: az egyik a múlt század végén egy fiatal orosz orientalista, Rosen[13] által összeállított munka, amely elsősorban a gyűjtemény terjedelmesebb részét képező arab nyelvű munkákat rendszerezi, természetesen a kor tudományos elvárásainak megfelelően, a másik pedig egy valóban modern, gondosan elkészített, részletes katalógus a perzsa nyelvű anyagról.[14] A gyűjtemény mintegy 170 kötetből álló török nyelvű anyagáról[15] azonban néhány rövid közleményen[16] kívül, sajnos, mindmáig nem jelent meg összefoglaló, nyomtatott katalógus, ami igen megnehezíti az anyaghoz való hozzáférést és a benne való tájékozódást.

A szóban forgó nagyméretű (hossza 144 cm, szélessége 76,5 cm), téglalap alakú, élénk színekkel, tus- és akvarell-technikával festett török ostromrajz a Bolognai Egyetemi Könyvtárban, a Kézirattár melletti kis, tárlókkal telezsúfolt „Marsili Múzeum" 4-es számú vitrinjének felső részében található, jelzete *Rotulo 14*.

Az ostromrajzot az 1980-as évek elején restaurálták, de az alapjául szolgáló vászonalátétre legkésőbb a múzeumban való kiállítás alkalmával, netán már Bolognába kerülésekor felragasztották. Ennek körülményeiről, csakúgy, mint készítőjéről és Marsilihoz kerüléséről, sajnos, nem rendelkezünk semmiféle információval. Összegyűjtött keleti kéziratainak készülő katalógusához, előszóként, írt ugyan Marsili egy érdekes levelet keleti gyűjteményének keletkezéséről,[17] de az nem terjed ki az egyes darabok beszerzésének részletes körülményeire. Így csak feltételezhetjük, hogy 1686-ban, Buda visszafoglalása után, a várban juthatott valamilyen módon az ostromrajzhoz.

A képaláírás szerint a rajz a törökök által ostromolt Bécset ábrázolja 1683-ban. Az ostromrajz feltehetően a hátoldalán található olasz „ASSEDIO DI VIENNA DISEGNATO DA' TURCHI" és latin nyelvű „OBSIDEO VIENNENSIS ANNO 1683 A TURCIS DESCRIPTA" meghatározások, illetve az 1712 után, Marsili által alapított Istituto delle

---

[12] *Mezzofanti*: Catalogo de'Manoscritti Orientali, che si conservano nella Biblioteca della R. Universitá di Bologna (BUB Ms. 4111) és *Assemani*: Index librorum Bibliothecae marsilianane Graecorum, Latinorum, Hebraicorum, Arabicorum, Turcicorum et Persicorum, nec non Ruthenico e Illyrico sermone, tum manoscriptorum, tum impressorum... In Septem partes dividus.(BUB Ms. 2951).

[13] *Rosen, Viktor*: Remarques sur les manuscrits orientaux de la Collection Marsili á Bologne. Suivies de la liste compléte des manuscrits arabes. Rome, 1885.

[14] *Piemontese, A. M.*: Catalogo dei manoscritti persiani conservati nelle biblioteche d'Italia. Roma, 1989. (A Bolognai Egyetemi Könyvtár 60 perzsa kézirata: 3–35. o.)

[15] Az úgynevezett „török kéziratok" jelentős része nem egységes mű – mint ahogy a perzsa és az arab nyelvű anyag sem az –, hanem különböző jellegű írásokból áll össze, melyek gyakran különböző nyelvűek (akár mindhárom nyelv is megtalálható egy-egy kötetben), ami csak nehezíti az egyes kötetek szakszerű leírását, katalogizálását.

[16] *Machaeva, Orazgozel*: A Little-Known Collection of Turkish Manuscripts: The „Fondo Marsili" of Bologna University Library. In: *The Turkish Studies Assocation Bulletin*, Vol 18., Number 1. – Spring, 1994. 79–83. o. Három-öt arab és két török kézirat leírását l. *Uő:* Nouvelles des Manuscrits du Moyen-Orient. Numero VI/2. décembre 1997. A türkmén orientalista kutatónő egyébként tudomásom szerint elkészítette a török kéziratok katalógusát, de az mind a mai napig nem látott napvilágot.

[17] *Marsili, L. F.*: Lettera-prefazione al catalogo dei manoscritti orientali. In: Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili. Bologna, 1930. 169–186. o.

Scienze-hez került anyag leltárában található leírás[18] „Disegno dell'Assedio di Vienna e che fu composto da Turchi e che fu trovato nelle Tende loro quando sotto di tale piazza restò disfatto l'esercito ottomano" alapján kaphatta ezt a besorolást.

E megállapítások azonban bizonyosan nem Marsili kezétől származnak, hiszen a mindkét várat igen jól, személyesen ismerő olasz hadmérnök még véletlenül sem követhetett el ilyen durva hibát. A rajz ugyanis, egyértelműen kimutathatóan, nem a törökök által ostromlott Bécset, hanem a császáriak által megtámadott Budát ábrázolja.[19] Ennek igazolására elég az ostromlott vár épületeit gondosabban szemügyre vennünk és – még a törökül írt szövegek feloldása nélkül is – azonnal kiviláglik, hogy nem keresztények, hanem törökök által birtokolt helyről van szó. Ennek legszembetűnőbb jelei a házak közt itt-ott fellelhető minaretek, a hozzájuk kapcsolódó épületeken (azaz a dzsámikon) megfigyelhető, valamint a kidolgozatlanságuk miatt nem tökéletesen látható zászlók némelyikén szintén igen jól kivehető félholdak.

Ugyanígy, gondosabban megvizsgálva az ábra jobb oldalán, illetve északi részén található ostromló csapatokat ábrázoló sematikus rajzokat, és leginkább azok zászlóit, megállapíthatjuk, hogy legtöbbjükön megtalálható a keresztény csapatokat szimbolizáló kereszt jele. Ha pedig elolvassuk az ostromrajz csekély számú, de annál érdekesebb török nyelvű meghatározásait,[20] teljesen egyértelművé válik, hogy az ábrázolt város nem más, mint a török Buda.

A rajz datálásának kérdése annak ellenére sem okoz különösebb gondot, hogy Budát összesen hat alkalommal próbálták meg visszafoglalni a törököktől,[21] mivel a készítés dátumát maga a rajzoló háromszor is feltüntette a térképen. Az évszám először az 1.3.-as lapon látható, kerítéssel körbezárt részben tűnik fel, majd ugyanez a dátum az 1.5.-ös lapon, szinte egymás mellett, kétszer is le van jegyezve. A dátum pedig nem más, mint a hidzsra[22] szerinti 1096. esztendő, ami a keresztény időszámítás szerint az 1684. december 8. és 1685. november 27. közé eső időszakot jelöli.

Ez az időpont egyértelművé teszi számunkra, hogy az ostromrajz a császáriak 1684-es sikertelen visszafoglaló kísérletét ábrázolja. Ezen kívül mai logikánkkal is könnyen megérthetjük, hogy az oszmánok szívesebben örökítettek meg maguk és az utókor számára egy hősies, győzedelmes küzdelmet, mint a vár feladásával végződő harcot, amint az 1686-ban történt, még akkor is, ha az utolsó budai pasa, az élemedett korú Abdi Abdurrahman által vezetett védők hősies helytállását utóbb a győztesek is elismerték.

---

[18] Manoscritto 421., f. v. 23., 108. tétel: „Bécs ostromának a törökök által készített rajza, mely sátraikban találtatott, amidőn a nevezett várnál az oszmán sereg szétveretett."

[19] Erre a tényre már Pistoso előtt felhívta a figyelmet Zygmunt Abrahamowicz lengyel orientalista és turkológus (a könyvtárnak az egyes művek használatát mutató nyilvántartó lapján 1980. szeptember 26-án), valamint *Arduini, F.*: La Biblioteca Universitaria. Laboratori storici e musei dell'Università di Bologna című cikkében. In: I luoghi del conoscere. Reggio Emilia, 1988. (162. o. és 2. ábra). Ennek ellenére mind a mai napig nem változtatták meg a tárlat tájékoztató céduláját.

[20] Elég ha most a legegyszerűbb feliratokra utalunk, mint például Gül Baba türbéjére az 1.1. lapon, vagy a Bécsi kapura az 1.2. lapon; nevüket ma is változatlan formában használjuk.

[21] 1542-ben, 1598-ban, 1602-ben, 1603-ban 1684-ben és végül 1686-ban: l. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Budapest története, III. (Szerk.: *Szendy Károly*) Budapest, 1944. 24. o.

[22] A mohamedán időszámítás kezdete: 622. szeptember 24.

Az ilyen ostromrajzok a későbbiekben segítségére lehettek például a történetíróknak, akik az adott időszak krónikáját állították össze, noha e rajzon is kimutathatók az oszmánokra jellemző túlzások, hiányosságok, és vannak pontatlanságok a konkrét névanyagot tekintve is, vagyis árnyalt, pontos leírás készítésére alkalmatlan. E krónikások közé tartozik a kor hivatalos udvari történetírója, Rasid (meghalt 1740-ben) és Szilahtar Mehmed (1658–1723), akit születési helye után Findiklinek is neveztek. Ez utóbbinak az 1659 és 1720-as évek közt zajlott események történetét elbeszélő „Zejl-i Fezkele" című krónikája egy – éppen Buda 1684-es ostromát leíró – fejezete Fekete Lajos munkájának köszönhetően magyarul is napvilágot látott.[23] Fekete Szilahtár krónikájáról szólva megemlíti, hogy forrásául hivatalos iratok, szóbeli értesülések szolgálhattak, továbbá minden valószínűség szerint az ostromlott várról készült térkép, illetve rajz, mivel – annak ellenére, hogy a szerző nem vett részt ezekben a harcokban, tehát nem lehetett szemtanúja az eseményeknek – leírása során részletes topográfiai ismeretekről tett tanúbizonyságot.[24]

A most bemutatandó ábrázolás fent említett „ismeretlenségének" problematikáján kívül is felvet néhány érdekes, megoldásra váró kérdést. Az ostromrajz alaposabb tanulmányozása során feltűnik ugyanis, hogy a város nyugati felét ábrázoló, minden valószínűség szerint utolsó részlet, teljességgel hiányzik. Ha ugyanis tüzetesen megvizsgáljuk a rajz bal szélét, a várost ábrázoló alsó részen félbevágott épületeket, az ostromlókat megörökítő felső részen pedig lezáratlan sáncot láthatunk, ellentétben a jobb széllel, ahol a Gül baba türbe teljes egészében látható, illetve a sáncok, a lapszegélyt követve, lefelé lezárulnak. A hiány a történeti eseményekre hivatkozva is igazolható, hiszen a várat a Gellérthegy felől is támadták, aminek feltétlenül szerepelnie kellett volna az ostromábrázoláson. A rajz eme hiányossága, minden bizonnyal a Bolognába kerülés viszontagságaival magyarázható.

Ezen felül az ábrázolt várfal az alatta elterülő hegyoldal stilizált rajzával nem mindenhol alkot összefüggő, folytatólagos vonalat, mint ahogyan a bástyák és a házak stb. sem (l. például az 1.4. és az 1.5. szelvény közti érdekes megoldást), sőt egy helyen a rajz említett vonalai teljesen megtörnek, szétcsúsznak (l. az 1.2. és 1.3. szelvény közti átfedést).

Nem igényel nagy fáradságot, hogy megállapítsuk: a terjedelmes térképet tíz, azonos méretű szelvényből állították össze; a lapok közepén egy-egy hajtásvonal figyelhető meg. A térképrészeket széthajtogatva, összeillesztve csupán később – minden bizonnyal már Bolognában – ragasztották vászonra.

Ezek után arra lehetne következtetni, hogy esetleg rosszul rakták össze a térkép darabjait, de a meglévő darabokból a mostaninál jobban nem lehet összeállítani. Arra is gondolhatunk, hogy hiányzik egy-egy rész, de ha a bástyák számát és elhelyezkedését összevetjük a szintén a Marsili-gyűjteményben található és Veress Endre által publikált másik két török nyelvű térképpel – amelyek Evlia Cselebi[25] részletes leírása mellett azon kevés forrásaink közé tartoznak, melyek segítenek megismerni a török kori Budát –, a rajz, aránytalanságainak ellenére is, éppen a problémásnak tűnő összeillesztések környékén, teljesen megfelel a más forrásokból ismert helyzetnek.

---

[23] *Fekete Lajos*: Budavár 1684-ik évi ostroma. *Hadtörténelmi Közlemények*, 39. (1938) 77–103. és 205–228. o.

[24] Uo. 82. o.

[25] *Evlia Cselebi* török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Budapest, 1985.[2] 266–296. o.

Ha tehát kizárhatjuk a hibás illesztés lehetőségét és megállapíthatjuk, hogy az ábrázolás eredetileg is tíz részletrajzból állt össze, tehát hiánytalan, már csak az marad – jóllehet igen furcsa – magyarázatként, hogy az 1684-es budai ostromot kelet felől (azaz a Duna felőli oldalnézetből) megörökítő térképkészítő saját, nagyméretű rajzának itt-ott erősen torzra sikeredett arányait így próbálta meg valamelyest „korrigálni."

Szót kell továbbá ejtenünk a rajz alsó és felső részének problematikájáról is. A kép felső részén található ábrázolásokból egyértelmű, hogy várostromról van szó, de a rajz két része – néhány, berepülő bombaként felfogható pöttyön kívül – nem áll szoros összefüggésben egymással, teljesen szétválaszthatóak volnának, ha csak nem lennének a térkép jobb oldalán ostromcsapatok, illetve nem fedezhetnénk fel a 2.2-es részleten a csapatok között egy török jellegű épület is.[26] Az ostromrajz végezetül azért is hitelesnek tekinthető, mert az ostrom súlya valóban főleg a vár nyugati oldalának alsó, a Tabán és a Naphegy felőli részére, az északi oldalon pedig a mai Rózsadomb és a Kis-Svábhegy felőli Toprak kule tájára nehezedett, az ostromlók ugyanis a leírások szerint is ott állították fel ütegeiket.[27]

Most pedig vizsgáljuk meg a rajzon található török épületneveket (a 374. oldalon látható teljes ostromrajz alsó, a várat ábrázoló részének szelvényein, balról jobbra, déltől észak felé haladva):[28]

1.1. szelvény (381. o.):[29]

– az első téren *Topcsi kerhaneszi* (Tüzérek műhelye)?, 1096
– a másik téren, ismét 1096 (?), *Dzsebhaneszi* (Fegyvertár)
– a tér keleti felén, a torony mellett levő ház alatt *Zindan* (Börtön)
– az első térről nyíló kapu *Kücsük kapuszi* (Kiskapu)?

1.2. szelvény (382. o.):

– az északabbi bástya *Karakas kuleszi* (Karakas bástya)[30]
– a városban *Ahorlar* (Istállók)

---

[26] Az épület helyének hozzávetőleges azonosítása során itt vélhetően a *Hizir baba tekkeszi*-ről (Hizir baba kolostora) lehet szó. V. ö.: *Veress*, 1907. Budavár környékének térképe, 15. jelzet, 50. o.; *Fekete*, Buda és környéke térképe 100. o., illetve számos, az 1684-es és 1686-os ostromot ábrázoló veduta (L. *Rózsa György*: Budapest régi látképei (1493–1800). Monumenta Historica Budapestinensia II. Budapest, 1963.) Jól kivehetően látszik az egyedül álló, törökös jellegű épület, de pontos meghatározása nincs, legfeljebb dzsámiként jelzik.

[27] Budapest története, II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. (Szerk.: *Kosáry Domokos*.) Budapest, 1975. 425. o.

[28] A rajzon fellelhető budai épületek azonosításánál súlyos gondokat okozott, hogy a térképrajzoló az épületnevek egy részénél nem a XVII. századra már tökéletesen kialakult oszmánli írás által bevett formákat használta, hanem más betűket is betett néhány szóba (legszembetűnőbb példa erre Gül baba neve, ahol a szokásos kef és lam közé bekerül egy vav is, tehát a bevett írásmód helyett a hallott formához jobban hasonlító írásmódot használta), vagy éppenséggel kihagyott egy-egy betűt (például az istállóknál elif-kha-vav-re hagyományos írásmódból éppen a vav maradt ki). Jelen dolgozat kereteit meghaladja e filológiai kérdés vizsgálata.

[29] Az évszám alatt szereplő szót, mely e lapon háromszor is feltűnik, nem sikerült kibetűzni.

[30] A Veress-féle térképen Karakas pasa tornya. A szerző megemlíti, hogy Karakas pasa építtette, amikor budai kormányzó volt 1620-ban. *Veress*, 1907. 44. o.

1.3. szelvény (383. o.):[31]

- északon a nagy bástya *Kaszim pasa kuleszi* (Kászim pasa tornya)
- délebbre a kapu *Tabie kapuszu* (Bástya kapu)[32]
- vele átellenben *Haber kuleszi* (Hírtorony)
- a két egymás melletti kapu *Szu kapuszu aded 2* (Vízikapu, két darab)
- délen a bástya *Szu tabieszi* (Vízibástya)
- a rácsos terület a Vízi kapunál *Saronpo* (Sorompó)[33]
- a bástya melletti rácsos terület *Jeni Saronpo sene 1096* (Új sorompó, 1096. esztendő)

1.4. szelvény (384. o.):

- a kép felső részében *Eksi as tabieszi* (Savanyú leves bástya)
- középtájt a díszes, félholdas torony *Szaat kuleszi* (Óratorony)[34]
- keletebbre a magas torony *Bics kapuszu* (Bécsi kapu)
- délnyugaton a kicsiny kapu *Orta kapuszu* (Középső kapu)[35]

1.5. szelvény (385. o.):

- a fákkal szegélyezett kis, törökös épület *Gül baba türbeszi* (Gül baba türbéje)
- a kelet felőli, nagyobb bástya *Toprak tabieszi* (Földbástya)[36]
- a nyugati, kisebb bástya *Erdel tabieszi* (Erdélyi bástya)[37]

---

[31] A Szu tabieszi feletti kapunév elmosódott, olvashatatlan, de ha másik török térképünk segítségével megpróbáljuk azonosítani, nem lehet más, mint az *Ahorluk kapuszu* (Istálló kapu), hiszen az vezetett a rajzon is feltüntetett istállókhoz. Ugyanígy olvashatatlan a Kászim pasa tornya mellett, a két zászló között található írás, de feltételezhetően az Karakas lenne, l. 1.4. részlet.

[32] A Kászim pasa kuleszi mellett a Veress-féle török térképen az Ova kapuszunak, azaz a Síkság kapunak kellene állnia.

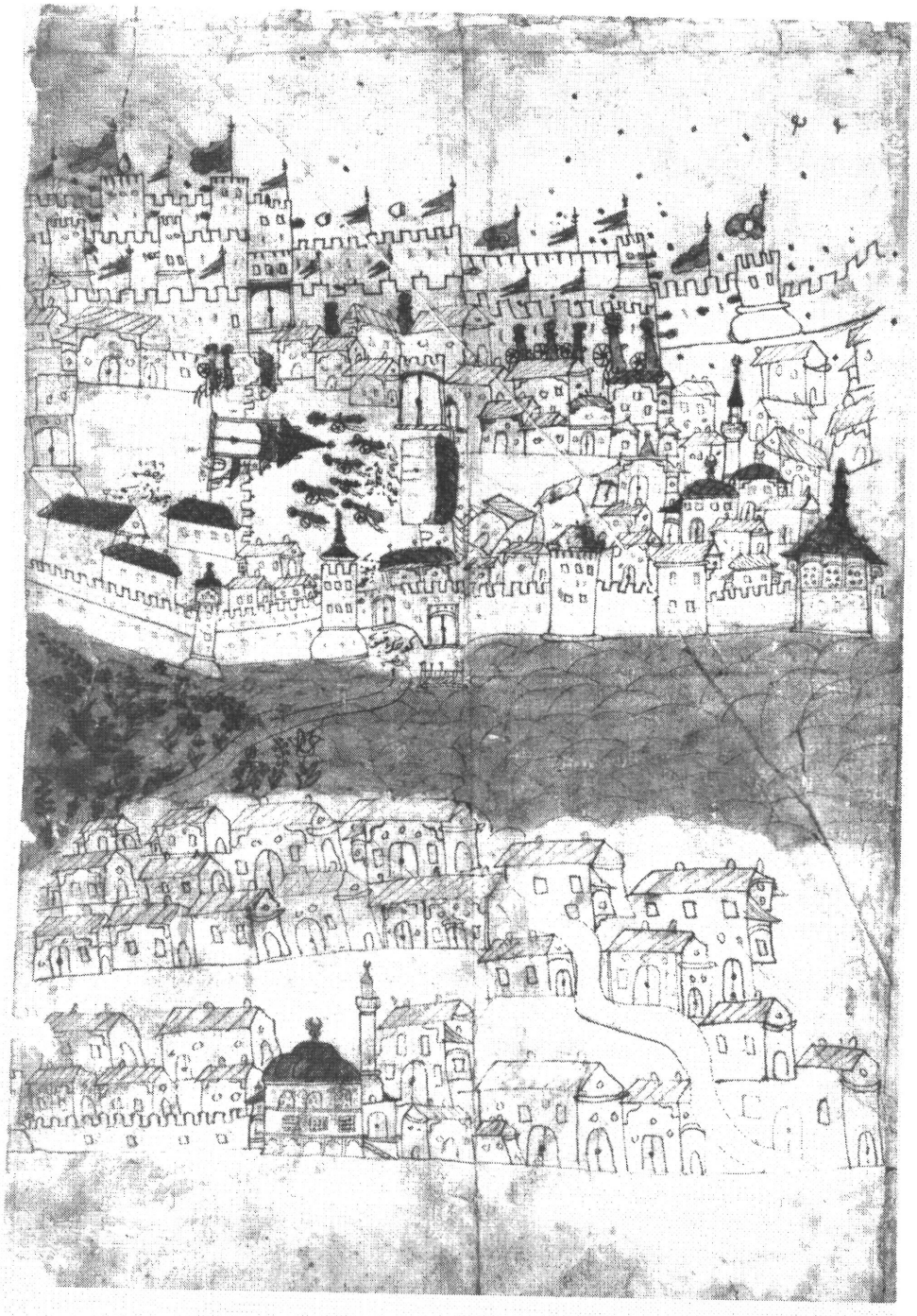
[33] Egy *sarampo*-t másik török térképünk is említ és leírja, hogy azt Sziavus aga készíttette, víz volt benne és a budai janicsáraga őrizte csapatával. L.: *Veress,* 1907. 45. o.

[34] E torony a keresztény templomból átalakított Fetih, vagy Szaat dzsámi 'templomtornya' volt. Ez a Mária Magdolna templomból megmaradt torony ma is látható a Várban a Kapisztrán téren.

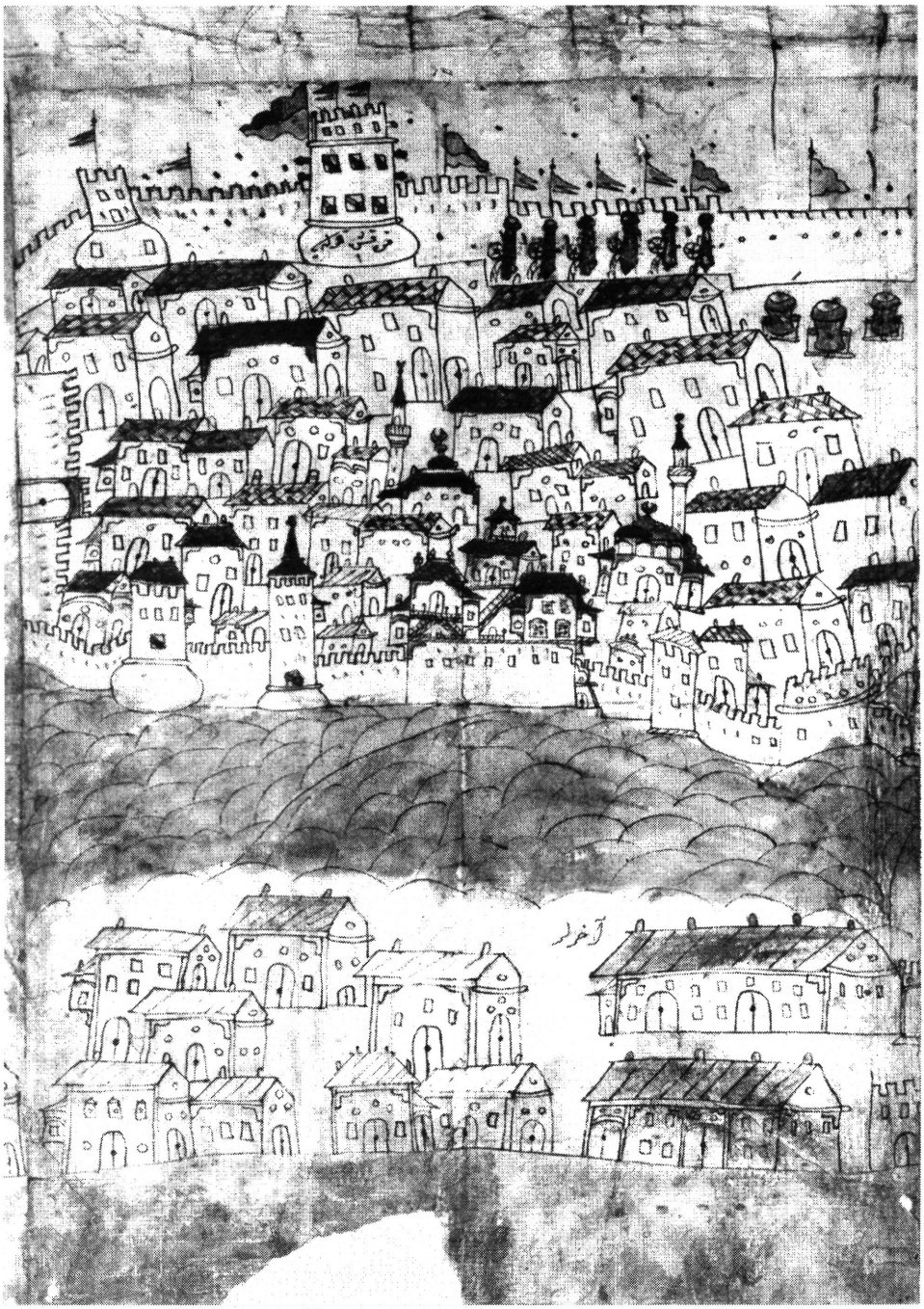
[35] A Veress Endre által kiadott Buda-térképen nincs feltüntetve, itt nem jelöl kaput. A középkorban itt a Zsidó kapu állt, helye ma is működő feljárat a Várba.

[36] Rajzolónk a bástyák megnevezésére a *tabie* (bástya) és a *kule* (torony) kifejezéseket használta. A másik, általunk ismert török nyelvű Buda-térkép készítője a Gümüs és Altun tabie kivételével az összes bástyára a kule megnevezést alkalmazta. L. *Veress,* 1907. 43–48. o. és a térkép.

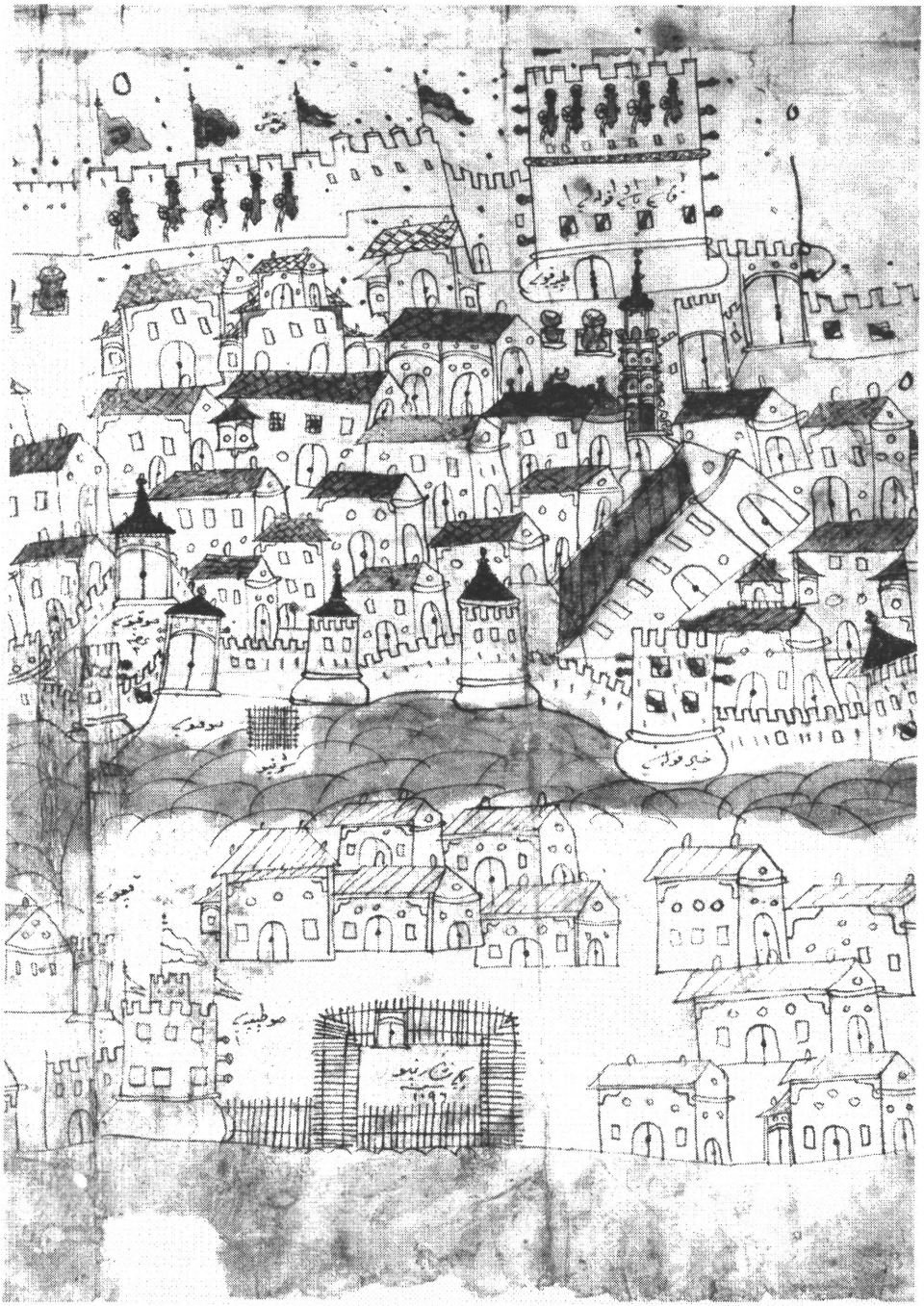
[37] Az Erdel tabieszi mai ismereteink szerint nem a rajzon megjelölt helyen, vagyis a Földbástya és a Bécsi kapu között volt, hanem a Bécsi kaputól a másik irányba indulva a második nagy bástya lehetett. Az ábrázolás készítője szépen meg is rajzolta ezt a kiemelkedő méretű bástyát, csak a megnevezés maradt el mellőle.

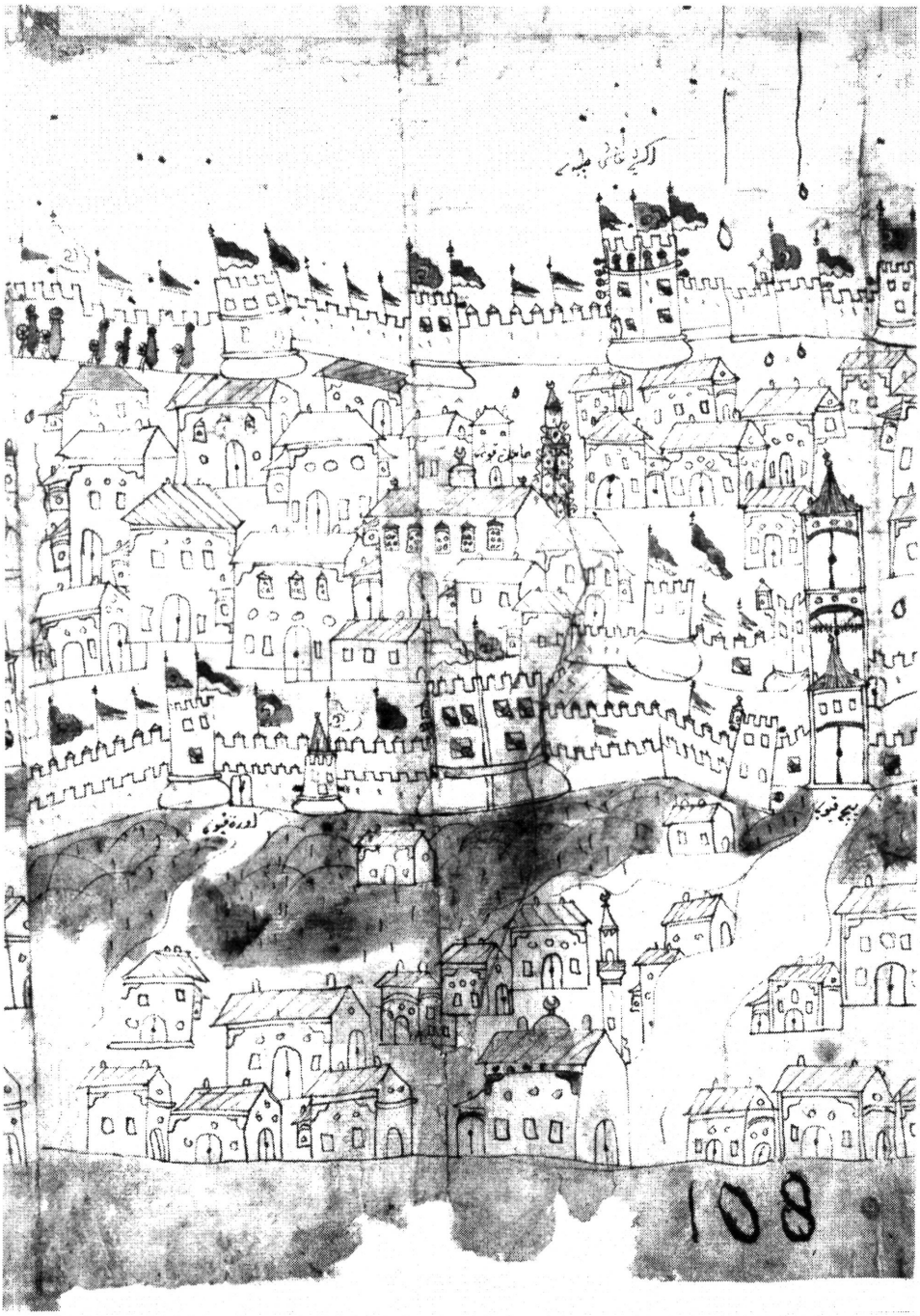
1.1. szelvény

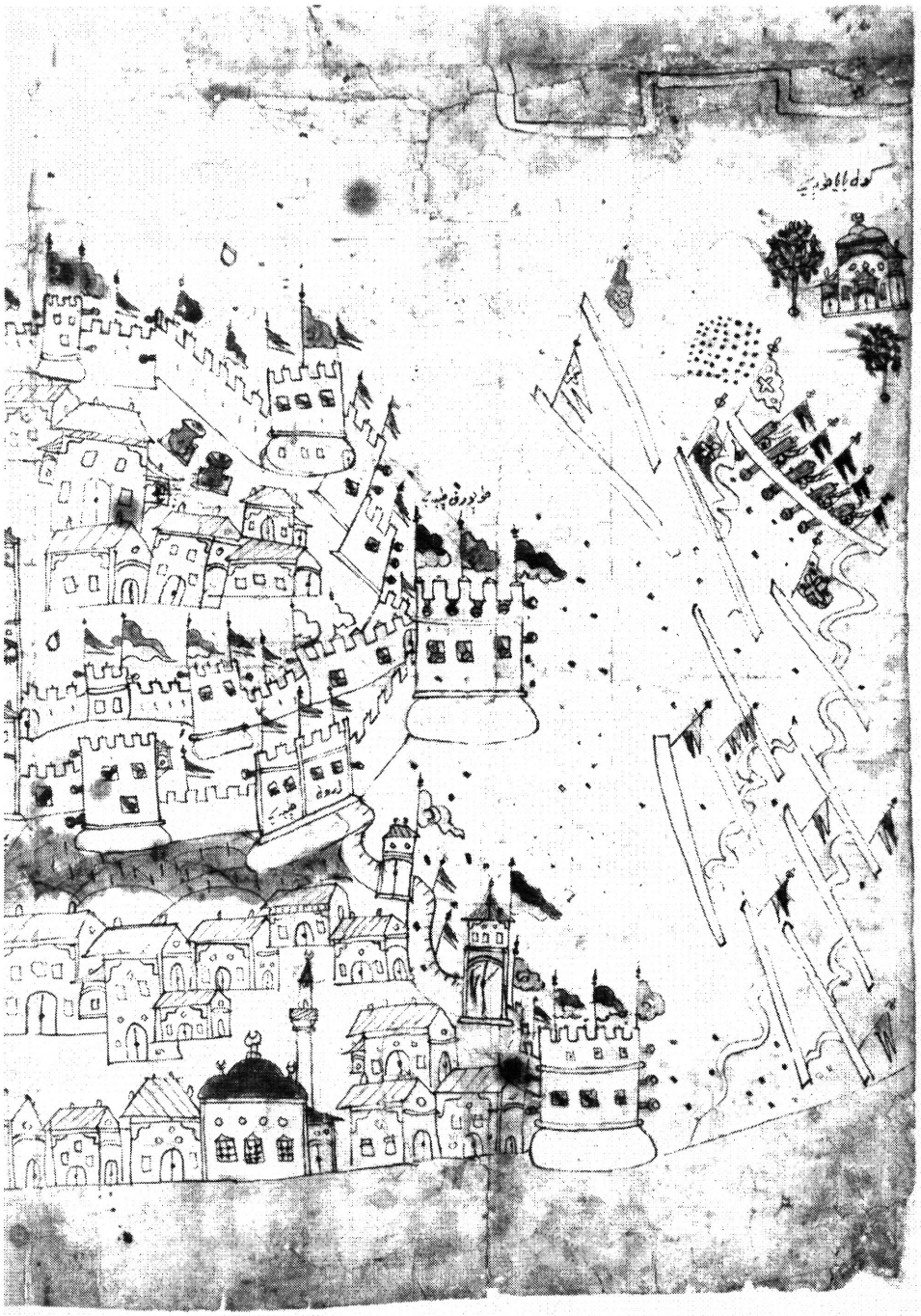
1.2. szelvény

1.3. szelvény

1.4. szelvény

1.5. szelvény

Az egyes feliratok azonosítása után, a korszakból ismert másik két török térképpel összevetve megállapíthatjuk, hogy ábrázolásunk több ponton lényegesen és jellegét tekintve alapjaiban különbözik tőlük. Azok fontosabb épületeket, erődítményrészeket (bástyákat, tornyokat, kapukat), valamint a város környékén található lényegesebb helyeket (dombokat, vizeket [patakokat, tavakat] és főbb épületeket) pontosan feltüntető, stratégiai pontosságú ábrázolások, amelyek minden valószínűség szerint katonai céllal készültek, a Buda 1684-es ostromát megörökítő ábrázolás viszont inkább a krónikáknál használatos miniatúra-technikához[38] hasonlatos módszerekkel, rajzos formában és művészi igénnyel alkotott, számottevő katonai érték nélküli városrajz. Ráadásul – mai ismereteink szerint – még a rajta feltüntetett kisszámú épület némelyikének helye is hibás.

A kép azonban, minden pontatlansága ellenére, hitelesnek tűnik a visszafoglalás előtti Budáról, amit például az is igazol, hogy a legjelentősebb dzsámikat a hozzájuk kapcsolódó minaretről (illetve a nagy keresztény templomokból átalakított épületek esetében azok tornyairól) és az épületen található félholdról felismerhetjük és jórészt azonosíthatjuk.[39] Ugyanilyen módon a bástyák, kapuk, az egyes falszakaszok helyének meghatározása is többé-kevésbé megoldható.

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy Czigány István megállapítását – „Történetírásunk Buda 1684-es ostromát meglehetősen mostohán, gyakorlatilag a sikeres 1686. évi ostrom kellemetlen előjátékaként kezeli. Ezért részleteiben igazán ma sem ismerjük az ostromot és a hozzá kapcsolódó hadműveleteket"[40] – ennek a rajznak a segítségével sem tudjuk kiegészíteni. Magához az ostromhoz sem jutottunk közelebb általa, ám elmondhatjuk, hogy nem csupán nyugati források, azaz Anguissola, Fontana, Hallart és de la Vigne rajzai[41] alapján kaphatunk képet az 1684-es és 1686-os ostromról és Buda állapotáról, hanem eme, egyedinek mondható ábrázolás segítségével is, amely híven tükrözi, hogy a XVII. század második felében maguk a törökök milyennek látták legnyugatibb tartományuk büszkeségét, Budát.

---

[38] L. *Fehér Géza*: A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban. Budapest, 1982.

[39] Az Alsóváros dzsámijai jobbról balra haladva a következők: Oszmán bej (avagy Szu, vagy Horosz) dzsámi, Szokollu Musztafa dzsámi, Hadzsi Szefer dzsámi. Az Orta Hiszár és Ics Kale, vagyis a Középső és Belső vár dzsámijai jobbról balra haladva: Szaat dzsámi, Büjük (Szulejmán szultán) dzsámi, Orta dzsámi, Pasa dzsámi (Szeráj dzsámi). Az azonosításhoz l. *Fekete*, 1944.

[40] Napló Buda avagy Offen erős városának híres ostromáról. Régi magyar könyvtár. Források 7. (Szerk.: *Kőszeghy Péter.*) Budapest, 1998. A bevezetőt *Czigány István* írta: 16. o.

[41] Majdnem az összes, a bibliográfiában megtalálható, a korral foglalkozó monográfiában megjelenik ezekből egy-egy kép, legteljesebben l. *Rózsánál.*

Mónika F. Molnár

AN "UNKNOWN" TURKISH PORTRAYAL OF THE SIEGE OF BUDA IN 1684 FROM THE MARSILI COLLECTION IN BOLOGNA

Summary

There is a large-size Turkish portrayal of a siege in the Marsili Museum of the University Library of Bologna, which was preserved by Luigi Ferdinando Marsigli, the Italian military engineer in the service of Leopold I, who saw through the anti-Ottoman military campaign liberating Hungary. Interestingly enough, this portrayal has not intrigued Hungarian researchers working in Italy so far. Perhaps this was due to the explanatory text that claimed that it was the siege of Vienna to be seen in the picture. It is, however, evident that the image portrays the unsuccessful attempt to liberate Buda in 1684, from a Turkish point of view.

There are several elements in the picture that prove this theory, such as Turkish insignia on the houses, Turkish inscriptions, dates, and the flags of the troops positioned opposite the castle, which are ornamented with crosses. The large-size, finely finished, colour image of the siege is the more valuable, as it gives an example of how the Turks saw Buda, the pride of their westernmost province, in the late 17th century, which neither the Turkish maps of the Marsili collection, published by Endre Veress, nor the portrayals by westerners (Anguissolana, Fontana, Hallart and De la Vigne) do.

Mónika F. Molnár

REPRÉSENTATION „INCONNUE" DU SIÈGE DE 1684 DE BUDA ISSUE DE LA COLLECTION DE MARSIGLI DE BOLOGNE

Résumée

Le dessin sur le siège turc conservé par Louis-Ferdinand de Marsigli (1658–1730), militaire et ingénieur militaire italien qui combattait aux côtés de Léopold Ier dans la guerre en Hongrie contre les Turcs, est aujourd'hui exposé dans une vitrine du Musée Marsigli de la Bibliothèque Universitaire de Bologne. L'un des intérêts majeurs de ce dessin réside dans le fait qu'il n'ait pas encore éveillé l'intérêt des chercheurs hongrois travaillant en Italie. Cela doit s'expliquer par le fait que selon la légende, le tableau représente le siège de Vienne. Il est toutefois certain que le dessin présente, du point de vue des Turcs, le combat sans résultat mené en 1684 pour la libération de Buda.

Les maisons munies d'insignes turcs, les inscriptions en langue turque, le millésime indiqué à plusieurs endroits ainsi que les drapeaux décorés de croix des unités alignées contre le château en constituent la preuve. Contrairement aux cartes en langue turque de la collection de Marsigli publiées par Endre Veress et aux représentations des Occidentaux – Anguissola, Fontana, Hallart et De la Vigne –, la valeur principale de ce dessin de grand format en couleur consiste à montrer comment voyaient les Turcs eux-mêmes Buda, le joyau de leur province située le plus à l'ouest dans la deuxième moitié du XVIIe siècle.

Mónika F. Molnár

DIE „UNBEKANNTE" TÜRKISCHE DARSTELLUNG DES STURMS AUF BUDA (OFEN) IM JAHRE 1684 AUS DER MARSILI-SAMMLUNG IN BOLOGNA

Resümee

Die umfangreiche türkische Sturmskizze, die vom italienischen Soldaten-Militäringenieur Luigi Ferdinando Marsigli, der im Befreiungskrieg in Ungarn gegen die Türken im Dienst Leopolds I. gekämpft hatte, aufbewahrt wurde, befindet sich heute in einer Vitrine des Marsili-Museums der Universitätsbibliothek von Bologna. Eine der interessantesten Tatsachen daran ist, dass diese Skizze bislang die Aufmerksamkeit der in Italien arbeitenden ungarischen Forscher nicht erweckt hat. Der Grund hierfür ist möglicherweise, dass das Bild auf Grund des darunter befindlichen Erklärungstextes den Sturm auf Wien darstellt. Es besteht jedoch kein Zweifel, dass es in Wahrheit den erfolglosen Kampf des Jahres 1684 um die Befreiung von Buda (Ofen) aus türkischer Sicht darstellt, der uns, Ungarn, näher berührt.

Dies wird durch die mit türkischen Zeichen versehenen Häuser, die türkischsprachigen Aufschriften, die an mehreren Stellen platzierte Jahreszahl, sowie durch die Truppeneinheiten gegenüber der Burg belegt, die mit Kreuzen verzierte Fahnen tragen. Eines der größten Werte der großen, schön ausgearbeiteten, farbigen Sturmskizze ist, dass sie entgegen den türkischsprachigen Karten, die sich ebenfalls in der Marsili-Sammlung befinden und von Endre Veress herausgegeben wurden, und der Darstellung der westlichen Künstler – Anguissola, Fontana, Hallart und De la Vigne – darstellt, wie die Türken selber den Stolz ihrer westlichsten Provinz in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, Ofen, gesehen haben.

Моника Ф. Мольнар

„НЕИЗВЕСТНОЕ" ТУРЕЦКОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ОСАДЫ БУДЫ В 1684 ГОДУ – ИЗ БОЛОНЬСКИХ МАТЕРИАЛОВ МАРСИЛИ.

Резюме

Одной из главных интересных особенностей крупномасштабной схемы турецкой осады, находящейся в витрине Музея Марсили, – итальянского военного инженера Луиджи Фердинандо Марсигли, до конца сражавшегося на службе императору Леопольду I в освободительной борьбе венгров против турок, – при Библиотеке Университета в Болоньи, является то, что она до сего времени не привлекла к себе внимания венгерских исследователей, работающих в Италии. Возможно, это произошло потому, что на основании пояснительного текста, находящегося под картиной, которая изображает осаду Вены. Однако без всяких сомнений картина, изображающая безуспешную – с турецкой точки зрения – борьбу за освобождение Буды в 1684 году, затрагивает ближе нас, венгров.

Об этом свидетельствуют дома, на которых проставлены турецкие знаки, надписи на турецком языке и проставленные в нескольких местах даты, а также изображение частей, украшенных знаменами с крестом турецких войск, выставленных против Будайской крепости. Одной из главных ценностей крупномасштабного, отлично отработанного цветного изобраения является то, что в противоположность изданным Верешшем Эндрэ карт на турецком языке, также имеющихся в коллекции Марсили, и изображением западных авторов – Ангуиссола, Фонтана, Халларта и де ла Виня – здесь мы можем получить представление о том, как видели сами турки Буду, являвшуюся гордостью их самой западной провинции во второй половине XVII века.

TANULMÁNYOK

TÓTH FERENC

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában[1]

François baron de Tott (1733–1793) élete és irodalmi munkássága nemcsak szellemileg, hanem a szó szorosabb, földrajzi értelmében véve is nagyívű kalandos történetnek számít.[2] Az utóbbi évek kutatásai nyomán fény derült élettörténetének néhány kevésbé ismert fejezetére, valamint főművének, a Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares című visszaemlékezése keletkezését is jobban megismerhettük.[3] Sajnos ezidáig nem tudtuk pontosan megállapítani, hogy konkrétan mely művek lehettek irodalmi és gyakorlati katonai tevékénységének főbb elméleti forrásai. Egy közelmúltbeli szerencsés felfedezésnek köszönhetően sikerült megtalálnunk azon könyvek listáját, amelyeket emigrációja idején, 1790. szeptember 10-én, nem sokkal a Franciaországból való távozása után a saját házában (Hôtel de M. de Tott)[4] elárvereztek.[5] Mindezek alapján nagy valószínűséggel azonosítani lehet a sokszínű pályafutás legfontosabb szellemi forrásait is.

---

[1] A tanulmány elkészítéséhez nagy segítséget nyújtott a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Klebelsberg ösztöndíja, amely támogatta franciaországi kutatásaimat.

[2] Életéhez l. *Palóczi Edgár:* Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője. Budapest, 1916.; *Zachar József:* Une vie aventeureuse. Fils d'un hussard hongrois et d'une francaise, le baron de Tott, au service du roi de France. *Revue de Hongrie,* 1983/2. 54–59. o.; *Uő:* Idegen hadakban. Budapest, 1984. 408–431. o.; *Tóth Ferenc:* Un Hongrois qui a sauvé l'Empire ottoman. *Études sur la région méditerranéenne,* Tome 7, Szeged, 1997. 53–68. o.; *Uő:* François de Tott (1733–1793) és műve. Egy felvilágosult diplomata emlékezései. *Vasi Szemle,* 2003/6. 713–731. o.

[3] *Farnaud, Christophe:* Culture et politique: la mission secrète du baron de Tott au Levant (1776–1779). (Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de *Jean Meyer.*) Université de Paris-Sorbonne (Paris IV), 1988.; *Virginia Aksan:* Breaking the Spell of the Baron de Tott: Reframing the Question of Military Reform in the Ottoman Empire, 1760–1830. *The International History Review,* XXIV. 2: June 2002. 259. o.; *Antoine Lévêque:* Entre orientalisme et interventionnisme: La mission du baron de Tott vue à travers le journal de bord du chirurgien Hollande. (Mémoire de maîtrise préparé sous la direction de *Jean-Pierre Bois* et *Ferenc Tóth.*) Université de Nantes, 2004.; Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht, 1785. (Texte édité par *Ferenc Tóth.*) Paris, 2004. (A továbbiakban: Mémoires.)

[4] Tott házának történetét lásd: *Leroy, Pierre:* La maison des quatre coins. *Mémoires de la Société d'Agriculture, Sciences et Arts de Douai, cinquième série tome III.* Douai, 1969–1971. 21. o.

[5] „Catalogue de livres en tout genre, dont la vente se fera le Vendredi, 10 de Septembre 1790, & jours suivans, neuf'heures du matin & trois heures précises de relevée, en l'Hôtel de M. de Tott, rue Saint Julien. Les catalogues se distribuent à Douay Chez Simon, libraire sur la grand'Place. 1790." (Bibliothèque Nationale de France, pontos jelzete: DELTA-49027.)

Bevezetőül talán nem érdektelen röviden összefoglalni a szerző életét és visszaemlékezéseinek főbb tartalmi elemeit és gondolatait. Édesapja, Tóth András, fiatalon részt vett a kuruc mozgalomban, és a Rákóczi-szabadságharc bukása után emigrációba kényszerülve jutott el Franciaországba. François de Tott 1733. augusztus 17-én született a franciaországi La Ferté-sous-Jouarre mellett található Chamigny községben.[6] Édesanyja, Marie Ernestine de Pesselier, egy helyi nemesi családból származott, melynek legismertebb tagja Charles-Étienne de Pesselier (1712–1763), közgazdász és szépíró volt. A csupán kilenc éves François 1742-ben lépett be kornétásként a francia Bercsényi-huszárezredbe, amelyben 1765-ig szolgált. Részt vett az osztrák örökösödési háború hadjárataiban, és a lawfeldi csatában megsebesült.[7] Ígéretes képességeinek köszönhetően a fiatal huszártisztet a francia kormány apjával együtt Konstantinápolyba küldi, hogy megtanulja a török nyelvet és megismerje az ország szokásait.[8] A konstantinápoly-pérai tolmácsképző iskola (*école des jeunes de langue*) 1669 óta létezett, és ott a francia diplomácia számos neves tolmácsdinasztiája és orientalistája, tudósa szerezte meg nyelvtudását. A fiatal Tott is ott készülődött folytatni apja pályáját, valamint szolgálni a franciaországi és a törökországi magyar emigrációk érdekét.[9] E tanulóévek alapvetően meghatározták a fiatal diplomata későbbi karrierjét. Élményeit emlékiratai első könyvében örökítette meg. Tanulóévei után 1763-ban visszatért Franciaországba, ahol diplomáciai pályáját szerette volna megalapozni. Többszöri kérésére Choiseul herceg egy neuchâtel-i küldetéssel bízza meg, amelynek célja a porosz fennhatóság alatt álló hercegségben kitört forrongásnak a francia diplomáciai érdekek szolgálatába állítása volt.[10] A neuchâtel-i misszió kudarca után az igazi nagy lehetőség 1767-ban jött el számára, amikor a Krímbe küldték egy orosz–török konfliktus előkészítése céljából. Küldetését sikeresen végrehajtotta, és részt vett a tatár kán 1768–69-es ukrajnai hadjáratában, amelyről érzékletes képet adott visszaemlékezései második könyvében.[11] Ezt követően Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a védelem megszervezésében. Miután hősiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tott az

---

[6] Baron de Tott keresztelői bejegyzését nemrég sikerült megtalálnunk a ma is létező Chamigny község önkormányzati hivatalában, a helyi hagyomány szerint még áll az a ház is, ahol a hajdani magyar kolónia tagjai éltek (az ún. „Rougebourse" tanya). Itteni kutatásaimhoz nagy segítséget nyújtott Alix Bouteveille úr, akinek itt is szeretnék köszönetet mondani.

[7] Tott katonai pályájának főbb állomásait a szolgálati dossziéja alapján sikerült azonosítani. Service Historique de l'Armée de Terre (Vincennes), série Maréchaux de Camp 2900. A Bercsényi-huszárezredről és benne Tott szolgálatáról lásd *Zachar József:* A franciaországi Bercsényi-huszárezred története 1721–1791. *Hadtörténelmi Közlemények,* 105:4. (1992) 33–73. o., különösen: 71. o.

[8] Tott diplomáciai pályájához, önéletírásán kívül fontos információkat találatunk külügyi szolgálati dossziéjában: Archives du Ministère des Affaires Étrangères, série Personnel première série vol. 67.

[9] Apja rodostói diplomáciai küldetéseihez lásd: *Tóth Ferenc:* Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756). *Hadtörténelmi Közlemények,* 117:2. (2004) 665–679. o.

[10] Lásd e kérdéshez: *Tóth Ferenc:* La mission du baron de Tott à Neuchâtel en 1767. *Revue Historique Neuchâteloise,* 2003 avril–juin n° 2. 133–159. o.

[11] Lásd e témához: *Dehérain, Henri:* La mission du baron de Tott et de Pierre Ruffin auprès du khan de Crimée de 1767 à 1769. *Revue de l'histoire des colonies françaises,* 11 (1923). 1–32. o.; *Tóth Ferenc:* La mission du baron de Tott en Crimée. *Archivum Ottomanicum,* 20 (2002). Ed. by *György Hazai.* Wiesbaden, 2002. 131–165. o.

oszmán tüzérség modernizációjára kapott megbízást.[12] Szervezett egy francia mintájú gyorstüzelésű hadtestet (az ún. szüratcsikat). Az általa alapított ágyúöntöde épülete ma is áll Isztanbulban. Élete e korszakának részletes leírása alkotja emlékiratainak harmadik könyvét. Utolsó diplomáciai megbízására 1776–77-ben került sor, amikor kinevezték a földközi-tengeri francia kereskedelmi kirendeltségek ellenőrének, és ezzel egy időben fontos titkos küldetést is vállalt az Egyiptom elfoglalását célzó haditerv elkészítésére.[13] Hazaérkezése után egy minden részletében kidolgozott haditervet nyújtott be az udvarnak.[14] Az egyiptomi expedíció érdekében tett erőfeszítései, amelyek még a király érdeklődését is felkeltették, sajnos nem gyakoroltak különösebb hatást az amerikai függetlenségi háborúra összpontosító francia külügyminiszterre, Vergennes grófra. Hivatalos beadványai így jó ideig – legalábbis Napóleon 1798-as expedíciójáig – jórészt papíron maradtak. Utazása történetét emlékiratainak negyedik könyvében publikálta. Terveinek meghiúsulását követően visszavonult a diplomáciai pályáról, és főleg emlékiratain dolgozott, amelyek első kiadása 1784-ben látott napvilágot Amszterdamban. A mű nagy sikert aratott, több kiadást megért, és négy nyelvre lefordították. 1785-ben az északfranciaországi Douai városka katonai kormányzójává nevezték ki, és ezzel a lépéssel élete végérvényesen eltávolodott a külpolitikától. A forradalom idején egy lázadás vetett véget uralmának 1790-ben, s csak ezt követően vonult emigrációba a hajdani híres diplomata. Több országban is megfordult, míg újra el nem jutott ősei földjére, Magyarországra. Élete utolsó éveit így Magyarországon, Tarcsafürdőn (ma Bad Tatzmannsdorf Burgenlandban) élhette, gróf Batthyány Tódor vendégeként.[15] A falu lakosai a tudós báró házát, ahol a kísérletek alatt időnként furcsa fények villóztak „Boszorkányház"-nak (*Hexenhaus*) titulálták. 1793 októberében bekövetkezett halála után vendéglátója, a kísérleti eszközöket a szombathelyi királyi katolikus gimnáziumnak adományozta, megteremtve ezzel annak első természettudományi szertárát. A község lakossága 1972 júliusában jelképes sírt állított a híres halott emlékére a tarcsafürdői temetőben.

François de Tott emlékiratai öt részből állnak: egy elöljáró beszédből és négy könyvből. Az elöljáró beszédben a szerző kifejti történetfilozófiáját és cáfolja Montesquieu klímaelméletét. Az első könyvben, amelyben Konstantinápolyt és a török politikai rendszert mutatja be, súlyos kritikával illeti az Oszmán Birodalom despotizmusát, és bekapcsolódik abba a filozófiai vitába, amely a XVIII. században zajlott a keleti despotizmusok kérdéséről. Leírásai a korabeli török társadalom hiteles ábrázolásai. Anekdotái, könnyed stílusa nagyban hozzájárultak a mű sikeréhez. A második könyv szintén izgalmas ábrázolását nyújtja a krími tatárok orosz hódoltság előtti mindennapi életének.

---

[12] A Dardanellák megerősítése kérdéséhez lásd: *Palóczi:* i. m.; *Zachar József:* Die militärische Reformtätigkeit eines Ungarn aus Frankreich im Dienste einer asiatischen Grossmacht. Der Oberst François baron de Tott im Osmanischen Reich 1767–1776. Manuscript. XI. Colloque International d'Histoire Militaire. Seoul, 1986.; *Tóth Ferenc:* Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles. In: *Hausner Gábor* (szerk.): Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. Budapest, 2005. 731–752. o.

[13] Tott egyiptomi küldetéséhez lásd: *Tóth Ferenc:* Égypte. La double mission du baron de Tott à la fin de l'ancien régime. *Africa (Roma),* LVII/2. (2002) 147–178. o.

[14] Lásd ehhez : *Charles-Roux, François:* Le projet français de conquête de l'Égypte sous le règne de Louis XVI. Le Caire, 1929.; *Laurens, Henry:* Les origines intellectuelles de l'expédition d'Egypte. L'orientalisme islamisant en France (1698–1798). Istanbul–Paris, 1987.

[15] *Zachar József:* Der Weg des französischen Generals ungarischer Abstammung François Baron de Tott (1733–1793) von Paris nach Bad Tatzmannsdorf. *17. Österreichischer Historikertag,* Eisenstadt, 1987. 193–195. o.

Nemcsak az 1768–69-es utazása történetét ismerhetjük meg, hanem átfogó geográfiai, természetrajzi és társadalmi körképet tár elénk. Nézőpontja rokonítható Montesqieu Perzsa levelek című művének társadalomkritikájához: gyakran a tatárok szájába adja a francia társadalom bírálatát. A következő részt főleg az orosz–török háborúban játszott 1769-től 1774-ig tartó katonai szakértői feladatainak részletezésének szánta. Kisebb-nagyobb túlzásoktól eltekintve elég reális képet nyújt a háborús eseményekről, és értékes történeti forrást hagyott hátra a kutatók számára. Az emlékiratok utolsó könyvében a földközitengeri útját részletezi, és ezen belül leírja az Oszmán Birodalom leggazdagabb tartományát, Egyiptomot. Az ókori emlékek leírásán túl feleleveníti a szuezi csatorna megépítésének tervét is, amelyből Napóleon is merített egyiptomi expedíciója alkalmával.[16]

A könyvlista

A szóban forgó könyvlistát a Francia Nemzeti Könyvtár (Bibliothèque Nationale de France) hasonló korabeli katalógusokat tartalmazó egybekötött kötetében találtuk meg a közelmúltban lezajlott részletes, aprónyomtatványokra is kiterjedő könyvtári informatikai feldolgozásnak köszönhetően.[17] A François de Tott házában kikiáltásra szánt könyvlajstrom három részből áll: az első 158, a második 108, a harmadik pedig 138 egységet tartalmaz. A három könyvlista tanulmányozása nyomán megállapíthatjuk, hogy nagy valószínűséggel három önálló könyvtár különálló állományairól van szó, amelyek valószínűleg az 1790-es esztendő emigránsaitól származhatnak. Gyakran találjuk meg bennük ugyanazokat a műveket, de a két utóbbiról feltételezhető, hogy egyházi vagy jogi érdeklődésű személyek könyvtárába tartozhattak. Fontos megjegyeznünk, hogy a könyvtári egységek nem a kötetszámra utalnak, mivel egy egységben gyakran több kötetet is találunk. Mivel szoros összefüggés figyelhető meg az első lista könyvállománya és Tott báró bizonyos tevékenységei között, megalapozott feltételezésnek tűnik, hogy az ő könyvtára vagy legalábbis annak egy része talált új gazdára 1790. szeptember 10-én. Mivel a könyvek sorsát sajnos nem ismerjük, és nincsen közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a báró könyvtáráról, illetve annak egy részéről van szó, ezért történelmi és könyvészeti ismereteinket felhasználva egyfajta „szellemi portyára" indultunk, amely segítségével igyekeztünk információkat szerezni és ezek alapján „felderíteni" a hajdani huszártisztből lett diplomata és katonai szakértő munkásságának vélhető szellemi forrásait.

Először is érdemes áttekinteni a különféle műfajú munkák egymáshoz viszonyított arányát. A pontosabb elemzés érdekében a többkötetes egységeket felbontottuk elemeire, ami által egy bővebb és pontosabb, 237 önálló egységből álló listát kaptunk. A művek osztályozása során gyakran szembesültünk besorolási problémákkal, amelyek kétségessé tehetik a választásunkat. Montesquieu munkája egyaránt lehet szépirodalmi vagy filozófiai jellegű, míg egyes katonai erődítésekkel foglalkozó elméleti kézikönyvek is könnyen sorolhatóak a tudományos (geometriai) munkák közé. E kételyek és bizonytalanságok ellenére bízunk abban, hogy az általunk felállított táblázat megfelelően tükrözi a könyvtár tudományos kategóriák szerinti összetételét. Az általunk vizsgált lista könyveit a következő tematikai besorolás szerinti táblázatba osztottuk be:

[16] *Laissus, Yves:* L'Égypte, une aventure savante 1798–1801. Paris, 1998. 19. o.

[17] Bibliothèque Nationale de France, DELTA-49027.

Kategória	*Szám*	*Százalékos arány*
Történelem	27	11,39 %
Szépirodalom	70	29,53 %
Tudomány	44	18,60 %
Művészet	1	0,40 %
Filozófia	25	10,55 %
Vallás	9	3,80 %
Jog	4	1,69 %
Földrajz	11	4,64 %
Gazdaság	5	2,10 %
Nyelvek	9	3,80 %
Hadművészet	30	12,66 %
Egyebek	2	0,84 %
Összesen	*237*	*100,00 %*

E vázlatos felmérés alapján megállapíthatjuk, hogy az irodalmi, történelmi és tudományos művek, valamint a katonai szakirodalom alkották a könyvtár anyagának túlnyomó részét. Mindez temészetesen nem jelent meglepetést a hasonló korabeli magánkönyvtárakkal összehasonlítva.[18] Például a franciaországi Bercsényi család forradalom idején elkobzott könyvtára is hasonló összetételt mutatott.[19] Az ókori klasszikusok mellett megtalálhatók e könyvtárban a felvilágosodás legismertebb szerzői is, mint Voltaire, Rousseau és Montesquieu. A száraz statisztikai adatokon túl érdemes közelebbről is megvizsgálni e könyveket, nem annyira azok könyvészeti értéke, mint inkább a könyvtártulajdonos szellemi fejlődése szempontjából játszott szerepüket tekintve. Ez alapján hamar kiderül, hogy melyik műnek milyen funkciója lehetett Tott életének valamely szakaszában. A könyvek szellemi értékét figyelmen kívül hagyva, a könyvtár eladása nem képezhetett kimagasló bevételt. Egy 1571-ben Bázelban nyomtatott Sztrabón *Geographia*-ját és néhány XVII. századi kézikönyvet leszámítva főleg korabeli, vagyis XVIII. századi munkákról van itt szó. A kutatás számára legizgalmasabb kérdés az lehet, hogy milyen szerepet játszhattak e művek Tott báró karrierjének alakulásában. Természetesen nem vizsgálhatjuk meg minden mű olvasójára gyakorolt hatását, hanem néhány kiválasztott munka példáján keresztül szeretnénk érzékeltetni, hogy azok milyen történelmi környezetben válhattak fontossá.

[18] Lásd *Marion (M.):* Les bibliothèques privées à Paris au milieu du XVIIIe siècle. Paris, 1978. 176–184. o.; *Uő:* Collections et collectionneurs de livres au XVIIIe siècle. Université Paris-Sorbonne, 1994.

[19] A Bercsényi család könyvtárához lásd *Forster Gyula:* Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez. Budapest, 1929. 91–115. o.; *Tóth Ferenc:* Ascension sociale et identité nationale, Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle. Budapest, 2000. 216–217. o.

Nem tudjuk, hogy a könyvlista ténylegesen követi-e a báró könyvtárának beosztását, de feltételezhetőek bizonyos logikai, tematikai összefüggések a sorrend összeállításában. Az „in-folio" kötetek főleg korabeli kézikönyveket, szótárakat és egy Bibliát tartalmaznak. A negyedrétívnyi könyvek között már több olyan kötet is helyet kap, amelyek szerepelnek Tott báró utazásait megörökítő visszaemlékezéseiben. Ide tartoznak például az általa is idézett Szent Lajos[20] és V. Károly[21] életrajzok. A 15. számú kötet Cézár művei Lancelot Turpin de Crissé gróf által írt kommertárjainak díszes kiadása. Turpin de Crissé (1716–1793) kora egyik ismert írója volt, aki egy róla elnevezett huszárezred parancsnokaként szoros kapcsolatban állt a francia királyi hadsereg számos magyar, illetve magyar származású huszártisztjével.[22] Turpin de Crissé írt egy huszárokról szóló kéziratos munkát is, amelyet végül az Essai sur l'art de la guerre (Paris, 1754) című művébe épített bele.[23] E mű egyébként 31-es sorszámmal szerepel a listán, Turpin de Crissé másik híres munkája a Commentaires sur les Institutions Militaires de Végèce (n° 18) szomszédságában. Meglepődve tapasztaltuk ellenben, hogy hiába keressük a listán másik fontos művét, a magyar vonatkozásokban is gazdag Commentaires sur les Mémoires de Montécucculi (Paris, 1769., 3 vol.) című nagyszabású katonai művet, amelynek az egyik metszetét éppen Tott báró készítette![24] (Ráadásul az is feltételezhető, hogy tanácsaival is ellátta a neves francia szerzőt, aki igen járatosnak bizonyult a török politikai rendszer és a magyar történelem kérdéseiben.) A francia királyi hadseregben érlelődött barátság a két szerző élete végéig megmaradt, hiszen amikor Tott báró Douai város katonai kormányzójaként tevékenykedett Turpin de Crissé éppen a Douai melletti Fort de l'Escarpe erőd parancsnoka volt, s a forradalom alatt ő is emigrációba kényszerült. Egy ideig az Eszterházy család bécsi palotájában élt, és 1793 augusztusában halt meg, vagyis szinte egy időben Tott báróval.[25]

Az État et délices de la Suisse (Neuchâtel, 1778. n° 17) című könyv valószínűleg felidézte Tott első diplomáciai küldetésének emlékét, amelyet éppen Neuchâtelben hajtott

---

[20] „Je ne quitterai pas l'Egypte sans offrir aux Historiens & aux Géographes une observation sans laquelle les détails que le Sire de Joinville nous a conservé sur le débarquement de St. Louis à Damiette, serait inintelligible. Ce témoin oculaire dit que la flotte du St. Roi partie de Chypre, & d'abord dispersée, vint se réunir à Damiette où Louis débarqua à la plage d'une isle qui communiquait à la ville par un pont." Mémoires, 348. o.

[21] „En quittant Tunis pour me rembarquer, j'eus occasion d'observer les débris du fort que Charles-Quint y fit bâtir. Des atterrissements l'ont un peu éloigné de la mer, & c'est sans doute pour cette raison que les Tunisiens lui ont substitué celui de la Goulette." Mémoires, 373. o.

[22] Életrajzához lásd *Tóth Ferenc:* Lancelot Turpin de Crissé, un ami des Hongrois. *Académie des Sciences, Arts & Belles-Lettres de Touraine – Mémoires – 2004.* Tours, 2005. 111–118. o.

[23] *Tóth Ferenc:* Éloge des hussards hongrois en France. In: *Bois, Jean-Pierre* (sous la dir.): Les armées et la guerre de l'Antiquité à la Seconde Guerre mondiale, Enquêtes et Documents n° 25. Nantes, 1998. 149–166. o.

[24] Bibliothèque Nationale de France kibővített elektronikus katalógusa megemlíti az összes rajzoló nevét: „*Turpin de Crissé, Lancelot:* Commentaires sur les Mémoires de Montecuculi, généralissime des armées et grand-maître de l'empereur. Paris, 1769.

Front avec portraits en médaillon de l'auteur et de Raimond comte de Montecuculi gr. s. c. par Francesco Guiseppe Casanova d'après F. Andouard. Vignettes, culs-de-lampe et 43 plans dépl. la plupart dessinés et gr. par l'auteur, mais aussi gr. et/ou dessinés par Andouard, Casanova, Houel, le comte de Brühl, Leclair, le baron de Lindenbaum, Richer, Rittmann et le baron de Tott."

[25] *Tóth Ferenc:* Éloge des hussards... i. m. 151. o.

végre 1767-ben. Küldetésének kudarca ellenére a fiatal diplomatajelölt ekkor döntött a külügyi pálya mellett. Choiseul herceggel folytatott levelezése valóságos diplomáciai iskola volt a külügyi szolgálatokra aspiráló fiatalember számára.[26] A könyvlistán egyébként megtalálhatjuk a diplomáciai pályára való felkészülés egyik legfontosabb korabeli kézikönyvét, Wicquefort: L'Ambassadeur et ses fonctions című művét (Hága, 1681. n°19) is.[27]

A következő könyvtételek a korabeli hadművészet legismertebb munkáit tartalmazzák. Megtalálhatjuk itt Puységur, Bélidor, Vauban és még sok más neves katonai szerző taktikai, stratégiai vagy haditechnikai témájú műveit. Viszonylag kevés adatunk van François de Tott katonai képzésének körülményeiről, de azt tudjuk, hogy nagyon fiatalon, kilencéves korában már a franciaországi Bercsényi-huszárezredben volt kornétás.[28] Katonai pályafutása alapján feltételezhetjük, hogy a tudásának javát gyakorlati úton szerezte. Így háborús tapasztalatai révén már egészen fiatalon megismerkedett a magyar huszárok taktikájával. Elméleti ismereteit valószínűleg valamelyik francia nemesifjak számára létrehozott katonai iskolában (*école militaire*) szerezhette. Kiváló matematikai, geometriai és általános katonai elméleti alapokkal rendelkezett. Ezt követően autodidakta módon folytatta a hadművészet különféle ágazatainak tanulmányozását, és az így szerzett tudását nagyszerűen kamatoztatta az 1768–1774-es orosz–török háború során.[29] Krími kiküldetése után Tott 1769-ben érkezett Konstantinápolyba, hogy rég nem látott családja körében várja a versaillesi udvar utasításait. A fiatal francia diplomata a háborús félelmek és káosz zűrzavarában találta az oszmán fővárost.[30] A szultán olasz orvosának és apja barátainak segítségével hamarosan sikerült az uralkodó közelébe férkőznie. Katonai szaktudása és tapasztalatai révén a törökül is jól beszélő francia huszártiszt gyorsan elnyerte a szultán és a török miniszterek elismerését és bizalmát. Elsősorban a tüzérség Bonneval pasa által már a XVIII. század első felében megkezdett fejlesztését javasolta az oszmán uralkodónak. A feladatot hamarosan François de Tottra bízták. A francia huszártiszt számára óriási kihívás volt, hogy ilyen nagyszabású és kiterjedt szaktudást igénylő munkával kellett megbirkóznia. Mivel visszaemlékezéseiben kevés adatot találhatunk a munkáinak elméleti, vagyis főleg könyvészeti forrásaira, ezért most megtalált könyvlistája érdekes adalékot szolgáltathat ebből a szempontból is.

A könyvek fontosságának megértése érdekében érdemes felidézni a korabeli eseményeket. Tott szerepe akkor vált fontossá, amikor a török flotta megsemmisítő vereséget szenvedett a cseszméi tengeri ütközetben 1770. július 5-én. E váratlan fordulat következtében a legsürgősebb teendő a Dardanellák tengerszoros védelmét biztosító erődítmények megerősítése volt. Az új konstantinápolyi francia nagykövet, Saint-Priest gróf javaslatára a Fényességes Porta 1770 júliusában François de Tottot bízta meg, hogy megoldja a tengerszorosok védelmét Orlov admirális Konstantinápolyt fenyegető flottá-

[26] Lásd e témához *Tóth Ferenc:* La mission du baron de Tott à Neuchâtel en 1767. *Revue Historique Neuchâteloise,* 2003 avril–juin n° 2. 133–159. o.

[27] Lásd ehhez: *Bély, Lucien:* Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV. Paris, 1990.

[28] Service Historique de l'Armée de Terre (A továbbiakban: SHAT), série MC (Maréchaux de Camp) 2900.

[29] *Tóth Ferenc:* Le baron de Tott: le défenseur des Dardanelles. In: *Hausner Gábor* (szerk.): Az értelem bátorsága... i. m. 731–752. o.

[30] Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (Nantesi Diplomáciai Levéltári Központ), série Saint-Priest (A továbbiakban: CADN, Saint-Priest) 44. 767. o.

jával szemben.[31] A báró a Dardanellák erődítményeit és azok védőit egyaránt igen lehangoló állapotban találta. Az orosz flotta végül csak egy kísérletet tett a tengerszorosokon keresztül való betörésre, amelyet Tott vörösre izzított ágyúgolyókkal hiúsított meg. E fényes haditett nemcsak a báró katonai érdemeit öregbítette, hanem a vereségekbe belefásult védőseregbe is új erőt öntött. Az erődítési munkálatok még több hónapig tartottak. Ezalatt a konstantinápolyi francia követség segítségével új ágyúállásokkal erősítette meg az erődítményeket, amelyek így már ellen tudtak állni egy esetleges tengeri támadásnak. A Fekete-tenger felőli orosz tengeri támadás kiküszöbölése érdekében rábízták még a Boszporusz tengerszoros védelmének megerősítését is. A tervek elkészítését követően, 1773. február 16-án kezdték el az erődök építését. Ezzel egy időben folytatta a Konstantinápolyban korábban elkezdett reformjait is. Így az erődítmények építése 1776-ig, Tott távozásáig tartott. Ezek egyike még a XX. század elején is állt, és a helyi hagyomány szerint a „madzsar káleszi" (magyar vár) nevet viselte.[32]

Az erődítési munkálatok komoly hadimérnöki tudást és tapasztalatot igényeltek. Nagyon valószínű, hogy hasznosak voltak számára a könyvtárában megtalálható Vauban kötetek (*De l'attaque et de la défense des places*, La Haye, 1737. n° 25 et n° 26; *De la défense des places,* Paris, 1762. és *De la défense des places par les contre-mines,* Paris, 1768. n° 51). Szintén eredményesen forgathatta a neves Bélidor (*La science des ingénieurs,* Paris, 1739. n° 32 ; *Œuvres sur l'artillerie et le génie,* Paris, 1764. n° 50), Clermont (*La géométrie pratique de l'ingénieur,* Paris, 1775. n° 37) és a enciklopédista Leblond (*Elemens de forti-fication,* Paris, 1764. n° 50) hadimérnöki műveit. Az erődítéstani műveken kívül egyéb építészeti szakirodalom is megtalálható volt a könyvespolcán (*Cours d'architecture de Blondel et Pate,* Paris, 1771. n° 49, *Architecture hydraulique de Bélidor,* Paris, 1737. n° 36).

A tervezés egyébként valószínűleg Tott életének egyik legnagyobb szenvedélye volt. Tervei és alkotásai egy széles látókörű és újító szellemű ember tehetségét dicsérik. Például neki tulajdonítják a híres perai Francia Követség 1767-es tűzvészben megrongálódott rezidenciájának (*Palais de France*) rekonstrukcióját is.[33] Egy másik, igaz papíron maradt, de mégis óriási jelentőségű terve a szuezi csatorna megépítésére irányult.[34] Nagy hatással volt rá az ókori Szicíliai Diodórosz, akiről a könyvtárában is fellelhetünk egy művet (*Histoire de Diodore de Sicile par M. l'abbé Terrasson,* Paris, 1744. n° 72). A terv III. Musztafa szultán legnagyobb jóindulata ellenére sem valósult meg, a szultán halálával pedig hosszú időre lekerült a napirendről.[35] Tott valószínűleg nem hagyott fel e terv megvalósításával Franciaországban sem, sőt könyvei alapján úgy tűnik, hogy részletes dokumentációt gyűjtött össze a franciaországi hajózható csatornákról (*La science des*

[31] CADN, Saint-Priest 45. 407. o.

[32] *Palóczy E.:* Báró Tóth... i. m. 119. o.

[33] *Pertusier, Ch.:* Promenades pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore tome II. Paris, 1815. „Promenade 14" 247. o.; *Pinon, Pierre:* Résidences de France dans l'Empire ottoman: notes sur l'architecture domestique. In: *Panzac, Daniel* (sous la dir.): Les villes dans l'Empire ottoman tome II. Paris (CNRS), 1994. 71–72. o.; *Casa, Jean-Michel:* Le Palais de France à Istanbul. Un demi-millénaire d'alliance entre la Turquie et la France. Istanbul, 1995. 28–29. o.; Enfants de langue et Drogmans (Catalogue de l'exposition au Palais de France à Istanbul du 25 mai au 18 juin 1995). Istanbul, 1995. 33. o.

[34] E tervet már a híres Bonneval pasa is felajánlotta a Porta számára. Vö. *Vandal, Albert:* Le pacha Bonneval. Paris, 1885. 80. o.

[35] Mémoires, 303. o.

canaux navigables, Paris, 1786. ; *Essai de navigation lorraine,* n° 58). A gondolat magva néhány évtizeddel később igen termékeny talajra hullott: Napoléon Bonaparte a *Mémoires du baron de Tott* buzgó olvasójaként, majd az egyiptomi expedíció legendás hadvezéreként foglalkozott a szuezi csatorna tervével.[36]

A Dardanellák védelme után újabb, egyre bonyolultabb feladatokkal látták el, amelyek közül a legfontosabb a török tüzérség reformja volt.[37] Tott nem volt hivatásos tüzértiszt, viszont tapasztalatból ismerhette e fegyvernem számos alapelemét. Nemsokára megbízták még egy új, európai mintára szervezett tüzéregység létrehozásával és francia típusú gyorstüzelésű ágyúk öntésével is. A francia tüzérség e korban a világ legfejlettebb szintjén állt, amelyet olyan híres mérnökök alapoztak meg, mint Saint-Rémy, Bélidor vagy Gribeauval. Choiseul herceg, a hétéves háború utáni hadi reformok fő ösztönzője, a tüzérség reformját a híres Gribeauvalra bízta, aki új rendszerű (*système Gribeauval*) gyorstüzelésű tüzérségével biztosította a francia hadsereg fölényét e fegyvernemben egészen a forradalmi és napóleoni háborúkig.[38] Véleményünk szerint a François de Tott által bevezetett reformok valójában a híres *système Gribeauval* sajátos török változatát képviselték. A tüzelés gyorsaságának fokozásával elért eredményeit már 1770 decemberében, az első nyilvános bemutatóján megszemlélhette a konstantinápolyi közönség.[39] 1771 elején újabb feladatokkal bővült a francia huszártiszt tevékenységi köre: új, francia típusú ágyúk öntésével, a tüzérség oktatására alkalmas iskola alapításával bízták meg. Ezen kívül – az uralkodó kérésére – a folyókon való átkelésre alkalmas, saját tervezésű pontonhidakat is gyártott.[40] III. Musztafa szultán a reformok elkötelezett hívének bizonyult, de a legtöbb oszmán méltóság gyanakodva figyelte a báró modernizáló tevékenységét.[41]

Az új, francia típusú ágyúk gyártásához egy öntödét alapított, amely nagy valószínűséggel a mai Hasköy nevű városnegyedben múzeummá átalakított egykori haditengerészeti épületekben kapott helyet.[42] Az ágyúöntés 1772-ben vette kezdetét, 1773-tól pedig néhány francia munkás és tüzér is részt vett a munkálatokban. Bevezettek egy új francia technológiát, amely a svájci Jean Maritz (1711–1790), által kifejlesztett vízszintes fúrópad segítségével gyorsabb és pontosabb munkát tett lehetővé.[43] Az ágyúöntöde egyébként Tott távozása után is tovább működött egy skót renegát, bizonyos Campbell Mustapha Aga és Antoine-Charles Obert tüzérségi őrmester irányítása alatt.[44]

---

[36] *Brégeon, Jean-Joël:* L'Égypte de Bonaparte. Toulouse (Perrin), 1991. 85. o.; *Laissus, Yves:* L'Égypte une aventure savante 1798–1801. Paris, 1998. 19. o.

[37] CADN, Saint-Priest 45. 497. o.

[38] *Bély, Lucien:* Les relations internationales en Europe. Paris, 1992. 562–563. o.

[39] CADN, Saint-Priest 45. 587–588. o.

[40] CADN, Saint-Priest 46. 147–148., 213–214., 219. o.

[41] CADN, Saint-Priest 46. 220. o.

[42] Az épületben a XIX. század elejétől horgonygyár üzemelt, majd az 1990-es évek elején közlekedési múzeummá alakították át a Koc Alapítvány. Ottjártamkor csupán néhány tárgyi emléket találtam, amely az épületben folyt ágyúöntésre utalt.

[43] A Maritz-féle eljárás franciaországi bevezetéséhez lásd *Naulet, Frédéric:* Les Maritz une famille de fondeurs au service de la France. RIHM n° 81 Commission Française d'Histoire Militaire (http://www.stratisc.-org/partenaires/cfhm/rihm/81/RIHM_81_NAULET.hml)

[44] *Hitzel, Frédéric:* Relations interculturelles et scientifiques entre l'Empire ottoman et les pays de l'Europe occidentale 1453–1839. (2 vol.) (Thèse de doctorat préparée sous la direction de M. *Dominique Chevallier,* professeur d'histoire, Université Paris-Sorbonne.) Paris, novembre 1994 (soutenue en janvier 1995) 295. o.

A Tott bárónak tulajdonított könyvek között számos fontos tüzérségi szakmunka is megtalálható, amelyeket elképzelhetően a konstantinápolyi megbízása idején rendelt. Megtalálhatjuk a listán a XVIII. századi francia tüzérséget méltán híressé tevő Bélidor műveit (*Le bombardier français,* Paris, 1731 n° 30; *Œuvres sur l'artillerie et le génie,* Paris, 1764. n° 50). E klasszikus művek mellett találhatunk néhány kevésbé ismert későbbi kiadású vagy névtelen e tárgyhoz kapcsolódó munkát is (Dulacq: *Théorie nouvelle sur le méchanisme de l'artillerie,* Paris, 1741. n° 28; *L'artillerie nouvelle,* Amsterdam, 1773. n°52; *Du service de l'artillerie à la guerre,* é. n.; *Manuël de l'Artillerie,* é. n. n°55). Jó volna többet tudni arról, hogy milyen szerepet játszottak e művek a Tott által bevezetett tüzérségi reformok kidolgozásában. Sajnos a rendelkezésünkre álló források alapján nagyon nehezen tudunk erre vonatkozó következtetéseket levonni. Ugyan Tott visszaemlékezéseiben találunk utalásokat az általa használt legfontosabb könyvekre, de ezeket hiába keressük a neki tulajdonított kötetek között. Igaz, hogy olyan elterjedt munkákról van itt szó, amelyek minden bizonnyal megvoltak a konstantinápolyi francia követség könyvtárában is, a további művek beszerzését valószínűleg már a francia követ futárpostája segítségével sikerült megoldani, amely a hosszú hajóút miatt több hónapig is eltartott, ezért az első időszakban valószínűleg tényleg nem támaszkodhatott ezekre. Mivel önéletírásában a török tüzérség megreformálását érezhetően a saját zsenialitásának igyekezett tulajdonítani, nem említette meg az őt segítő tüzérek és öntők nevét, csupán két, az ágyúöntés komplex folyamatában nagy segítséget nyújtó könyv címét emelte ki:[45] az egyik Surirey de Saint-Rémy[46] *Mémoires d'artillerie*[47] című műve, a másik pedig a Diderot és d'Alembert-féle *Nagy Enciklopédia.*[48] Tott feltétlenül kora egyik legügyesebb szervezője volt, és emellett kiváló műszaki érzékkel is rendelkezett. Ugyanakkor az általa bevezetett reformok előrehaladásával szükségszerűen el kellett mélyednie a téma szélesebb szakirodalmában is. Erre lehetnek közvetett bizonyítékok a neki tulajdonított könyvtárban található tüzérségi szakmunkák.

---

[45] „Un Grec, expert dans l'art de faire des moulins, apporta cependant quelqu'intelligence & quelque propreté dans la construction de la machine à forer. Les Mémoires de Saint-Rémi & l'Encyclopédie me guidaient journellement, & me suffirent jusqu'au moment où je dus faire les moules; mais là je fus arrrêté tout court." Mémoires. 285. o. Ezt részben megerősíti Saint-Priest követ 1773. június 17-i levele is: „Rien n'est en effet plus extraordinaire que la faculté qu'a cet officier de tout faire même ce que jamais il n'a eu occasion de pratiquer. Il a construit un fourneau, un alézoire, des moules et fondu sept pièces de canons pour la première fois de sa vie." CADN, fonds Saint-Priest 48. 280. o.

[46] Saint-Rémy, Pierre Surirey de (vers 1650–1716), francia tábornok, tüzérségi szakértő. Híres munkája a Mémoires d'artillerie több kiadásban is megjelent (Paris, 1697; 1707; 1745). Életéhez lásd *Naulet, Frédéric:* Pierre Surirey de Saint-Rémy et les Mémoires d'artillerie. *RIHM* n° 82 Commission Française d'Histoire Militaire (http://www.stratisc.org/partenaires/cfhm/rihm/82/RIHM_82_NAULET_ST_R_MY2.hml)

[47] 1770-ben, a szultánnak elküldte a Saint-Rémy által írt Mémoires d'artillerie egy példányát: „Cependant le Grand-Seigneur, informé que les obus avaient incommodé sa cavalerie, me demanda le dessin de ces pieces, dont l'invention était encore nouvelle à Constantinople; & pour satisfaire la curiosité qu'il avait de connaître les différentes bouches à feu dont on faisait usage en Europe, j'envoyai à ce Prince les Mémoires de Saint-Remy dont il ne pouvait cependant qu'examiner les planches; & lorsqu'il sortait, il les faisait porter par un des gens de sa suite." Mémoires, 244. o.

[48] „Ayant enfin trouvé jour à proposer quelques améliorations dans l'artillerie ottomane, j'offris à la Porte le baron de Tott, revenu des Dardanelles, pour établir une fonderie de canons, et surtout donner à l'armée des pièces légères, montées sur des affûts bien faits et servies par des canonniers mieux exercés. Le baron de Tott fut agréé. On voit dans ses *Mémoires* qu'il établit une fonderie à Constantinople, sans en avoir jamais vu auparavant, et uniquement guidé par l'étude de cet objet dans l'Encyclopédie." CADN, fonds Saint-Priest 48. 280. o.; vö. Mémoires, II. k. 146. o.

A matematika a korabeli katonai műveltség alapja volt. Tott báró minden bizonnyal rendelkezett e matematikai tudás alapjaival, és szinte megdöbbent azon a tudatlanságon, amelyet török kollégái részéről tapasztalt. Ismert anekdota az a történet, amikor a szultán kérésére török mértantudósokat igyekezett levizsgáztatni:

„Az uralkodó nem elégedett meg néhány, az igazgatását megbénító visszásság pillanatnyi kiküszöbölésével, hanem egy matematikai iskola alapításával szerette volna a tudást terjeszteni, amelynek létrehozására és irányítására is felkért. A Szolimán által felállított matematikai testület rögtön tiltakozott az újítás ellen, amely a muhendik[49] tudatlanságát feltételezte, akiknek a vezetője irányította az oktatást. Ezért az uralkodó éppen a mértantudósokat szerette volna először levizsgáztatni, két erre kijelölt miniszteri biztos jelenlétében. A megadott napon összegyűltünk, és be kell vallanom, hogy a tudósok és jómagam is igen izgatottak voltunk. A helyzetem nagyon kényes volt: győzni akartam, de nem megalázni, az önérzet és a tapintat között kellett egyensúlyoznom. A tanácsot a reisz-efendi, a főkincstárnok, a seir-emini,[50] a mértantudósok vezetője és a testület becsületét védő hat kiválasztott tudós alkotta. Én voltam tehát a tanács fekete báránya. A tanácskozást Iszmail bej nyitotta meg, hangsúlyozva az állam és az uralkodó közös érdekét, mire valamennyien meghajtották a fejüket és felkértek a vizsgáztatás elkezdésére. Már régóta gondolkoztam a dolgon, és inkább a tapintatos udvariasság elvét követve, szerényen megkérdeztem a vezetőtől, hogy mennyit tesz ki a háromszög szögeinek mértéke. A kérdést el kellett ismételnem, majd a tudósok összedugták a fejüket, és végül a legbátrabb határozottan azt mondta, hogy az a háromszögtől függ. Majd leesett az állam, és bevallom, hogy az együgyű kérdésem miatt éppen ilyen ostoba válaszra volt szükségem. A vizsgáztatást felesleges volt tovább húzni, elég volt a kérdésemre való válasz matematikai igazságát bizonyítanom. A botcsinálta mértantudósok tudatlanságára fény derült, de legalább a tudásvágyukat elismerhettem, mivel valamennyien felvételüket kérték az új iskolába, amelynek most már csak a felállítása volt hátra."[51]

---

[49] Mértannal foglalkozó tudósok (Tott báró jegyzete).

[50] Főépítész (Tott báró jegyzete).

[51] „Ce Prince, non content d'emprunter quelques notions utiles pour remédier momentanément aux vices qui inectaient toutes les parties de l'administration, desirait étendre les connaissances, & les fonder dans une école de Mathématiques qu'il me pria d'établir & de diriger. Le corps des Mathématiciens, créé par Soliman, ne tarda pas à réclamer contre cette innovation; elle supposait l'ignorance des Muhendis dont le chef garantissait l'instruction; & Sa Hautesse décida que préalablement ces Géometres seraient admis à l'examen que j'en ferais en présence de deux Ministres nommés Commissaires à cet effet. Le jour pris, on s'assembla; & si les Savants n'étaient pas tranquilles, j'éprouvais moi-même, une sorte d'inquiétude. En effet, ma position était embarrassante; je voulais vaincre, je craignais d'humilier; j'étais placé entre mon amour-propre & ma délicatesse. L'assemblée était composée du Reis-Effendi, du Grand-Trésorier, du Cheir-Eminy, du chef des Géometres, & de six Savants choisis dans le corps pour en défendre l'honneur. J'étais la bête noire de cette assemblée, qu'Ismaël-Bey ouvrit par un discours où l'intérêt de l'Etat réuni à la volonté du Maître; & toutes les têtes s'étant inclinées, je fus requis de commencer l'examen. J'y réfléchissais depuis long-temps; & décidé pour le parti de la douceur, je demandai modestement au chef quelle était la valeur des trois angles d'un triangle: je fus requis de recommencer ma question; & tous les Savants s'étant mutuellement consiédérés, le plus hardi d'entr'eux me dit avec fermeté, c'est selon le triangle. Les bras m'en tomberent, & j'avoue que j'avais besoin d'un réponse aussi absurde pour que ma question ne me laissât aucun regret. Il était inutile de pousser l'examen plus loin; je me contentai de résoudre ma demande, & de démontrer cette vérité mathématique. L'ignorance de ces prétendus Géometres n'avait plus besoin de l'être; mais je ne n'en dois pas moins de justice à leur zele pour les sciences; ils demanderent tous à être reçus à la nouvelle école, & nous ne nous occupâmes plus que de son établissement." Mémoires, 304–305. o.

Így kapta meg Tott báró a matematikai iskola megalapításának feladatát, amelyet kezdetben személyesen irányított.[52] Az isztanbuli Műszaki Egyetem még ma is egyik jogelődjének tartja ezt a matematikai iskolát, amelynek létrejötte ilyen nagy változásokat hozott a Fényességes Porta tudományos életében.[53] A vizsgált könyvek között talált matematikai művek esetleg rávilágíthatnak e gyorsan létrehozott török matematikai iskolában folyt tanítás kezdeteinek könyvészeti forrásaira, és talán azt is megérthetjük belőlük, hogy hogyan változott át XV. Lajos huszártisztje törökül oktató matematikatanárrá... A könyvek között elsősorban az intézményi oktatást segítő műveket találunk (*Elémens de Mathématiques, par M. Deidier,* Paris, 1745. n° 24; *Tables de Logarithmes, depuis 1 jusqu'à 102100, par M. Gardinier,* Avignon, 1741. n° 29; *Cours de Physique expérimentale & Mathématique de Van Mussenbrock, par M. Sgaud de la Fond,* Paris, s. d. n°34; *Mathématique de Bezout,* Paris, 1781. n° 47; *Mathématique de M. Camus,* Paris, 1766. n° 48; *Elémens de Mathématiques par M. Rivart,* Paris, 1771. n° 53; *Nouvelles Récréations Mathématiques, par M. Guyot,* Paris, 1769. n° 54; *Elémens d'Algèbre, par M. Clairaut,* Paris 1768.; *Table des Logarithmes,* Paris 1781. n° 57) és elvétve elmélyültebb és alkalmazott tudományos munkákat is (*La Géométrie Pratique de l'Ingénieur, par M. Clermont,* Paris, 1775. n° 37; *Leçons de Calculs différentiel & intégral, par M. Cousin,* Paris, 1777. n° 56). E művek szerzői közül érdemes kiemelnünk Charles-Louis-Étienne Camus és Étienne Bézout akadémikusok nevét. Camus professzor majdnem két évtizedig (1749–1768) volt a tüzérségi és műszaki alakulatok tisztjelöltjeinek vizsgáztatója. Étienne Bézout őt követte a vizsgabiztosi székben 1768-ban, és a fenti művén kívül még egy tüzérségi és egy haditengerészeti matematikai kézikönyv szerzőjeként is elismertté vált e korban.[54] A kiadásuk évszámai alapján a könyvek egy részéből a báró gyerekfejjel is tanulhatott, másik részük a törökországi reformok idejére esik, de találunk az idősödő báró olthatatlan tudásszomjára utaló kései kiadásokat is. Természetesen itt is jeleznünk kell, hogy a korabeli katonai szakirodalom és főleg a tüzérséggel, illetve a hadmérnöki tevékenységekkel foglalkozó művek olyan szorosan kapcsolódtak a matematika tudományához, hogy akár ismét megkérdőjelezhetjük e könyvek egyik vagy másik kategóriába való besorolásának létjogosultságát. Mivel azonban a művek jelentős része a Tott-féle törökországi reformok idejére esik, ezért feltételezhetjük, hogy itt is a konstantinápolyi matematikai iskola létrejöttével összefüggő könyvekkel van dolgunk.

Persze találhatunk a könyvek között más olyan természettudományi munkát is, amely összekapcsolható a báró tudományos érdeklődésével vagy életének valamely nevezetes eseményével. Memoárjaiban érdekes adalékokat kaphatunk erre vonatkozóan is. Az egyik legmulatságosabb története a krími tatárokkal folytatott elektromos kísérleteit meséli el. A Kán mulattatására tűzijátékot, majd fizikai kísérletet rendezett, amelynek a visszaemlékezései alapján fergeteges hatása volt: „Számítottam arra, hogy a Kán, miután köszönetet mond majd az általam prezentált salétromégetésért, óhatatlanul sajnálkozni fog az ünnepség rövidsége okán; válaszul néhány elektromos kísérletet készítettem elő a számára, s ja-

[52] „Ce Prince, non content d'emprunter quelques notions utiles pour remédier momentanément aux vices qui infectaient toutes les parties de l'administration, desirait étendre les connaissances, & les fonder dans une école de Mathématiques qu'il me pria d'établir & de diriger." Mémoires, 304. o.

[53] Lásd ehhez az egyetem (Istanbul Teknik Üniversitesi) internetes honlapját: http://www.itu.edu.tr.

[54] Lásd ehhez: *Le Puillon de Boblaye, T.*: Esquisse historique sur les écoles d'artillerie pour servir à l'histoire de l'Ecole d'application de l'artillerie et du génie. Paris, 1858.

vallottam, hogy tekintse meg bemutatómat, mint ama házi tüzet, mi az est hátralévő részire szórakozást nyújt számunkra. A tünemény legelső jelei oly megdöbbenést váltottak ki, hogy igencsak iparkodnom kellett, hogy a varázslás gyanúját elkergessem, mi a lelkekben csírázni látszott, s ami minden egyes kísérlet hatására fokról fokra növekedett. A Kán ellenben láthatólag megértett engem. Azt kívánta, hogy személyesen villanyozzam meg őt; vele szemben mértékkel adagoltam az elektromosságot; viszont az udvaroncokkal olyan bánásmódot tanúsítottam, mi a Fejedelem legnagyobb elismerését is kiérdemelte."[55]

A történetet újraolvasva óhatatlanul is arra gondolhatunk, hogy a neki tulajdonított könyvek között található munkák alapján készítette elő a tatárokat az európai tudományos felfedezések világába bevezető kísérleteit. Például nagyon jól ismerhette Nollet abbé könyvét (*Leçons de Physique expérimentale,* Paris 1743. n° 123), és haszonnal forgathatott egy másik, a testek elektromosságának szentelt művet is, amely néhány évvel krími kiküldetése előtt jelent meg (*Essai sur l'Electricité des Corps,* Paris 1764. n° 127). Amint a tarcsafürdői helyi hagyomány is megőrizte, Tott magyarországi utolsó éveiben is gyakran folytatott a falusi lakosok számára különösnek tűnő kísérleteket. Ezért nevezték el a Batthyány Tódor gróf által neki átengedett és ma is álló házát a helybéliek Boszorkányháznak.[56] Más vélemények szerint az is elképzelhető, hogy dolgozott Batthyány gróf később szabadalmaztatott új típusú csodahajóján, a híres „Batthyánysche Wassermaschine"-n.[57]

Tott báró egyébként tudatosan fejlesztette természettudományos műveltségét, amit megerősítenek az emigrációja után házában elárverezett könyvek is. Földközi-tengeri utazása előtt minden bizonnyal sok könyvet elolvasott, köztük olyan divatos ásvány- és kőzettani munkákat is, mint amelyeket az alább közölt könyvlistán is találhatunk (*Essai sur la Christallographie, par M. de Lille,* Paris 1772.; *Dictionnaire des Fossiles propres & accidentels, par M. Bertrand,* La Haye 1763. n° 126; *L'Art d'essayer les Mines & les Métaux, par Geofroy,* Paris 1759. n° 127; *Minéralogie de Wallerius,* n° 129). Talán éppen ezek az olvasmányai bátoríthatták fel annyira, hogy vitába szálljon az egyik útitársával, a természettudós Sonnini de Manoncourt-ral egy máltai kőzet összetételével kapcsolatban. Bár Tott a vitában alaposan alulmaradt, Sonnini csípős nyelvű elbeszélése alapján mindenesetre a kérdés iránti aktív érdeklődését jól jelzi ez az eset is.[58] De nemcsak az élettelen természet jelenségei, hanem az élővilág ekkor kitáruló széles világa is magával ragadta Tott báró szellemét, aki nem véletlenül vitt magával tudósokat is az egyiptomi

[55] „J'avois prévu que le Kam, après m'avoir remercié du salpêtre que je venais de brûler, se plaindrait obligeamment du peu de durée de la fête, & j'avais préparé pour ma réponse quelques expériences d'électricité que je lui proposai de voir, comme un petit feu de chambre qui pourrait nous amuser le reste de la soirée. Les premiers effets de ce phenomene exciterent un tel étonnement, que j'eus bien de la peine à détruire l'opinion de magie que je voyais germer dans les esprits, & que chaque expérience augmentait par degrés. Le Kam eut cependant l'air de m'entendre. Il voulut être électrisé en personne; j'en usai modérément avec lui; mais je traitai les courtisans de maniere à mériter l'approbation du Prince." Mémoires, 182. o.

[56] Lásd ehhez: *Tóth Ferenc:* Egy tarcsafürdői emlék. *Vasi Szemle,* 2001/1. 31–42. o.

[57] *Tóth Ferenc:* Egy nemzeti érzelmű kozmopolita. Adalékok a hajóépítő gróf Batthyány Tódor életrajzához. *Vasi Szemle,* 2003/4. 482–488. o.

[58] „Je déclarai franchement que je ne pouvois être de l'avis de M. Tott, et j'employai un raisonnement assez simple pour être aisément saisi par tous : c'est que le talc était inattaquable par les acides, au lieu qu'ils produisoient le plus grand effet sur la matière purement calcaire qu'on cherchoit à connoître. Il ne fut plus question de l'opinion de M. Tott, et cet homme présomptueux ne me l'a jamais pardonné." *Sonnini de Manoncourt, Charles-Nicolas-Sigisbert:* Voyage dans la Haute et Basse Egypte fait par ordre de l'ancien gouvernement et contenant des observations de tous genres. Tome I. Paris, an VII de la République (1796–1797). 78–79. o.

expedíciójára. A könyvlistánkon megtalálhatóak a korabeli élettudományok legfontosabb szerzőinek munkái (C. Linnaei, *Systema Naturae.* Hallae-Magdeburgicae 1760. n° 124; *Supplément à l'Histoire naturelle de M. de Buffon,* Paris, 1778. n° 44) mellett a téma szélesebb közönségnek szánt népszerűsítő művei is (*Botanographie-Belgique, par M. Lesitboudois,* Lille 1781.; *Beauté de la Nature, ou Fleurimanie raisonnée,* n° 129; *Etudes de la Nature, par M. Bernardin de Saint-Pierre,* Paris 1784. n° 130 stb.).

A szakkönyveken kívül még bőven találhatunk a könyvlistán olyan műveket, amelyek Tott báró életéhez kapcsolódnak. Amint már fentebb említettük, a báró édesanyja abból a Pesselier családból származott, amelynek egyik tagja, Charles-Étienne Pesselier, korának neves szépírója volt. Nem meglepő tehát, ha Pesselier összegyűjtött munkái is szerepelnek a listán. A rokonságuk révén valószínűleg a fiatal François de Tott gyakran megfordult az író szalonjában. Viszonylag többet tudunk a bátyja Pesselier-vel tartott kapcsolatáról, hiszen nála ismerte meg a legendás Casanovát, aki még önéletrajzában is megemlékezik erről.[59] Vergennes gróf, konstantinápolyi francia követ 1763. szeptember 9-i leveléből, azt is megtudhatjuk, hogy a fiatal báró kezdő irodalmi karrierje számára milyen csapást jelentett a híres rokon halála.[60]

Charles-Étienne Pesselier halálával egy befolyásos rokont és barátot veszített el Tott báró, ám az irodalmi karriert néha az ellenségek hatékonyabban segítik elő, mint a barátok... Így történt ez a bárónk és Claude-Charles de Peyssonnel[61] esetében is, akinek a leghíresebb gazdaságpolitikai műve (*Traité sur le commerce de la mer Noire,* Paris, 1787.) szintén megvan Tott virtuális könyvtárában. A fiatal báró nagyon is érdeklődött a feketetengeri francia kereskedelem lehetőségei iránt, hiszen maga is benyújtott e témáról egy emlékiratot Choiseul hercegnek.[62] A közös gondolataik ellenére – vagy talán éppen azok miatt – Tott és Peyssonnel kapcsolata meglehetősen megromlott, és halálos ellenségekké váltak. Peyssonnel maró kritikával illette a *Mémoires du baron de Tott* első kiadását, amelyet a *Lettre de M. de Peyssonnel, contenant quelques observations relatives aux mémoires qui ont paru sous le nom de M. le baron de Tott* (Amsterdam, 1785) címen nyomtatott ki. Egy másik recenziójában szintén heves támadást intéz Tott báró személye ellen.[63] Vajon milyen okokra vezethető vissza ez a nem éppen udvarias viselkedés?

---

[59] Casanova és André de Tott kapcsolához lásd : *Tóth Ferenc:* Casanova magyar barátja. *Ambra,* 2000/1. (Szombathely). 237–240. o.; vö. *Uő:* André de Tott, un ami de Casanova, capitaine de hussards. *Vivat Hussar,* N° 38 (Tarbes) 2003. 86–89. o.

[60] „Je ne perds point de tems, Monsieur, a repondre a la lettre que vous m'aves fait lhoneur de m'ecrire le 27. juillet et qui m'a été rendue hier, pour vous exprimer la part sensible que je prend a la perte que vous aves faite de M. Pesselier, je sens tous ce que le facheux evenement qui vous prive d'un parent et d'un ami dans lequel vous avies toute votre confiance, doit couter a la bonté de votre coeur." Lettre de Vergennes à Tott (Constantinople, le 9 septembre 1763) Archives de la Famille de Vergennes (Marly-le-Roy).

[61] Claude-Charles de Peyssonnel (1727–1790), francia konzul Canéeban, Tripoliban és Szmirnában. Vö. *Veinstein, Gilles:* Ayan de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle). In: *Uő:* Etat et sociétés dans l'Empire ottoman, XVIe–XVIIIe siècles: la terre, la guerrre, les communautés. Aldershot, 1994. 131–146. o.

[62] Az irat egy része ma is megtalálható a Francia Külügyminisztérium levéltárában: AMAÉ, série MD Turquie 14 N° 5 Extrait du Mémoire de M. de Tott sur le commerce de la France dans la mer Noire (1780).

[63] „»Quoiqu'en ayent protesté les Amateurs des Turcs, (ajoute M. de Volney) il est constant que les Mémoires de M. le Baron de Tott peignent l'esprit Turc sous ses véritables couleurs.«

Il est constant. L'expression est tranchante. M. de Volney est plus courageux que moi; il décide sans appel, il distribue avec une pleine assurance la louange à M. le Baron de Tott, duquel il est difficile, faute de connois-

Véleményünk szerint egyrészt szakmai féltékenység állhatott a két ember vitája mögött, hiszen mindketten a francia keleti diplomáciában végeztek szolgálatot, és szakmai tudásukat igyekeztek könyv formájában is közzétenni. Mivel a francia irodalmi közvélemény szemében mindketten kompetens, keleti nyelveket beszélő és a keleti országokat jól ismerő személynek számítottak, a vitát, kettejük szellemi párbaját, nem igen tudták megítélni. Másrészt személyes okai is lehettek az ellenséges hangú vitának, hiszen Peyssonnelt éppen Tott ellenőrző körútja után menesztette a versaillesi kormány a szmirnai konzulátus éléről 1777-ben.[64] A rossz nyelvek szerint más okai is voltak az ellentétüknek: egykoron mindketten egyazon szép hölgybe voltak szerelmesek...[65]

Sajnos a rendelkezésünkre álló információk alapján semmit nem tudunk a könyvek külső megjelenéséről. Nem tudhatjuk, milyen volt a kötésük, nincs információnk arról sem, hogy el voltak-e látva ex libris-szel vagy supra libros-szal. Ismerjük viszont a Versailles-i Városi Könyvtárban található Tott báró diplomáciai levelezését és egyéb iratait összefogó köteteket, amelyek a báró címerével ellátott bőrkötésben maradtak fenn.[66] Ez utóbbi művek is minden bizonnyal a báró könyvtárából valók, de azt nem tudjuk igazán, hogy hogyan is kerültek a XIX. század folyamán az Apponyi család lengyeli könyvtárába, és az is rejtély, hogy milyen úton jutottak azt követően Versailles-ba. A Tottnak tulajdonított könyvek listája abból a szempontból is tanulságos, hogy mely művek hiányoznak, és vajon miért? Nehezen érthető, hogy vajon miért nem találjuk ott a báró saját könyvének (*Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*) egyetlen példányát sem, amely több kiadásban és több fordításban is megjelent? S vajon hová tűnhettek a könyv alapjául szolgáló értékes kéziratok, naplók, útijegyzetek és rajzok? De hiába keressük azt a Turpin de Crissé munkát is, amelynek elkészítésében személyesen is részt vett, és nem leljük Milady de Montagu *Levelei*-t sem, amelyekről éles hangú kritikát írt egykor a *Journal Encyclopédique* lapjain.[67] A hiányérzetünk azonban újabb következtetésekig, sőt egyenesen érdekes hipotézisekig vezethet. Először is, egyes, a személyes munkássága szempontjából fontos műveket, nagy valószínűséggel saját maga is megmenthetett a Douai-i zendülés utolsó óráiban, és magával vihette az emigrációba. Így nem zárhatjuk ki a valószínűségét annak, hogy Tott a számára fontos könyveit és kéziratait a menekülése során vagy azt megelőzően elszállította

---

sances locales, qu'il ait bien pu juger l'ouvrage, et le blâme aux gens qu'il appellent les *Amateurs des Turcs* qui sont plus nombreux, peut-être plus marquans qu'il ne pense, et ne sont que les Amateurs du bien public et de la vérité." *Peyssonnel, Claude-Charles de:* Examen du livre intitulé „Considérations sur la guerre actuelle des Turcs" par M. de Volney. Amsterdam, 1788. 23–24. o.

[64] Ezt bizonyítja a következő, Tott szmirnai ellenőrzésével kapcsolatos bejegyzés is: „M. de Peyssonnel Consul Général de Smyrne et des Isles de l'Archipel a été rappellé pour cause de dérangement. La Nation de Smyrne a porté même des plaintes graves à M. Le Baron de Tott sur sa conduite." Archives Nationales (Paris), série Affaires Étrangères, série B III. 15. fol. 19.

[65] A pletyka lelőhelye: *The Gentleman's Magazine,* (1786) vol. 56. 704. o. Virginia Aksan (University of Mac Master, Canada) szíves közlése.

[66] Bibliothèque Municipale de Versailles, Manuscrits, série L. 277 (Lebaudy Mss 4° 120-121). Baron François de Tott. Inspection générale des Échelles du Levant et de Barbarie ; série L. 278 (Lebaudy Mss 4° 117-119). Baron François de Tott. Mission de Crimée ; série L. 279 (Lebaudy Mss 4° 116). Baron François de Tott. Mission de Neuchatel, 28 décembre 1766-avril 1767 ; série L. 299 (Lebaudy Mss 4° 130). Voyage en Égypte et en Levant fait en 1777 et 1778.

[67] *Tóth Ferenc:* Critique à la hussarde des Lettres de Milady Montagu dans le Journal Encyclopédique. In: *Tringli, Zita–Tóth Ferenc* (sous la dir.): Mille ans de contacts II, Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours. Études françaises de Szombathely III. Szombathely, 2004. 119–134. o.

Douaiból. Ez az egyébként teljesen valószínű feltételezés nemcsak az előbbiekben felvetett kérdésekre adhat magyarázatot, hanem a magyar irodalomtörténet egy másik rejtélyének megoldásában is segíthet. Ismeretes, hogy Mikes Kelemen Törökországi levelek című munkájának megjelenési ideje és helye (Szombathely, 1794.) kísértetiesen egybeesik Tott báró magyarországi feltűnésével...[68]

Portyánk végén a következő megállapításra juthatunk: a mellékelt könykatalógusban felsorolt művek nagy valószínűséggel tényleg François de Tott könyvtárából származnak. A könyvek jellege, összetétele alapján nagyon jól nyomon követhetjük Tott báró szellemi fejlődésének, utazásainak és működésének főbb állomásait, és nem utolsó sorban felfedezhettük főművének szellemi forrásait. A számos pontos tény és adat mellett a könyvlista néhány olyan kérdést is felvethet, amelyek Tott báró érdeklődésének, életének eddig kevésbé ismert vonásaira utalnak, amelyek megválaszolása további, nem kevésbé izgalmas kutatásokat igényel.

[68] Az erre vonatkozó kutatásainkat már egy másik tanulmányban összefoglaltuk: *Tóth Ferenc:* Adalékok Mikes Kelemen Törökországi levelek című művének kézirattörténetéhez. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 2004/5–6. 559–567. o.

Catalogue de livre en tout genre,
dont la vente se fera le Vendredi, 10 de Septembre 1790, & jours suivans, neuf'heures du matin & trois heures précises de relevée, en l'Hôtel de M. de Tott, rue Saint Julien.

Les catalogues se distribuent à Douay
Chez Simon, libraire sur la grand'Place
1790.[69]

p. 3

Catalogue de livres de droit, d'histoire et autres.

In-folio.

1. La Sainte Bible, ou l'Ancien & le Nouveau Testament.
2. Dictionnaire universel de Commerce, par M. Savary, 2 vol. en 1. Paris 1723.
3. Dictionnaire universel des Mots François, par M. Furetière, 2 vol. La Haye 1702.
4. Nouveau Dictionnaire François, par P. Richelet, 2 vol. Amsterdam 1709.
5. Strabonis Geographicarum rerum, lib. 17, Graecè et Latinè. Basileae 1571.
6. Histoire d'Angleterre, d'Ecosse & d'Irlande; avec les Portraits, par M. de l'Arrey, 4 vol. Rotterdam 1697.
7. Raccolta di disegni originali di F. Mazzola. Parma 1772.

p. 4

8. Traité de l'abus, par M. Fevret, 2 vol. Lyon, 1667.
9. Le grand Dictionnaire historique, par M. Morery, 4 vol. en 2. Amsterdam 1698.
10. L'Art de vérifier les dates, par les Religieux Bénédictins. Paris 1770.

In-quarto.

11. Histoire de France, par M. l'Abbé Velly, 17 vol. Paris 1770.
12. Histoire de Saint Louis, 2 vol. Paris 1688.
13. Histoire du regne de Charles-Quint, par Robertson, 2 vol. Paris 1771.
14. Discours sur l'Histoire universelle, par M. Bossuet. Paris 1732.
15. Les Commentaires de César, avec des notes historiques, critiques & militaires, par M. le Comte Turpin de Crissé, 3 vol. Montargis 1785. Fig. Br.
16. Monde primitif analysé & comparé avec le monde moderne, par M. Court de Gebelin, 9 vol. Paris 1773. Fig.
17. Etat & délices de la Suisse, 2 vol. Neufchâtel 1778. Fig. & Cartes.
18. Commentaires sur les Institutions Militaires de Végèce, par M. le Comte Turpin de Crissé, 2 vol. Montargis 1779. Fig.
19. L'Ambassadeur & ses fonctions, par M. de Wicquefort, 2 vol. La Haye 1681.
    L'Ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse.

[69] Cote de la BNF: DELTA-49027

20. L'Ecole de Mars, par M. de Guignard. Paris 1725. Fig.
21. L'Ingénieur de Campagne, par M. de Clairac. Paris 1757. Fig.

p. 5

22. L'art de la Guerre, par le M. Maréchal de Puységur, 2 vol. Paris 1749. Fig.
23. Introduction à l'Histoire de la Guerre en 1756. Londres 1784. Br.
    Mémoire du Comte de Lally-Tollendal. Rouen 1779.
24. Elémens de Mathématiques, par M. Deidier. 2 vol. Paris 1745. Fig.
25. De l'attaque & de la défense des Places, par M. de Vauban, 2 vol. 1. en La Haye 1737. Fig.
26. Le même ouvrage avec les planches enluminées, première partie.
27. Elémens de Tactique, par M. Leblond. Paris 1758. Fig.
28. Théorie nouvelle sur le Méchanisme de l'Artillerie, par M. Dulacq. Paris 1741. Fig.
29. Tables de Logarithmes, depuis 1 jusqu'à 102100, par M. Gardinier. Avignon 1770.
30. Le Bombardier François, par M. Belidor. Paris 1731. Fig.
31. Essai sur l'Art de la Guerre, par M. Turpin de Crissé, 2 vol. Paris, 1754. Fig.
32. La Science des Ingénieurs, par Belidor. Paris 1739. Fig.
33. Astronomie, par M. de la Lande, 3 vol. Paris. 1771. Fig.
34. Cours de Physique expérimentale & Mathématique de Van Mussenbrock, par M. Sgaud de la Fond, 3 vol. Paris. Fig.
35. Cours complet d'Optique de Robert Smith, 2 vol. Paris 1737. Fig.
36. Architecture Hydraulique, par M. Belidor, 4 vol. Paris 1737. Fig.
37. Traité d'Optique. Paris 1752. Fig. Règle horaire pour tracer des Cadrans, par M. Haye.

p. 6

La Géométrie Pratique de l'Ingénieur, par M. Clermont. Paris 1775.

38. Œuvres de Mr François Rabelais, avec les notes de M. Leduchat, & les Figures de B. Picart, 3 vol. Amsterdam 1741.
39. Œuvres de M. de Montesquieu, 3 vol. Londres 1767.
40. Pausanias, ou Voyage historique de la Grèce, par M. Gedoyn, 2 vol. Paris 1731. Fig.
41. Recueil de Piéces de Poésie. MMS
42. Principes de la Loi naturelle, par M. Vattel, 2 vol. en 1. Leide 1758.
43. Istoria de Tremuoti Avvenuti nella Provincia della Calabria ulteriore e nella città di Messina, nell'anno 1783 & 1787, di Giovanni Vivenzio, 2 vol. Napoli 1788. Fig.
44. Supplément à l'Histoire naturelle de M. de Buffon, tom. 5e. Paris 1778. Discours prononcé dans l'Académie de Saint-Pétersbourg.
45. Une farde de différentes pièces.
46. Cartes relatives au Voyage du jeune Anacharsis. Paris 1788.

In-octavo, in-duodecimo, et minori forma.

47. Mathématique de Bezout, 2 vol. Paris 1781. Br.
48. Mathématique de M.Camus, 3 vol. Paris 1766.
49. Cours d'Architecture, par MM. Blondel & Pate, 6 vol. Paris 1771. Manquent les 1er & 3e.

p. 7

50. Elemens de Fortification, par M. Leblond. Paris 1764.

Œuvres de M. de Belidor, sur l'Artillerie & le Génie. Paris 1764.

51. De la défense de Places, par M. de Vauban., Paris 1762. Fig.
    De la défense des Places par les contre-mines. Paris 1768. Fig.
52. L'Artillerie nouvelle, par M.***. Amsterdam 1773.
    Essai sur la Castramétation, par M. Leblond. Paris 1748. Fig.
    Traité de Méchanique & de Dinamique, par M. l'Abbé Bossut.
53. Elémens de Mathématique, par M. Rivart. Paris 1771.
    Elemens des forces centrales.
54. Nouvelles Récréations Mathématiques, par M. Guyot. 4 vol. Paris 1769. Avec Figures enluminées.
55. Du Service de l'Artillerie à la Guerre. Fig.
    Manuël de l'Artillerie.
    Manuêl du Dragon.
    Réflexions relatives au Militaire François.
56. L'Art de faire des Cadrans, par M. Rivart. Paris 1746.
    Leçons de Calculs différentiel & intégral, par M. Cousin. Paris 1777.
    Della penetrablilita della Luce. Napoli 1779.
57. Elémens d'Algèbre, par M. Clairaut. Paris 1768.
    Table des Logarithmes. Paris 1781.
    Règle des cinq ordres d'Architecture, de Vignole.

p. 8

58. La Science des canaux navigables, 2 vol. Paris 1786. Fig. Br.
    Essai de Navigation Loraine.
59. Connaissance des Tems, années 1773 & 1782. Br.
60. Code Militaire, par M. Briquet, 8 vol. Paris 1761.
61. Détails Militaires, par M. de Chenevière, 5 vol. Paris 1750.
62. Mémoires de M. le Marquis de Feuquière, 4 vol. Paris 1750.
63. Mémoires du Cardinal de Retz, 4 vol. Genève 1751.
64. Mémoires de M. de Guy Joli, 3 vol. Genève 1751.
65. Abrégé chronologique de l'Histoire de France du Président Hénau, 2 vol. Paris 1766.
66. Histoire des Gouvernemens du Nord, 4 vol. Amsterdam 1780.
67. Histoire des deux Triumvirats, par Larrey, 4 vol. Trévoux 1741.
68. Loix de Platon, 2 vol. Amsterdam 1769.
    La République de Platon, 2 vol. Paris 1765.
69. La vie des Hommes Illustres de Plutarque, par M. Dacier, 12 vol. Paris 1778.
70. Œuvres du Seigneur de Brantome, 15 vol. La Haye 1740.
71. Œuvres de M. de Fontenelle, 11 vol. Paris 1766.
72. Histoire de Diodore de Sicile, par M. l'Abbé Terrasson, 7 vol. Paris 1744.
73. Ambassades de M. de la Boderie en Angleterre, depuis 1606 jusqu'en 1611, 5 vol. 1750.
74. Abrégé des principaux Traités depuis le 14e siècle, 2 vol. Paris 1778.
75. Œuvres de Machiavel, 6 vol. La Haye 1743.

p. 9

76. Œuvres de M. l'Abbé Coyer, 5 vol. Paris.
77. L'esprit de Leibnitz, 2 vol. Lyon 1772.
78. De l'esprit, 2 vol. Amsterdam 1776.
79. La Morale universelle, 2 vol. Amsterdam 1776.
80. Œuvres de M. de Maupertuis, 4 vol. Lyon 1752.
81. Le Spectateur, ou le Socrate moderne, 4 vol. Amsterdam 1730.
82. Histoire des Révolutions de Pologne, depuis la mort d'Auguste III jusqu'en 1775, 2 vol. Varsovie 1775.
83. Histoire des Révolutions Romaines, par de Vertot, 3 vol. Paris 1778.
84. Histoire des Révolutions de Suède & de Portugal, par le même, 3 vol. Paris 1778.
85. Histoire générale de l'Amérique, depuis sa découverte, par le P. Touron, 14 vol. Paris 1768.
86. Histoire philosophique & politique du commerce des Européens dans les deux Indes, 7 vol. La Haye 1774.
87. Etat civil, politique & commerçant du Bengale, par M. Demeunier, 2 vol. La Haye 1775.
88. Voyage autour du monde, par M. Cook, 6 vol. Paris 1778.
    Troisième Voyage de M. Cook, 8 vol. Paris 1785. Br.
    Recueil de Figures & Cartes, pour servir aux Voyages de M. Coock, 2 vol. 4.
89. Histoire d'un Voyage aux Isles Malouines, par Dom Pernetti, 2 vol. Paris 1770.
90. Le Voyageur François, 2 vol. Paris 1769.
91. Bibliothèque des anciens Philosophes, par M. Dacier, 5 vol. Paris 1771.

p. 10

92. Dictionnaire des origines, 3 vol. Paris 1777.
93. Recherches philosophiques sur les Egyptiens & les Chinois, 2 vol. Amsterdam 1773.
    Description de l'Egypte, par M. Mascrier, 2 vol. La Haye 1740. Fig.
94. De l'Homme & de ses facultés intellectuelles, 2 vol. Londres 1774.
    Le Philosophe sans protection, ou l'Homme rare, Paris 1775.
    La Raison triomphante des Nouveautés. Paris 1756.
95. Journal de lecture, 7 vol. Manquent les tom. 2 & 3.
96. Les caractères de Théophraste, 2 vol. Amsterdam 1731.
97. Les caractères de M. de la Bruyère, avec les notes de M. Coste, 2 vol. Amsterdam 1756.
98. Le Commerce & le Gouvernement. Paris 1776.
    Discours sur l'intérêt de l'argent. Paris 1757.
    Traité des délits & des peines. Paris 1773.
99. Œuvres de Molière, avec les Remarques de M. Bret, 8 vol. Paris 1778.
100bis. Œuvres de Racine, 3 vol. Paris 1750.
    Œuvres de Pavillon, 2 vol. Amsterdam 1751.
    Œuvres de Boileau, 3 vol. Manque le 1er.
101. Œuvres de Gresset, 2 vol. Londres 1765.
    Contes & Ydiles de Gesner. Londres 1763.
102. Œuvres de Chaulieux, 2 vol. Paris 1750.
    Œuvres choisies de M. Rousseau. Pars 1744.
    Œuvres de Bernard.

103. Œuvres de Marivaux, 4 vol. Paris 1765.
104. Œuvres de M. de Bernis. Genève 1753.
Œuvres & Poésies de M. de Voltaire, 2 vol.
Nouveaux Dialogues des Morts.

p. 11

La Religion & la Grace, Poëme de Racine.
105. La Dunciade. Poëme. Londres 1776.
A tale of a tube. London 1724.
Grammaire Angloise de Peyton. Londres 1767.
106. Œuvres de M. Vadé, 4 vol. Paris 1758.
107. Le Bonheur, Poëme. Londres 1772.
Œuvres de M. Pesselier. Paris 1772.
Les Gémaux, Parodie de Castor & Pollux, Paris 1777.
Journée de l'Amour, Londres 1776.
108. Les quatre Heures de la Toilette des Dames, Paris 1779. Fig. Br.
Fables nouvelles, en Vers, par M. P.*** Paris 1748.
109. De l'Administration des Finances de la France, par M. Necker, 3 vol. 1784.
110. Les cent Nouvelles nouvelles, par Madame de Gomez, 18 vol. Paris 1735.
111. Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche, 6 vol. Paris 1753.
112. Histoire de Gilblas de Santillane, par M. le Sage, 4 vol. Paris 1771. Fig.
113. Le Bachalier de Salamanque, par le même, 3 vol. Paris 1767 Fig.
114. Œuvres de M. Hamilton, 7 vol. Londres 1776.
115. Les milles & une Nuits, 6 vol. Paris 1774. Manque le 1er.
116. Les mille & un Jours, 5 vol. Paris 1766.
117. Les mille & un Quarts-d'Heure, 3 vol. Paris, 1730.

p. 12

118. Abbassaï, Histoire Orientale. Paris 1753.
Histoire d'Izerben, Poëte Arabe, Paris 1756.
Histoire d'Hérodien. Paris 1745.
119. Naufrage des Isles Flottantes, 2 vol. Messine 1753.
Œuvres de M. Pope, par M. Duresnel. Paris 1737.
120. Nouvelle Traduction des Métamporphoses d'Ovide, par M. Fontanelle, 2 vol. Lille 1767. 8. Fig.
121. Traduction de Lucien, par M. Perrot d'Ablancourt, 3 vol. Paris, 1688.
122. Dictionnaire des Rimes, par P. Richelet, Paris, 1760.
Officina Latinitatis.
Méthode pour la Langue Latine.
123. Leçons de Physique expérimentale, par M. l'Abbé Nollet, 6 vol. Paris 1743.
124. C. Linnaei, Systema Naturae, 2 vol. Hallae-Magdeburgicae 1760.
125. Traité des Affections vaporeuses des deux Sexes, par M. Pomme, 2 vol. Lyon 1769.
Instructions des Sourds & Muëts. Paris 1766.
126. Essai sur la Christallographie, par M. de Lille. Paris 1772.

Dictionnaire des Fossiles propres & accidentels, par M. Bertrand. La Haye 1763.

127. L'Art d'essayer les Mines & les Métaux, par Geofroy. Paris 1759.

Essai sur l'Electricité des Corps, par M. Nollet. Paris 1764. Fig.

De la Construction du Scaphandre, ou du Bateau de l'Homme, par M. de la Chapelle. Paris 1775. Fig.

128. Bibliothèque Physico-Oeconomique, 2 vol. 1786.

Recueil de Secrets & Curiosités, par d'Emery, 2 vol.

p. 13

Avis au Peuple sur sa Santé, par M. Tissot.

129. Botanographie-Belgique, par M. Lesitboudois. Lille 1781. Fig.

La Médecine Militaire, par Portius.

Beauté de la Nature, ou Fleurimanie raisonnée.

Minéralogie de Wallerius, tom. 1er.

130. Etudes de la Nature, par M. Bernardin de Saint-Pierre, 3 vol. Paris 1784.

131. Dictionarium Latino-Ungarico-Graeco-Germanicum, 2 vol. Nortbergae 1708.

Code Militaire en Allemand.

132. Correspondance de Frédéric II, 2 vol. Genève 1787.

Catinat, ou le Modèle de Guerres.

Théorie de la Fortification.

Le Viellard du Mont Caucase.

133. Le Manuël de l'Artillerie, par M. d'Urtubie.

Traité des Légions.

Ordonnance pour l'Infanterie, de 1776.

Œuvres posthumes de M. de Montesquieu.

La Vie & la Philosophie d'Epitecte.

134. Le Ministre de Wakefield, 2 vol. en 1.

Œuvres de Madame la Marquise de Lambert.

Bagatelles Morales.

135. Le jeune Infortuné, ou Mémoires de Lord Kitmarnof, 2 vol.

Les Nouvelles d'Antoine-François Grazzini, 2 vol.

136. Lettres de M. de Voltaire à l'Abbé Moussinot. Paris 1781. Télèphe, & 12 Livres. Paris 1784.

Essai sur les Elégies de Tibulle, par M. Guys. Paris 1779. Observations sur les devoirs des Hommes. Paris 1784.

p. 14

137. Considérations sur l'Esprit & les Mœurs. Paris 1787.

Mœurs des Israëlites, par M. Fleury.

Abrégé de l'Hist. & de la Morale de l'Ancien Testament.

Cathéchisme historique de M. Fleury.

138. Traité sur le Commerce de la Mer Noire, par M. Peyssonnel, 2 vol. Paris 1787.

Troisième Voyage de Cook. Paris 1782.

139. Eloge de Suger, Abbé de Saint Denis.

Jean Hennuyer, Evêque de Lisieux.

Le bon Sens, ou Idées naturelles opposées aux surnaturelles.

Compte sur l'Affaire du Cardinal de Rohan.

140. Etat de la Ville de Paris, année 1770. Et cinq volumes séparés.

141. Un paquet de six volumes séparés.

142. Une farde de Pièces relatives à l'Assemblée Nationale, &c.

143. Une farde de Comédies, & autres Pièces.

144. Journal des Causes célèbres, année 1783, 84, 85 & 86. Nota. L'année 1786 incomplette.

145. Douze volumes de l'Histoire ancienne & moderne des Hommes.

146. Vingt-cinq Cartes des Pays-Bas Autrichiens, collées sur toile, & renfermées dans quatre étuis.

147. Six Cartes de France, de même dans un étui.

148. Les mille & un Quarts-d'Heure, 3 vol.

149. Les Journées amusantes, par M. de Gomez, 8 vol.

150. Histoire de Lucie Vellers, 2 vol. en 1. Aventures du Comte de *** & de son Fils, 2 vol.

151. Lettres de M. Boursault, 3 vol.

Lettres de M. Richelet, 2 vol.

152. Œuvres mêlées de M. de Saint-Evremont, 2 vol.

Mémoires pour l'Histoire de Perse.

Lettres Persanes.

153. Le Siècle de Louis XIV, 2 vol. Mémoires de Miladi Varmonti. Mémoires de M. L. C. D. R.

154. Examen du Matérialisme, par M. Bergier; 2 vol.

155. Code Militaire, par Bricquet, 4 vol.

156. Amusemens de la Campagne. Tome 1, 2 & 4. Théâtre de M. le Sage, 2 vol.

157. De la génération de l'Homme, 2 vol.

158. Questions sur l'Encyclopédie, 9 vol.

Plus deux „Additions" 108 + 138 unités au total 246 unités composées de livres de droit, de religion, d'histoire; probablement ne sont pas les livres du Baron.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Incursion in the Library of an 18th Century French Hussar Officer of Hungarian Origin

Summary

The life and the literary activity of Baron François de Tott (1733–1793) is a wide-ranging and adventurous story, in both the intellectual and the geographical sense. Recent years' research shed light on some less known chapters of his life and the origins of his chief work titled *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*. The main sources of his literary and military activity, however, were not identified before. Owing to a fortunate discovery in the near past, an inventory was found in one of the volumes of the French National Library (*Bibliothèque Nationale de France*), listing the books that were auctioned in his own house on 10 September 1790, not long after he left France to live in exile.

The register of 237 items proves that the predominant part of his library consisted of literary, historical and scientific works, as well as volumes of special military literature. Ancient classics and the best-known writers of the Enlightenment, such as Voltaire, Rousseau and Montesquieu, were to be found in his collection. Besides providing statistical data, the author of the study introduces the role of certain volumes in the career and the spiritual growth of Baron de Tott. The appendix contains the complete list of the books.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Incursion dans la bibliothèque d'un officier de hussard d'origine hongroise du XVIIIème siècle

Résumée

La vie et l'œuvre littéraire de François baron de Tott (1733–1793) comptent parmi les histoires fort aventureuses non seulement sur le plan intellectuel, mais aussi géographique. Les recherches de ces dernières années ont permis d'éclaircir certains chapitres jusqu'alors peu connus de sa vie ainsi que la naissance de son œuvre principale intitulée Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Avant, nous n'étions pas en mesure de déterminer concrètement quelles œuvres constituaient les sources théoriques principales de son activité littéraire et de sa pratique militaire. Grâce à une découverte heureuse récente, on a trouvé, dans un volume de la Bibliothèque Nationale de France contenant des catalogues similaires d'époque, la liste de ses livres vendus aux enchères dans sa propre maison le 10 septembre 1790, peu après son départ de France.

Cette liste de 237 pièces indépendantes permet de constater que sa bibliothèque comprenait essentiellement des ouvrages littéraires, historiques et scientifiques ainsi que de la littérature militaire spécialisée. En plus des classiques antiques, on y trouve également les auteurs les plus connus de l'époque des Lumières, tels que Voltaire, Rousseau et Montesquieu. Outre les données statistiques sèches, l'étude présente aussi, à travers de quelques œuvres choisies, le rôle de celles-ci dans la carrière et l'évolution intellectuelle du baron Tott. L'auteur publie la liste complète en annexe.

Ferenc Tóth

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Streifzug durch die Bibliothek eines französischen Husarenoffiziers ungarischer Abstammung aus dem 18. Jahrhundert

Resümee

Das Leben und das literarische Wirken von François baron de Tott (1733–1793) gelten nicht nur geistig, sondern auch im engeren, geographischen Sinne des Wortes als abenteuerliche Geschichte mit einem großem Bogen. Dank der Forschungen in den vergangenen Jahren sind einige weniger bekannte Kapitel seiner Lebensgeschichte bekannt geworden, und wir konnten auch die Umstände der Entstehung seines Hauptwerkes, der Rückerinnerung mit dem Titel Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares besser kennen lernen. Bisher konnte jedoch nicht genau festgestellt werden, welche Werke konkret als wichtigste theoretische Quellen der literarischen und praktischen Tätigkeit Totts galten. Dank einer glücklichen Entdeckung der jüngsten Vergangenheit ist aus einem Band in der Französischen Nationalbibliothek (Bibliothèque Natinale de France), der einander ähnliche zeitgenössische Kataloge enthält, die Liste derjenigen Bücher zum Vorschein gekommen, die zurzeit seiner Emigration, am 10. September 1790, nur kurze Zeit nachdem er Frankreich verlassen hatte, in seiner Heimat versteigert wurden.

Auf Grund der Liste, die 237 selbständige Einheiten enthält, kann festgestellt werden, dass der bedeutende Teil des Bibliothekenmaterials aus literarischen, historischen und wissenschaftlichen Werken, sowie aus der militärischen Fachliteratur bestand. Neben den antiken Klassikern befinden sich in dieser Bibliothek auch die bekanntesten Autoren der Aufklärung, wie zum Beispiel Voltaire, Rousseau und Montesquieu. Über die trockenen statistischen Daten hinaus stellt die Studie anhand von ausgewählten Werken auch die Rolle einiger Bücher vor, die in der Karriere und in der geistigen Entwicklung von Baron Tott eine Rolle gespielt haben. Im Anhang gibt der Verfasser die vollständige Liste kund.

Ференц Тот

EX LIBRIS BARON DE TOTT

Визит в библиотеку французского гусарского офицера венгерского происхождения XVIII века

Резюме

Жизнь и литературная деятельность барона Франсуа де Тот считается довольно авантюрной историей не только в интеллектуальном смысле, но и с более узкой, географической, точки зрения. В результате исследований последних лет был пролит свет на некоторые, менее известные моменты истории его жизни, а также написание его главного произведения „Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares" („Мемуары барона де Тотт о турках и татарах"). Однако до сего времени не удалось точно установить, конкретно какие произведения могли быть теоретическими источниками его литературной и практической военной деятельности. Благодаря счастливому открытию, сделанному в недавнем прошлом, в Национальной Библиотеке Франции (Bibliotheque Nationale de France) из тома, содержавшего аналогичные каталоги того врмени удалось обнаружить список тех книг, ко-

торые были проданы с молотка в его собственном доме во время его эмиграции, 10 сентября 1790 года, незадолго после того, как он покинул Францию.

На основании списка, состоящего из 237 единиц, можно установить, что литературные, исторические и научные работы, а также военная специальная литература составляли основную часть его библиотеки. Наряду с древними классиками в этой библиотеке можно найти наболее известных представителей эпохи Просвещения, таких как Вольтер, Руссо и Монтескье. Наряду с сухими статистическими данными автор статьи на примере некоторых избранных произведений репрезентирует отдельные книги библиотеки, сыгравшие значительную роль в карьре и духовном развитии барона де Тотт. В приложении автор статьи приводит полный список этих произведний.

LÁZÁR BALÁZS

MANTOVA VISSZAFOGLALÁSA A MÁSODIK KOALÍCIÓS HÁBORÚ IDEJÉN, 1799. JÚLIUS 5 – JÚLIUS 30.[1]

Bevezetés

A magyar és általában az európai történeti gondolkodás Bonaparte Napóleon 1796-os színrelépésétől kezdve előszeretettel nevezi a korszakot „napóleoni" háborúk korának. Ennek következtében azok a hadszínterek és események, amelyekben a korzikai nem vett részt, gyakran a történetírás perifériájára szorulnak. Ilyen eseménysor a második koalíciós háború 1799. évi itáliai hadjárata is, amelynek során a szövetséges császári-királyi és orosz seregek, Szuvorov, Melas és Kray vezetésével, valósággal kisöpörték a franciákat Észak-Itáliából. Számunkra elsősorban ez utóbbi parancsnokok szerepe érdekes; a segesvári születésű erdélyi szász Melas Mihály neve a marengói csata kapcsán még ismerősen csenghet, mindazonáltal magyar vagy legalábbis hungarus eredete teljesen ismeretlen. A másik parancsnok, krajovai és topolyai Kray Pál báró nevét e sorok szerzője is csak angolszász szerzők műveiből ismerte meg. A magyar történeti irodalom ez idáig szinte teljesen elfeledkezett róla.[2] Pedig Kray, amellett, hogy lojális alattvalója volt a Habsburgoknak, büszkén vállalta magyar mivoltát. Különösen megérdemli ráadásul, hogy emlékezzünk rá, hiszen 20 nap alatt be tudta venni Mantova erődjét, azt az erődöt, amit Bonaparte tábornok megelőzőleg 1796. július 18-án vont ostrom alá, ám parancsnoka, Wurmser tábornagy, több mint fél évig, 1797. február 2-ig sikeresen védett.

Lombardia kulcsa Bonaparte kezében. Mantova első ostroma és bevétele

Miután Bonaparte tábornok az Armée d'Italie élén, a világtörténelem egyik legünnepeltebb hadjárata során, 1796 áprilisában megverte előbb a piemonti, majd a császári csapatokat, május 12-én bevonult Milánóba. Ezután a franciák kierőszakolták az átkelést a Minción, és a cs. kir. csapatok visszaszorultak Tirolba. Egyetlen akadály volt akkor már csak Bonaparte előtt Észak-Itáliában: Mantova megerődített városa, falai között mintegy 13 ezer fős védősereggel.

A mantovai erődrendszer, fontosságához képest, nem volt hadmérnöki mesterműű. Igazi erőssége nem is az épített falakban rejlett, hanem a természet adta lehetőségeket

[1] Ezúton szeretném megköszönni Dr. Csikány Tamásnak, Dr. Hermann Róbertnek valamint Dr. Zachar Józsefnek tanulmányom elkészítéséhez nyújtott szíves segítségüket. Köszönet illeti továbbá a Magyar Ösztöndíj Bizottságot és a Collegium Hungaricumot, hogy lehetővé tették számomra a bécsi ösztöndíjas tartózkodást és kutatást.

[2] Kray Pál katonai pályájának legújabb összefoglalását l. *Zachar József*: Késmárktól a világhírnévig: Kray Pál táborszernagy (1735–1804) In: *Dangl, Vojtech, Varga J. János* (főszerk.): Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. A pozsonyi nemzetközi tudományos konferencia anyagai 2001. november 14–15. 186–204. o. (a továbbiakban: *Zachar*).

használták ki mindenkori védői. Mantova ugyanis félszigeten fekszik, amit a Mincio folyó által táplált tavak gyűrűje vesz körül. A város első urai magas várfalakat, kerek tornyokat és hatalmas kapukat emeltek még a XIV–XV. században. A városba hat nagyobb (Porta Molina, San Giorgo, Catena, Ceresa, Pusterla, Pradella) és mintegy hét kisebb kapu vezetett. A falakon kívül a XVI. század elején, már az újfajta, lőporon alapuló hadviselés időszakában, számos itáliai típusú, külső védmű épült. 1533-ban a településtől északra Gonzaga herceg kezdte el építtetni a sokszög-alaprajzú Citadellát, amely hídfőül szolgált a város védői számára a Lago Superiore (Nagy Tó) túlpartján. A Citadellát töltésút, a Ponte Mollina kötötte össze a várossal, amelyen vízimalmok álltak, biztosítván a kenyérellátást egy esetleges ostrom alatt. A kevésbé jelentős San Giorgo hídfőt a Ponte San Giorgo kötötte össze a várossal. A fent említett töltésutak három részre osztották a Mantovát körülvevő tavat: Nagy- (Lago Superiore), Közép- (Lago Mezzo) és Alsó-Tóra (Lago Inferiore). A töltésutak egyúttal gátakként is szolgáltak, amelyeken zsilipekkel lehetett szabályozni a tavak vízszintjét.

A várostól délre, annak egyetlen „száraz", vagyis nem vizek által határolt oldalán, a XVIII. század elején és közepén számos korszerűbb védmű épült. Az erőd déli és délkeleti részein, a középkori falak előterében két sánctábort alakítottak ki, amelyeket Il Thének, illetve Migliaretto-nak neveztek. Az erőd egyik legsebezhetőbb pontját, a Pradella-kaput a cs. kir. hadmérnökök még a XVIII. század elején ún. szarvművel[3] erődítették meg, ami egyben a Pajolo-csatorna zsilipjét is védte. A szarvművet sáncút kötötte össze a Pradella-kapuval. 1796-ban Mantovában mintegy 2650 ház és 19 templom állt, lakossága, a helyőrséget nem számítva, elérte a huszonötezret. Az erőd parancsnoka tapasztalt katona, Joseph Canto D'Yrles gróf, altábornagy volt, a helyőrséget pedig több mint 13 ezer fő alkotta. A fent ismertetett védművek azonban ugyancsak megsínylették az 1748 óta tartó békeidőszakot. Bécs kétségtelenül hagyta leromlani az erődrendszert. A falak düledeztek, a vizesárkokat és sáncokat fokozatosan birtokba vette a gaz. Ráadásul, a francia előrenyomulás gyorsasága miatt, az ostromlók nem tudták módszeresen megtisztítani a védművek előtti területeket a szőlőtől, fáktól és különféle épületektől.[4]

1796 júniusának elején bezárult Mantova városa és erődje körül a francia ostromgyűrű. Bonaparte több mint egy hónapot töltött az előkészületekkel, mígnem július 7-én – miután ostromtüzérsége megérkezett Milánó alól – megindította a bombázást és az árkok ásását. A franciák az alig háromhetes ostrom alatt több módszerrel is próbálkoztak, hogy hatalmukba kerítsék a várost. Július 17-én éjszaka az ellenség egyenruhájába öltözött gránátosok kíséreltek meg rajtaütést a Migliaretto-védmű hátában, de a vízszint váratlan apadása miatt csónakjaik megfeneklettek. Másnap aztán megindult Mantova módszeres lövetése, de 18-án este a franciák ismét rohammal próbálkoztak, ezúttal szárazföldön, a Migliaretto-sáncnál, illetve Pradella-kapunál, de a védők mindkettőt visszaverték. Bonaparte és az ostrom közvetlen irányítója, Chasseloup hadmérnök-tábornok a Migliaretto-sáncot jelölte ki a támadás főirányául, és július 18-án elkezdték építeni az első párhuzamot. A franciák akkorra már négy üteget alakítottak ki, melyek 24 és 36 fontos ágyúkból és mozsarakból álltak. Július 18-án az ütegek működésbe is léptek. Mantova városa sú-

[3] Szarvmű, vagy Hornwerk, olyan védmű, melynek arcvonala két félbástyából és egy összekötő sáncból áll.

[4] Az erőd leírását l. *Stutterheim, J.*: Geschichte des Feldzugs der k. k. oesterreichischen Armee in Italien im Jahre 1799. In: *Österreichische Militärische Zeitschrift,* Bécs, 1812. III./33–35. o. (a továbbiakban: *Stutterheim*).

lyos károkat szenvedett, de a franciáknak nem sikerült elérni céljaikat. A Ponte Mollina sértetlen maradt, a Pradella-kaput és a szarvművet sem sikerült jelentősen megrongálniuk, a Migliaretto előtt ásott első párhuzamot pedig a védők heves tüze miatt nem sikerült közelebb vinni a védműhöz. Az erőd tüzérsége kiváló teljesítményt nyújtott. Pontos lövéseik hamarosan elhallgattatták a francia ütegeket, illetve megrongálták az állásokat, amelyeket így újra és újra ki kellett építeni.[5]

Július végén Bonaparte hírül vette Wurmser táborszernagy felmentő seregének közeledtét. Az ostromlók ezért július 31-én befejezték az erőd lövetését, és rohamléptekben kivonták csapataik zömét Mantova alól. Egyedül Sérurier tábornok hadosztálya maradt vissza mintegy 9 200 fővel az erőd megfigyelésére. Az erőd védői a francia ostromeszközök nagy részét, beleértve a nehéz ostromtüzérséget is, hadizsákmányul az erődbe vitték. Az ostromlottak számítása szerint a lövetés 13 napja alatt a franciák 4000 bombát, 2000 gránátot és 6000 gyújtólövedéket zúdítottak az erődre, különösebb eredmény nélkül.[6]

Wurmser felmentő akciója nem járt sikerrel. Mivel erőit a Garda-tó két oldalán, megosztva vetette be, Bonaparte előbb Lonatónál megverte nyugati oszlopát, majd augusztus 5-én a császári-királyi fősereget is Castiglionénál. A táborszernagy szeptemberben újfent kísérletet tett Mantova felmentésére, de a bassanói csata után semmi mást nem ért el, csak azt, hogy mintegy húszezres seregével Mantova falai között rekedt. Novemberben Alvinczy József táborszernagy[7] ötvenezer fős sereggel indult Mantova felmentésére, melynek falai között immár harmincezer, éhségtől és betegségektől napról-napra fogyatkozó császári-királyi katona várta végzetét. Alvinczy erői pusztán papíron voltak jelentősek, mivel túlnyomórészt újonc zászlóaljak alkották. November 15. és 17. között Arcolénál, a hadjárat legkeményebb csatájában, végül a franciák kerekedtek felül. Alvinczy nem adta fel egykönnyen, de a cs. kir. Udvari Haditanács ismét erői megosztására utasította. Az Adige völgyében felvonuló főerőire Bonaparte, aki időközben jelentős erősítéseket kapott Franciaországból, 1797. január 15-én döntő vereséget mért Rivolinál. Mindeközben Wurmser is többször, keményen összecsapott a körülzáró francia erőkkel, de Mantova helyőrsége lassan a töredékére csökkent. A készletek elfogytak, az emberek a lovak, majd a kutyák és patkányok húsán éltek. Január 16-án Wurmser feladta a San Giorgo városrészt, majd február 7-én rákényszerült a teljes kapitulációra Bonaparte előtt. Elszánt helytállása elismeréseként őt és tiszttársait távozni hagyták, a fogságba esett legénység egy részét azonban franciák gályarabságra hurcolták, vagy eladták rabszolgának Algírban.

Miután elfoglalták a várost, a franciák 1797–1798 folyamán erőfeszítéseket tettek az erődrendszer további bővítésére. Bonaparte tábornok már 1797 tavaszán parancsot adott a San Giorgo előváros megerődítésére, továbbá újabb sáncrendszer létesítésére a Pajolo-csatorna mentén, illetve a Migliaretto előterében. Bonaparte Mantova helyőrségét elsősorban olasz segédcsapataiból töltötte fel, azok közül is a nélkülözhetőbb Ciszalpin

[5] Mantova első ostromának részletes leírása *Woykowitsch, Bernhard*: Castiglione, 1796. Maria Enzersdorf, 1998. 6–20. o. (a továbbiakban: *Woykowitsch*).

[6] *Woykowitsch*, 20 o.

[7] Báró borbereki Alvinczy József tábornagy (1735–1810). A korszak egyik legjelentősebb magyar hadvezére. Alvinczy azon ritka császári-királyi parancsnokok egyike, akik a Katonai Mária-Terézia Rend mindhárom fokozatát megkapták.

Nemzeti Gárdát és a Lombard Légiót jelölte ki erre a feladatra. Mantova megerődítésének felügyeletét először Chasseloup tábornok és az újdonsült ciszalpin hadsereg hadmérnökei végezték. A campoformiói béke aláírása után, 1797 októberében Bonaparte két napot töltött Mantovában, és megszemlélte az addigi műveleteket. Ígéretet tett a város újonnan megalakult önkormányzatának, hogy Mantova kiemelkedő szerepet fog élvezni a régióban. Sürgette a városatyákat, hogy minél előbb állítsanak fel városi milíciát, illetve intézkedett a Mincio folyó hajózhatóvá tételéről Mantova és Peschiera között.[8]

1798. április elsején a Direktórium Franciaország egyik legtekintélyesebb hadmérnökét, François-Philippe Foissac-Latour hadosztálytábornokot nevezte ki Mantova kormányzójának.[9] A tábornok a francia hadsereg elsőszámú elméleti szakemberének számított mindenben, ami a megerődített helyek védelmét, illetve ostromát érintette. Vaskos könyveket írt e témákban és elkészítette a legendás Vauban marsall műveinek kritikai kiadását.[10]

Foissac-Latour, miután 1798 áprilisában felmérte Mantova védműveit, arra a következtetésre jutott, hogy mintegy 20 ezer fős helyőrség és csillagászati összeg, 500 000 frank szükséges a város hatékony megerődítéséhez. A tábornok Schérer hadügyminiszterhez írott jelentésében kiemelte Bonaparte felelősségét a védművek elhanyagolásában, mivel ahelyett, hogy előbb rendbe hozatta volna a megrongált San Giorgo és a Migliaretto komplexumokat, illetve a Pradella-kaput, újabb védművek létrehozásába fogott. Mivel Foissac-Latour nem kapta meg az igényelt anyagi erőforrásokat, hamarosan lemondott Mantova kormányzóságáról és a sokkal jelentéktelenebb, toszkánai Lucca városának parancsnoka lett. 1799. március 21-i parancsában Schérer tábornok, az Armée d'Italie főparancsnoka, a háborús helyzetre való tekintettel, utasította Foissac-Latour-t Mantova kormányzóságának újbóli átvételére. Ő válaszában megismételte azokat a panaszait, amiket egy évvel előbb hangoztatott, de engedelmeskedett Schérer utasításának és 1799. március 29-én megérkezett Mantovába.[11] Nyolc nappal később az erődből szemtanúja lehetett annak, ahogy Klenau tábornok magyar huszárjai üzik-hajtják a visszavonuló francia fősereget. Mantova erődje és városa hamarosan újabb ostromra készülhetett.

---

[8] *Cuccia, Philip*: Foissac-Latour and the Defense of Mantua, 1799. Kézirat a szerző birtokában, melyet Philip Cuccia volt szíves megküldeni (a továbbiakban: *Cuccia*-kézirat). A tanulmány megjelent *Donald D. Horward* (szerk.): Consortium on Revolutionary Europe 1750–1850. Selected Papers. Huntsville, Florida. 2000. E sorok írója számára publikált formában, sajnos, hozzáférhetetlen.

[9] *Six, George*: Dictionnaire Biographique des Généraux & Amiraux Français de la Révolution et de l'Empire (1792–1814) Párizs, 1934. I. k. 68–69. o. Foissac-Latour 1750-ben született Minfeldben. A királyi hadseregben a mérnökkarban szolgált, 1777 és 1781 között részt vett az amerikai függetlenségi háborúban. Yorktown-nál szerzett érdemeiért a Szent Lajos Rend lovagja lett. 1792-ben alezredessé lépett elő. A forradalmi háborúk szinte minden hadszínterén szolgált. A jakobinus diktatúra idején bebörtönözték, de végül szabadon engedték és rangját is visszakapta. 1795–1796-ban diplomáciai feladatokat látott el Svájcban. 1795-től hadosztálytábornokká léptették elő.

[10] *Cuccia, Philip*: Treason in the Army of Italy: The Proposed Trial of Foissac-Latour. *Donald D. Horward* (szerk.): Consortium on Revolutionary Europe 1750–1850. Selected Papers, 2002. Huntsville, Florida. 2002. L. a 6. lábjegyzetet.

[11] *Woykowitsch*, 20 o.

A birodalmak visszavágnak. A második koalíciós háború megindulása Itáliában

Az Európát 1792 óta dúló első koalíciós háború két főszereplője, a Habsburg Birodalom és Franciaország, Bonaparte tábornok itáliai sikere után, 1797. április 17-én Leobenben, majd október 17-én Campoformióban átmenetileg békét kötött. Ezek a békék Európa történetének fordulópontjai: az ancien régime régi elvei a háborúról és békéről végleg sutba kerültek. Az itáliai hegemónia, ami a XV. század vége óta a mindenkori francia politika egyik fő célkitűzése volt, megvalósulni látszott. Önállónak álcázott, valójában francia bábállamok sora létesült a félszigeten, területükön jelentős francia erőkkel. A császár kénytelen volt lemondani legértékesebb tartományáról, a Milánói Hercegségről az új „olasz" állam, a Ciszalpin Köztársaság javára. Kárpótlásul Ausztria megszállhatta Európa talán legrégibb államát, a Velencei Köztársaságot. Az erők finom egyensúlya, ami a XVIII. század békéinek legfontosabb elve volt, végképp felborult. A felek erőt gyűjtöttek és készültek az új háborúra, miközben Anglia és Franciaország zavartalanul háborúzott egymással tovább a Mediterráneumban és – Bonaparte egyiptomi expedíciója után – a Közel-Keleten. A franciák Afrikába menet megszállták Máltát és elűzték a johannita lovagokat, ami felbőszítette Pál orosz cárt, a rend patrónusát. A cár hamarosan szövetséget kötött a bécsi udvarral, és hetvenezres sereget ígért a franciák ellen, legjobb tábornoka Szuvorov vezetése alatt. Bécsben a tömeg megtámadta a francia konzulátust, a német birodalom területi kérdéseit rendezni hivatott rastatti kongresszuson pedig nem kevesebb történt, mint hogy székely huszárok lekaszabolták Párizs követeit. Még a hadiállapot hivatalos kihirdetése előtt, 1799. március 21-én, Jourdan tábornok átkelt a Rajnán és betört Svábföldre, ám nem cáfolt rá gúnynevére (katonái „Üllő"-nek) becézték, mivel mindenki állandóan megverte), Károly főherceg március 25-én Stockachnál súlyos vereséget mért rá. Svájcban viszont Masséna tábornok az Armée d'Helvétie élén szilárdan tartotta magát, így e fontos ország, amelynek hágói és átjárói összeköttetést biztosítottak Itália és Németország között, francia kézen maradt.

Pusztán a számokat tekintve, Itália volt a franciák háborús erőfeszítésének fő célpontja. A németországi (kb. 48 000 fő) és svájci (kb. 50 000 fő) csoportosítások erejével szemben Itáliában mintegy 117 000 francia és szövetséges katona gyülekezett. Ez a jelentős erő azonban pusztán papíron volt félelmetes, mert belőle Közép-Itáliában és Nápolyban mintegy 34 000 fő, alaposan elszigetelődve a lombardiai főerőktől, Macdonald tábornok parancsnoksága alatt megszálló erőt képezett. Az Adige folyó mentén a veterán Louis Schérer tábornok parancsnoksága alatt 83 000 katona gyülekezett, közülük 25 000 erődökben és városokban biztosította az egyre népszerűtlenebb francia uralmat Itáliában, másik 25 000 főnyi részüket pedig az olasz szövetséges (piemonti, ciszalpin, ligur stb.) államok állították ki.

Schérer, miután március 21-én átvette e hadsereg parancsnokságát, a Direktórium utasítását követve, még az oroszok beérkezése előtt megelőző csapást kívánt mérni az itáliai cs. kir. erőkre. Feladatát saját katonái is nehezítették: hadseregét az egykori rajnai és moselli seregekből állították össze, és beosztottjai jobban tisztelték egykori győzedelmes vezérüket Jean-Victor Moreau tábornokot – akkor hadosztályparancsnokként Schérer beosztottjaként szolgált – mint a közutálatnak örvendő főparancsnokot.[12]

[12] *Christopher Duffy*: Eagles over the Alps. Suvorov in Italy and Switzerland. Chicago 1999. 45. o. (a továbbiakban: *Duffy*). Schérer hadügyminiszterként (1797–1799) még a direktóriumi Franciaországban is páratlanul korruptnak bizonyult.

Kray Pál báró, táborszernagy
Stern jelzéssel, Hadtörténeti Múzeum, Lt. sz. 125.
(Szikits Péter felvétele)

Ami az ellenfelet illeti, a császári-királyi hadsereg is elég kedvezőtlen helyzetben nézett a háború elé: ha az Adige vonaláról egy francia offenzíva kiszorítja a cs. kir. csapatokat, a legközelebbi természetes védvonal csak több mint 100 km-re keletre, a Piave és a Tagliamento völgyében adódott volna számukra. A cs. kir. Udvari Haditanács ennek megfelelően jelentős erőket összpontosított az Adige (Etsch) keleti partján: a pastrengói és veronai megerődített hídfőkre, továbbá Bevilaquára és Polesinére támaszkodva több mint 50 000 főt vont össze, mintegy 15 000 pedig közeledett.[13] A császári hadvezetés ennek ellenére nem számított gyors francia támadásra. Ezt alátámasztja a fővezérváltás körüli huzavona, ami Orániai Frigyes táborszernagy 1799. január 6-án bekövetkezett halála után kialakult. A tragikusan fiatalon elhunyt herceg utóda a mindenható Thugut kancellár egyik kedvence, Melas Mihály lovassági tábornok lett, aki azonban annyira vonakodott átvenni megbízatását, hogy egészen április közepéig halasztgatta itáliai utazását. Melas „előőrseként" Chasteler márki, vezérőrnagy, az itáliai hadsereg újdonsült táborkari főnöke érkezett március 21-én a padovai főhadiszállásra, tarsolyában nagyra törő támadási tervekkel, amelyekből azonban nem valósulhatott meg semmi.[14]

Melas beérkezéséig az ideiglenes főparancsnokságot a rangidős tábornok, krajovai Kray Pál báró, altábornagy[15] töltötte be. Kray – bár nem sokkal korábban nyugdíjazást kérte – kénytelen volt elvállalni a megbízatást.[16]

A francia támadás kudarca. Csaták az Adige mentén

1799. március 24–25-én a francia csapatok átkeltek a Mincion. A Direktórium utasítására Schérer kénytelen volt egy hadosztályt Toszkánába küldeni, tovább gyöngítve ezzel rendelkezésre álló erőit. Mindazonáltal a franciák jelentős koncentrációt tudtak létre-

---

[13] *Stutterheim,* I./24–25. o.

[14] François Gabriel Joseph Marquis de Chasteler (1763–1825).

[15] Kray Pál 1735-ben született Késmárkon. A Kray család morva eredetű, tősgyökeres késmárki família, melyet 1662-ben nemesített meg Lipót császár. Bár nagyapját, Jakabot, a város bíráját Heister tábornagy 1709-ben Rákóczi-hűsége miatt lefejeztette, Pál apja kapitányként szolgált a császári hadseregben. Kray Pál 1753-ban kezdte katonai pályafutását a Haller- (később 31.) gyalogezredben. 1757-ben zászlósként áthelyezték a Pálffy- (később Preysach, majd 39.) gyalogezredhez, amely alakulatnál 21 évig, 1778-ig szolgált. Kray végigharcolta a hétéves háborút, amelynek során Draskovich tábornok segédtisztje lett és 1760-ban kitűnt Glatz ostrománál. Később, már a békeidőszakban, az egyik gránátos század parancsnoka az ezredénél. 1778-ban őrnagyként a 2. székely határőr gyalogezred állományába került. Az ezred parancsnokaként részt vett a Horia-Closca felkelés elfojtásában. A török háború alatt az 1. román határőr gyalogezred parancsnoka volt, melynek élén 1789-ben elfoglalta a havasalföldi Krajova városát. Tettéért megkapta a Katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjét (1789. december 21-én) és a „krajovai" nemesi előnevet. 1790-ben vezérőrnaggyá léptették elő, majd egészségi állapota miatt nyugdíjazták, de Clerfayt tábornagy kérésére visszatért a hadsereghez és a belgiumi hadszíntéren Clerfayt seregének élővédjét vezette. Számos sikert ért el a franciák ellen, majd az 1793-as orchies-i és marchiennes-i ütközetekben nyújtott teljesítményéért megkapta a Katonai Mária-Terézia Rend parancsnoki keresztjét (1794. július 7-én). 1795-ben altábornaggyá lépett elő. 1796–1797 folyamán a rajnai hadszíntéren Károly főherceg serege élővédjének parancsnoka volt. 1798 novemberében helyezték át Itáliába.

[16] Kray 1799. március 20-án Padovából a következőket írta Sándor öccsének: „Reményem a nyugalomra nem tartott sokáig (...) Thugut báró utasítására és Őfelsége határozott kívánságára el kell, hogy álljak méltatlan kívánságomtól és tovább kell szolgálnom (...). A Haditanács is ilyen értelmű határozatot hozott. Hogy tetszik neked Legkedvesebb Öcsém, ez a legújabb komédia, amiben részt kell, hogy vegyek? Közli: *H. Just*: Briefe des Feldzuegmeisters Paul Freiherrn Kray de Krajova et Topolya an seinen Bruder Alexander von Kray. *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs*. Dritte Folge. Bécs, 1904. VI. 248. o. (a továbbiakban: *Just*).

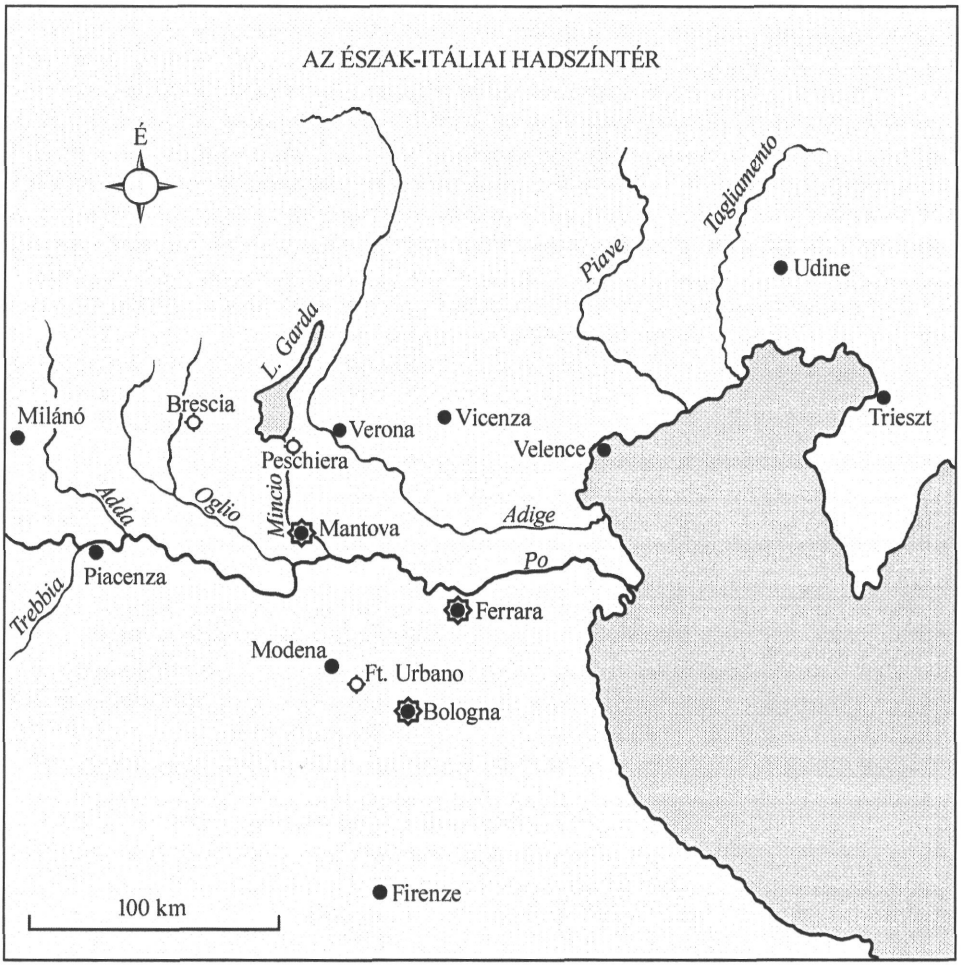
hozni északi szárnyukon. Ennek megfelelően Moreau tábornok három hadosztály élén kivetette a cs. kir. csapatokat a pastrengói megerődített táborból, és elvágta Krayt a tiroli utaktól. Schérer mindeközben, két hadosztály élén, Veronához igyekezett szegezni a cs. kir. főerőket. A déli, vagy jobbszárnyon a Montrichard-hadosztály feladata volt Frelich és Mercantin erőinek lekötése. Kray altábornagy felült az első francia hadicselnek, minden tartalékával Montrichard ellen fordult és mintegy 19 000 fő élén Mantova felé űzte vissza a franciákat. A Verona körüli fő csata egészen addig Schérer javára tombolt, amíg Kray észre nem vette, hogy a franciák fő erőfeszítéseiket az északi szektorban fejtik ki. Miután 8 000 főt az Adige középső szakaszán hagyott, Kray villámgyors menettel, ami Nagy Frigyesnek és Napóleonnak is dicsőségére vált volna, március 27-én reggelre 35 000 főt vont össze Verona körül és e manőverrel, bár Schérer még nem adta fel, megnyerte az első menetet. Mindkét oldalnak hatalmas veszteségei voltak: a cs. kir. erők a veronai-pastrengói ütközetek után 4 320 halottat és sebesültet, illetve 2 631 hadifoglyot voltak kénytelenek elkönyvelni. Ezután, mivel mindkét sereg erőt gyűjtött és készült az újabb harcra, március 29-ére fegyverszünetet hirdettek a holtak eltemetésére.

Schérer március 30-án kétségbeesett kísérletet tett arra, hogy a hadiszerencsét átbillentse a franciák javára. Jean Filibert Sérurier tábornok parancsnoksága alatt hatezer francia indított támadást Veronánál az Adigén átkelve, de az akció katasztrofális véget ért. A császári-királyi gránátosok elvágták a franciák visszavonulási útját és Sérurier minden harmadik embere odaveszett.

A döntő csatára, ami a már egy hete, széles arcvonalon dúló összecsapás-sorozatot hivatott eldönteni, április 5-én került sor. A beérkező erősítések révén Kray pótolni tudta veszteségeit, és mintegy 44 000 fővel nézhetett szembe a franciákkal. A magnanói csata – ott volt Schérer főtábora – néven elhíresült mészárlás Veronától délre, a villafrancai és a legnanói országutak között, délelőtt 10 óra körül kezdődött és egész nap tombolt. Délutánra a franciák majdnem Veronáig nyomták vissza Kray jobbszárnyát, de a centrumban és a balszárnyon, tartalékként bevetett, rettegett gránátosaiknak hála, a császáriak kerekedtek felül. Napóleon későbbi marsalljai közül Victor és Sérurier egyaránt tehetetlennek bizonyult Kray ellentámadásával szemben, és estére mintegy 6 000 fős veszteséget hátrahagyva, a franciák gyors visszavonulásba kezdtek, ami hamarosan pánikszerű meneküléssé vált. A nap végére Kray csapatai 2 400 hadifoglyot és 11 ágyút zsákmányoltak, de az igazán heves üldözés elmaradt. A franciák a Mincio mögé visszamenekülve, kis időt nyertek soraik rendezésére.

Christopher Duffy brit hadtörténész a következőképp méltatja Kray Pál érdemeit a Verona környéki csatákban: „a Biblia említi valahol azokat az embereket, akik vetnek, hogy mások arathassanak, és e mondás nagyon jól illik Krayra. Sikerét egyedül magára számítva kellett kivívnia. (...) felfogta a váratlan francia támadást és jóllehet csak egy átmeneti főparancsnok hatáskörével rendelkezett, megtörte az ellenség kohézióját és a hadjárat első hetének végére 10 ezer fős veszteséggel űzte vissza támadóját." Duffy kiemeli: Kray sikerei révén Szuvorov és Melas roppant kedvező helyzetből indulhatott neki Itália visszafoglalásának, hiszen: „...a háború olyan, mint az üzlet; az előbbiben az első csatát, míg az utóbbiban az első aranypénzt a legnehezebb megszerezni."[17]

[17] *Duffy*, 47. o.

Többen – köztük később Szuvorov is – Kray szemére vetették, hogy a magnanói csata után nem használta ki eléggé győzelmét, nem folytatott kíméletlen üldözést és nem indított rögtön ellentámadást. A kritikákban kétségkívül van igazság, de ne felejtsük el, hogy a nehézkes és erősen hierarchizált császári hadseregben az ideiglenesen parancsnokló Kray hatásköre nagyon korlátozott volt. Ennek ellenére a cs. kir. lovasság Klenau vezérőrnagy parancsnoksága alatt folytatott korlátozott üldözést, amelynek folyamán számos foglyot ejtett és jelentős mennyiségű hadianyagot zsákmányolt.[18]

[18]Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Alte Feldakten (a továbbiakban: KA AFA), Kray jelentése Tige grófnak a Haditanács elnökének. Feldzug in Italien, 1799-4-3. (1203. doboz).

Az orosz hadsereg beérkezése az itáliai hadszíntérre.
Mantova és Peschiera körülzárása

Alexander Vasziljevics Szuvorov-Rimnitzky herceg, tábornagy 20 000 orosz katonája élén április 14-én vonult be Veronába. Vukassovich József báró, altábornagy seregteste Tirolból (mintegy 9 000 fő) úton volt Szuvorov és Melas megerősítésére. Mindösszesen tehát a szövetségeseknek 71 000 fő állt rendelkezésére Itália – ahogy ők mondták – felszabadítására, igaz, ezen erők jó része a Garda-tó és az Adda folyó közötti tengelyen volt szétszórva. A harcias vérmérsékletű Szuvorov égett a vágytól, hogy minél hamarabb rávesse magát a franciákra. Utóbbiak helyzete egyenesen kétségbeejtő volt: Schérernek mintegy 7 500 fővel meg kellett erősítenie Mantova és Peschiera helyőrségét, így erői alig 25 000 főre olvadtak. Ráadásul Vukassovich erői miatt, melyek a balszárnyát fenyegették, Schérer kénytelen volt fokozatosan visszavonulni a Mincio vonaláról, előbb a Chiese, majd április 23. után az Oglio folyócska mögé. Ott sem volt azonban a franciáknak túl sok maradása: hamarosan egészen az Adda vonala mögé kellett visszahúzódniuk Milánó előterében. A szakadó esőben végrehajtott visszavonulás végképp felőrölte az egykor dicsőséges Armée d'Italie morálját.

Szuvorov tábornagy, az itáliai orosz és császári-királyi erők főparancsnoka, Melas lovassági tábornok, a cs. kir. erők parancsnoka, továbbá Chasteler márki, a szövetségesek táborkari főnöke a valeggiói táborban április 18-án megszemlélte a csapatokat. Másnap, április 19-én, a szövetségesek támadásba lendültek. St. Julien és Elsnitz vezérőrnagy a Mincio átlépése után mintegy 10 000 fővel hátramaradt Peschiera és Mantova megfigyelésére.[19]

Kray Pál táborszernagy feladata az elővéd vezetése volt. Nem volt számára szokatlan a feladat, hiszen a rajnai harcokban, még Károly főherceg alatt, rendszerint az ő csapatai haladtak a sereg élén. Ezúttal Pjotr Ivanovics Bagratyion herceg, tábornok orosz csapatai, illetve Ott Károly altábornagy huszárai és határőrei tartoztak a parancsnoksága alá. A borzalmas időjárási viszonyok – a tavaszi esőket követő feneketlen sár – a szövetségesek helyzetét sem könnyítették meg. A körülmények és Szuvorov felfokozott idegállapotban kiadott parancsai kezdetben káoszt és kapkodást szültek. Az orosz csapatok, használható térképek, helyismeret és képzett vezérkari tisztek nélkül, állandóan eltévedtek a csatornák, kertek, rizsföldek és tekervényes utcájú városkák itáliai labirintusában, a kényelmes, „gemütlich" tempóban vívott háborúhoz szokott császári-királyi tisztek és katonák pedig a szuvorovi menettempó miatt panaszkodtak állandóan.[20]

Bresciánál azonban, mihelyst az első puskalövés eldördült, mindenki megnyugodott. Kray 11 000 fős elővédje április 21-én rohammal foglalta el a megerősített város erődítményét, amit Bouzet őrnagy[21] zászlóalja védett. Bagratyion és Ott zászlóaljai koncentrált rohammal szorították ki a franciákat a városból annak romos citadellájába. Kray végül személyesen beszélte rá Bouzet-t a megadásra, miután a Nádasdy-gyalogezred magyar bakái, létrákkal a vállukon, felsorakoztak a kicsiny fellegvár megrohamozására. Kraynak parancsa volt rá, hogy Brescia védői számára, ha elzárkóznak a megadástól, nem szabad

[19] *Hüffer, Hermann*: Der Krieg des Jahres 1799 und die zweite Koalition. Gotha, 1904. I. k. 41–42. o. (a továbbiakban: *Hüffer*).

[20] *Duffy*, 58–59 o.;. *Stutterheim*, II./5–7. o.

[21] A korabeli francia elnevezés szerint Chef D'Escadron.

kegyelmet adni. Szuvorov maga magyarázta el a megdöbbent Chastelernek brutális intézkedése célját: „... ha a bresciai helyőrséget lemészároljuk, nem merik tovább védeni a többi jelentéktelen, kicsiny helységet és időt és vért takarítunk meg. Máskülönben az ellenség megpróbál kitartani mindenféle romos erődöcskében, amely nem csak nagy késedelmet okoz, de jelentős emberveszteséget is mindkét oldalon."[22]

A bresciai epizód után, aminek sikerét az orosz jelentések alaposan kisajátították maguknak, Szuvorov ismét kiadta a parancsot az előrenyomulásra. Kray erről a következőket írta Melasnak: „Chasteler vezérőrnagy levelet küldött nekem, amelyben azt írta, hogy a tábornagy [ti. Szuvorov] utasított, keressem meg az ellenséget és indítsak támadást ellene, minden erőmmel, amit csak össze tudok gyűjteni. Ez nem az a fajta parancs, amire az ember egy nagy hadvezértől számít. Ha az ellenséget előbb még meg is kell találni, akkor először is különítmények útján fel kell deríteni pontos helyzetét, és csak ezek után lehet terveket készíteni."[23] Kray hamarosan alaposan összeveszett Chasteler márkival, aki a cs. kir. parancsnokok szerint túlságosan is Szuvorov hatása alá került.

Mindenesetre a tábornagy megváltoztatta döntését és személyes megbeszélésük után, április 22-én, Kray Pál táborszernagyot a Mantova és Peschiera blokádjára, majd elfoglalására kikülönített hadtest parancsnokává nevezte ki. A hadtest egyelőre St. Julien és Elsnitz már említett csapataiból állt. Szuvorov Kray alá rendelte továbbá Klenau tábornok (mintegy 5 000 fős) hadosztályát, amely a Pó folyótól délre tevékenykedett.

Mantova és Peschiera mellett Kraynak el kellett foglalnia néhány kisebb jelentőségű helyet is a Pótól délre, így Fort Urbanót, Ferrarát és Ravennát, továbbá fedeznie kellett a folyó vonalát egy esetleges francia támadással szemben. E feladatok jelentős erőt igényeltek, ezért Szuvorov összesen 23 000 főt bocsátott Kray rendelkezésére, ami azonban, tekintve a mintegy 12 ezer fős mantovai védősereget, továbbá a kisebb helyek őrségét, még mindig elégtelen volt. Ráadásul Ott és Klenau tevékenysége a Pótól délre alig 11 000 ezer főre csökkentette a várharcokhoz rendelkezésre álló erőket.[24] Az első ostrom eseményeit felidézve Kray erői éppen hogy csak Mantova körülzárására és blokádjára voltak elegendőek.

Napóleon Bonaparte vetette papírra az alábbiakat, mikor Egyiptomban hírét vette a szövetségesek sikereinek Itáliában: „Okom van arra számítani, hogy Mantova kitart november végéig, én pedig remélem, hogy még október előtt hazaérkezem Európába."[25] Az elkövetkezendő események azonban rácáfoltak Franciaország jövendő császárának optimizmusára, bár a város bevétele nem kevés erőfeszítésre kényszerítette a szövetségeseket.

Kray tehát nagy feladat elé nézett, amihez szokott energikusságával azonnal hozzálátott. Először is Peschiera ostromát kellett megkezdenie. (A későbbiekben alaposan korszerűsített Peschiera a XIX. század közepére alkotó eleme lett Ausztria híres várnégyszögének, amely szinte áttörhetetlen falként védte Lombardia kulcsát, vagyis a Mincio vonalát, akkortájt azonban még elhanyagolt és kicsiny erődnek számított a Garda-tó és a

[22] *Duffy*, 58. o.

[23] KA AFA 1799-4-4. (1203. doboz). Kray levele Melasnak. Brescia, 1799. április 22.

[24] KA AFA 1799-4-15. (1203. doboz). Kray levele Melasnak, melyben értesíti az ostromsereg feladatairól. Valeggio, 1799. április 30.

[25] *Feleki László*: Napóleon. A csodálatos kaland. Budapest, 1976. I. k. 345. o.

Mincio találkozásánál.) A vár a folyó két partján magasodott, és inkább volt a reneszánsz építészet remeke, mint korszerű erősség.

Kray május 3-án vonta össze csapatait (elsősorban St. Julien vezérőrnagy erőit) és ostromtüzérségét Couteaux ezredes 1200–1500 fős védőserege ellen. Nem kisebb személyiségek kísérték figyelemmel Peschiera ostromát, mint Konstantin orosz nagyherceg, illetve kísérője Esterházy herceg. A notabilitások elégedettek lehettek a látottakkal: május 5-én elkezdődött az ágyúzás és a francia őrség már másnap bejelentette megadási szándékát. Kray hadviselési stílusa jelentősen különbözött Szuvorovétól: a fogságba esett franciák, miután esküt tettek, hogy fél évig nem harcolnak a szövetségesek ellen, felkoncolás helyett szabad elvonulást kaptak, és Brescián keresztül eltávozhattak a francia vonalak felé. Az ostromlók az erődből 100 löveget és 18 felfegyverzett hajót zsákmányoltak, amiket azonnal leúsztattak a Minción, hogy rendelkezésre állhassanak Mantova ostromához. Peschiera elfoglalásának másik hozadéka az volt, hogy az itáliai szövetséges seregek immáron zavartalanul használhatták a Tirolba vezető műutat utánpótlási célokra és csapatmozgásokra. Jelentésében Kray St. Julien tábornokot, Danno mérnökkari alezredest és Gillet tüzér őrnagyot dicsérte az ostrom alatt mutatott helytállásukért, illetve szakértelmükért.[26]

Kray Szuvorovnak írt, május 7-én, Castelnuovóban kelt levelében biztosította a főparancsnokot, hogy már másnap útnak indítja erőit Peschiera alól Mantovához: „... hogy minden szükséges előkészületet megtegyek az ostromhoz, illetve biztosíthassam a Pó vonalát, s ezáltal előrenyomuló hadseregünk ellátásáról gondoskodjam."[27] Kray mintegy 1500 fős helyőrséget hagyott Peschierában.

Foissac-Latour, miután egy szökevénytől értesült a cs. kir. megfigyelő-különítmény gyengüléséről, vagyis St. Julien csapatainak Peschiera ostromára történt elvonásáról, május 8-án kitörést intézett Elsnitz tábornok erői (mintegy 8 zászlóalj és egy huszárezred) ellen. A franciák Mantova minden kapuján egyszerre indították a támadást, amelynek főiránya a Pradella-kapu volt. Onnan Curtatonéig nyomultak előre, míg a lengyel légió, a Ceresa-kapuból kiindulva, a Pietolénál állomásozó cs. kir. zászlóaljat kísérelte meg lerohanni. Elsnitz csapatai azonban nem csak sikeresen visszaverték a támadást, de jelentős veszteséget okozottak a franciáknak. A 8. (Nauendorff, korábban Wurmser) huszárezredből Foky főhadnagy szakaszával megtámadott egy ellenséges gránátos zászlóaljat. A huszárok sok franciát levágtak, többet a vizesárokba szorítottak és mintegy 20 foglyot ejtettek, köztük Monet tábornok segédtisztjét és titkárát is. Kray jelentésében a franciák veszteségét 350 halottra és sebesültre tette, saját vesztesége 39 halottra, 149 sebesültre és 88 fogolyra rúgott.

Kray másnap, udvarias hangú levél és a peschierai kapitulációs okmány kíséretében, visszaküldte Foissac-Latour-nak Monnet tábornok titkárát. A levélben felhívta Mantova parancsnokának figyelmét arra, hogy a távoli ágyúszó nem egy felmentő sereg közeledtét jelzi, hanem az Adda partján fekvő Pizzighettone ostromát (az erődöt május 11-én vették be Kaim és Hohenzollern tábornokok csapatai).[28] Később fogolycserére is sor ke-

[26] KA AFA 1799-5-3. (1203. doboz). Kray jelentése Tigének, Castelnuovo, május 6.

[27] KA AFA 1799-5-4. (1203. doboz).

[28] KA AFA 1799-5-5. (1203. doboz). Kray jelentése Tigének. Roverbello, 1799. május 9.

rült a szemben álló felek között, de Foissac-Latour nem járt túl jól: Kray gondosan ügyelt arra, hogy az átadott foglyok között csak olaszok és svájciak legyenek. Pizzighettone ostroma mindazonáltal okozott némi fennakadást is: a mantovai körülzáró erőknek át kellett adniuk négy 12 fontos, nyolc 18 fontos, két-két 30 és 10 fontos löveget, és mozsarat, mintegy 300 töltéssel, mivel azonban az ostrom a vártnál korábban lezárult, az említett tüzérségi eszközök hamarosan visszakerültek a roverbellói táborba parancsnokukkal, Gillet őrnaggyal együtt.[29]

Mantova városának kormányzója mindeközben megtette az általa szükségesnek vélt lépéseket az erőd védelmére. A helyőrséget Foissac-Latour négy részre osztotta: személyes parancsnoksága alatt 7 600 fő biztosította magát a várost, illetve szolgált tartalékul. Monnet dandártábornok 1000 fő élén a Citadellát tartotta megszállva, Meyer dandártábornok a San Giorgo elővárosban 1400 főt összpontosított. Wielkorski dandártábornok 1300 ciszalpin katonájával a Migliaretto-védművet tartotta, míg Balleydier ezredes[30] 500 fővel a Pradella-kaput védte.[31]

Április 24-én falragaszok tudatták a város civil lakóival, hogy halálbüntetés terhe mellett be kell szolgáltatniuk lőfegyvereiket. Másnap a kormányzó nekilátott a védelem anyagi eszközeinek előteremtéséhez. Foissac-Latour mindezt oly lelkesedéssel tette, akár egy hivatásos adószedő, és elmondhatjuk, hogy egész mantovai tényked ése nagyrészt a pénz körül forgott. Első lépésben megfenyegette a bármilyen adóhátralékkal rendelkező polgárokat, hogy 10 napon belül kötelesek tartozásukat rendezni. Ugyanaznap a helyi adót 10 százalékról 20-ra emelte. Május 4-én kiáltványban biztosította Mantova polgárait a teljes vallás- és lelkiismereti szabadságról, de ugyanekkor hatalmas összegű egyszeri adót vetett ki a vallási pénzalapokra, templomokra és a népes zsidó közösség zsinagógáira. Különadó sújtotta a gazdagokat és a zsidókat (!) személy szerint is. Hamarosan újabb sarcot talált ki, amit minden polgárnak záros határidőn belül be kellett fizetnie a „Mantova Védelmi Alapba." Az elégedetlenség és a zúgolódás persze hamarosan lábra kapott a városban. A lakosság megfélemlítésére Foissac-Latour május 8-án éjjel letartóztatta Mantova 14 tekintélyes – a franciákhoz egyébként lojális – polgárát, illetve tisztviselőjét, és láncra verve a Pradella-kapu melletti bástyába vitette őket, ahol később az ostrom során majdnem ottvesztek. Tényked ését mindezek után azzal tetőzte be, hogy beolvasztatta a város védőszentje, Szent Anzelm ezüstszobrát, mivel saját pénzt kívánt veretni az ostrom kiadásainak fedezésére. Ez az intézkedés annál is inkább felháborította a városiakat, mivel a szobrot 1797-ben már egyszer drága pénzen kiváltották a franciáktól.[32] Ezután nemigen akadt gyűlöltebb személy Mantovában Foissac-Latournál. A város lakói a körülzárás és az ostrom alatt, ahol csak tudtak, ártottak a franciáknak, és segítették az ostromlókat, így például a falakról fényjelekkel tájékoztatták őket a védők mozgásáról.[33]

Mantova kormányzója azonban nem csak a városiakat sanyargatta, hanem saját katonáit is. Néhány nappal a letartóztatások után parancsot adott a katonák zsoldjának egy-

[29] KA AFA 1799-5-5. (1203. doboz), illetve KA AFA 1799-5-7. (1203. doboz). Kray jelentése Tigének. Roverbello, 1799. május 11.

[30] A korabeli francia katonai nomenklatúrában: *Chef d'Brigade.*

[31] *Jomini, Antoine Henry:* Histoire critique et militaire des Guerres de la Révolution. Párizs, 1820. XII. k. 35 o. (a továbbiakban: *Jomini*).

[32] *Cuccia*-kézirat.

[33] *Duffy*, 123. o.

harmadra csökkentésére. Foissac-Latour később bizalmasan az ígérte embereinek, hogy az így megtakarított pénzt, amint csak lehet, befekteti (!) számukra, ezért mindenki megnyugodhat, jól jön még a civil életben az a néhány frank, amit, természetesen kamatostul, visszafizet majd. Ezek után nem csoda, hogy a kormányzó ellen később felhozott vádakban a sikkasztás előkelő helyen szerepelt.[34]

De térjünk vissza a szövetségesekre! A fősereg gyors előrenyomulása és sikerei meglehetősen háttérbe szorították a Mantova környéki eseményeket. A franciák sikertelenül próbálták megakadályozni átkelésüket az Addán, ráadásul Sérurier tábornok 3000 fős hadosztályával fogságba esett, és a szövetséges csapatok április 29-én bevonultak Milánóba, ahol azonban a város citadellájában 2500 fős francia helyőrség védekezett.[35] Milánó május 21-én kezdődött ostroma újabb jelentős forrásokat vont el a mantovai ostromseregtől. Kray a Haditanácsnak írt május 17-i levelében már konkrét terveket említett Mantova ostromával kapcsolatban – ezekről majd később ejtünk szót –, viszont panaszkodott amiatt, hogy a tervek megvalósításába nem tud belefogni, mivel ostromtüzérségének jelentős részét átvezényelték Milánó ostromához. Ezért, időrabló módon, Legnanoból, Veronából és Peschierából kénytelen lövegeket hozatni, ami azt jelenti, hogy 10 napnál előbb az ostromműveletek semmiképpen sem kezdődhetnek meg.[36]

Kray erőfeszítései, hogy 1–2 héten belül mégis megkezdhesse az ostromot, hamarosan hiábavalónak bizonyultak. A lombardiai hadszíntéren új ellenség tűnt fel: Jacques-Etienne Macdonald tábornok dél-itáliai hadserege, mely addig Nápolyt és Rómát tartotta megszállás alatt. Szuvorov 1799. május 22-i parancsában utasította a mantovai ostromsereget a műveletek beszüntetésére, és az erők egy részének haladéktalan átcsoportosítására a Pó vonalára. Az értékes tüzérségi felszerelést Villafrancára kellett telepíteni. Továbbá, a parancs értelmében, a Mantova alatt maradó erők parancsnoka Elsnitz tábornok lett, míg Kraynak öt zászlóalj, négy század vadász és négy svadron Nauendorff-huszár élén San Nicoloba kellett vonulnia, hidat vernie a Pón, hogy megkísérelhesse a csatlakozást a Fornovónál állomásozó Ott-féle önálló hadosztályhoz.[37] Ez utóbbira végül soha nem került sor, Kray és erői maradtak a Pó északi partján.

Bár Mantova még jóformán meg sem kezdett ostroma félbeszakadt, a Kray parancsnoksága alá tartozó erők elértek kisebb sikereket: május 24-én Klenau tábornok rövid ostrom után elfoglalta Ferrara erődjét, Grill alezredes különítménye pedig két nappal később rajtaütéssel bevette Ravenna városát.

Macdonald ellen

A dél-itáliai francia erők, amelyek április 14-én kaptak direktóriumi parancsot a Schérerhez való csatlakozásra, május 16-án érték el Rómát, majd 26-án Firenzét. Macdonald ezután négy menetoszlopra osztotta fel mintegy 25 000 fős hadseregét. Előrenyomulásának célja a Pó vonala volt, a folyót Piacenzánál kívánta megközelíteni. Mivel

[34] *Cuccia*-kézirat.

[35] *Duffy*, 119. o.

[36] KA AFA 1799-5-12. (1203. doboz). Kray jelentése Tigének. Roverbello, 1799. május 17.

[37] KA AFA 1799-5-16. (1203. doboz). Kray jelentése Tigének. Roverbello, 1799. május 23.

mindeközben a francia főerők, immáron Moreau parancsnoksága alatt,[38] Genova környékére szorultak vissza, Macdonald tudta, hogy sok segítségre nem számíthat tőlük. Mindenesetre a szövetségesek sem voltak rózsás helyzetben. Szuvorov és Melas Torinóig nyomult előre, Kray ostromserege viszont tőlük 200 kilométerre nyugatra, Mantova alatt várakozott. A Pótól délre három izolált különítmény állomásozott: Klenau tábornok Bolognánál, Hohenzollern gróf, vezérőrnagy Modenánál,[39] Ott altábornagy pedig Fornovónál.

Macdonald Hohenzollernre akarta mérni az első csapást. Június 12-én két hadosztállyal megtámadta a 4 800 fős cs. kir. különítményt. Az egyenlőtlen küzdelemben a gróf erői teljesen odavesztek volna, ha Klenau meg nem sejti az ellenség szándékát és nem fedezi Hohenzollern visszavonulását. A cs. kir. erők így is majdnem kétezer főt vesztettek a véres modenai utcai harcokban. Kray mindenesetre Hohenzollern vereségének hatására felszedette a Pó hídját San Nicolonál és erői nagy részét átcsoportosította a folyam megfigyelésére. Mantova alatt Elsnitz néhány zászlóalján kívül jelentős számú felfegyverzett milicista maradt, akik Kray felhívására csatlakoztak az ostromsereghez. Lombardia lakóinak zöme a fosztogatások, majd az adók és a kíméletlen sorozás hatására egyértelműen a szövetségesek mellé állt. Kray júniusi jelentései Mantova védőinek tevékenységét teljesen passzívnak ítélték, így az erőd körülzárása az alacsony harcértékű felfegyverzett parasztokkal is megoldható volt.[40]

Macdonald mindenesetre a modenai ütközet után habozott. Egyfelől, helyzetéből fakadóan, logikus célnak tűnt Mantova felmentése, másrészt, ha Moreau-val sikerül összehangolni támadását, együtt akár a szövetséges főseregetet is megsemmisíthetik. Macdonald ez utóbbit választotta. A franciák június 13-án, miután alaposan kifosztották Modenát, Piacenza városa felé, nyugati irányba nyomultak – Kray és a mantovai ostromsereg nagy szerencséjére.

Szuvorov Alessandria alatt értesült Hohenzollern vereségéről, és azonnal parancsot küldött Ott altábornagynak, hogy a fősereg megérkezésig, a Tidone folyócska vonalán tartóztassa fel Macdonaldot.[41]

Június 17-én a franciák megtámadták Ott állásait a Tidone mentén. A császáriak (soraikban a Nádasdy-ezred két zászlóaljával) lépésről-lépésre, halogató harcot folytatva vonultak vissza egészen a Trebbia folyó vonaláig. Szuvorov és Chasteler, bámulatos menetteljesítményre sarkallva a szövetséges csapatokat, másnap, 18-án érkezett Piacenza térségébe és felvette Ott visszavonuló, megtépázott erőit.

Június 18-án délután a szövetségesek három oszlopban megtámadták a Trebbián átkelő francia erőket. Véres csata kezdődött, amely két napig tombolt. A szövetségeseknek sikerült mintegy 30 000 főt összpontosítaniuk Macdonald ellen, míg a franciák túlságosan széthúzták hasonló nagyságú erőiket egy 14 kilométer hosszú arcvonalon. Ennek ellenére a francia előrenyomulás június 19-én délelőtt elért bizonyos sikereket, de délután-

[38] Schérert még április végén leváltotta a Direktórium, és az itáliai francia erőket Moreau alá rendelte.

[39] Ezt a seregtestet Szuvorov Milánó bevétele után Kray parancsnoksága alá rendelte. Ezzel a Kray-hadtest ereje május 31-re 40 zászlóaljra, 10 könnyű századra és 14 lovasszázadra nőtt. L. Chasteler vázlatos hadrendjét az itáliai szövetséges erőkről: KA AFA 1799-6-7b. (1203. doboz). Hohenzollern azonban kénytelen volt azonnal Macdonald ellen vonulni.

[40] *Duffy*, 89–90. o.; és KA AFA 1799-6-12. (1203. doboz). Kray jelentése Tigének. Castelluchio, 1799. június 15.

[41] *Duffy*, 90–92. o.

ra a szövetségesek felülkerekedtek.[42] A csatában fontos szerep jutott annak a Kinsky ezredes parancsnoksága alatt álló nehéz ütegnek, amelyet a mantovai ostromtüzérségtől különítettek ki és öt század gyalogság, illetve felfegyverezett parasztok oltalma alatt szállítottak a harctérre. Az üteg a Pó túloldaláról tartotta tűz alatt a francia jobbszárnyat.

Macdonald, miután borzalmas veszteségeket szenvedett, este 10-kor kiadta a visszavonulási parancsot. Seregével végül kalandos úton átvágta magát az Appenineken, és Pistoia városa körül gyülekeztette erőit, majd július elején elérte a ligur tengerpartot és csatlakozott Moreau csapataihoz.[43]

A trebbiai csata után Macdonaldtól immáron nem kellett tartaniuk a szövetségeseknek. Szuvorov és a bécsi Haditanács között azonban markáns véleménykülönbség kezdett kibontakozni a további hadicélokat illetően. Szuvorov késlekedés nélkül, minden rendelkezésre álló erővel offenzívát kívánt indítani az utolsó itáliai francia támpont, vagyis Genova és a ligur tengerpart ellen, mielőtt Macdonaldnak sikerülne egyesülni Moreau-val. Szuvorov véleményét osztotta a szövetségesek táborkari főnöke, Chasteler márki is, aki azonnal el is készítette a szükséges haditerveket. Bécs, vagyis Thugut kancellár és a Haditanács azonban arra utasította Szuvorovot, hogy először minden erővel a két, még ostromlott, illetve körülzárt erődöt, Alessandriát, de mindenekelőtt Mantovát kell bevennie.

A császári hadvezetés döntését valószínűleg egyaránt motiválták racionális és érzelmi okok: Mantova birtokában, egy esetleges balsiker után, a szövetségesek megvethetik lábukat a Mincio vonalán, ám amíg a franciák ellenőrzik azt, ez a természetes támpont nem jöhet szóba.[44] Az érzelmi/politikai motivációk azonban ennél is erősebbek voltak: az erőd felmentése érdekében 1796–1797-ben négy császári hadsereg morzsolódott fel, vagyis Bécs óriási anyagi és emberáldozatot hozott, minden eredmény nélkül. Az addigi sikerek koronáját Mantova elfoglalása jelentette volna, amely valószínűleg visszaállíthatta volna Európa előtt a megtépázott birodalmi katonai presztizst. Ennek megfelelően Ferenc császár július 10-én kelt levelében egyenesen megtiltotta Szuvorovnak, hogy Mantova, Alessandria, és a torinói citadella elfoglalásáig jelentősebb hadmozdulatra használja erőit.[45]

Az ostrom

Amint láthattuk, Kray hadteste – a szükséges erőforrások hiányában – nem foghatott komolyabb ostromműveletekbe Mantova ellen.[46] Mindenesetre Kray táborszernagy nem vesztegette az időt a szövetségesek számára vészterhes június hónap folyamán.

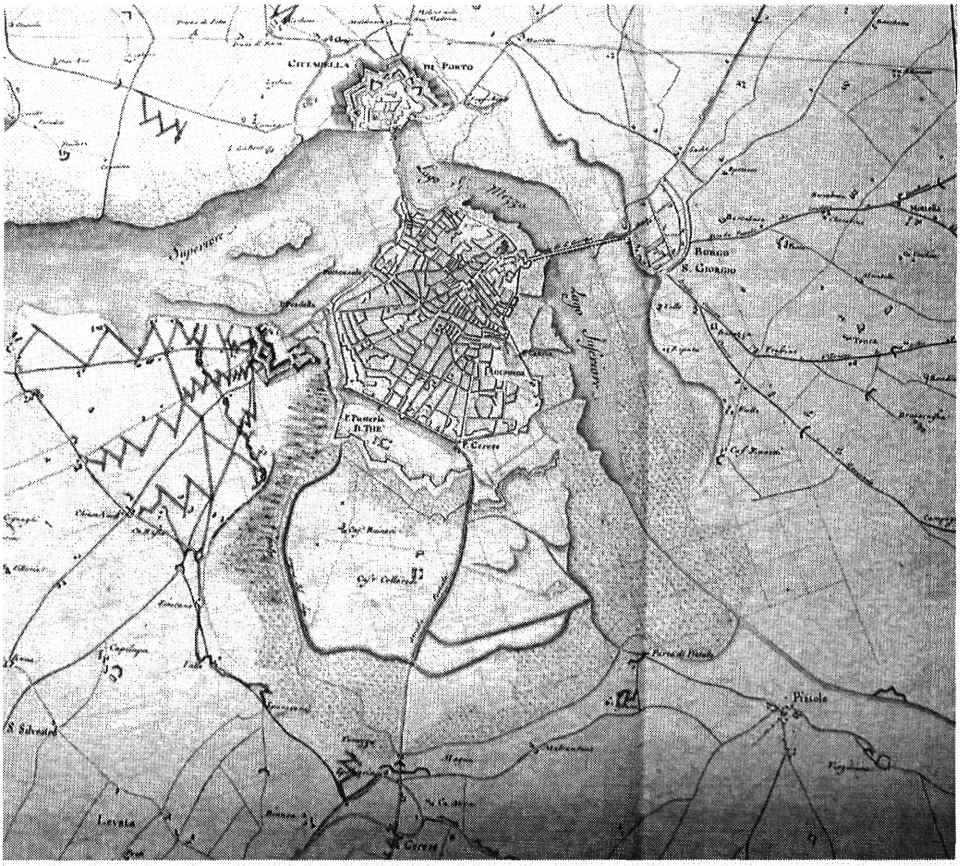
[42] *Stutterheim*, II./9–35. o.

[43] *Duffy*, 108–109. o.

[44] *Stutterheim*, III./31. o. Stutterheim ezredes az osztrák hivatalos katonai szakfolyóiratban, az események után 13 évvel íródott tanulmányában természetesen a katonai okokat hangsúlyozta.

[45] *Duffy*, 114. o.

[46] A korabeli elvek alapján egy jól kiépített erőd ostromához élőerőben és tüzérségben a védőkéhez képest legalább háromszoros erőfölényre volt szükség. Ennél csekélyebb erőkkel a támadók csak megfigyelésre, ill. zárolásra vállalkozhattak. Egy „tankönyvszerű" ostrom menetét az alábbiakban foglalhatjuk össze: Amikor már rendelkezésre álltak a szükséges erőforrások, az ostromlóknak ki kellett választaniuk a megfelelő falszakaszt, vagyis a védelem leggyengébb láncszemét. Ezután ki kellett jelölni, majd kiépíteni a különböző feladatú ütegek

Áttekintő térképlap Mantova második ostromáról.
ÖStA Kriegsarchiv, Kartensammlung, Nr. 932.

Mivel a május 7-i kitöréssel a védők megmutatták harci kedvüket, az ostromlók sáncrendszer építésébe fogtak az erőddel szemben. Május folyamán mintegy 16 sánc készült el, amely felölelte a teljes északi szektort (a Citadellával és San Giorgio-lunette-el[47] szemben) és egészen a Mincio bal partjáig terjedt. A déli-délnyugati szektorban Porto di

állásait. Az ütegek éjjel-nappal tűz alatt tartották a falakat, illetve az erőd belső részét is bombázták. A korábban kijelölt falszakasszal szemben elkezdték ásni az első párhuzamot, melyekben a gyalogság fedett állásban közelíthette meg a falakat, majd elkészítették a többi párhuzamot is. Ezeket általában két, cikcakkos árok kötötte össze. A párhuzamokban több új üteget is felállítottak. Miután már elég közel jutottak a pusztítandó falszakaszhoz, megkezdte működését a réstörő üteg. A védők esetleges kitöréseinek elhárítására mindeközben tábori lövegekből szintén ütegállásokat kellett kialakítani. Ha a réstörő üteg – melyet ún. leszerelő ütegeknek kellett fedezniük – már elég nagy pusztítást okozott a falakban, sor kerülhetett a rohamra. A védők azonban gyakran nem várták be a rohamot, mivel a védművek pusztulása láttán, illetve a lövetés és bombázás okozta veszteségek hatására általában hamarabb a megadás mellett döntöttek. (L. *Csikány Tamás:* Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban. Budapest, 2000. 139–140. o., ill. *Ortenburg, Georg*: Waffen der Revolutionskriege. (1792–1848) Bonn, 1988. 215–223. o.

[47] A lunette két, egymással szöget bezáró és érintkező sánc, mely így két arcvonalat képez.

Pierolo falucskától kiindulva, a Pajolo-csatornával párhuzamosan, Ceresán át, zárt sáncrendszer épült ki Casine Vale, Chiesa Nuova és Polezina támpontokkal. Emellett Kray gyalogsága és tüzérsége (44 tábori löveg) számára további négy tartaléksáncot létesített. A sáncásásban valószínűleg a milíciának és a környék lakosságának jutott főszerep. A milánói citadella elfoglalása után beérkező ostromtüzérséget és lőszerraktárt és az ún. laboratóriumot Kray Madonna della Graziánál összpontosította, ám Macdonald támadása következtében kénytelen volt a biztonságosabb Villafrancára telepíteni azokat.[48]

A konkrét ostromműveletek megkezdése után, július elején, Kray új tábor építését rendelte el, amely a tervezett rohammal szemben, Certosára, Madonna del Vittoriára és Capilupára támaszkodott. A tábor előtt cirkumvallációs sáncot létesített, továbbá állandó, megerősített őrhelyek biztosították a fősereget egy esetleges kitörés ellen. Kray ezeket az őrhelyeket könnyűcsapatokkal biztosította, amelyek a D'Aspre-vadászokból, tiroli lövészekből, az Am Ende könnyűzászlóaljból és a szluini határőr zászlóaljból kerültek ki. A tábortól délre elkészült a kontravallációs vonal is, amely San Angeli, Ballazina, Doso del Corso, Chiesa Nuova és Cassa Rossa falvak magasságában húzódott.[49]

A trebbiai csata után Szuvorov július 1-i, Alessandria alatt kelt parancsa[50] már egyértelműen az ostrom megkezdésére és mihamarabbi sikeres befejezésére szólította fel Kray táborszernagyot, akinek helyzete azonban nem volt könnyű: ugyancsak július 1-én, Melasnak írott jelentésében, felhívta főparancsnoka figyelmét arra, hogy mérnökkari tisztjeit Alessandria ostromához, illetve más feladatokra vezényelték, és Mantova ostroma egyébként is meglehetősen háttérbe szorult a hadászatilag kevésbé fontos Alessandriáéhoz képest. Azokban a napokban jelentkezett újra Kraynál bizonyos Antonio Carlo Giovelli,[51] akit nem sokkal a trebbiai csata után fogtak el az ostromlók, cipőtalpában Macdonald levelével Foissac-Latournak. Az olaszt Kray akkor továbbengedte a városba, mivel a levél meglehetősen elavult információkat tartalmazott. Július 1. körül Giovelli letette Foissac-Latour válaszát Kray íróasztalára, amelyben a kormányzó meglehetősen optimista hangon számolt be a francia hadvezetésnek a város helyzetéről. A válaszból viszont végre kirajzolódott az ostromlottak pontos ereje (mintegy 12 ezer fő), és a kormányzó állítása szerinti magas morálja és jó hangulata. Kray terveit ezek az információk alaposan felforgatták: „...mivel a garnizon erősebb, mint ahogy azt eddig sejtettük, rákényszerültem, hogy minden oldalról színlelt támadásokat és lövetést hajtsak végre, hogy a helyőrséget minden oldalról foglalkoztassam. Ehhez a jelenleginél több ember és főleg több mérnök szükséges." A körülzáró sereg létszáma valóban nem volt jelentős. Jelentésében Kray 14 820 fős ütközetlétszámot említett, amely alaposan elmaradt a korszak elvei szerint szükséges, az ostromlottak erejéhez képest legalább háromszoros túlerőnek.[52]

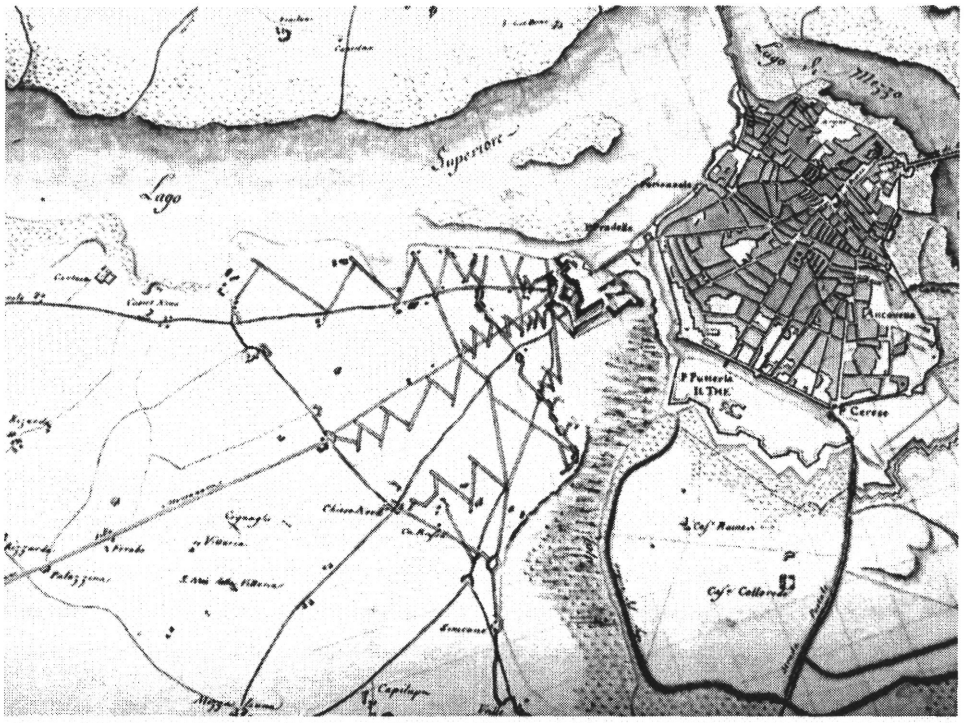
[48] *Stutterheim*, III./30–31. o.

[49] „Journal der Belagerung der Stadt und Festung Mantua" KA AFA 1799-8-3a. (1268. doboz). Melléklet Kray 1799. augusztus 4-én, Mantovában kelt jelentéséhez (a továbbiakban: Journal).

[50] KA AFA 1799-7-9. (1203. doboz). Szuvorov ebben azt írja: „Siessen Excellenciás Uram Mantova elfoglalásával (...), mivel az ellenség jelenlegi gyengesége és zavarodottsága szükségessé teszi a további hadműveletek mihamarabbi megkezdését."

[51] Bár Kray elengedte Giovellit, később, egy július 17-i jelentésben (KA AFA 1799-7-52e., 1203. doboz) felhívta Melas figyelmét arra, hogy a férfi nyilvánvalóan kettős ügynök, valószínűleg Berthier tábornok itáliai kémhálózatának feje. Giovelli – jelentette ekkor Kray – megígérte, hogy néhány hét múlva még hasznosabb értesülésekkel tér vissza.

[52] KA AFA 1799-7-27. (1203. doboz). Kray jelentése Tigének. Castelluchio, 1799. július 1. Idézi Szuvorov július 1-i parancsát az ostrom megkezdésére.

Párhuzamok a Pradella-kapu előtt.
ÖStA Kriegsarchiv, Kartensammlung, Nr. 932.

A helyzet azonban hamarosan megváltozott. Bécs határozott utasítására Szuvorov jelentősen megerősítette Kray csapatait. Az éppen Macdonaldot üldöző Ott altábornagy erőitől 9 zászlóaljat (a Nádasdy-, Mittrowsky- és Reisky-ezredek zászlóaljait) és jelentős mennyiségű tüzérséget vont el, továbbá egy orosz tüzérkontingenst is Mantova alá vezényelt. Rechbinder tábornok cári csapatai ugyanakkor Ott seregtestét egészítették ki, hogy az ostromot a Pó déli partján fedezze.

1799. július 5. és 10. között összegyűltek az ostromhoz szükséges erők a castelluchiói táborban. Kray táborszernagy seregteste akkora 39 zászlóaljat, 4 gránátos századot, 9 könnyű századot és 6 lovassvadront számlált. A korabeli hadrendekben különleges csapatként[53] nyilvántartott tüzérek, a törzskar, mérnökök, aknászok, árkászok és utászok is jelentős számban, mintegy 2000 fővel voltak jelen, közöttük 281 orosz tüzér is szolgált.[54] Danno mérnökkari alezredes július 14-i kimutatása szerint az itáliai császári seregben szolgáló 36 mérnökkari tisztből 22 Mantova ostrománál szolgált.[55] Az ostromló hadtest főparancsnoka Kray Pál táborszernagy, táborkari főnöke a pesti születésű Zách Antal ve-

[53] Extra Corps.

[54] Journal, 3. o.

[55] KA AFA 1799-7-52d. (1268. doboz). Dano alezredes jelentése a Mérnökkari Igazgatóságnak.

zérőrnagy,[56] a tüzérség parancsnoka Anton Reisner ezredes, míg a mérnökkari főnök Joseph Danno alezredes lett. Később, Kray többszöri sürgetésére, Alessandria alól átvezényelték az ostromhoz Franz Orlandini mérnökkari alezredest, aki egykoron maga is fogságba esett Mantova elesténél. Orlandini az ostrom későbbi fázisában át is vette a futóárkok ásásának irányítását.

Az ostromtervek már két hónapja készen álltak. Reisner alezredes és a többi mérnök- illetve tüzértiszt egybehangzó véleménye alapján Kray terveiben az erőd déli és nyugati szektorának támadása szerepelt, ahol a tavak és elárasztások szélessége nem volt olyan jelentős, illetve a külső erődítések is azokon a részeken voltak gyengébbek. A déli és a nyugati szektoron belül a Pradella-szarvmű tűnt különösen sebezhetőnek. Ez a kicsiny erődítés a Pradella-kapuval szemben, a Pajolo-csatorna és a Felső-tó közötti töltésutat ellenőrizte. Fontossága ellenére falai elhanyagolt állapotban voltak. Ha azt a létesítményt az ostromló birtokba veszi, kiszáríthatja a Pajolo-kiöntést, ezáltal megfoszthatja a védőket Mantova legerősebb védművétől, a víztől.

A szarvműtől délnyugatra található Pradella-ravelin[57] és az Alexis-bástya közötti falszakasz, ún. courtine[58] állapota szintén nem volt kifogástalan. Ezt a 350 ölnyi[59] szakaszt a védők két hosszú földhányással próbálták megerősíteni. A franciák helyzetét nehezítette, hogy a ravelin és a bástya egyaránt magasan a horizont fölé nyúlt, ami megkönnyítette az ostromütegek dolgát. Ráadásul a ravelin fala ugyancsak erősen leromlott állapotban volt és egyik oldalán jókora nyílás tátongott.

Kray és a műszaki tisztek tervei szerint az első párhuzam a belfiorei magaslatnál indul és balra a Felső-tóig, jobbra a Pajolo-mocsárig terjed. Mindenekelőtt azonban az ostromlóknak el kellett űzniük a franciákat a Pajolo-csatorna gátjáról, ahova Foissac-Latour egy teljes üteget telepített, több ütegállás elkészítése pedig folyamatban volt. A gátról a franciák tűz alatt tudták tartani a tervezett futóárkok környékét, és meghiúsíthatták a Pradella-szektor elleni ostromműveleteket. Ezért Kray mindenekelőtt az említett gát elfoglalását, vagy legalábbis az ott található üteg elhallgattatását tervezte. Az ellenség a gáton található ütegen kívül jelentős egyéb – igaz, rögtönözött – védművel is rendelkezett a déli szektorban. A Pajolo-csatorna és a borgo fortei műút találkozásánál található Thorazzo-toronyba (más néven Ceresa-torony) tüzérséget telepítettek, előterét paliszádolt[60] sáncokkal erődítették meg, ezzel mintegy másfél kilométerre előretolták Mantova déli védvonalát. A governolói út és a csatorna találkozását ugyancsak megerősítették a franciák. A gát ottani szakaszára tüzérséget telepítettek, amellyel tűz alatt tarthatták a Pajolo összes átkelőjét. Ezeket az előretolt védműveket Bonaparte és Chasseloup még 1797–1798 folyamán építtette.

---

[56] KA AFA 1799-7-20. (1268. doboz). Záchnak hamarosan, Melas utasítására, át kellett vennie a fősereg vezérkari főnökségét, mivel Chasteler márki július 17-én Alessandria ostrománál súlyosan megsebesült. Kray július 23-i jelentésében von Skal ezredes, Peschiera parancsnoka áthelyezését kérte Zách helyére Melastól. Skal néhány napon belül el is foglalta új beosztását.

[57] A fő védelmi vonalon túlra helyezett előretolt védmű, melyet elölről két, egymással hegyesszögben találkozó fal vagy sánc, hátulról a fő védelmi vonal sáncárka határolt. Feladata elsősorban a védendő bástya támadásának akadályozása volt.

[58] Összekötő sánc, vagy falszakasz két bástya között.

[59] 1 bécsi öl = 1, 8965 méter.

[60] Paliszádolt, avagy palánkokkal ellátott.

Korabeli térkép a párhuzamokról és az ostromütegekről a Pradella-kapu előtt. ÖStA Kriegsarchiv, Kartensammlung, Nr. 929.

Július 5-én, további erősítésként, beérkezett a Thurn-gyalogezred két zászlóalja is Pármából. Kraynak ezekben a napokban azonban nemcsak az egyébként rendkívül passzív ostromlottak okoztak gondot, hanem a frissen kinevezett, polgári elöljárók hanyagsága is. A munkálatokhoz szükséges vízi és szárazföldi szállító eszközök beszerzésének, illetve a civil munkások összegyűjtésének feladatát az ezzel megbízott tisztviselő, Venturini tanácsos és társai nem, illetve hanyag módon végezték el. Kray ezért – ahogy az ostromnapló fogalmaz – Venturinit elrettentő példaként letartóztatta és Peschierából őrizet alatt, vasra verve, a castelluchiói táborba vitette.[61]

1799. július 5-én éjszaka a császári-királyi erők hozzáfogtak az első közvetlen ostromművelethez. A Pajolo gátján található francia ütegek oldalában, Signonénál és Vallénál két üteg létesítésébe kezdtek. A védők másnap reggel vették észre az építkezést és azonnal heves tüzet zúdítottak rájuk két ágyúból, amelyeket sietve hoztak ki a városból és állítottak fel a gáton. Az ágyútűz három munkást megölt, ötöt megsebesített, ennek ellenére nem hátráltatta jelentősen a munkálatokat, amelyek a július 6-ról 7-re virradó éjszakán is zajlottak. Ugyanaznap, hogy a franciák figyelmét megosszák, az ostromlók több ütegállás kialakításába fogtak Mortuanánál, vagyis a Citadellánál, illetve San-Giorgo elővárossal szemben, La Mottetánál.[62]

[61] Journal, 4 o.

[62] *Stutterheim*, IV./4–5. o.

Másnap a Pradella-szektorban a franciák fokozták a tüzet, így Kray kénytelen volt a nappali órákra felfüggeszteni a munkálatokat. Július 6-án, este beérkeztek a táborba a Thurn-, Klebeck- és Kheul-ezredek zászlóaljai, amelyek a tábor első lépcsőjében kerültek elhelyezésre. Folytatódott a cirkumvallációs sánc építése is, de ami az ostrom szempontjából még fontosabb volt, Casa Rosa mellett, a gáttal szemben, újabb üteg létesítése kezdődött.

Július 7-én éjszaka, a védők heves tüze ellenére, folytatódott a signone-i és a valle-i ütegek építése. A franciák hamarosan felfedezték a casa rosai üteg építési munkálatait is, és oda is heves tüzet zúdítottak – kevés sikerrel. A császáriak megfigyelése alapján a védők az Alexis-bástyáról ágyúkkal, míg a Thé-védműből tarackokkal tüzeltek az ostromlókra. Mindeközben a franciák is kétségbeesett erőfeszítéseket tettek a Pradella-szektor megerősítésére: a Pajolo gátján újabb ütegállások kiépítése zajlott.

A heves ellenséges tűz miatt a nappali ostromműveletek újfent lehetetlenné váltak. A táborba ugyanezen a napon beérkezett a Nádasdy-ezred 3. zászlóalja és a legnanói garnizonból átvezényelt Latterman-ezred egyik zászlóalja. Másnap a Kheul- és Klebeck-ezredek Velencéből beérkező 1–1 zászlóaljával a mantovai ostromsereg teljessé vált.[63]

Július 8-án este Kray haditanácsot tartott a castelluchiói táborban. A tanácskozás úgy döntött, hogy július 10-én hajnalban két válogatott rohamosztag támadást intéz a francia előretolt védvonal legerősebb támpontja, a Thorazzo-torony ellen. A torony fontosságát elsősorban a mellette található zsilip határozta meg, amelynek kinyitásával az ostromlók részben kiszáríthatnák a Pajolo-kiöntést. A rohamosztagok támogatására Kray négy, tábori lövegekből álló üteg felállítását határozta el, amelyekből három a toronnyal szemben, a ceresai út mentén foglal állást, míg a negyedek Pietole-nél a franciák sáncait oldalról pásztázza.[64]

Miután a casa rosai üteg is elkészült, július 9-én este az ostromlók hozzáláttak a Thorazzo elleni támadás előkészítéséhez, és bár a pietoléi üteg nem készült el 10-e hajnaláig, a cs. kir. tábori tüzérség[65] jelentős szerepet játszott a támadás sikerében.

Július 10-én hajnalban Kray kijelölte a támadást végrehajtó csapatokat. Ried ezredes parancsnoksága alatt a Gyulai- és a Lattermann-ezredből 1–1 zászlóaljat jelölt ki, amelyekből 50–50 önkéntes jelentkezett a rohamcsapatokba. Az önkéntesek parancsnokául a Lattermann-ezredből Somer százados, a Gyulai-ezredből Lázár gróf, százados jelentkezett. A sorezredi zászlóaljak mellett egy-egy különítmény tiroli lövész és D'Asprevadász fedezte a támadást.[66]

Hajnali három órakor megdördültek az ágyúk a ceresai országút mentén. A tűz olyan heves volt, hogy a franciák az első csapás után menekülni kezdtek a sáncokból. Kray (vagy Ried ezredes) tapasztalt szeme rögtön észrevette a zűrzavart, s hosszas tüzérségi előkészítés helyett a különítmények azonnali támadását határozta el. A franciáknak így valóban nem maradt idejük, hogy saját lövegeikkel viszonozzák a tüzet: hamarosan sebesülteket és halottakat hátrahagyva menekültek a Thé sáncok biztonságába. Az ostrom-

[63] Journal, 4–6. o.

[64] Uo. 6. o.

[65] Uo. 7. o. Az ütegekben összesen 6 hatfontos, 16 tizenkétfontos ágyú, illetve 2 hétfontos, és 7 tízfontos tarack tüze összpontosult.

[66] KA AFA 1799-7-10. (1268. doboz). Kray jelentése Tigének. Castelluchio, 1799. július 10.

lók néhány perc alatt, jelentéktelen veszteségek árán,[67] elfoglalhatták Bonaparte és Chasseloup „új" sáncrendszerének kulcsát. A Thorazzo-torony és sáncai helyzetükből adódóan valójában védhetetlenek voltak, mivel a támadók könnyedén kereszttűz alá vehették az átgondolatlanul épített védműveket.

Az elfoglalt sáncokban az ostromlók egy-egy ágyút és tarackot, továbbá 12 „doppelhakent"[68] zsákmányoltak, és két franciát ejtettek foglyul. A sikeres rajtaütés után a támadók megkísérelték az ellenség zavarodottságát kihasználva a Pajolo-gátat és ütegeit is elfoglalni, de végül, az ellenség heves kartácstüzét tapasztalva, a várható veszteségekre tekintettel, Kray leállította a rohamot.[69] Azt remélte, hogy a későbbiekben vér nélkül, pusztán tüzérségi tűzzel, úgyis le lehet majd szerelni[70] a gát ütegét. A cs. kir. utászok július 10-ről, 11-re virradó éjszakán rendbehozták a Pajolo felszedett hídját, majd kinyitották a zsilipeket, hogy a víz lefolyását elősegítsék. Ezzel az erőd déli-délnyugati része hamarosan védtelenné vált: a kiöntés és a mocsarak lassan, de biztosan apadni kezdtek.

A sikeres támadás után az ostromlók minden energiájukkal a cirkumvallációs sáncrendszer és ütegei kiépítésén fáradoztak, miközben heves tűzpárbajt folytattak a francia tüzérséggel. A munkálatok július 13-án fejeződtek be, addigra nyolc ún. redoute[71] állt készen. A földmunkákhoz Kray 1600 civilt és 800 katonát mozgósított. A redoute-okat július 13. hajnalra futóárkokkal kötötték össze. A munkálatok a heves tűz miatt csak éjszaka folyhattak.

Ki tudja, mikorra és milyen vesztességekkel tudta volna Kray elkezdeni az ostrom következő lépését, vagyis az első párhuzam ásását, ha Foissac-Latour nem siet segítségére. A kormányzó július 13-án fehér zászló alatt vezérkari főnökét küldte az ostromsereg parancsnokához. A magas beosztású hadikövet levelet nyújtott át, amelyben kérés, vagy inkább bejelentés állt: Foissac-Latour hadosztálytábornok tájékoztatta Kray Pál táborszernagyot, hogy másnap, 14-én, a franciák méltóképpen kívánják megünnepelni a Bastille lerombolásának évfordulóját. A források nem egyértelműek abban a tekintetben, hogy a felek vajon fegyverszünetet kötöttek-e arra a napra, vagy csak egyszerűen szóbeli ígéret történt a másnapi fegyvernyugvásra. A császári hadműveleti iratok mindenesetre nem beszélnek semmilyen garanciáról, amelyet Kray adott volna másnapra, míg mások – elsősorban az angolszász történetírók – egyenesen fegyverszünetről beszélnek.[72] Kray Melasnak írt jelentésében az eseményt néhány szóban summázza: „Különös módon, a parancsnok [ti. Foissac-Latour] vezérkari főnöke által bejelentette, hogy 14-én örömünnepet ülnek a Köztársaság alapításának tiszteletére, ezért minden ágyúból a falakon három sortüzet fognak leadni. Délután 5 órakor lakoma lesz, majd pantomim-előadás, végül bál. Mi ezért feladatainkat az ő vigasságaik alatt zavartalanul végrehajthattuk."[73]

Foissac-Latour 1799. július 14-én az ostromolt Mantovában nem tudósi, avagy pénzügyi képességeit csillogtatta, hanem rendezvényszervezőként tündökölt. Reggel feldör-

[67] Journal 7. o. A Thorazzo-torony elleni támadás során az ostromlók vesztesége mindössze 1 halott és 1 sebesült tüzér volt.

[68] Nehéz sáncpuska.

[69] KA AFA 1799-7-52. (1203. doboz). Kray jelentése Szuvorovnak. Castelluchio, 1799. július 10.

[70] Journal, 6. o. „Demontirung," ahogy az ostromnapló fogalmaz.

[71] Zárt, sokszög alaprajzú, szárnyak nélküli sánc, mely tüzelőállást biztosított gyalogság és tüzérség számára.

[72] *Cuccia*-kézirat, ill. *Duffy*, 125. o.

[73] KA AFA 1799-7-52b. (1203. doboz). Castelluchio, 1799. július 15.

dültek az erőd ágyúi, később a város terein lelkesítő szónoklatok hangzottak el, amiket dörgő „Vive la Republique" kiáltások követtek. Örömtüzek gyúltak, a katonák és az immáron eléggé megfogyatkozott számú franciabarát mantovaiak szabadságfákat állítottak. Délután 5 órakor, újabb díszsortűz után, a kormányzó a hercegi palotában 150 tisztjével ünnepi lakomához ült, amit színházi előadások követtek. A mulatságok egészen másnap hajnalig folytak. Július 15-én reggel a francia őrök elképedve látták, hogy az ostromlók a Pradella-szarvműtől alig 250 ölnyire[74] elkezdték, és még aznap éjszaka jóformán be is fejezték az első párhuzam ásását.

Kray tehát tényleg nem tétlenkedett, hanem amennyire csak lehet, kihasználta Foissac-Latour árulással felérő ostobaságát. Mivel 14-én sem ellenséges tűztől, sem kitöréstől nem kellett tartaniuk, az ostromlók mintegy 3 300 civil és katonai munkás mozgósításával, jóformán a franciák orra előtt, napnyugtától napkeltéig rohammunkával 4 láb széles és 3 láb mély árkot ástak.[75] Christopher Duffy szerint Kray, aki még tűzszünet esetén sem sértette volna meg annak *betűjét*, aznap úgy cselekedett, mint egy igazi „ravasz magyar."

A következő napokban a franciák talán rádöbbentek, mekkora hibát követtek el azzal az egynapi előnnyel, amit az ostromlóknak adtak, akik július 15-én ismét több mint 5000 munkást mozgósítottak az árkok és ütegállások kiépítésére. A franciák heves tűzzel próbálták akadályozni őket, de mindössze két munkást sikerült megsebesíteniük.

Másnap hajnalban elkészült az első párhuzam, igaz egyelőre még kiépített ütegállások nélkül, egyedül egy mozsárüteg került elhelyezésre a párhuzam jobbszárnyán, az Alexis-bástyával szemben.[76] Bár a nappali munkát az ágyútűz lehetetlenné tette, alkonyatkor hozzákezdtek a második párhuzam, illetve a közlekedő árkok ásásához a belfioréi magaslat peremén, egyúttal az ellenséges őrjáratokat visszaűzték az erőd fedett útjáig. A háromezer munkást négy zászlóalj gyalogság és egy szakasz vértes fedezte.[77]

Kray július 17-i jelentésében összefoglalta az ostrom addigi eseményeit Melas tábornoknak. Beszámolója szerint napi két váltásban 6 600 munkás dolgozott az árkokban. A fedezettel együtt naponta 9 400 fő volt szolgálatban. A certosai megerődített táborban 24 zászlóalj állomásozott, a többi alakulat a Mincio bal partján, egy kisebb táborban került elhelyezésre. Mivel a munkások és katonák bőséges pálinka- és borellátásban részesültek, a hangulat remek volt. A jelentésben egyúttal megköszönte Melasnak Orlandini mérnök-alezredes átengedését a mantovai ostromseregnek.[78]

Július 18-án a második párhuzam is elnyerte kellő szélességét és mélységét. Az ellenség elsősorban a szarvművön, az Alexis-bástyán és a Thé-sáncban elhelyezett ütegeivel hevesen lőtte a munkásokat, immár valamivel nagyobb sikerrel, mivel a császáriak 5 halottat és 19 sebesültet vesztettek. A munkálatok is jelentősen lelassultak, mivel az ostromlók, mintegy 4000 munkás mozgósításával, kénytelenek voltak ismét kizárólag az éjszakai órákban dolgozni. Reisner alezredes aznap kijelölte az ütegek helyét a második párhuzamban. Július 18-ról, 19-re virradó éjszaka ismét lázas munka folyt az új ütegek

[74] Kb. 656 méter.

[75] *Stutterheim*, IV./ 5. o.;. Journal, 8. o.

[76] *Dolleczek, Anton:* Geschichte der österreichischen Artillerie von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart. Graz, 1973. Az 1887-es kiadás változatlan utánnyomása. 487. o. (A továbbiakban: *Dolleczek.*)

[77] Journal, 9. o.

[78] KA AFA 1799-7-52e. (1203. doboz). Castelluchio, 1799. július 17.

kiépítésén és a párhuzamokban. Éjjel a lövöldözésben az ostromlók részéről négyen meghaltak, 20-an megsebesültek, de a második párhuzam 9 ütege és a 600 lépésnyi hosszúságú közlekedő árkok készen álltak. Reisner 19-én négy 16 fontos, francia gyártmányú löveggel egészítette ki a valléi tábori üteget, hogy a gáton állomásozó francia ágyúkat leszerelje. Az ostrom következő lépése ebből következően a párhuzamokra legnagyobb veszélyt jelentő gát-üteg felszámolása volt. A mérnökkar aznap 2 100 katonai és 900 civil munkást foglalkoztatott.[79]

Július 20-tól néhány napon keresztül az időjárás sietett az ostromlottak segítségére: a gyakori esők miatt az árkokat víz öntötte el, így az ostromlóknak először a károkat kellett kijavítaniuk. A mérnökkar aznap 2 100 katonai és civil munkást, a tüzérség 1650 katonát dolgoztatott az ütegek építésén. A veszteség július 20-án is csekély volt, hiszen mindössze 1 tiszt és 3 legénységi állományú esett el, illetve négyen megsebesültek.

Másnap a második párhuzamot a balszárnyán 120 lépéssel meghosszabbították, így az, ütegállásaival és közlekedőivel együtt, elkészült.[80] A Madonna della Graziánál összpontosított ostromtüzérség lövegei 21-én éjjel, a franciák heves tüze közepette, elfoglalták helyüket a második párhuzamban; 22-én már a lőszert is kiszállították az ütegekhez. A felázott talajon keserves munka volt az ágyúk vontatása, a lövegek minduntalan elakadtak a sárban. A munkások kénytelenek voltak rőzsekötegeket rakni a kerekek alá. Mindezt természetesen a védők nem nézték tétlenül: július 20-tól 22-ig az ütegeken dolgozó 4 760 munkásból 16-an meghaltak, 42-en megsebesültek.

Július 23-án éjjel az utolsó simítások is elkészültek az ütegállásokon. Mindeközben a Rechbinder-féle orosz hadtest tüzérsége is bekapcsolódott az ostromba a maga 31 lövegével. Az orosz tüzérséget főleg kissé elavult ún. „egyszarvúak"[81] és 12 fontos lövegek alkották. Kray tervei szerint az orosz tüzérség feladata az erőd lövése és bombázása volt a tervezett támadási iránytól legtávolabbi pontokon, vagyis a Citadellánál és a San Giorgo elővárosánál. Ezáltal kívánta Kray és Reisner a védők figyelmét és erőfeszítéseit megosztani. Ennek megfelelően három további orosz üteget telepítettek a Mincio túlpartján, Erbettonál, Mantunellánál és Casa Gabrianinál.

Július 24-én éjszaka a francia tüzérség – szokás szerint – hevesen lőtte a cs. kir. állásokat. Hajnali négy órakor aztán a megadott jelre a második párhuzam 10 ütegének 40 ágyúja, tarackja és mozsara egyszerre dördült el.[82] Két órás heves tűz után a Pradella-szarvmű, az Alexis-bástya, a Pradella-kapu ravelinje és a Thé-sánc ütegeit a cs. kir. tüzérség leszerelte és elhallgattatta. A franciák lövegei vagy áldozatul estek az ostromlók tüzének, vagy kénytelenek voltak a falakról biztonságosabb helyre visszavonulni. Reisner minden ütegnek megparancsolta, hogy két-két löveg, a legnagyobb méretű szelencét használva, időről-időre kartácsolja a falakat.[83]

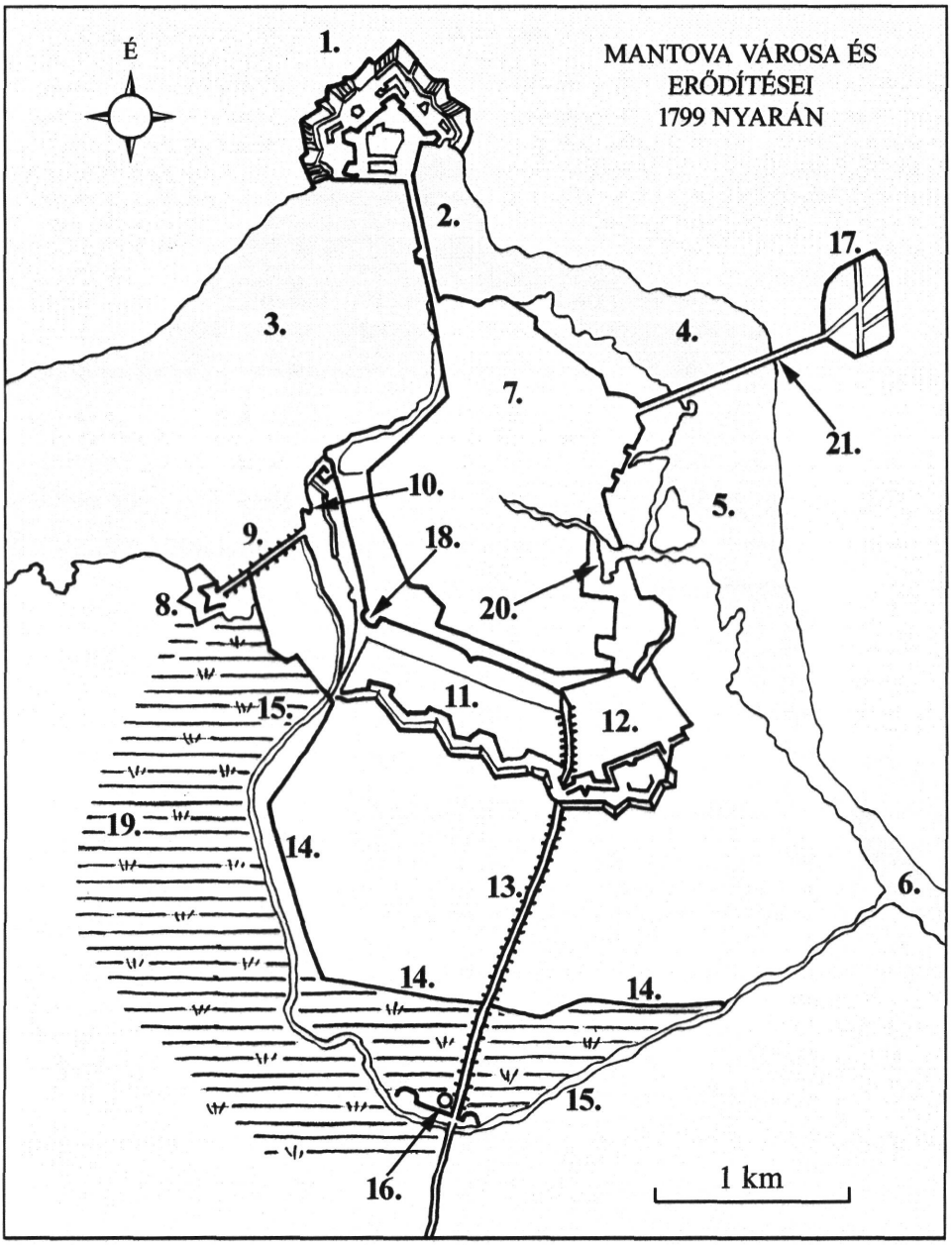
[79] Journal, 10. o.

[80] Uo.

[81] A XVIII. század közepén kizárólag az orosz tüzérségben rendszerbe állított, a tarack, a mozsár és az ágyú tulajdonságait egyaránt ötvöző kiskaliberű, különböző méretekben gyártott löveg.

[82] *Dolleczek*, 488. o. A második párhuzamban az alábbi ostromütegeket építették ki: 1 réstörő üteg: 2 db 12 fontos ágyú; 3 réstörő üteg: 3×4 db 18 fontos ágyú; 1 réstörő üteg: 4 db 10 fontos tarack; 1 réstörő üteg: 6 db 18 fontos ágyú; 2 réstörő üteg: 2×4 db 24 fontos ágyú; 2 mozsárüteg: 2×4 db 30 fontos mozsár.

[83] Uo.

1. Citadella – 2. Ponte Mollina – 3. Lago Superiore (Felső-tó) – 4. Lago Mezzo (Középső-tó) 5. Lago Inferiore (Alsó-tó) – 6. Mincio folyó – 7. Város – 8. Pradella-szarvmű – 9. Pradella-töltésút 10. Pradella-kapu – 11. Thé-sánc – 12. Migliaretto-sáncmű – 13. Ceresa-töltésút – 14. Pajolo-gát 15. Pajolo-csatorna – 16. Thorazzo-torony és a francia sáncok – 17. San Giorgio előváros 18. Alexis-bástya – 19. Pajolo-kiöntés – 20. Kikötő – 21. Ponte San Giorgio

A fenti időpontban az orosz tüzérség is tüzet nyitott a Citadellára és San Giorgóra, a valléi és ceresai ütegek 28 lövege pedig hozzákezdett a gáton települt francia tüzérség leszereléséhez.[84] Az ostromlók egyedül július 24-én 5 114 lövést adtak le Mantovára; a mozsarak 824 bombát vetettek a falak mögé.[85]

A lövetés és bombázás első számú célpontja a Pradella-szarvmű volt, amit az ostromtüzérségnek sikerült is alaposan megrongálnia. A védmű falainak megközelítését azonban a Pajolo gátján található üteg oldalazó tüze továbbra is jelentősen megnehezítette, bár az ostromlók mindent megtettek az elhallgattatására. A gát-üteg és a ceresai út mentén található, még francia kézen lévő sáncok megrohamozását és elfoglalását Kray július 25-e hajnalára tűzte ki.

A roham végrehajtására úszni tudó önkénteseket válogattak ki, akiknek, a csatornát átúszván, deszkákkal és gerendákkal kellett segíteniük a többiek átkelését. A feladatot ismét a Gyulai- és a Lattermann-ezred 2–2 századának kellett támogatnia. A rohamosztagok parancsnoka ismét Ried ezredes lett, az önkéntesek vezetését Schmitt mérnökkari főhadnagy vállalta.

A támadás a gát ütegének elfoglalásán kívül a védők erőinek megosztását is szolgálta, mivel francia dezertőrök beszámolóiból Kray előtt kirajzolódott az ostromlottak létszámbeli és morális gyengesége, ami elsősorban a mocsaras vidék éghajlatából (ami már Wurmser csapatait is tizedelte), illetve a szimulánsok, dezertőrök nagy számából következett. Ez utóbbi viszont egyértelműen a francia parancsnokok intézkedéseinek számlájára volt írható, hiszen akkor Mantova készletei még mind lőszerben, mind élelemben bőségesnek számítottak.

Július 25-én éjszaka[86] az ostromlók megrohamozták a gátat és a sáncokat. Az önkéntesek először haboztak belevetni magukat a zavaros vízbe, mígnem Martinov orosz hadnagy, jó példát mutatva, fejest ugrott a csatornába. Emberei követték példáját, és miután átsegítették az utánuk következőket, lerohanták a sáncokat. A rohamosztagok, kemény közelharc után, hamarosan elűzték a gát védőit, de a Thé-sáncból heves ágyútűz zúdult rájuk. Az ezután következő eseményekről ellentmondóak a források; Stutterheim szerint a védők erőfeszítései miatt a cs. kir. csapatoknak el kellett hagyniuk a gátat és sáncokat,[87] Kray aznapi jelentése szerint viszont nem hogy megtartották a kérdéses pontokat, de még egy francia ellentámadást is visszavertek. Kray jelentése szerint emberei betörtek a Thé-sáncba is, ahol számos löveget beszögeztek, de onnan vissza kellett vonulniuk. Valószínűleg ez utóbbi mozzanat okozta a Kray és Stutterheim közötti ellentmondást. Bátran higgyünk tehát az elsődleges forrásnak, már csak azért is, mert Kray részletesen beszámolt Melasnak arról, hogy a ceresai sáncok védműveit és a gáton átvezető hidakat rendbehozták, és ott is ütegeket létesítettek, s azokat két zászlóalj fedezte.[88]

A támadásban az ostromlók 23 halottat és 61 sebesültet vesztettek. Az önkéntesek parancsnoka, Schmitt főhadnagy is elesett.

---

[84] KA AFA 1799-7-20. (1268. doboz). Kray jelentése Tigének. Castelluchio, 1799. július 23.

[85] Journal, 11. o.

[86] A források alapján a támadás megkezdésének ideje pontosan nem rekonstruálható.

[87] *Stutterheim*, IV./7. o.

[88] KA AFA 1799-7-52i. (1203. doboz). Castelluchio, 1799. július 25.

Másnap, július 26-án, az ostromlók az erőd másik oldalán is jelentős sikert értek el. Elsnitz vezérőrnagy csapatai demonstrációt hajtottak végre San Giorgo előváros ellen. A látszattámadás annyira jól sikerült, hogy a franciák a nap folyamán rohamtempóban kiürítették az újonnan, nagy költségekkel megerődített védművet. A visszavonulás olyan gyors volt, hogy az oda telepített lövegeket a védők érintetlenül (!) hátrahagyták. Kray aznap este gróf Pálffy Miklós ezredes vezetésével egy svadron Kavanagh-vértest, másnap napkeltekor a Jellachich-gyalogezred egy zászlóalját vezényelte a frissen megszerzett elővárosba. San Giorgo bevételével az ostromlók számára nagy erők szabadultak fel, mivel az arcvonal rövidülésével lényegesen könnyebbé vált a város körülzárása.

A szövetségesek vesztesége július 26-án 4 halott és 9 sebesült volt, az orosz tüzérséget viszont érzékeny veszteség érte, mivel egyik parancsnokukat, Leslie őrnagyot egy lövedék halálra sebezte.

A támadás főirányában, vagyis a Pradella-szarvműnél az ostromlók, immáron a francia ágyúk tüzétől jóval nagyobb biztonságban, hozzáláttak a harmadik párhuzam és a közlekedő árkok kiépítéséhez. Estére már 20 lépésnyire megközelítették a szarvmű ún. fedett útját.

Július 26-án estére az ostrom eredményei immáron kézzel foghatóak voltak. San Giorgo külváros elvesztésével és a szarvmű megközelítésével a védők helyzete kétségbeejtővé vált. Ráadásul Reisner fokozta a Pradella-szektorra zúduló tüzet. Az ottani védművek 27-én reggelre teljesen romba dőltek. A védőütegek elhallgattak, egyedül a Citadella tudott válaszolni az ostromütegek tüzére.[89]

E fejleményekre Foissac-Latour kétségbeesett lépésre szánta el magát: 26-án este 11 órakor kivonta csapatait a szarvműből, amit a cs. kir. vadászok még aznap éjfél körül megszálltak. A franciák beszegezték hátrahagyott lövegeiket, az ostromlók nem ütköztek semmilyen ellenállásba. A gyanús csendet hamarosan óriási robbanás törte meg, a franciák ugyanis aláaknázták a szarvművet a Pradella-kapuval összekötő gátat. A gát felrobbantásától Foissac-Latour azt remélte, hogy a Felső-tóból lezúduló víz elárasztja a Pajolo-kiöntést, így a további ostromműveletek folytatása lehetetlenné válik. A víztömeg azonban nem akart lezúdulni, mivel a robbanás csak csekély kárt okozott a gátban, ellenben a keletkezett kráter és a törmelékek kiváló fedezéket biztosítottak az ostromlóknak a Pradella-kapu megközelítéséhez. A helyszínre siető De Thaux mérnökkari hadnagy azonnal munkásokat hivatott a helyszínre, akik rögvest fedezékek építéséhez fogtak a Pradella-kapuval szemben.[90]

Július 27-én délelőtt, a kritikus helyzetre való tekintettel, Foissac-Latour haditanácsot hívott össze. A kormányzó számításai szerint az akkorra már 8 700 főre olvadt garnizonból, a betegek és sebesültek nagy száma miatt, alig több mint 3 500 fős harcoló létszám állt rendelkezésre egy esetleges roham elhárítására a Pradella-kapunál. Foissac-Latour azonban bebizonyította, hogy a 3 500 tulajdonképpen alig 100 katonát jelent, mivel 1500 főre a Migliaretto és a Thé-sánc védelménél van szükség, 1000 fő a város lakosságának kordában tartására nélkülözhetetlen, további 900 főt pedig mint tartalékot kell számításba venni. Végül a kormányzó javaslatot tett a haditanács negyvenöt részvevőjének a Pradella-kapu feladására. Ez gyakorlatilag megpecsételte volna az erőd sorsát, ezért több

[89] Journal, 11–12. o.

[90] Uo. 12. o.

tiszt is hevesen tiltakozott ellene: Pagés kapitány, a tengerészek parancsnoka, Barthon tábornok, a tüzérség parancsnoka, Girardelet ezredes és a három svájci ezred parancsnoka petíciót írt alá, mondván, hogy ők sohasem járultak hozzá a végzetes lépéshez. Az alacsonyabb rangú tisztek azonban támogatták Latourt.[91]

Az erőd feladása

Másnap, 28-án délelőtt, Kray mintha ráérzett volna Foissac-Latour szándékára, mivel délelőtt 10 órakor Franz Orlandini ezredest, és egy másik tisztjét hadikövetként, fehér zászló alatt, a védőkhöz küldte. A követküldés után az ostromlók ágyúi is elhallgattak. Orlandini átadta Kray levelét a kormányzónak, amelyben a táborszernagy helyzetének átgondolására kérte Latourt. Az udvarias hangú levélben Kray felhívta a francia figyelmét arra, hogy miután mindent megtett katonai kötelessége teljesítése érdekében, ideje, hogy véget vessenek a felesleges vérontásnak és a város további értelmetlen pusztításának. Hangsúlyozta azt is, hogy a hadműveletek állása szerint a védők nem bizakodhatnak felmentésben. „Ha Ön ... – zárta levelét Kray – a körülmények nyomása alatt a kapitulációról akarna tárgyalni, kérem, értesítsen e szándékáról."[92]

Nem kétséges, hogy a kormányzóban már megvolt e szándék. Az üzenet hatására délelőtt 11-kor újabb haditanácsot hívott össze, amely kinyilvánította, hogy tárgyalásokat kell kezdeni az ellenséggel. A haditanácson azonban nem képviseltették magukat azok a magas beosztású tisztek, akik ellenezték a közelgő megadást. A város lakosságának képviselői természetesen a kapituláció mellett voltak, noha köztük is akadtak kivételek. Mantova zsidó közössége – a különadó ellenére – szívvel-lélekkel a további harcot támogatta.[93]

A tárgyalások majdnem egész délután folytak. Hajnali két órakor Foissac-Latour levelet küldött Kraynak, amelyben ismertette azokat a feltételeket, amelyek alapján hajlandó átadni Mantovát. A védők szabad elvonulást követeltek a francia vonalakig. Kray e követelést először nem kívánta teljesíteni, mivel a császári főhadiszálláson többen felháborodtak a franciák feltételei láttán, emlékeztek az 1797-es megadásra, amikor Wurmser és Bonaparte között fel sem merült a szabad elvonulás lehetősége. Először Kray tehát visszaküldte a parlamentert, Monet tábornokot, azzal a fenyegetéssel, hogy a már teljesen kiépített ostromütegek újból tüzet nyitnak, ha a franciák ragaszkodnak a szabad elvonuláshoz.[94] Az idő azonban sürgette az ostromsereg parancsnokát, mivel a további szövetséges hadműveleteknél égető szükség volt a Mantova alatt álló mintegy 30 ezer katonára.

Még ugyanezen az éjszakán végül megszületett a megállapodás Kray és Foissac-Latour között Mantova átadásáról. A tárgyalások eredményeképpen valamikor július 28-ról július 29-ére virradó éjszaka, Castelluchioban, a császári főhadiszálláson Foissac-

---

[91] Mindezeket Maubert leírásából ismerhetjük, aki a francia mérnökkar főnöke volt az ostrom alatt. *Maubert*: Relation du Blocus et du Siége de Mantoue, et Exposé des causes qui ont contribué a sa reddition.... Párizs, 1800. Idézi: *Cuccia*-kézirat.

[92] Kray levelének német nyelvű fordítását l. KA AFA 1799-7-52m. (1203. doboz).

[93] *Cuccia*-kézirat.

[94] Journal, 12. o.

Latour hadosztálytábornok és Kray Pál táborszernagy aláírta a 17 pontot és egy kiegészítő rendelkezést tartalmazó kapitulációs okmányt, amelyet azonban – a szerző számára ismeretlen okból – július 30-ra kelteztek.

A megadás feltételei meglehetősen enyhék voltak. Az első cikkely kimondta, hogy a garnizon a Citadellán keresztül teljes katonai díszben, lengő zászlók alatt és zene mellett július 30-án (avagy a forradalmi naptár szerint Thermidor 12-én) délben kivonul Mantovából. Ezután a lefegyverzett legénységi állományúak katonai kíséret mellett a legrövidebb úton tovább vonulnak Franciaország felé. A legénység formálisan hadifogolyként kezelendő, egészen addig, amíg fogolycsere keretében megfelelő számú császári katonára ki nem cserélik őket. A megállapodás biztosítására, Foissac-Latour-t és a többi főtisztet („Ober Offizier") túszként császári területre viszik, de tekintettel Mantova védelmében mutatott helytállásukra (?!), a kapituláció napjától számított három hónap leteltével hazatérhetnek Franciaországba, miután esküt tettek, hogy kicserélésükig nem harcolnak a császári-királyi csapatok és szövetségeseik ellen.[95]

Kray ezzel a megoldással elvágta a gordiuszi csomót: a francia helyőrség hadifogolynak is számított, meg nem is. A 8 000 ember őrzéséről és ellátásáról csak rövid ideig kellett gondoskodnia, de jog szerint mégiscsak hadifoglyok voltak, akikre kicserélésükig nem számíthatott a francia hadvezetés.

A második cikkely nagylelkűsége akár csodálnivaló is lehetne, ha az ember nem ismerné az utolsó, kiegészítő rendelkezést. A cikkely kimondta, hogy a ciszalpin, svájci, piemonti és *lengyel* katonáknak ugyanolyan bánásmód jár, mint a franciáknak, viszont a sorszám nélküli, záró, avagy titkos rendelkezés már arról szólt, hogy az egykoron a császári-királyi hadseregből dezertált katonákat vissza kell vinni az eredeti cs. kir. alakulatukhoz, bár Őfelsége kegyelméből a halálbüntetést – egyelőre – elkerülik.[96] Ez elsősorban a 2. Lengyel Légió közel ezer katonáját érintette, akik szinte kivétel nélkül a császári seregből szöktek meg. A franciák tehát gyakorlatilag kiszolgáltatták az ellenségnek azokat az embereiket, akik az addigi hadjárat során talán a legbátrabban harcoltak a Köztársaságért. E rendelkezés következményeire később még visszatérünk.

A harmadik cikkely kimondta, hogy Foissac-Latour személyes tulajdonának, papírjainak és egyebeknek az elszállítására a cs. kir. hadsereg három kocsit bocsájt a tábornok rendelkezésére.[97] E cikkely később természetesen tápot adott a sikkasztás vádjának, hiszen három megrakott kocsira könnyűszerrel felfért volna a katonák visszatartott zsoldja, miként a város tulajdonát képező értékek, továbbá a „Mantova Védelmi Alap" is; ezek az összegek ugyanis a franciák távozása után nyomtalanul eltűntek.[98] A következő, negyedik cikkely az Ausztriába vitt tiszteknek is megengedte személyes tulajdonuk és hivatalos papírjaik megtartását, igaz ők azért nem kaptak külön kocsikat e célra.[99]

Az ötödik cikkely garantálta a republikánus érzelmeiket kinyilvánító mantovai polgárok biztonságát és bántatlanságát. Számuk bizonyára jelentősen megfogyatkozott Foissac-

[95] A kapitulációs okmány német nyelvű szövegét l. KA AFA 1799-7-52m. (1203. doboz). A francia nyelvű az 1799-7-27a. jelzet alatt található (1268. doboz).

[96] KA AFA 1799-7-52m. (1203. doboz).

[97] Uo.

[98] *Cuccia*-kézirat.

[99] KA AFA 1799-7-52m. (1203. doboz).

Latour kormányzósága alatt, sőt jó néhány korábban franciabarát polgárt cs. kir. katonák hoztak ki a börtönből.[100]

A hatodik és hetedik cikkely az erőd tüzérségének, védműveinek és raktárainak átadását rögzítette, amit a beosztás szerint illetékes cs. kir. és francia tiszteknek kellett lebonyolítaniuk.[101]

A nyolcadik cikkely az erődben maradó, szállíthatatlan beteg és sebesült katonák sorsáról rendelkezett, amennyiben kimondta, hogy a császári-királyi hadsereg lehetőségei szerint gondoskodik gyógyításukról, s azt egy Foissac-Latour által kinevezett francia szanitéc tiszt ellenőrzi. Felépülésük után a katonák hadifoglyoknak számítanak, akiket kicserélésük után vissza lehet küldeni Franciaországba, vagy oda, ahova tartoznak.[102]

A kilencedik cikkely rendelkezett a francia katonák védelméről a helyi lakosság szóbeli, vagy tettleges atrocitásaival szemben, míg a tizedik kimondta: az esetleges vitás kérdésekben mindig a garnizon javára kell dönteni.[103]

A tizenegyedik és tizenkettedik pont értelmében az okmány aláírása után mindkét fél magas rangú tiszteket bocsájt a másik fél rendelkezésére, akik túsznak számítanak. Az ellenségeskedéseket természetesen mindkét fél azonnal abbahagyja.[104]

A kapitulációs okmány többi pontja jórészt az „átadás-átvétel" technikai részleteit szabályozta. A szerződés szövegét tanulmányozva feltűnhet, hogy az okmányt rohammunkával állíthatták össze, mivel több, logikailag összetartozó rendelkezés a szöveg más-más helyére került, illetve kevésbé fontos dolgok megelőznek lényegesebb cikkelyeket.

Az erőd átadása július 30-án nem ment zökkenőmentesen. Az események kezdetben kicsúsztak Foissac-Latour kezéből, mivel a helyőrség és a lakosok közül jó néhányan ellenezték a megadást. E csoportok elsősorban nem a Köztársaság francia katonái voltak. A város zsidó közössége, amint meghallotta, hogy délben a helyőrség a malomhídon és a Citadellán keresztül kivonul a városból, azonnal értesítette a lengyel, svájci, ciszalpin és piemonti katonákat, akik elállták a kapuhoz vezető átjárót. Feszült percek következtek: mivel Latour-t már császári-királyi tisztek és katonák vették körül, félő volt, hogy kiújulnak a harcok. Ebben a pillanatban valaki a Citadellából riadót fújt. A lengyelek megtámadták a cs. kir. katonákat és heves közelharc alakult ki. Kray parancsnoki karizmáját mutatja, hogy a dulakodó tömegben, személyes fellépésével, rendet tudott teremteni. A lengyel tisztek elsősorban nem a császáriaknak kívánták a vérét ontani; Foissac-Latour gúnyos kiáltásaik közepette adta át Mantova városát és erődjét Kray Pál táborszernagynak.[105]

Mivel a helyőrség több katonája a raktárak kifosztásába kezdett, Kray Melasnak írt jelentésében felhívta felettese figyelmét arra, hogy Szuvorov sürgetései dacára július 30-án egész nap a rend helyreállításával kellett foglalkoznia.[106]

---

[100] KA AFA 1799-7-52m. (1203. doboz).

[101] Uo.

[102] Uo.

[103] Uo.

[104] Uo.

[105] Foissac-Latour tettével örökre beírta magát a lengyel történelem negatív figurái közé. Mantova és lengyel védőinek átadását egyaránt megörökítette Marian Brandys és talán a legnépszerűbb lengyel történelmiregény-író Stefan Zeromski Hamvak című regényében, mely alapanyagul szolgált Andrzej Vajda A Légió című filmjéhez.

[106] KA AFA 1799-7-28. (1268. doboz). Kray jelentése Melasnak. Mantova, 1799. július 31.

A francia kormányzó teljes megalázásáról azonban nem a lengyelek, hanem a természet gondoskodott. Július 30-án éjszaka, a császári tábor nagy rémületére, nagy erejű árhullám zúdult le a Felső-tóról, elsöpörte a gátakat és az ostromműveket, elöntötte az árkokat és az ütegállásokat. Ha Foissac-Latour még legalább két napig kitart a romos erődben, vagy a Citadellában, akár heteket is nyerhetett volna Franciaország számára a fő hadszíntéren, hiszen ne feledjük: Mantova ostroma az itáliai szövetséges erők legalább egyharmadát lekötötte.

Július 31-én a lefegyverzett franciák és szövetségeseik közül mintegy 7 670 fő, két menetoszlopban, Goiton keresztül, elindult Milánó irányába. A menetet a Gyulai-gyalogezred III. zászlóalja biztosította – elsősorban az olasz parasztok támadásaitól. A szállíthatatlan betegek és sebesültek (mintegy 1200 fő), továbbá a lengyel dezertőrök a kapitulációs okmány értelmében visszamaradtak Mantovában. Foissac-Latour, továbbá öt beosztott tábornoka és több száz tisztje először Veronában nyert ideiglenes elhelyezést, majd néhány napon belül tovább indították őket Klagenfurtba.[107]

Bécsbe, a Haditanácshoz és az Udvarhoz, Kray Pál fia és szárnysegédje, Kray Ferenc százados vitte meg a város bevételének hírét. A császár azonnal elrendelte, hogy a birodalom minden helyőrségénél és a kivonult csapattesteknél hálaadó szentmise, „Te Deum" tartandó Mantova bevételének örömére. A császári család maga is részt vett a Stephansdomban egy hálaadó misén.[108]

Mantova romos falai közé visszatérve[109] Kray az erőd és a város ideiglenes katonai parancsnokául Johann Zoph báró, altábornagyot nevezte ki. Az erődben hagyott csekély létszámú helyőrséget mindössze a 14. Klebeck-gyalogezred három zászlóalja, a 43. Thurn-gyalogezred három zászlóalja és a Cavanagh-vértesezred alkotta. Később, augusztus folyamán, a veronai és a legnanói helyőrségből a Jordis- (59.), a Jellachich- (53.) és a Lattermann- (45.) gyalogezredből további 1–1 zászlóaljat vezényeltek Mantovába, de a helyőrség ezekkel a kivérzett alakulatokkal együtt sem érte el az 5 000 főt.[110]

A tüzér- és mérnöktisztek azonnal hozzáláttak a franciák által az erődben hagyott készletek felméréséhez. Reisner alezredes augusztus 2-i jelentése szerint az erődben mintegy 601 löveget találtak: 243 bronz- és 256 vaságyút, 27 tarackot és 77 mozsarat. A tüzérségi eszközök nagy része cs. kir. gyártmányú volt és még 1797-ben került a franciák kezére.[111] Az erőd lőporállománya is jelentős volt. Egy augusztus 8-án felvett részletes jegyzőkönyv szerint mintegy 73 900 font különböző fajtájú lőport tároltak az erőd különböző raktáraiban. Az egyéb zsákmányolt lőfegyverek száma is jelentősnek mondható: az ostromlók 12 959 puskát, 70 „doppelhakent" és 1260 pisztolyt találtak Mantova raktáraiban.

A „naturáliák" mennyisége alapján Foissac-Latour akár még hónapokig védhette vol-

---

[107] KA AFA 1799-8-113. (1206. doboz). Kray jelentése Melasnak. Casteggio, 1799. augusztus 13.

[108] Uo.

[109] KA AFA 1799-8-108. Beköstigung Ansatz. Az erőd átadása utáni hetekben két mérnökkari tiszt felmérte Mantova védműveinek és egyéb, katonai célú épületeinek állapotát. Jelentésükben az ostrom által okozott károk helyrehozatalának költségeit 82 524 guldenre becsülték.

[110] KA AFA 1799-8-64. (1205. doboz). Az itáliai szövetséges erők hadrendje. 1799. augusztus 8.

[111] KA AFA 1799-8-27. (1205. doboz). Reisner alezredes kimutatása a mantovai lövegállományról. Mantova, 1799. augusztus 2.

na a várost. A jegyzőkönyv szerint 18 690 mérő[112] búza, 1500 mérő liszt, 30 mérő hagyma és jelentős mennyiségű só állt rendelkezésre az erőd négy raktárában. A húskészletek is jelentősek voltak: mintegy 3 500 juh és szarvasmarha biztosíthatta volna Mantova védőinek ellátását. Mindezek mellett nagy mennyiségű bor, vászon, cserzett bőr és gyógyszer került az ostromlók kezére.[113]

Események az ostrom után. Csata Novinál

1799 augusztus elején mindkét szembenálló fél elhatározta a hadműveletek felújítását. Az Armée d'Italie kapott némi erősítést Franciaországból ráadásul új, tehetséges főparancsnokot is a 30 éves Barthélemy Joubert tábornok személyében. Joubert a genovai tengerparton egyesítette az itáliai francia erőket. A francia hadvezetés augusztus közepére támadást határozott el a meglehetősen szétszórt szövetséges erők ellen. A direktórium és Joubert azonban nem számolt a Mantovát ostromló császári-királyi hadtesttel, elképzelhetetlennek tartották, hogy az erőd ne tartson ki legalább szeptemberig.

Kray az erőd bevétele után azonnal parancsot kapott Szuvorovtól a főserehez való haladéktalan felzárkózásra.[114] A táborszernagy azonban csak augusztus 3-án tudta útnak indítani nagyjából 20 000 főre apadt hadtestét. A késedelem oka elsősorban a csapatok rossz állapota volt. Bár maga az ostrom nem követelt túl sok áldozatot,[115] az egészségtelen, mocsaras vidék sok katonát kiragadott a sorból. A legénységi állományból augusztusra mintegy 2000 volt távol betegség miatt. A tábornoki karból szinte hírmondó is alig maradt: St. Julien, Minkowitz, Lattermann és Morzin vezérőrnagyok betegen maradtak vissza Mantovában, pedig a csapatok előtt még óriási feladatok álltak. Kraynak alig egy hete volt, hogy a piemonti síkságon csatlakozzon a főserehez. A megindulás után már augusztus 5-én, Cremonánál pihenőt kellett tartani a maródiak miatt. A városban mintegy ezer beteget kellett hátrahagyni, az erőltetett menet pedig naponta 20 katona életébe került.[116]

Cremona után Kray kettéosztotta csapatait. Augusztus 6-án az egyik oszlop Piacenza felé, a másik 7-én Pavia felé indult. Kray a piacenzai oszloppal tartott, bár ő maga is lázas beteg volt.[117] Az erőltetett menet (átlagosan napi 30 kilométer) végül meghozta gyümölcsét: a mantovai ostromsereg augusztus 12-én egyesült Bellegarde altábornagy hadosztályával. Szuvorov már másnap hajnalban támadásra utasította Krayt, de a táborszernagy kijelentette: csapatai nem viselnének el még egy nap erőltetett menetet az itáliai forróságban. Kray kérésére Szuvorov végül augusztus 15. hajnalára halasztotta a franciák által megszállt Novi városa elleni támadást. A szövetségesek jobbszárnyát Kray és Bellegarde erői alkották.

---

[112] 1 bécsi mérő: 61,487 liter.

[113] KA AFA 1799-8-83. (1205. doboz). Jegyzőkönyv a mantovai erődben talált tüzérségi eszközökről, hadianyagokról, naturáliákról stb. Mantova, 1799. augusztus 8.

[114] KA AFA 1799-8-41. (1205. doboz). Szuvorov parancsa Kraynak. Bosco, 1799. július 31. A parancs értelmében Kray csapatainak augusztus 12-re meg kellett érkezniük Alessandria alá.

[115] KA AFA 1799-8-2d. (1268. doboz). Kray jelentése a hadsereg-főparancsnokságnak. Castelluchio, 1799. július 27. Az ostrom összes vesztesége halottakban császári részről mindössze 3 fő tiszt, 74 fő legénységi állományú, sebesültekben 7 fő tiszt, 228 fő legénységi állományú, eltűntekben 41 fő legénységű állományú volt. Az orosz tüzérkontingens vesztesége nem ismeretes.

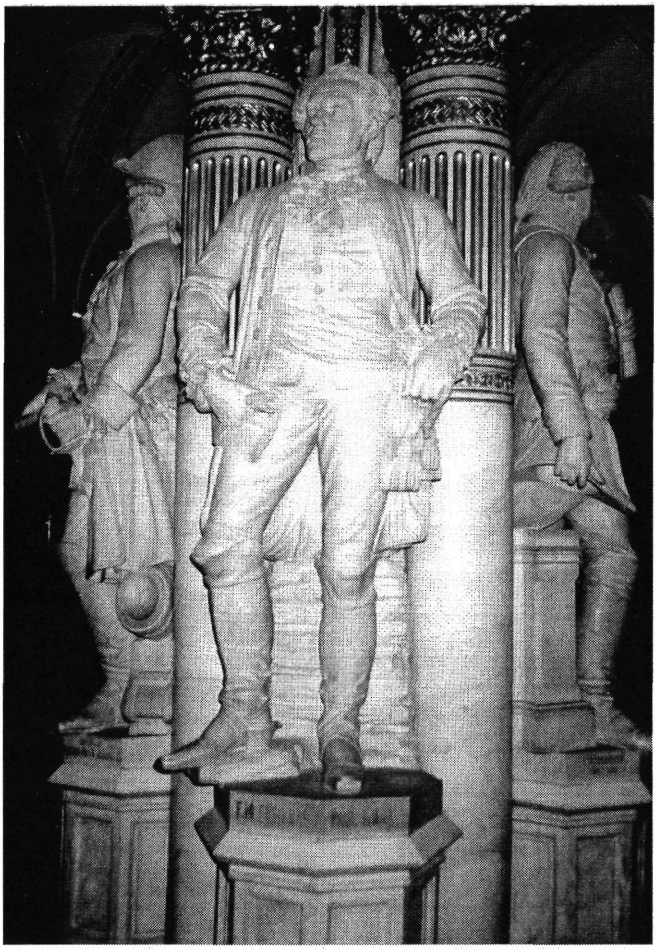
[116] KA AFA 1799-8-89. (1205. doboz). Kray jelentése Melasnak. Cremona, 1799. augusztus 6.

[117] Uo.

Kray Pál síremléke a Belvárosi Plébániatemplomban
és a sírtábla felirata

D M / PAULI LIBERI BARONIS KRAY / DE KRAYOVA ET TOPOLYA / IN EXERCITU CAES REGIO GENERALIS / REI TORM PRAEF / ITALICI / REGII ORDINIS MILITARIS MARIAE THERESIAE / COMMENDATORIS / UNIUS LEGIONIS PEDESTRIS COLONELLI PROPRIETARII / SUMMIS QUOS HUNGARIA GENUIT / QUOS CETERAE TULERE CENTES / HEROIBUS / PARIS VEL CERTE SURPARIS / STRENUI FELICIS / FUGATIS ITERUM ITERUMQUE HOSTIBUS / CAESO AD VERONAM LIGNIACUM PONTONEM MAGNANUM / GALLICO EXERCITU / CAPTA MANTUA BRIXIA FERRARA VERONA PISCARIA / QUI OMNIA HAEC FORTITER GESTA / UNA CONFECIT AESTAM / EXCELSI IN UTRAQUE FORTUNA ANIMI / SUORUM DELICIAE ET ORNAMENTUM / HUNGARIAE DECUS / FRANCISCO II CEASARI PIO AUGUSTO / FRATRIQUE EIUS CAROLO PROVIDO HEROI / CARUS / HIC QUO MORTALE HABEBAT DEPOSUIT / MDCCCIV XIV KAL FEBRUAR / ANNOS NATUS LXIX / NON MEMORIAE QUAM NULLA VINCET AETAS / SED AMORIS ET PIETATIS CAUSA / HOC MONUMENTUM LUCUBRE / ET TRIBUS FILIIS ARTIS ALUMNIS UNICUS SUPERSTES / FRANCISCUS / F F

Kray Pál táborszernagy szobra a bécsi Heeresgeschichtliches Museum előcsarnokában

A novii csata ismertetése immáron túlfeszíti jelen tanulmány kereteit, de néhány szót mégis szólnunk kell róla, hiszen az döntötte el az 1799. évi itáliai hadjáratot.

Joubert – szinte véletlenül – védelemre igen alkalmas állást foglalt el egy hegygerincen, bár nem számított ellenséges támadásra. A franciák biztosra vették, hogy túlerőben vannak a szövetségesekkel szemben, ezért Szuvorov ötvenezres támadó seregének látványa valósággal sokkolta a francia tábornokokat. Az esélyeket a mantovai ostromsereg megjelenése fordította Joubert ellen.

Mindezek ellenére a novii csata kétségbeesett, hullámzó küzdelem volt, aminek kimenetelét nagyban befolyásolta, hogy a fiatal francia főparancsnok már a csata első órá-

jában halálos sebet kapott. Kray gyalogsága, melyre a csata eldöntése hárult, támadásra alkalmatlan terepen, szőlőkkel és házakkal szabdalt, meredek dombháton rohamozott és csak délután 5 órára sikerült megtörni a franciák ellenállását.[118]

Novi után a franciák végleg elvesztették a stratégiai kezdeményezést az itáliai hadszíntéren és ottani uralmuk jóformán csak Genovára és környékére korlátozódott. A szövetségesek azonban az itáliai végső győzelem helyett Svájc felé összpontosították erőiket. Szuvorov orosz csapatai szeptemberben benyomultak a franciák által megszállt alpesi országba, de néhány győzelem után, őszre, felbomlott Ferenc császár és Pál cár szövetsége.

A háború csak 1800 tavaszán-nyarán, Bonaparte visszatérése után vett új lendületet Itáliában, ám a cs. kir. erők kezdeti sikerei után 1800. június 14-én Melas a marengói mezőn elvesztett egy már megnyert csatát. A München melletti Hohenlindennél (1799. december 3.) elszenvedett döntő vereség aztán megpecsételte a második koalíció sorsát: a birodalom és a Francia Köztársaság 1801. február 9-én Lunéville-ben békét kötött. Szuvorov, Kray és Melas itáliai sikerei semmivé foszlottak a békekötés nyomán, visszaálltak a campoformiói határok, így 1801 márciusában Mantova városa és erődje egyetlen puskalövés nélkül újra a franciák kezére került.

Összegzés

A forradalmi, avagy „francia" háborúk időszakában a várostrom és -védelem, illetve az állandó erődítésekkel kapcsolatos hadi tevékenységek némileg háttérbe szorultak. Míg a megelőző, ún. „pozíciókereső" hadművészeti periódusban gyakran egy-egy erőd megszerzése, vagy sikertelen ostroma egyben véget is vetett a háborúnak (pl. a Rajna-menti Philipsburg elfoglalása az 1734-es lengyel örökösödési háborúban), addig a Guibert által kitalált és Napóleon által tökélyre vitt stratégia alkalmazásával a hadvezérek ritkán fecsérelték idejüket hosszadalmas és kétes kimenetelű ostromokra. A fő cél immáron az ellenség főseregének megsemmisítése volt széttagoltan végrehajtott villámgyors menetekkel, majd az erők összpontosításával.

Az 1799-es itáliai hadjárat során, bár Szuvorov maga inkább a gyors döntéseket kereső hadvezérek közé tartozott, mégis számos ostromra került sor. A császáriak azonban nem csupán valamiféle megátalkodott konzervativizmus okán erőltették Mantova és a többi erőd azonnali bevételét. Az orosz, vagy akár a csatatéren általában remekül manőverező francia tüzérséggel összehasonlítva, ostromtüzérség tekintetében a császári-királyi erők támaszkodhattak a legkiválóbb szakemberekre és technikai háttérre, ami jelentősen megkönnyítette e bonyolult feladatok végrehajtását.

Az általában a korszak legjobb tüzérségi iskolájában, a bécsi Bombászkaron végzett, képzett tüzértisztek és a Mérnökkar műszaki tisztjei, továbbá a rendelkezésre álló löveganyag révén a megerődített helyek ostroma viszonylag gyorsan véget ért. A szövetséges seregek 1799 tavaszán-nyarán, az alábbi ostromokat folytatták az itáliai hadszíntéren:

[118] *Duffy*, 135–143. o.

Hely	*Ostromlók és ostromlottak aránya*	*Időtartam (nap)*[119]	*Leadott lövések/bombavetések száma*
Peschiera	kb. 5×	2 (1799. május 5–6.)	501
Pizzighettone	kb. 5×	6 (1799. május 6–11.)	–
Torino (citadella)	kb. 2×	12 (1799. június 10–21.)	–
Alessandria	kb. 3×	31 (1799. jún. 21 – júl. 21.)	41 154
Mantova	kb. 3×	26 (1799. július 5–30.)	14 272
Tortona	kb. 5-6×	18 (1799. augusztus 5–22.)	–

Amint az a táblázatból kitűnik, a hadjárat során Alessandria és Mantova ostroma késztette a legnagyobb erőkifejtésre a szövetséges csapatokat.[120] Ám amíg Alessandria parancsnoka, az eltökélt Gardanne dandártábornok a vártnál jóval szívósabb ellenállást mutatott, addig Foissac-Latour Mantovában, óriási csalódást okozva, az első ágyúlövés eldördülésétől számítva alig 3 és fél hét után kapitulált. Az összehasonlítás Mantova első ostromával és cs. kir. parancsnoka, Canto D'Yrles altábornagy teljesítményével kézenfekvő. Hasonló erőviszonyok mellett 1796 júliusában Bonaparte két hét alatt jottányit sem jutott közelebb Mantova bevételéhez.

A már említett objektív okok mellett figyelemre méltó morális különbségeket is felfedezhetünk. Jomini szerint: „Foissac-Latour, tipikus mérnökkari tiszt lévén, feltétlenül hitt a szabályokban, amelyek megkérdőjelezhetetlenek az elméletben, de gyakran mondanak csődöt a valódi háború során. Meg volt győződve arról is, hogy egy igazi ostrom ugyanolyan szabályszerűséggel zajlik a valóságban, mint a szakkönyvek lapjain, ám elhanyagolta a véletlen tényezők és a csapatok moráljának szerepét. Ezért arra a következtetésre jutott, hogy egy erődítmény védhetetlen, mihelyst rés támad valamelyik fő védművön."[121] Foissac-Latour azonban nem csak doktrinerségével járult hozzá Mantova korai elvesztéséhez: nyilvánvaló harácsolásával és zsoldjuk visszatartásával hamar eljátszotta katonái bizalmát is.[122]

---

[119] Az ostromok tényleges kezdetét általában a futóárkok ásásának megkezdésétől szokták számítani. Mantova ostroma ez alól kivételt képez, mivel Kray csapatainak az erőd előtti kiterjedt sáncrendszert is be kellett venniük.

[120] A legnagyobb hadmérnöki teljesítményt nem a „nagy" ostromok igényelték, hanem a távoli Tortona erődítményének bevétele a liguri Appeninekben. Az erőd egy 100 méter magas csupasz, meredek magaslatra épült. A köves vidéken a párhuzamok ásása és az ütegállások kialakítása emberfeletti erőfeszítést követelt és az ostrom már-már kudarcba fulladt. Végül a helyőrség a novii vereség hírére adta meg magát.

[121] *Jomini*, 35. o.

[122] Foissac-Latour 1800 nyarán még Klagenfurtban tartózkodott, amikor egyik beosztottja, Barton tábornok azt állította, hogy egykori felettese 1,8 millió frankért eladta Mantovát az ellenségnek. Barton vádja nyomán 1800 júliusában, Torinóban, hadbírósági eljárást indítottak Latour ellen. Bonaparte tábornok azonban, a marengói hadjáratból visszatérve, önkényesen felfüggesztette a pert, és intézkedett, hogy Latour-t elbocsássák a hadseregből. Foissac-Latour még ugyanebben az évben visszatért Franciaországba, de az árulás vádját már

Ami az ostromlók tevékenységét illeti, mi sem bizonyítja jobban sikeres működésüket, mint azok az elismerések, amelyekben az ostromot vezénylő parancsnokok részesültek. 1799 decemberében elsősorban Mantova bevételénél nyújtott teljesítményért Danno alezredes a mérnökkarból, illetve Reisner ezredes a tüzérségtől egyaránt elnyerte a Katonai Mária Terézia Rend valamelyik fokozatát.[123]

Kray Pál táborszernagy szerepét Mantova gyors bevételében nem lehet eléggé kihangsúlyozni. Határozottan és eredményesen hangolta össze az ostromműveleteket, nagyszerűen kihasználva az ellenség hibáit. A szerencse is mellé állt, hiszen Foissac-Latour elképzelése a Pradella-kapu előtti futóárkok és ütegállások elárasztásáról tulajdonképpen helyesnek bizonyult, csak a francia parancsnok nem várta meg a gátrobbantás eredményét. Kray teljesítményének elismerése végül a topolyai kamarauradalom lett, mivel a táborszernagy a Mária-Terézia Rend nagykeresztje helyett – valóra váltva régebbi tervét – inkább birtokadományért folyamodott.[124] A novii csata másnapján pedig szintén régi kívánsága vált valóra: kézhez vehette a császári pátenst ezredtulajdonosi kinevezéséről a 34. (volt Esterházy-) gyalogezrednél. Kray a hadjárat következő évében már a hadsereg egyik legmagasabb beosztását kapta meg: 1800 tavaszán Károly főhercegét váltotta a cs. kir. németországi hadsereg élén. Az az év azonban sem neki, sem Ferenc császár többi hadvezérének nem hozott szerencsét.

---

soha sem tudta letörölni magáról. Bonaparte viszont önkényes eljárásával igyekezett ezt a Franciaország számára kényelmetlen és szégyenteljes ügyet minél hamarabb lezárni. Ráadásul Foissac-Latournak akár még részben igaza is lehetett, ha a haditörvényszék előtti védekezésében Mantova gyors elestét az erődítmény 1797 és 1799 közötti elhanyagolásával és a védművek elhibázott fejlesztésével indokolja. Ezek a mulasztások és hibák pedig felvethették volna az akkor már Első Konzul felelősségét is…

[123] *Hirtenfeld, Jaromir*: Der Militär-Maria-Theresien-Orden und seine Mitglieder. Bécs, 1857. II. 561–562. o., ill. III. 1158–1159. o. Joseph Danno alezredes (később altábornagy, 1815 és 1816 között Buda várparancsnoka) lovagkeresztet kapott, Anton Reisner ezredes (pályafutásának végén szintén altábornagy) a parancsnoki keresztet nyerte el.

[124] *Zachar*, 199. o.

1. MELLÉKLET

*A mantovai ostromsereg hadrendje, 1799. július 10.**

Dandár	*Alakulat*	*Zászlóalj*	*Gyalogos-század*	*Gránátos-század*	*Lovas-század*
Elsnitz vezérőrnagy	Ogulini hőr. gye. **	2			
	1. Bánáti hőr. gye.	1			
	Jordis sgye. (59.)	2			
	Jellachich sgye. (53.)	2			
	Vukassovich sgye. (48.)	2			
	Kavanagh ve.				6
Lattermann vezérőrnagy	Thurn sgye. (43.)	2		2	
	Klebeck sgye. (14.)	3			
	Kheul sgye. (10.)	2			
St. Julien vezérőrnagy	Terzy sgye. (16.)	2		2	
	Deutschmeister sgye. (4.)	3			
	Gyulai sgye. (32.)	1			
	D'Aspre-vadászok		4		
	Tiroli lövészek		5		
Morzin vezérőrnagy	Schröder sgye. (7.)	1			
	Reisky sgye. (13.)	3			
	Nádasdy sgye. (39.)	3			
	Mitrowsky sgye. (40.)	3			
Minkovitz vezérőrnagy	Lattermann sgye. (45.)	3			
	Am Ende k. zlj.	1			
	Szluini hőr. gye.	1			
	2. Bánáti hőr. gye.	1			
*Összesen****		*39*	*9*	*4*	*6*

Különleges Csapatok („Extra Corps")

Csapattest	*Tisztek (fő)*	*Legénységi állományúak (fő)*
Vezérkar	n. a.	–
Hadmérnöki kar	5	19
Aknász	30	
Árkász	62	
Utász	3	348
Császári-királyi tüzérség	18	649
Orosz tüzérség	7	274

* A hadrendet az ostromnapló tartalmazza: KAV AFA 1799-8-3a., 1203. doboz.

** A hadrendben található rövidítések a következők: hőr. gye.: határőr gyalogezred; k. zlj.: könnyű zászlóalj; sgye.: sorgyalogezred; ve.: vértesezred.

***Joseph Stutterheim szerint a mantovai ostromsereg összlétszáma – a különleges csapatokkal együtt – 1799. július 10. körül 29 043 fő volt (*Stutterheim*, III./31.)

2. MELLÉKLET

*Kimutatás a Mantova ostroma során felhasznált különféle lőszerfajtákról**

1799. július	Lőszerfajta															
	3	6	12	16	18	24	3	6	12	18	24	7	10	7	30	60
	fontos ágyúgolyó						fontos kartács					fontos tarack-gránát		fontos sörétszelence	fontos bomba	
	lövés											vetés				
10.	168	341	677	–	–	–	48	60	8	–	–	32	398	2	–	–
11.	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
15.	–	160	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
16.	–	41	40	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
24.	–	–	682	113	3152	735	–	–	5	45	8	–	374	–	755	70
25.	–	4	578	38	1594	720	–	–	10	–	–	–	111	–	376	–
26.	–	–	211	–	1186	810	–	–	4	–	–	–	241	–	268	204
Össz.	**168**	**546**	**2191**	**151**	**5932**	**2265**	**48**	**60**	**27**	**45**	**8**	**32**	**1124**	**2**	**1399**	**274**
Mindösszesen 14 272 lövés és bombavetés																

* Kray jelentése Melasnak, Casteggio, 1799. augusztus 10. Melléklet. KAV AFA 1799-8-113., 1206. doboz.

Balázs Lázár

THE RECAPTURE OF MANTUA DURING THE 2ND WAR OF THE COALITION, 5–30 JULY 1799

Summary

The present study aims at introducing a forgotten siege and a forgotten Hungarian commander. In July 1799, subsequent to a few months of blockade, Field Marshal Pál Kray, one of the most successful generals of the Imperial-Royal army during the wars against the revolutionary France, took the city and fortress of Mantua, considered as the key to Northern Italy, in 26 days. Earlier, the French captured Mantua after more than half a year of blockade. With this action Kray contributed significantly to the success of the Italian campaign of the Austrian and Russian allies in 1799, and reached the peak of his military career.

The prompt conclusion of the siege meant that Suvorov could reckon on repelling the imminent French counterattack with the help of Kray's 20 000 troops, and the allies indeed inflicted a heavy defeat on the French at Novi on 15 August 1799.

Besides the outstanding commanding and organising abilities of Kray, the unexpectedly quick success of the siege depended on two other factors: the excellent activity of the Imperial Royal artillery and engineers on the one hand, and the failure of General Foissac-Latour as the commander of the fortress on the other hand. The latter is a good example of somebody being highly qualified in theory, but due to his inability to motivate his troops, being unfit for commanding.

The significance of the second siege of Mantua, however, faded soon, together with other successes of the allies, as a result of the victories of Napoleon and Moreau in Italy and Germany in the following year. Subsequent to the Peace of Luneville, Mantua was regained by the French without a single blow.

Balázs Lázár

LA REPRISE DE MANTOUE AU COURS DE LA DEUXIÈME GUERRE DE COALITION, 5–30 JUILLET 1799

Résumée

L'objectif de la présente étude est d'évoquer un siège et un général hongrois oubliés. Originaire de Késmárk, Pál Kray fut l'un des généraux les plus efficaces de l'armée impériale et royale qui, après avoir encerclé la ville de Mantoue durant quelques mois, prit en 26 jours la ville et la citadelle en juillet 1799, considérées comme les clés du Nord de l'Italie. Il s'agit de la ville dont les Français n'avaient auparavant réussi à s'emparer qu'à l'issue d'un blocus de plus de six mois. Kray atteignit alors le sommet de sa carrière et contribua considérablement au succès de la campagne de 1799 des troupes alliées austro-russes.

En raison de la conclusion rapide du siège, Suvorov put compter sur les 20 mille soldats de Kray pour repousser la contre-offensive française imminente. A l'aide de ceux-ci, les Français subirent une défaite décisive à Novi le 15 août 1799.

Le succès du siège, conclu avec une rapidité inattendue, tenait essentiellement à deux facteurs (outre le travail formidable de commandant et d'organisation de Kray): l'efficacité de l'artillerie et des corps du génie impériaux et royaux d'une part et l'incompétence du général de division Foissac-Latour, commandant de Mantoue d'autre part. Son exemple montre qu'on a beau disposer des connaissances théoriques supérieures, si on ne réussit pas à motiver ses soldats, on sera voué à l'échec comme général.

Cependant le succès du deuxième siège de Mantoue fut de courte durée, puisque l'année suivante, les victoires de Bonaparte et de Moreau ont anéanti celles des alliés: à l'issue de la paix de Lunéville, la ville de Mantoue passa aux mains des Français sans le moindre coup de feu.

Balázs Lázár

IE RÜCKEROBERUNG VON MANTUA ZUR ZEIT DES ZWEITEN KOALITIONSKRIEGES, 5. JULI – 30. JULI 1799

Resümee

Ziel der vorliegenden Studie ist es, die Erinnerung an eine vergessene Belagerung und an einen vergessenen ungarischen Feldherrn aufleben zu lassen. Einer der erfolgreichsten kaiserlich-königlichen Feldherrn der gegen das revolutionäre Frankreich geführten Kriege war der in Késmárk geborene Feldzeugmeister Pál Kray, der nach einer Umlagerung von einigen Monaten die Stadt und die Festung von Mantua, das als Schlüssel Norditaliens galt, im Juli 1799 innerhalb von nur 26 Tagen einnahm. Die Franzosen hatten die Stadt früher nur nach einer Blockade von einem halben Jahr einnehmen können. Kray konnte mit dieser militärischen Tat den Höhepunkt seiner Karriere verbuchen und in bedeutendem Maße zum erfolgreichen Italienfeldzug der österreichisch-russischen verbündeten Truppen im Jahre 1799 beitragen.

Die rasche Beendigung der Belagerung bedeutete, dass Suworow bei der Abwehr des herannahenden französischen Gegenangriffs auf die 20 Tausend Soldaten von Kray hatte zählen können, mit deren Hilfe die Verbündeten am 15. August 1799 bei Novi den Franzosen eine endgültige Niederlage bescheren sollten.

Der unerwartet schnelle Erfolg der Belagerung war – neben der hervorragenden befehlshaberischen und organisatorischen Arbeit von Kray – grundsätzlich zwei Faktoren zu verdanken: einerseits der brillanten Leistung der kaiserlich-königlichen Artillerie und der technischen Truppen, andererseits der Tatsache, dass der Kommandant von Mantua, Divisionsgeneral Foissac-Latour, als Befehlshaber ungeeignet war. Letzterer Punkt ist ein gutes Beispiel dafür, dass jemand, der die höchste theoretische Qualifikation besitzt, seine Soldaten aber nicht anfeuern und motivieren kann, als Feldherr ein Fiasko erleiden wird.

Die Bedeutung der zweiten Belagerung von Mantua wurde jedoch bald in den Hintergrund gerückt, da die Erfolge der Verbündeten im darauf folgenden Jahr durch die Siege von Bonaparte und Moreau in Italien und Deutschland zunichte gemacht wurden. Die Stadt Mantua kam nach dem Frieden von Luneville ohne einen einzigen Schuss in den Besitz der Franzosen zurück.

Балаж Лазар

ОБРАТНЫЙ ЗАХВАТ МАНТУИ В ПЕРИОД ВТОРОЙ КОАЛИЦИОННОЙ ВОЙНЫ, 5-30 ИЮЛЯ 1799 ГОДА

Резюме

Цель настоящей работы – почтить память событий одной канувшей в лету осады и одного позабытого венгерского полководца. Один из наиболее успешных полководцев кайзеровско-королевской армии, участвовавший в войнах против революционной Франции, родившийся в Кешмарке фельдмаршал Край Пал после нескольких месяцев осады 26 июля 1799

года занял город-крепость Мантуя, считавшуюся ключом Северной Италии. Ту самую Мантую, которую французам удалось взять лишь после более чем полугодовой осады. Тем самым Край достиг вершины своей карьеры и значительно содействовал успеху военного похода союзных войск в Италию в 1799 году.

Быстрое завершение осады означало, что при отражении приближавшегося французского контрнаступления Суворов мог рассчитывать на 20 тысяч солдат Края, с помощью которых союзники 15 августа 1799 года у населенного пункта Новый нанесли решающий удар по французам.

Неожиданно быстрый успех осады помимо великолепной командно-организаторской работы Края зависел от двух факторов, а именно: во-первых, от великолепной слаженности действий кайзеровско-королевской артиллерии и инженерных войск и, во-вторых, от командирской негодности командира Мантуи генерала дивизии Фоассак-Латура. Этот последний показал убедительный пример того, что несмотря на свою самую высокую теоретическую профессиональную подготовку он был не в состоянии воодушевить и повести за собой солдат, в результате чего потерпел поражение.

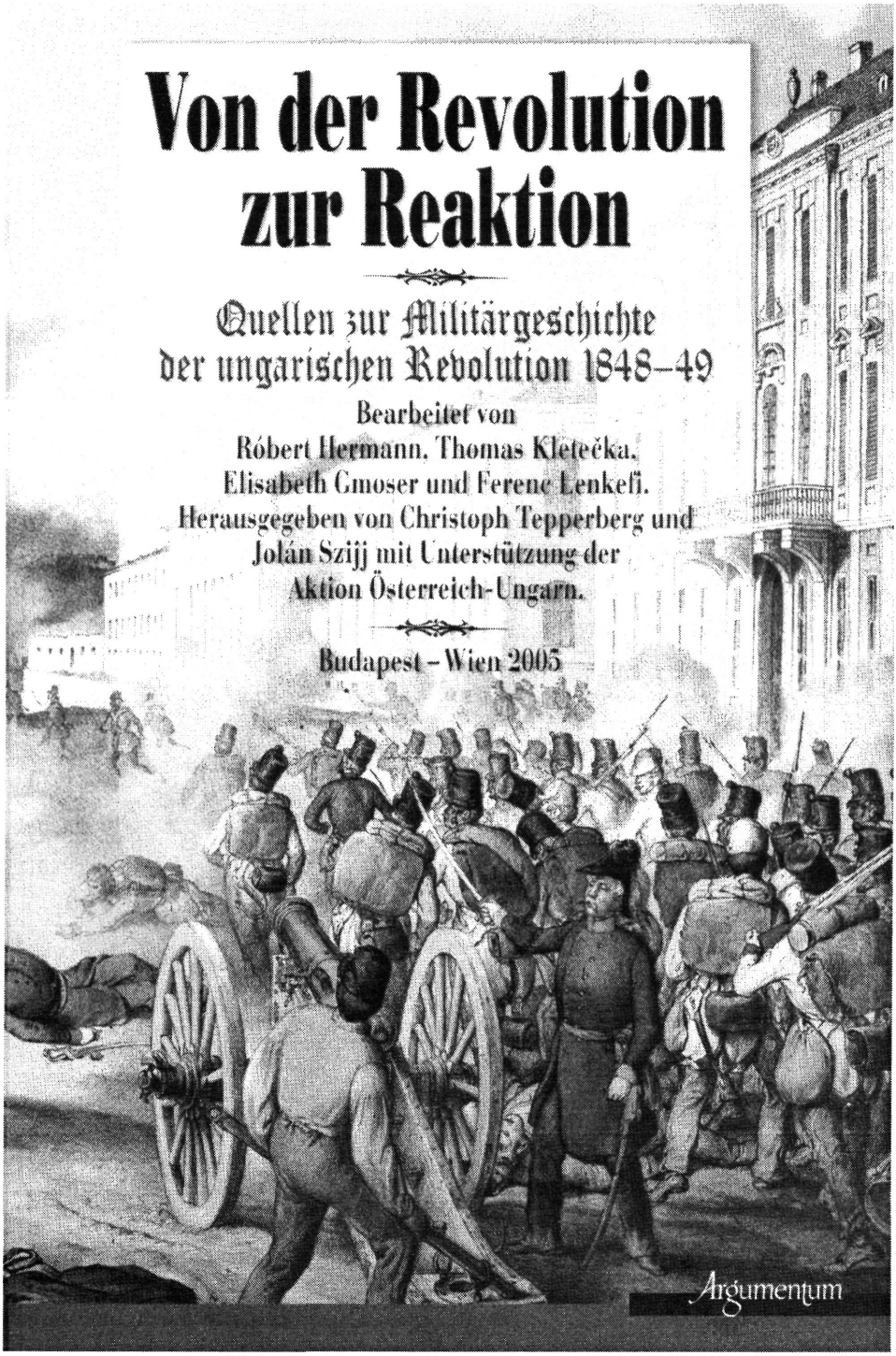
Однако значение второй осады Мантуи быстро поблекло после того, как в Италии и Германии в последующие годы были одержаны победы Бонапарта и Моро: город Мвнтуя после заключения мира в Люнвиле без единого выстрела перешел в руки французов.

Von der Revolution zur Reaktion

Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49

Bearbeitet von
Róbert Hermann, Thomas Kletečka,
Elisabeth Gmoser und Ferenc Lenkefi.
Herausgegeben von Christoph Tepperberg und
Iolán Szijj mit Unterstützung der
Aktion Österreich-Ungarn.

Budapest – Wien 2005

Argumentum

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON

BIZÁNCI TERJESZKEDÉS A X. SZÁZADBAN – OSTROMTECHNIKÁK ELMÉLETBEN ÉS GYAKORLATBAN

Habár Róma örököseként a bizánciak tekintélyes hadtudományi irodalmat birtokoltak, az ostromokról szóló módszertani értekezések eltűntek a középbizánci időszak katonai témájú írásai közül. Maurikios és Bölcs Leó is csupán általánosságban tért ki erre a témára. A magyarázat tulajdonképpen egyszerű: a VII. századtól kezdődő „sötét korban" a bizánciak inkább ostromlottak voltak, mint ostromlók. Az arabok elleni hosszas küzdelemben a VIII. századtól a portyázó harcok váltak uralkodóvá, az ostromok ritkák voltak – akkor is inkább az arabok ostromoltak. A X. században azonban, a bizánci hadtudomány megújulása idején készült értekezésekben újra előkerült a téma, bizonyos sajátosságokkal, melyek a korabeli helyzetet jellemzik. Bár az ostromharcászat módszerei a klasszikus kortól a puskapor elterjedéséig keveset változtak, a jellemzők variációi jól tükrözik az ostromlók lehetőségeit, gazdasági és társadalmi hátterét az adott korban. Ezért is érdemes gyakorlati példákat tanulmányoznunk.

A középkorban (amiképpen később is) két módon lehetett bevenni egy falakkal védett helyet: ostrommal vagy blokáddal. Az előbbi az erővel történő várvívást jelenti, mikor az ostromlók a védők ellenállásának leküzdésével, veszteségek árán törnek be a falak mögé, az utóbbi közvetett módon, a védők ellenállási hajlandóságának felőrlésével próbálja elérni azok megadását; általában az élelemhiány, vagy a felmentés tartós elmaradása volt a védelmezett erősség feladásának oka. Az ostrom miként je a rendelkezésre álló eszközökön múlt: a legegyszerűbb a város kapujának rohammal történő bevétele volt (klasszikus példája a trójai háború), és a római korszak sokféle faltörő gépezetéig, várvívó eszközéig, illetve az aknaharcászatig terjedt. A blokád az előbbiektől eltérően a védőket szorosan elszigetelte a külvilágtól, főleg az élelmiszerektől, és az egyéb szükséges ellátmánytól, végső soron a reménytől fosztotta meg őket. Ebben az esetben a véget a kapituláció jelentette, de a blokád egy idő után ostromba is átmehetett, és végül rohamra is sor kerülhetett. A két eljárást persze általában kombinálva alkalmazták, és támadók különleges módszereket is használhattak, idő, eszközök, vagy szándék hiányában: cselek (klasszikus példa rá a trójai faló), rajtaütések, árulás, megvesztegetés („nincs olyan erőd, amelybe ne jutna be egy arannyal megrakott öszvér") stb.

A X. század bizánci hadügyi irodalmában az ostrommal többen is foglalkoztak: a „De velitatione bellica" csak érintőlegesen és inkább a védők megsegítésének módjait kidomborítva,[1] a X. század végén íródott „De re militari" már részletesebb, de csak a hadjáratok egy melléktevékenységeként ír a témáról,[2] *Nikephoros Uranos* „Taktika" című, a

[1] *Dennis, George T.:* Three Byzantine Military Treatises. Washington, 1985. (a továbbiakban: DV) 223–225. o.

[2] *Dennis:* i.m. 303–321. o. (a továbbiakban: DRM).

X–XI. század fordulójáról származó munkája sem túl részletes, de a legjobbnak ítélt módszert, az aknaásást részletesen taglalja.[3] Az egyetlen, kimondottan ostromtechnikai értekezés a X. század közepén, névtelen szerző által írott „Parangelmata poliorketika," mely a klasszikus értekezésekből összeállított munka, bizonyos kortársi betoldásokkal.[4] A példákon látni fogjuk, hogy az értekezések előírásai mennyire voltak használatban, de azt is, hogy a cselek alkalmazása is általános volt. A példák az arabok ellen a keleti határvidéken vívott hadjáratokból származnak: Theodosiopolis (930 körül), Melitené (927–934) Khandax (960–961), Mopsuestia és Tarsos (964–965), Antiokhia (968–969).

Az elméleti előírások alapján az az elsődleges feladat, hogy a védőket fosszák meg minden szükségestől,[5] ami magában is sikerre vezethet, ha nem, következhetnek a rendszeres ostromműveletek. A szükségletektől való megfosztás a város környékének feldúlását jelentette, vagyis az élelmet biztosító hátország (falvak, kertek, szőlők) felprédálását. Ez egyrészt a gabonától, takarmánytól fosztotta meg a védőket, másrészt a falak közé menekült falusiak növelték a meglevő készleteket fogyasztók számát, amivel a kiéheztetést gyorsították fel. Arra is ügyelni kellett, hogy az ostromlott városba ne tudjanak utánpótlást szállítani (legalábbis a szükségesnél kevesebbet), de arra is, hogy az ostromlók ellátását biztosítsák, hiszen a feldúlt vidékről ők sem tudják magukat élelmezni.[6] Éheztetés nélkül nem érdemes rohammal próbálkozni; igyekezzenek viszont viszályt szítani a védők között: először ajánljanak megadást kedvező feltételekkel, ha elutasítják, következhetnek a fenyegetések, különösen az örmény és szír keresztények, illetve a magaritai (az iszlám hitre át-

---

[3] *McGeer Eric:* Sowing the Dragon's Teeth. The Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington, 1995. 153-163. o. (a továbbiakban: NUT).

[4] *Sullivan, Denis F.:* Siegecraft. Two Tenth Century Instructional Manuals by „Heron of Byzantium." Washington, 2000. (a továbbiakban: PP) 26–105. o.

[5] DRM 303. o. Könnyűlovas portyázókkal („trapezitai vagy ahogy nyugaton hívják őket, khosarioi") dúlják föl a vidéket, míg a város lakóit az éhség menekülésre nem készteti, ha ezt elmulasztják, hiába is fáradnak rohamokkal. De már a VII. században is ez volt az elsődleges feladat: „Az ostromló először is, ha lehetséges, akadályozza meg, hogy a falakon belüliek a szükségletekhez, mint az élelem és víz, hozzájussanak. Ha az ostromlottak ezeknek bővében vannak, az ostromgépekre és harcra szükséges hagyatkozni" – Maurice's Strategikon. Handbook of Byzantine Military Strategy. (Tr.: *George T. Dennis.*) Philadelphia, 1984. (a továbbiakban: Strategikon) 106. o.

[6] DRM 303–305. o. Az arab területeken, ahol a rendszeres támadások miatt kevés az élelem, viszont a lovaknak nem lehet 24 napi ellátmánynál többet szállítani árpából, intézkedéseket kell tenni az utánpótlás megszervezésére, hogy az élelemhiány ne hiúsítsa meg a terveiket. Az utánpótlást szállító szekerek, málhásjószágok útjába eső hegyszorosokat meg kell szállni és védelmükre gyalogos és lovas különítményt kell hátrahagyni. NUT 155–157. o. A végvidéki strategosok éberen figyelve akadályozzák meg, hogy az ellenséges területen kereskedelmi forgalom bonyolódjon, így a védők az élelemhiány miatt Szíria belső vidékeiről kérnek majd támogatást. Azok erre pénzt, gabonát, élelmiszert küldenek; ha pénzt juttatnak a védőkhöz, azok a bizánci határvidéki lakóktól gabonát, sajtot, állatokat kérnek érte. Ezek pedig pénzvágyuktól fűtve adnak is nekik, ezért éberen kell figyelni és büntetéseket kell kiszabni, hogy az ilyesmit megakadályozzák. A szíriai karavánokat ki kell kémlelni, és el kell fogni; az erődhöz vivő utakat a határvidéki themák folyamatosan őrizzék, és akadályozzák meg a forgalmat. A tiszteket és beosztottaikat jutalmakkal, ajándékokkal buzdítsák feladatuk szorgalmas ellátására, hogy folyamatosan portyázzanak és a karavánokat ne engedjék át az erődhöz. Akik együttérzésből vagy hanyagságból nem végzik el dolgukat, súlyos büntetés alá essenek. – Ez a leírás persze már abból az időszakból származik, mikor a bizánci határ Észak-Szíriába tolódott át. *McGeer, Eric:* Byzantine Siege Warfare in Theory and Practice. In: *Ivy A. Corfis – Michael Wolfe:* The Medieval City under Siege. Woodbridge, 1995. 126. o. A *De obsidione toleranda* bizánci változata szerint az ostromlottaknak viszont az a dolguk, hogy fél – egy évre elég élelmet gyűjtsenek, az ostrom előtt az öregeket, gyerekeket, harcképteleneket távolítsák el a városból, hogy kevesebb szájat tápláljanak, továbbá, hogy a környező vidéket letarolják, nehogy a támadók ellátmányt találjanak; a víztározókat, ciszternákat töltsék föl.

tért keresztények) irányában: ha nem dezertálnak, a vár bevétele után kivégzik őket. Ha eredménytelen marad is a felszólítás, feszültséget és széthúzást kelthet a védők között, ami hasznára válik az ostromlóknak.[7]

Az ostrom előtt biztos, erődített tábort kell építeni a támadóknak.[8] A falak vívását legjobb „teknősök" (khelonai) – mozgatható, fából készült, bőr borítású fedezékek – oltalmában végezni. Alattuk akár faltörő kosokat is a falakhoz lehet vinni. E fedezékek legáltalánosabb gyalogsági típusai a laisák, házikószerű, faágakból készült alkotmányok, elől-hátul egy-egy bejárattal, 15–20 ember számára. A támadók három részre osztva, egymást váltva harcoljanak: egy csoport próbáljon rést ütni faltörő kosokkal és kalapácsokkal, a másik kettő a faltól 90–100 méternyire pihenjen, illetve nyilakkal, parittyákkal lője a védőket. Váltásokkal egész nap bonthatják a falat, közben a védőket lőjék a hajítógépek is (melyeket, úgy tűnik, csak erre használták, nem a fal rombolására). Az erőd alapjához ásott alagutat állványozzák ki, lazítsák meg az alap köveit, töltsék meg az üreget száraz fával és gyújtsák meg, hogy a falak ledőljenek. Vigyázni kell azonban, hogy a védők észre ne vegyék az ásást, és ellenaknát fúrjanak, tehát az alagutat elég mélyre vezessék.[9]

Ha az ellenség végül hajlandó kapitulálni, a megadást – amennyiben az erődítmény erős, őrsége, jó állapotban van és felmentő csapatok várhatók – el kell fogadni. Ha viszont az őrség fáradt és felmentő sereg nem várható, akkor erővel kell bevenni a várat, így a védők családostul foglyok lesznek, vagyonuk pedig az ostromló csapatok zsákmánya. A szökevényeket jól kell fogadni, hogy a bentiek is láthassák.[10]

A keleti határokon a bizánciak gyakorlata nem annyira ostromokra, mint inkább portyákra, illetve az ellenséges portyák elhárítására koncentrált. Ennek a módszernek folytatása gyakorlatilag a blokáddal való ostrom: a kiszemelt erődöt addig zaklatják, amíg környéke el nem pusztul, és végül megadásra, vagy megegyezésre kényszerül. A X. században lezajlott keleti hódítások során is ezt a módszert alkalmazták, miután a bolgárokkal kötött béke (927) lehetővé tette az ottani aktív fellépést, a kalifátus meggyengülése miatt pedig komoly válaszra aligha lehetett számítani. I. Romanos Lekapenos császár (920–944) már 925-ben felszólította az iszlám végek városait, hogy fizessenek neki adót, vagy megtámadja őket, mivel tökéletesen tisztában van kormányzatuk gyengeségével.[11] Azok visszautasították az adófizetést, ezért 926 tavaszától megindultak

---

[7] NUT 157–159. o.; *McGeer:* i. h. a védők ugyanakkor jó, ha a bűnözőket, mint potenciális árulókat, őrizet alá helyezik, és állandó őrjáratokkal biztosítják, hogy árulás ne történjen.

[8] DRM 309–311. o., NUT 157. o.

[9] NUT 159–161. o.; PP 41., 45–49. o. A fal aláásásáról: a fedezékből, melyet a fal tövéhez toltak, két ember vájjon rést, mélyebbet mint a fal vastagságának fele; a fedezékek kevesebb mint 60 méterenként (20 podes) álljanak, hogy a fal jókora részén dolgozhassanak. Az üreget viszonylag vékonyabb és sűrűn elhelyezett gerendákkal támasszák alá, melyeket alulról is faalapra helyezzenek, hogy a nyomás alatt nehogy lesüllyedjenek és az üreg beomoljon. Ha az üreg kész és jól aládúcolták, töltsék meg száraz fával és gyúlékony anyagokkal, majd gyújtsák meg. Amint a támasztékok elégnek, a fal is leomlik. A *laisa* vagy *lesa* szláv eredetű kifejezés, tőlük került át a magyar nyelvbe is, *lésza* alakban, vesszőfonat jelentéssel. Érdekes, hogy *Arany János* ezt a szót a bizánciak által használt fogalom értelmében használta: „Sűrű rekettyéből lésza-sövényt fonnak, Mely födje nyilaktól fal-megrohanáskor...", „...alatta rohanó lészáknak, A király vitézi falra imé hágnak," – Toldi szerelme, Tizedik ének, 89., 93.

[10] NUT 163. o.

[11] Ez az indoklás jellemzi a bizánciak óvatos fellépését az iszlám végeken – V. Konstantin (741–775) az abbászida hatalomváltás után, a 750-es években, hasonlóan indokolta a Melitené és a környező határerődök elleni támadását azok védőinek: The Origins of the Islamic State. Kitāb futūh al-Buldān of al-Balādhuri. Vol. I.

ellenük a támadások. Ioannes Kurkuas domestikos ton Skholon (főparancsnok) és Melias, Lykandos strategosa kis híján elfoglalta Melitené városát; a vidéket mindenesetre elpusztították, a város lakói pedig hasztalanul próbáltak segítséget kérni Bagdadból.[12] A bizánci támadások a határvidék középső és északi részét érték, a tarsosi végeket nem; az örmény és grúz területek közé ékelt arab enklávék voltak a célpontok, illetve a részben már átkarolt Melitené.[13]

Theodosiopolis blokádja (930 körül)

A város régi arab támaszpont volt a grúzok (ibérek) lakta területen (arabul Kalikala, ma Erzerum) és komoly stratégiai fontossággal bírt, mivel onnan, a birodalom határvidékéről nyílt út az Araxes völgyébe, Dvinhez, ami a környéken az arabok legfontosabb támaszpontja volt, továbbá a hegyeken át délre, a Van-tó vidékére, ahonnan a Tigris völgyébe visz az út, a Bitlis-hágón át. Ugyanakkor viszont az arab portyázók onnan érhették el a legkönnyebben a Fekete-tenger bizánci partvidékét, ezért volt megszerzése, vagy semlegesítése fontos Bizánc számára. Csakhogy az arabok mellett a helybeli előkelők ellenkezését is figyelembe kellett venni. A grúzok (és abházok), bár ortodox vallásúak voltak, szomszédaikhoz, a monofizita örményekhez hasonlóan, több kisebb-nagyobb fejedelemségre oszlottak. Az arab hatalom folyamatos gyengülése mellett ezek a kis államok jó viszonyban voltak az ottani arab helyőrségekkel, az átmenő kereskedelemből pedig jelentős jövedelmet húztak,[14] és e számukra kényelmes állapotot nem akarták felcserélni a bizánci hatalommal. Így az a furcsa helyzet adódott, hogy a velük azonos hitű császárt, akinek akkor már hivatalosan alattvalói voltak, a legkevésbé sem kívánták tényleges hatalmi tényezőnek látni a maguk területén. Ebből fakadtak azok a problémák, melyekkel a város blokádja során Ioannes Kurkuas szembesült.[15]

---

by *Philip Khouri Hitti.* New York, 1968. 278. o. A bagdadi kormányzat gyengeségét az akkoriban megélénkülő karmati (bahreini iszmáilita szakadárok) portyák is szemléltették: 927 őszén betörtek Irakba és 928. január 7-én csak azért voltak kénytelenek megállni Bagdadtól 20 km-re, mert elárasztották a terepet előttük, ezután Észak-Mezopotámiáig dúltak; rendszeresen fosztogatták a mekkai zarándokkaravánokat, majd 930. január 11-én feldúlták a Szent Várost, a zarándokokat leöldösték, a Fekete Követ elhurcolták és csak 22 év múlva adták vissza. *Hajnal István*: Al-Qarāmita. A korai ismā'īlīya szakadár közösségeinek története. PhD disszertáció. Budapest, 2001. 149–152. o. Köszönettel tartozom a szerzőnek azért, hogy ezt a munkáját, akárcsak az alább többször hivatkozott Miskawayh angol fordítását, a rendelkezésemre bocsátotta.

[12] *Vasiliev, Alexandr A.:* Byzance et les Arabes. Vol. II. (867–959) Part 2.: Extraits des sources arabes. Bruxelles, 195. (a továbbiakban: *Vasiliev*) 148–149. o.

[13] Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szövegeket fordította *Moravcsik Gyula.* Budapest, 2003. (a továbbiakban: DAI) 239–241. o. A várostól északkeletre, az Eufrátesz bal partján, Manuel, Degik ura területén szervezték meg Mesopotamia themát (900 körül). (Manuel VI. Bölcs Leó [886–912] idején, a X. század elején, a császár szolgálatába állt.) Ugyanebben az időben a várostól nyugatra eső puszta vidéken hozta létre Melias Lykandros kleisurát, később themát (916 körül). Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio. Vol. II. Commentary. Ed. *Romilly J. H. Jenkins.* London, 1962. 189–190. o. (a továbbiakban: Commentary)

[14] *Kmoskó Mihály:* Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Kmoskó I/2) 22–23., 68. o. Az iszlám földjére Bizáncból Trapezunton és Kalikalán át len-, gyapjú- és brokátszöveteket, római öltözékeket importáltak.

[15] Hogy a kis államok viszálykodása milyen zavaros helyzeteket eredményezhetett, arra jó példa Artanudzs városának esete, valamikor a 920-as évek végén. A város nem a muszlimok, hanem az ibér Asót Kiszkászisz birtokában volt és fontos kereskedelmi központként működött: a Trapezunt, Ibéria, Abaszgia, az örmény területek és

Theodosiopolis környéke már VI. Leó idején több támadás célpontja volt: tőle keletre, Basian vidékén, az arabok a templomokat erődökké építették át, amiért a császár Lalakon patrikiost, Armeniakon strategosát, Kolonia, Mesopotamia és Khaldia strategosával együtt, ellenük küldte. Ezek feldúlták a területet, az erődöket elpusztították. Később újabb hadjárat indult Theodosiopolis ellen Katakalon domestikos ton Skholon vezetésével. Ő is feldúlta a várost (valószínűleg inkább a környékét), Basian földjét és a környező vidéket is. Aztán, már I. Romanos alatt, a Dvin ellen vonuló[16] Ioannes Kurkuas dúlta fel Basiant, amiképpen testvére, Theophilos, Khaldia strategosa is. Így, mire a theodosiopolisiakkal létrejött a megegyezés, már egyetlen helység sem volt Basianban és Avnik körül.[17]

Ioannes Kurkuasnak ezúttal is komoly problémákat okoztak az ibérek, akik ugyanis sosem akartak ellenségeskedni az arab kézen levő Theodosiopolisszal, Avnikkal és Manzikerttel. A bizánciak Theodosiopolis élelmezésének akadályozása érdekében szerették volna átvenni Ketzeon erődjét, az ibérek azonban vonakodtak, mondván, szomszédaik szerint ez azt jelentené, hogy a császár megbízhatatlannak tartja őket. Csak arra lettek volna hajlandók, hogy egy turmarkhes, vagy császári megbízott költözzön a városba, és onnan tartsa szemmel Theodosiopolist. Ez viszont a császár számára volt elfogadhatatlan, hiszen megbízottja csak tíz-tizenkét embert vihetett volna magával, annyival viszont képtelen lett volna a karavánokat ellenőrizni, főleg éjszaka. Az ibérek végül is csak abban voltak érdekeltek, hogy Theodosiopolis tőlük élelmezze magát, és Ketzeont akkor sem adták át, amikor ígéretet kaptak arra, hogy a város elfoglalása után visszakapják.[18]

Az viszont nem lett volna ellenükre, hogy Avnikot és Basiant átadják nekik a császári csapatok, mivel úgy tartották, hogy I. Romanos arra okleveles ígéretet tett nekik. Ez azonban félreértés volt a részükről, mivel Bizánc és az ibér uralkodó szerződése csupán azt tartalmazta, hogy az utóbbi hűséges marad a császárhoz, harcol ellenségei ellen, barátait oltalmazza, a keletet aláveti neki és nagy tetteket visz végbe; cserébe a császár őt

---

Szíria felől hozott árucikkekből hatalmas vámjövedelemre tett szert. Erős város volt, nagy elővárossal, rendkívül termékeny földű, emellett „Ibéria, Abaszgia és a miszkhioszok kulcspontja." (az utóbbi az akkori Iberia délnyugati részét jelentette, lényegében a város körüli területeket). Asót viszont ellenséges viszonyban volt vejével, Gurgennel, aki erővel is meg akarta szerezni tőle a várost, ezért úgy döntött, hogy inkább átadja azt a császárnak. I. Romanos el is küldte Konstantinos patrikiost, hogy szerezzen katonákat Khaldiában, és menjen be velük a városba. Konstantinos háromszáz emberrel végül el is jutott Artanudzsba, és átvette azt Asóttól. Ez azonban felbőszítette Gurgent és Dávidot, Iberia uralkodóját, akik azzal fenyegetőztek, hogy ha ezt a császár jóváhagyja, akkor inkább az arabokkal tartanak a bizánciak ellen. Ezt elkerülendő, a császár letagadta, hogy köze volna a dologhoz, azt Konstantinos magánakciójának állította be, akit aztán fenyegetések kíséretében hívott vissza Artanudzsból – DAI 215–223. o. Egyébként a korabeli seregek létszámához is érdekes adat az, hogy egy nagy és erős város őrségéül elégnek tartottak háromszáz embert. Egy apró kaukázusi fejedelemség (mely maga is Abaszgia főhatalma alatt állt) ebben a helyzetben képes volt megalázó visszakozásra kényszeríteni a „rómaiak birodalmát", mely hivatalosan mindkettőjüknek ura volt és ugyanazon hitet vallotta, mint ők. *Shepard Jonathan:* Constantine VII., Caucasian Openings and the Road to Aleppo. 26–27. o. In: Eastern Approaches to Byzantium. Papers from the Thirty-Third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Warwick, Coventry, March 1999. Ed. *Antony Eastmond.* 2001. Aldershot.); *Runciman, Steven:* The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth Century Byzantium. Cambridge, 1963. 169. o.; *Toynbee, Arnold:* Constantine Porphyrogenitus and his World. London, 1973. 407–408. o. Az események 923–930 közötti datálása: Commentary 179. o.

[16] Valószínűleg a 927-es hadjáratról van szó: *Vasiliev* 150–151. o.

[17] DAI 207–209. o. Lalakon hadjárata 901-ben, Katakalonė 902-ben lehetett: Commentary 173. o.

[18] DAI 209–211. o. Ketzeon talán Ekek, Hinzorik vagy Tortum Kale lehet, a mai Tortum folyó felső völgyében, mely ma is termékeny vidék, és Theodosiopolis ellátó területe lehetett. *Bryer, Anthony – Winfield, David:* The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos. Washington, 1985. Vol. I. 38. o., 418. j.

és nemzetségét meghagyja tisztségében, határait nem tolja el, nem akadályozza, hogy Theodosiopolist és más ellenséges városokat elpusztítson, akár a maga, akár a császár csapataival, azt viszont nem, hogy uralma alatt is tarthatja, mint ahogy Avnikot és Mazdatot sem, melyeket a császár csapatai fosztottak ki és foglaltak el. A császári vélemény, Ioannes Kurkuaséval egyezően az volt, hogy az ibérek és a birodalom közötti határ az Erax (Phasis) folyó legyen, attól délre a bizánciak, északra pedig az ibérek földjei legyenek.[19] Theodosiopolis esetében a bizánci támadások elérték céljukat, elszigetelték és megegyezésre szorították, ám a város csak az arab-bizánci harcok újabb megélénkülése után, 949-ben került közvetlen bizánci fennhatóság alá.[20]

Melitené blokádja

A határvidék középső részén fekvő város, Melitené (Malatya), régóta tüske volt már a bizánciak körme alatt, emírjeik gyakran vezettek portyázó hadjáratokat Anatólia területére. Ennek ellenére itt sem meghódítása és a közvetlen uralom alá helyezése volt a császár célja. A város az Eufrátesz jobb partján feküdt, a Melas (Kubakib, ma Tohma Su) folyó torkolatánál, onnan juthattak át az arabok Armeniakon themába. Hegyekkel körülvett termékeny völgyben helyezkedett el, ahol szőlőt, mogyorót, mandulát termesztettek.[21] Korábban több bizánci támadás is érte már, legutóbb I. Basileios (867–886) idején, de mindig átvészelte azokat. Mivel a muszlim portyázó hadjáratok fontos bázisa volt, alighogy elcsendesedett a bolgár határvidék, a császár azonnal kiküldte ellene Ioannes Kurkuast. Mint láttuk, a Melitené elleni támadások 926 tavaszán indultak meg, és kis híján el is foglalták a várost. A bizánciakat ugyan visszaverték, ám a város vezetői hamarosan belátták, hogy mivel Bagdadtól nem várhatnak segítséget, helyesebb lesz, ha egyezkedni próbálnak. A tárgyalások eredményeként a város Bizánc barátja és szövetségese lett, adót fizetett, és csapatokat küldött annak seregébe még az arabok ellen is, cserébe viszont mentességet kapott a támadások alól, s a lakosság és a város vezetése helyben maradhatott.[22] Ez az állapot azonban nem tartott sokáig, Abu Hafsz emír halála (928) után a melitenéiek felmondták a szerződést.

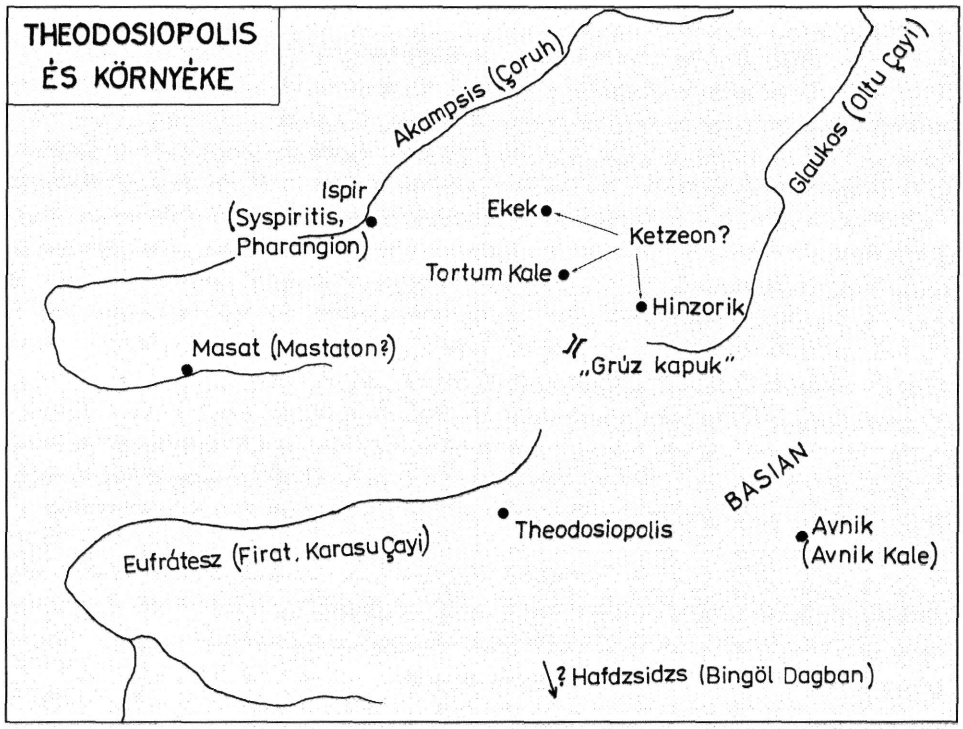

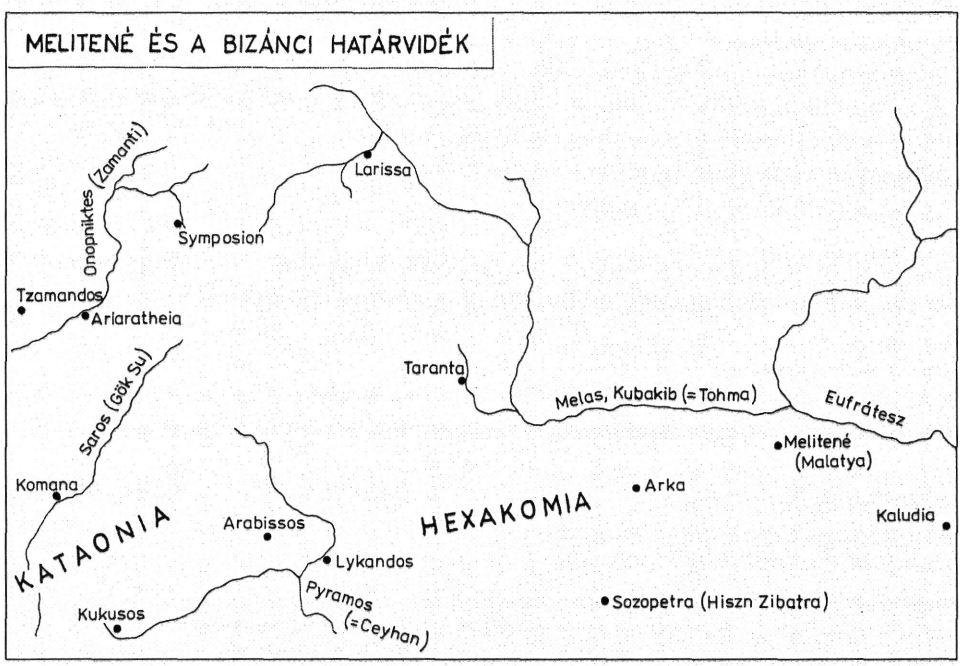
[19] DAI 211–215. o. Ide kapcsolódik még Avnik város története is, mely önálló volt saját emírje alatt, és a bizánciak sokszor fosztogatták falvait, az ibérek viszont nem, viszont megpróbálták megszerezni. Az emír belátta, hogy nem tarthatja fenn magát, ezért úgy döntött, hogy a császár alattvalója lesz. Mazdat erődjét Theodosiopolis héthónapos ostroma során a domestikos elfoglalta és átadta az ibér uralkodónak, miután az esküt tett rá, hogy megtartja és sohasem adja át azt araboknak, a csapatok elvonulása után azonban mindjárt visszaadta a theodosiopolisiaknak. Avnik ma Erzerumtól keletre található, kb. 60 km-re, Mazdat pedig talán a közelében feküdt: Commentary 174., 176. o. A Commentary datálása szerint a héthónapos ostrom valószínűleg 939 áprilisa és októbere között zajlott (uo.). Az Akampsis (Çoruh) felső szakaszán Masat, Masat Han, Masat Mahalle falvak valamelyike lehetett Mazdat: *Bryer – Winfield:* i. m. 39. o.

[20] *Vasiliev* 95. o.; Des Stephanos von Taron armenische Geschichte. Aus dem altarmenischen übersetzt von *Heinrich Gelzer* und *August Burckhardt.* Leipzig, 1907. 131–132. o. szerint feltöltötték a várárkokat és lerombolták tornyait. Žizneopisaniâ vizantijskih carej. Prodolžatel' Feofana; izd. podg. *Â. N. Lubarskij.* Sankt-Peterburg, 1992. (a továbbiakban: *Theophanes folytatása*) 177. o.: Theodosiopolis és környéke adózásra kényszerítéséről folyamatos dúlás-fosztogatás után.

[21] *Le Strange, Guy:* The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur. Cambridge, 1905. 120. o.

[22] *Theophanes folytatása* 172. o.; Byzanz wieder ein Weltreich. Das Zeitalter der Makedonischen Dynastie. Teil 1. Ende des Bilderstreites und Makedonische Renaissance (Anfang 9. bis Mitte 10. Jahrhundert). Nach dem Geschichtswerk des Johannes Skylitzes. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von *Hans Thurn.* Graz – Wien – Köln, 1983. (a továbbiakban: *Skylitzes* I.) 263. o.; *Shepard:* i. m. 30. o.; *Runciman:* i. m. 137. o.

THEODOSIOPOLIS ÉS KÖRNYÉKE
Akampsis (Çoruh)
Glaukos (Oltu Çayi)
Ispir (Syspiritis, Pharangion)
Ekek
Ketzeon?
Tortum Kale
Hinzorik
Masat (Mastaton?)
„Grúz kapuk"
BASIAN
Eufrátesz (Firat, Karasu Çayi)
Theodosiopolis
Avnik (Avnik Kale)
? Hafdzsidzs (Bingöl Dagban)

MELITENÉ ÉS A BIZÁNCI HATÁRVIDÉK
Onopniktes (Zamanti)
Larissa
Symposion
Tzamandos
Arlaratheia
Saros (Gök Su)
Taranta
Melas, Kubakib (≈ Tohma)
Eufrátesz
Melitené (Malatya)
Komana
Arka
KATAONIA
Arabissos
HEXAKOMIA
Kaludia
Lykandos
Pyramos (=Ceyhan)
Kukusos
Sozopetra (Hiszn Zibatra)

927-ben a bizánci főparancsnok Dvint, az azerbajdzsáni emír székhelyét vette ostrom alá, és bár ostromtornyokat és valamilyen görögtüzet fúvó szerkezetet is bevetett, a támadást visszaverték.[23] Az év elején a bizánciak visszavertek egy tarsosiak által indított támadást, 927 decemberében – 928 januárjában viszont Tamal emír sikeres téli portyát indított ellenük: 300 000 lábasjószágot zsákmányolt, legyőzte és megölte a renegát Ibn al-Dahhakot.[24] 928-ban Kurkuas a délörmény területeken levő arab városokat támadta, kapitulációra kényszerítette Hilatot (Khliat, ma Ahlat) és Bitlist. Arzan és más városok lakói elmenekültek, és hiába próbáltak segítséget kérni a kalifától. Ekkor mondta fel Melitené az egyezséget, mire Melias strategos pedig 700 bizáncit és örményt küldött a városba csákányokkal és ásókkal, mintha munkások lennének, hogy majd ha ostromra kerül a sor, kiszolgáltassák neki a várost. A lakók azonban felismerték a cselt, és lekaszabolták az álruhás különítményt.[25]

929-ben az arab végvidék városainak helyzete tovább nehezedett, ezért Melitené, Mayyafariqin (Martyropolis, ma Silvan), Arzan és Amida (ma Diyarbakir) ismét a kalifától próbált segítséget szerezni. Közölték, hogy ha magukra maradnak, kénytelenek lesznek behódolni a bizánciaknak, de így sem kaptak támogatást. Szerencséjükre az azerbajdzsáni emír, Muflih al-Szadzsi megverte Kurkuas seregét, így időlegesen megkönnyebbülhettek.[26] 930-ban a bizánciak Theodosiopolis ostromával voltak elfoglalva, az arabok pedig Samosatánál visszaverték Melias portyázó örmény csapatait. 931 március–áprilisában Tamal emír, a lovak szügyéig érő hó ellenére, sikeres portyát vezetett Anatóliába, nyáron pedig nagy lovas és gyalogos sereggel Amorionig nyomult és a kiürítve talált várost kifosztotta, amiképpen Ankyrát is. Sem ott, sem a visszaúton nem ütközött ellenállásba és ramadán havában (szeptember 17 – október 16.) tért haza, 136 000 dínár értékű fogollyal. A bizánciak erői ezalatt a taroni örmény fejedelem hívására feldúlták Perkrit, a hilati vidéket és a szomszédos területeket, valószínűleg emiatt nem szálltak szembe a tarsosiakkal. Muflih al-Szadzsi viszont ramadán havában, bosszúból, Taronra támadt.[27] A melitenéiek ismét segítségért folyamodtak, ezúttal Szaid ibn Hamdanhoz, a Moszult és Diyar Rabiát kormányzó emírhez. Az emír a város alá is vonult, melyet bizánci őrsége (Melias egy örmény különítménye és egy áttért arab, Bunajj ibn Nafisz, al-Muktadír kalifa korábbi tisztje) elhagyott.[28] Az akció eredménye azonban csak ideiglenes lehetett, mivel a hamdanidák 932-ben belebonyolódtak az al-Muktadír kalifa (908–932) bukása körüli küzdelmekbe. Az új kalifa al-Káhir lett, akit viszont már 934-ben megbuktattak – ez a felfordulás nyitott szabad utat a bizánciaknak, akik eldöntötték, hogy nem kísérleteznek tovább Melitené vazallussá tételével, hanem a birodalomhoz csatolják a várost.

---

[23] PP 99. o. említ az ostromeszközök között egyfajta „kézi lángszórót", mellyel el lehetett üzni a védőket a falakról.

[24] *Vasiliev* 150–151.; *Skylitzes* I. 279–280. o. szerint viszont ő maga is renegát volt, csak a másik oldalról.

[25] *Vasiliev* 151. o.

[26] *Vasiliev* 151–152. o.

[27] *Vasiliev* 152–153. o.

[28] *Vasiliev* 153–154. o. szerint Melitené békét kötött és átadták a város kulcsait, ezért al-Muktadír kalifa kiküldte az emírt, hogy szerezze vissza a várost. *Whittow, Mark:* The Making of Orthodox Byzantium 600–1025. London, 1996. 317. o. szerint ez a meghódolás volt az első és egyetlen, nem pedig 927-ben. A kronológia nem egészen világos.

934 tavaszán Ioannes Kurkuas, Melias örményeivel együtt, ostrom alá vette a várost, ahol hamarosan éhség tört ki és több lakos is elpusztult. Melitené 934. május 19-én kapitulált. A főparancsnok két sátrat állított föl, az egyiken kereszttel. Aki ahhoz ment, ha megkeresztelkedett, családjával és vagyonával együtt a városban maradhatott,. Akik a másik sátorhoz mentek, az iszlámot és a távozást választották, őket biztos helyre kísérték; a lakosság nagy része áttért. A várost és környékét császári igazgatás alatt álló területté alakították (kuratoreia) és komoly adót vetettek ki rá.[29]

A nagyobb harcok ezután alábbhagytak, az egyetlen komolyabb esemény az volt, hogy Ali ibn Abdallah ibn Hamdan (ismertebb nevén Szaif ad-Daula [=„A Dinasztia Kardja"]), Diyar Bakr kormányzója, 938-ban megpróbálta felszámolni a bizánci befolyást az Örmény-felföldön. Váltakozó eredményű portyák után Ioannes Kurkuas 942 őszétől kezdve feldúlta Arzant, Mayyafariqint, Ras al-Aynt (Resaina, Theodosiopolis), majd 943 tavaszán Edessa alá vonult. Mint korábban, Melitenénél, módszeresen pusztítani kezdte a város környékét, egyúttal azonban ajánlatot tett az emírnek: megkíméli a települést, sőt örök sértetlenséget biztosít neki, elenged 200 előkelő muszlim foglyot, és 12000 ezüstöt is fizet, ha átengedi a messze földön híres, csodatevő Mandyliont. (A Mandylion egy lepel volt, amit arcának lenyomatával állítólag maga Krisztus küldött Abgárnak, Edessa akkori királyának.) Az ajánlat felkavarta a várost: a keresztény lakosság az átadás ellen volt, mivel az ereklyéhez zarándoklók tömege komoly bevételt jelentett számukra. Az emír tudta, hogy sehonnan nem számíthat segítségre, de azért Bagdadból kért utasítást, hogy mit tegyen. Míg a válaszra vártak, Ioannes Kurkuas májusban elfoglalta Darát, novemberben Nisibint. Végül 944 elején, hosszas viták után, megjött a bagdadi vélemény: a muszlim foglyok szabadsága minden más megfontolásnál előbbrevaló, az ereklyét át kell adni. A Mandylion végül, hosszas utazás után, 944. augusztus 15-én Konstantinápolyba érkezett.[30]

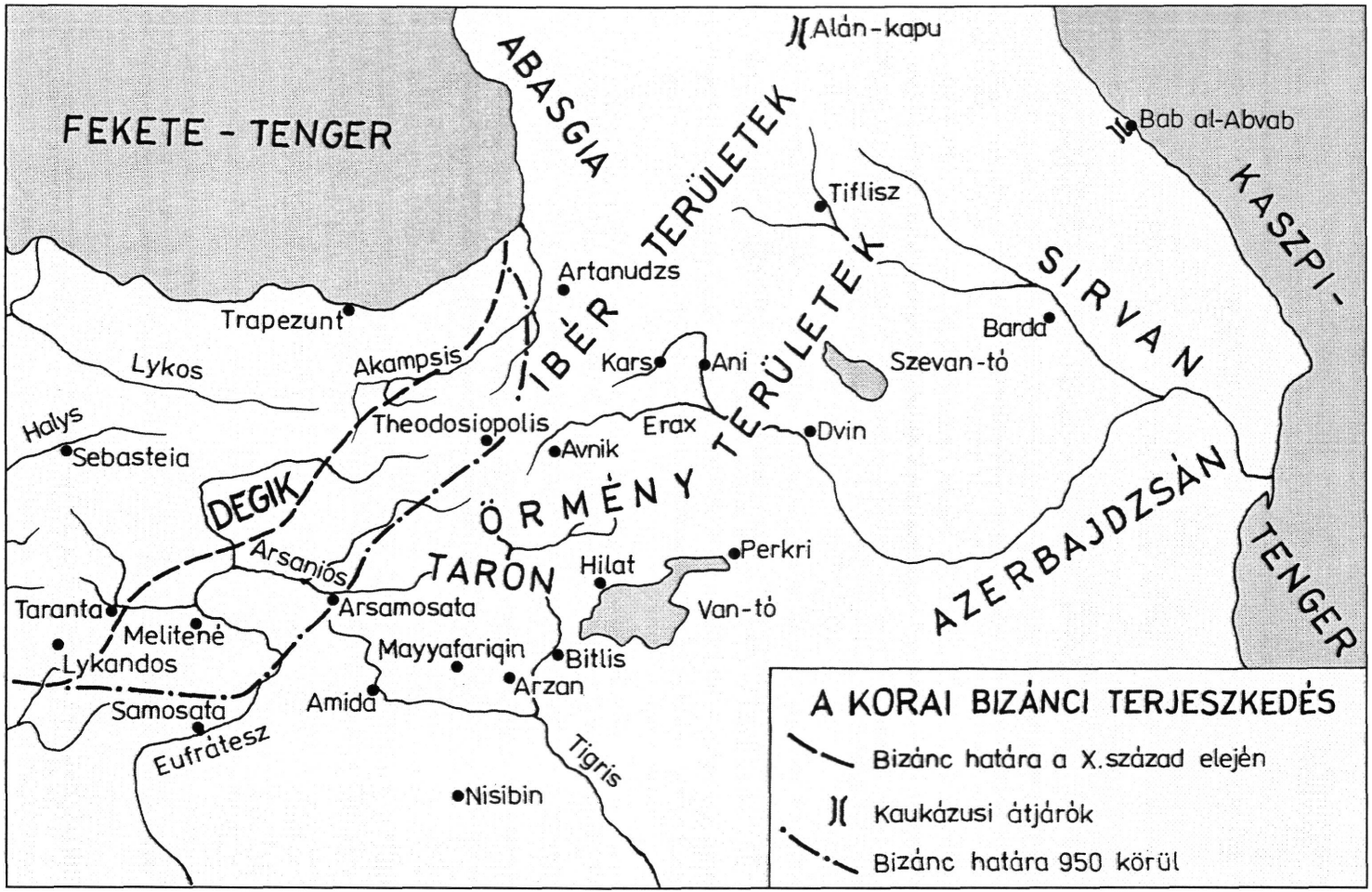
Ezeken a példákon látható, hogy a bizánciak mennyire nem törekedtek a minden áron való hódításra ebben az időszakban. Portyázó hadműveleteikkel inkább azt akarták elérni, hogy az Anatólia ellen indított támadások bázisát jelentő városokat egyezményekre szorítsák és „biztonsági zónává" alakítsák. A fegyveres hódítás csak ezen alternatíva kiesése után, egyéb lehetőségek híján került előtérbe.[31] A hódoltatott és adófizető városok szavatolták volna a birodalom biztonságát, ami a saját katonai erőforrásokat is kímélte volna; lényegében az iszlám végvidék „átfordítását" próbálták elérni. A thema-katonaság időszakos portyázásra megfelelt, elhúzódó ostromra, vagy tartós helyőrségi szolgálatra idegen környezetben viszont csak az állandó katonaság volt alkalmas, ám az csak korlátozott számban állt rendelkezésre. A portyázó, ostrom helyett blokádot alkalmazó stílus a bizánci-arab határvidék hagyományának számított. Már az I. Basileios idején végrehajtott támadások is ezt a mintát követték, de az arab végek mögött akkor még erősebb hátország állt, így meg tudták azokat védeni.

---

[29] *Theophanes folytatása* 172. o.; *Skylitzes* I.: 263. o.; *Vasiliev* 154. o. szerint harmincezer bizánci ostromolta; *Shepard:* i. m. 30. o.; *Runciman:* i. m. 141–142. o.

[30] *Wilson, Ian:* The Turin Shroud. H. n. 1979. 167–171., 327. o.; *Runciman:* i. m. 143–144. o.; *Whittow:* i. m. 318–321. o.; *Skylitzes* I. 271. o.; a hamdanidákhoz *Cahen, Claude:* Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. Budapest, 1989. 272–273. o. Maszudi 943-ban így jellemezte ezt az időszakot a kalifátus területén: „...most, az iszlám gyöngesége és hanyatlása s a rómaiaknak a muszlimok fölött aratott diadala korában, amikor a zarándoklatok veszélyben vannak, a ğihād szünetel, az utak el vannak vágva s leromlottak, és minden főnök függetlenítette magát, azon a területen hatalmasodik el, ahol van...": *Kmoskó* I/2. 188–189. o.

[31] Theodosiopolisnál láthattuk, azt is szívesen látták volna, ha az ibérek maguk foglalják, és nem ők, bár a város birtokához így is ragaszkodtak volna: DAI 211. o.

FEKETE - TENGER
ABASGIA
Alán-kapu
Bab al-Abvab
KASZPI-TENGER
IBÉR TERÜLETEK
SIRVAN
Tiflisz
Artanudzs
Trapezunt
Barda
Lykos
Akampsis
Kars
Ani
Szevan-tó
Halys
Theodosiopolis
Erax
Dvin
Sebasteia
Avnik
DEGIK
ÖRMÉNY TERÜLETEK
Arsaniós
TARON
Hilat
Perkri
Taranta
Arsamosata
Van-tó
AZERBAJDZSÁN
Melitenè
Lykandos
Mayyafariqin
Bitlis
Arzan
Samosata
Amida
Eufrátesz
Tigris
Nisibin
A KORAI BIZÁNCI TERJESZKEDÉS
Bizánc határa a X. század elején
Kaukázusi átjárók
Bizánc határa 950 körül

944 őszén Ioannes Kurkuast váratlanul leváltották főparancsnoki tisztéből. Ennek oka I. Romanos fiai, Stephanos és Konstantinos féltékenysége volt, akik aztán decemberben betegeskedő apjukat is kolostorba küldték. Már csak sógorukat, a gyerekkora óta háttérbe szorított társcsászárt, Bíborbanszületett Konstantinost kellett volna valamiként félreállítaniuk az útból. Abból azonban semmi sem lett, sőt 945. január 27-én ők maguk is apjuk mellé kerültek. Ezzel kezdődött VII. Konstantinos tényleges uralma (945–959), negyedszázados hatalomnélküliség után.

Közben Szaif ad-Daula is visszatért az arab határvidékre és bevonult Aleppóba: voltaképpen egyéb lehetőség híján, mivel a hamdanidák bagdadi helyzete az iráni bujidák hatalomátvétele miatt reménytelenné vált. Diyar Bakr kormányzójaként váltakozó sikerű harcok után szerezte meg Aleppót és Észak-Szíriát az egyiptomi ihsídidáktól, akik könnyű szívvel engedték át neki a területet, mert így legalább nem kellett tovább bajlódniuk a bizánci támadásokkal és a beduinokkal.[32] Az új aleppói emír, alighogy berendezkedett, mindjárt nekilátott, hogy az iszlám végek védelmezőjeként újraélessze a dzsihádot a hitetlenek ellen. Ez már csak azért is érdeke volt, mivel az uralma alatt álló beduinoknak, akiknek a portyázás az életelemük volt, így hasznosabb elfoglaltságot adhatott a karavánok és a földművelő területek fosztogatásánál. Ez eredményezte azt a helyzetet, hogy bár a bizánciak nem erőltették volna a további háborúskodást, a 950-es években Szaif ad-Daula portyái egyre hevesebb összecsapásokhoz vezettek. Ugyanakkor VII. Konstantinos uralmát is biztosabbá tehette volna egy hadisiker, így 949-ben sereget küldött Kréta szigetének visszafoglalására. A gondos előkészületek után megindított vállalkozás azonban gyalázatos kudarccal végződött.[33]

Az Észak-Szíria felé vezető úton Adata (al-Hadath) és Germanikeia (Maras) már 948-ban hadszíntérré vált, mivel nem csak Aleppó felé, hanem a Pyramos folyó mentén Kilikia irányába is át lehetett onnan jutni. Szaif ad-Daula 950-ben betört Anatóliába, megverte a bizánciakat, de a visszaúton, Darb al-Kankarunnál, vereséget szenvedett az új domestikos ton Skholontól, Bardas Phokastól. 952-ben a bizánciak Nisibin környékét dúlták fel, viszont 953-ban Marasnál, majd 954-ben al-Hadathnál verte meg a főparancsnokot az aleppói emír. Az elsőben elesett a Phokasokkal rokon Leon Maleinos patrikios, Bardas fia, Konstantinos Phokas, Seleukia strategosa pedig fogságba esett, és Aleppóban halt meg. A második, hosszú és véres csatában úgy szétszórta a bizánci sereget, hogy a domestikos ton Skholon legidősebb fia, Nikephoros anatolikoni strategos a város földalatti víztározójában bújt meg, és csak a sötétség beállta után tudott visszajutni apjához, és a vert sereghez.[34] A vereség után, vagy csak 955-ben a császár leváltotta Bardast és Nikephoros Phokast nevezte ki új főparancsnokká.[35]

---

[32] *Cahen*: i. m. 272–273. o.; *Whittow:* i. m. 320. o.

[33] *Skylitzes* I. 285–286.; Nikephoros Phokas „Der bleiche Tod der Sarazenen" und Johannes Tzimiskes. Die Zeit von 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonus. Übersetzt von *Franz Loretto.* Graz – Wien – Köln, 1961. (a továbbiakban: *Leó diakónus*) 13–14. o.

[34] *Skylitzes* I. 280–281. o. leír egy súlyos bizánci vereséget, melyben Bardas is mély sebet kapott a homlokára, és csaknem fogságba esett, továbbá szerinte Konstantinost a fogságban megmérgezték, mivel nem akart áttérni, viszont *Vasiliev* 96. o. szerint betegség végzett vele, Szaif ad-Daula pedig levélben nyilvánította részvétét az apjának, a holttestet pedig átadta az aleppói kereszténységnek, akik egyik templomukban temették el.

[35] *Skylitzes* I. 280. o. szerint Bardas Phokas, beosztottként kiváló teljesítményt nyújtott, de miután főparancsnok lett, kevés, vagy semmilyen eredményt sem hozott a birodalom számára.

A súlyos kudarc után, úgy tűnik, Bíborbanszületett Konstantinos elszánta magát arra, hogy olyan csapást mér Szaif ad-Daulára, ami megtöri a sikerei nyomán róla kialakult „győztes gázi" képet. Ez azonban a hagyományos bizánci thema-erőktől nem volt elvárható: olyan állandó hadseregre volt szükség, aminek tekintélyes gyalogos kontingensei harcban és menet közben megvédik a sereg poggyászát, és visszaverik a váratlan beduin támadásokat, csatában négyszögük a lovasság bázisául szolgál, valamint az erődök ostrománál és lerombolásánál is nélkülözhetetlenek. A lovasságot is meg kellett növelni: a hagyományos thema-lovasok mellett nehézpáncélzatúakat (kataphraktoi) is felszereltek, hogy a csatákban a sereg „ökleként" mérjenek döntő csapást az ellenségre. Ezt az átalakítást kellett aztán Nikephoros Phokasnak elvégeznie, begyakoroltatnia az újfajta harceljárásokat, kiképeztetnie és a reguláris harcmodorhoz szükséges fegyelemnek alávetnie az embereket.[36]

A Phokas-család a fenti események miatt ugyancsak érdekelt volt Szaif ad-Daula hatalmának megtörésében, de a változás csak lassacskán állt be. 956-ban az emír feldúlta Anzitenét, a bizánciak Eufráteszen túli hídfőállását,[37] 957-ben viszont a bizánciak foglalták el és ezúttal meg is szállták Adatát, 958-ban pedig a hamdanida emír egy portyáról visszatérve újabb vereséget szenvedett Raban mellett. Úgy tűnik, VII. Konstantinos elhatározta, hogy személyesen vonul Szaif ad-Daula ellen, de 959. november 9-én bekövetkezett halála ezt meghiúsította.[38]

Fia, az új császár, II. Romanos (959–963) úgy döntött, hogy ő is sereget küld Krétára, melynek élére Nikephoros Phokast állította; a hadsereg és a szükséges felszerelés összegyűjtése már 960 elején megindult a nyárra tervezett hadjárathoz. A feladat nem volt könnyű, hiszen korábban több kísérlet is kudarcba fulladt a szigeten, a sereg ellátása elhúzódó harcok esetén nehéz lehetett, és a muszlim flották beavatkozása is várható volt, mint 912-ben a szíriaiaké. Szerencsére a helyzet sokat változott: a korábban Kréta hátországát jelentő Egyiptomban az ihsídida-dinasztia súlyos válságban volt, Bagdad pedig a közeli szárazföldi végeket sem tudta már megoltalmazni. Kréta a síita kalifától, a fátimida al-Muizztól (955–973) kaphatott volna segítséget, akinek flottája felvehette a versenyt a bizánciakéval. A krétaiak cserébe hajlandónak mutatkoztak, hogy elismerjék al-Muizz fennhatóságát (addig a szunnita abbászidákat ismerték el), ami jó lehetőséget nyújtott a fátimida kalifának, hogy tekintélyét növelje az iszlám világban, sőt Kréta bir-

[36] Michaeli Pselli Historia Syntomos. Editio princeps. Recensuit, anglice vertit et commentario instruxit *Willem J. Aerts.* Berlin – New York, 1990. 97. o. szerint II. Romanos idején történt a parancsnokváltás – a császár megkérdezte Nikephorost, hogyan juthattak ilyen rossz helyzetbe a bizánciak. A válasz szerint a császár elhanyagolja a birodalmat, apját pedig csak a pénz érdekli, de ő hajlandó lesz megváltoztatni a helyzetet, bár azonnali fordulatot nem ígért. Újabb csapatokat toborzott, részben belföldről, részben zsoldosokból. Kiképezte az embereit nyilazásra, lándzsavetésre, lóhátról nyilazásra, mozgó cél eltalálására; közelharcra, falak támadására és védelmére, ostromra. A bizánci hadsereg szervezeti és taktikai átalakítására *Shepard:* i. m. 37–38. o.; *Whittow:* i. m. 323–325. o.; *Kühn, Hans-Joachim*: Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert. Studien zur Organisation der Tagmata. Wien, 1991. 122–125. o.

[37] *Howard-Johnston, James D.:* Byzantine Anzitene 241–246. o. In.: Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Ed. *Mitchell, Stephen.* (British Archaeological Reports, International Series 156.), Oxford, 1983. 239–290. o. Köszönöm Prohászka Péternek, hogy ezt a tanulmányt megszerezte számomra.

[38] *Skylitzes* I. 286–287. o. A bizánciak és Szaif ad-Daula harcaihoz l. még *Honigmann, Ernst:* Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen. Bruxelles, 1935. In: *Vasiliev, Alexandr A.:* Byzance et les arabes III. (a továbbiakban: *Honigmann*) 84–85., 87. o.

tokában Egyiptom megszerzése is könnyebbnek látszott – elődei már többször megpróbálkoztak vele. A kalifa tehát felszólította II. Romanost, hogy ha nem tesz le szándékáról, felmondja a 958-as békeszerződést (megelőzőleg a fátimidák Szicíliából többször támadták a bizánciak dél-itáliai birtokait), de a császár nem engedett. Ezután az Egyiptomot kormányzó eunuch Kafurnak írt al-Muizz, hogy közös erővel űzzék el a hitetleneket a szigetről. A két flottának 961. május 20-án kellett volna találkozna Kyrenaika egy kikötőjében, azzal a megszorítással, hogy ha az egyiptomiak nem érkeznének be, a kalifa nem tartaná magát tovább korábbi egyezményeihez. Az álságos ajánlat teljesíthetetlen kötelezettségre akarta rávenni Kafurt, vagy egyszerűen csak csapdába csalni az egyiptomi flottát. A javasolt időpont amúgyis késői volt, addigra már Krétát visszafoglalták a bizánciak: az iszlám világ megosztottsága újabb siker elérését tette lehetővé számukra.[39]

A krétai hadjárat

A bizánci flotta 960 júniusában indult el Konstantinápolyból az európai és ázsiai themák csapataiból, valamint örmény és rusz zsoldosokból álló sereggel a fedélzetén. Az Ephesos melletti Phygela kikötőjében gyűlt össze a sereg és flotta teljes állománya, onnen nyugat felé haladva megálltak Ios szigetén, ahol némi várakozásra kényszerültek, mivel nem akadt navigátor, aki Krétára vitte volna a flottát (!); végül két Karpathosról való hajó vezette át őket. Július 13-án értek partot, és mivel a szállítóhajók – legalábbis részben – elég sekély merülésűek voltak, egyfajta pallón keresztül közvetlenül a szárazföldre tudták kitenni a csapatokat. Az arabok észrevették a partraszállást, de mire felvonultak, a bizánciak is hadrendbe álltak, és nehézfegyverzetű lovasságuk elsöpörte a muszlim sereget. A menekülők, nyomukban az üldöző bizánci lovassággal, erődjükbe zárkóztak. Nikephoros Phokas erődített tábort épített seregének Khandax mellett (így hívták a bizánciak az arabok székhelyét, al-Khandakot – később Candia, ma Iraklion), a flottát pedig rendszeres őrjáratozásra küldte, hogy az ellenséges hajók forgalmát megakadályozza.[40]

Ezután csapatokat küldött ki a sziget belső részének felderítésére a thrakesioni strategos, Nikephoros Pastilas vezetésével, aki maga is tapasztalt katona volt. Az utasítás szerint a feladatot gyorsan, de körültekintően kellett elvégezni, ám a katonák, a sziget bőségén elámulva (kecske- és birkanyájak, gyümölcsök, borok), átadták magukat az evés-ivás örömeinek. Az arabok az erdős hegyekből figyelték őket (meglehet, szándékosan hagyták, hogy a bizánciak megszerezzék javaikat és ezzel elaltatták éberségüket), majd rejtekeikből előbújva hadrendbe álltak és rájuk támadtak. A bizánciak – bár alig

[39] *Christides, Vassilios:* The Raids of the Moslems of Crete in the Aegean Sea: Piracy and Conquest (800–961 A. D.) *Byzantion* 1981/51. 104–109. o.; *Theophanes folytatása* 195–196. o.

[40] *Leó diakónus* 14. o.; *Theophanes folytatása* 196–197. o. A blokád nem volt teljes, mint láttuk, a fátimidákhoz eljutottak a segélykérő krétaiak. DRM 307. o.: A császár jó rendben vonultassa fel seregét a város előtt, hogy látványával megzavarja az ellenséget. A kapuk előtt komoly erőt állítson fel, nehogy megzavarják a táborverést. A tábort árok és sánc védje, ez utóbbi legalább két nyíllövésnyire legyen a falaktól, hogy onnan ne tudják lőni, de ennél jóval messzebb ne, mert akkor a kitörő védők elpusztíthatják az ostromgépeket. Ha körben táboroznak le a város körül, megakadályozhatják a ki-bejutást és minden oldalról támadva gyorsabban kimeríthetik a védőket. *Leó diakónus* 155. o.: II. Basileios 986-os, bolgárok elleni sikertelen hadjárata során, amikor Triaditzát ostromolta, a védők felgyújtották a hanyagul őrzött ostromgépeket.

álltak a lábukon – keményen harcoltak, mígnem Pastilas strategos lovát leterítették a dárdák és nyilak, ő maga pedig gyalogosan harcolva elesett. Csapatai akkor futásnak eredtek, de csak kevesen tudtak visszajutni a táborukhoz.[41]

Nikephoros Phokas nem hagyta, hogy a balsiker megzavarja és megpróbálta kikémlelni Khandax gyengeségeit, hogy minél gyorsabban befejezhesse a hadjáratot. A város azonban szokatlanul erős volt, az egyik oldalon a tenger, a másikon magas sziklák védték. Szokatlanul szilárd falai szárított téglából épültek, melyek anyagához kecskeszőrt kevertek, magasak és olyan szélesek voltak, hogy két kocsi is elfért volna rajtuk egymás mellett, a támadók dolgát kettős árok is nehezítette. Hogy a szárazföld felől teljesen elszigetelje, a főparancsnok tengertől tengerig érő falat építtetett. Azonban nem csak a városbeliekre kellett figyelnie, a szigeten többezer harcképes arab várt az alkalomra, hogy az ostromlókra támadhasson.[42] A – valószínűleg túlzó – jelentések szerint 40 000 fős sereg gyűlt össze a sziget belsejében, hogy felmentse a várost. Phokas válogatott csapatokkal csendben, hogy a védők észre ne vegyék, elhagyta a tábort és a hegyek között megközelítette az arabok táborát. Egy napig pihentette embereit, majd késő este, a környéket jól ismerő vezetőkkel, erőltetett menetben a táborhoz vonult. Könnyen haladtak, mivel telihold volt, körülvették a tábort, és rajtaütésszerűen lerohanták azt. Az arabok csak a támadásra riadtak fel és hiába próbáltak elmenekülni, mindannyian elpusztultak a bekerítésben.[43] Phokas az elesettek fejét a katonákkal a táborba vitette – egy ezüstöt adott nekik darabonként –, majd a fejeket részben lándzsahegyre tűzette a falak előtt, részben hajítógépekkel a városba dobáltatta. A védők így szereztek tudomást társaik sorsáról, és arról, hogy nem lesz, aki felmentse Khandaxot, ám nem omlottak össze, és falaikban bizakodva várták a rohamot. Nem kellett sokáig várniuk. A bizánciak hajítógépek tüzével próbálták a falakat megtisztítani a védőktől, de nem elég eredményesen, mert rohamukat visszaverték. Nikephoros Phokas belátta, hogy a védők elszántak, a magas fal és a kettős árok is nehezíti a rohamozók dolgát, ezért úgy döntött, hogy inkább a kiéheztetés jól bevált módszerénél marad, mialatt az ostromgépekkel folytatja a harcot.[44]

A kiéheztetés persze hosszú hónapokat vett igénybe, ami a bizánci csapatokat is megviselte, de a főparancsnok rendszeres gyakorlatoztatással fenntartotta a fegyelmet a táborban, amit még sánccal és árokkal is megerősített. Amíg átteleltek, kisebb hadi vállalkozásokat is végrehajtottak, így a csapatok harci szelleme változatlanul fennmaradt tavaszig.[45] Phokas másodjára nem közvetlen rohamot tervezett, hanem aknával kívánta

---

[41] *Leó diakónus* 15–16. o.; *Theophanes folytatása* 196–197. o. viszont nem említi ezt az epizódot, nála a sereg biztonságban letáborozott és bőségesen ellátta magát a sziget terményeivel; illetve hogy az afrikai és hispániai arabok küldöttei eljutottak ugyan Kréta emírjéhez, de segítség nem érkezett.

[42] A 949-es hadjárat kudarcát is egy ilyen rajtaütésszerű támadás okozta, bár ott elmulasztottak erődített tábort építeni a bizánciak. *Skylitzes* I. 285–286. o.; *Leó diakónus* 13–14. o.

[43] *Leó diakónus* 17–20. o. A DV 235. o. leír egy módszert, hogyan kell egy letáborozott arab portyázó sereget éjszaka megtámadni: egy utat szabadon hagyva nekik, hogy azt felfedezve mindegyikük csak magával törődve meneküljön hazafelé. Nikephoros Phokas ismerte a módszert – hiszen az értekezés jórészét ő állította össze – de Krétán nem hagyhatott a hátában lehetséges támadókat, így teljesen meg kellett semmisítenie a felmentő sereget.

[44] NUT 153–155. o. is ezt ajánlja. *Leó diakónus* 20–23. o.

[45] *Theophanes folytatása* 197., 198. o. szerint a sereg a hideg, az élelemtartalékok kimerülése miatt elégedetlenkedett, de Nikephoros Phokas lecsendesítette őket, továbbá a fővárosból sikerült élelemküldeményt eljuttatni Krétára.

ledönteni a fal egy részét, hogy lehetővé tegye a városba jutást. A várárokból fúrtak az alapok alá, közben mások faltörő kosokkal rombolták a falat – a hajítógépeknek ezúttal sikerült a védőket visszaszorítaniuk a védőállásokból. Az üreget gyúlékony anyaggal töltötték meg, majd meggyújtották; amint a támasztékgerendák elégtek, két torony és a köztük levő falszakasz összeroskadt. A résnél a védők már hiába próbálták feltartóztatni a rohamozó bizánciakat, Khandax 961. március 7-én elesett. A várost kifosztották és feldúlták, maga Nikephoros Phokas is nehezen tudta csak helyreállítani a rendet. Ezután a várfalakat lerombolták, és a sziget belsejében építettek új erődöt Temenos néven, amit bizánci és örmény őrséggel láttak el, továbbá behódoltatták a sziget belső részeit is.[46]

Míg Nikephoros Phokas Khandaxot ostromolta, keleten tovább folytak a harcok, Szaif ad-Daula újabb hadjáratot indított, de a visszaúton, Andrassosnál, egy hegyszorosban, 960 novemberében Leon Phokas kappadokiai strategos (a főparancsnok öccse és annak távollétében helyettese) szétverte seregét.[47] Ezután a hamdanidák ereje egyre gyengült, olyannyira, hogy 962 decemberében Nikephoros Phokas földúlta Aleppót.

Aleppó bevétele

Nikephoros Phokas 962 elején elfoglalta Anazarbost, majd újabb 54 erődöt a muszlin határvidéken; majd tavasszal visszatért bizánci területre. Az év vége felé újabb hadjáratot indított, ezúttal Aleppó ellen, és meglepte Szaif ad-Daulát, akinek sebtében összeszedett seregét december 18-án a város előtt szétverte, majd kifosztotta az emír palotáját, ahol rengeteg ezüstöt és fegyvereket zsákmányolt.[48] Maga a város azonban ellenállt, védői visszaverték a falon rést ütött bizánciak rohamát; mindamellett a város vénjei tárgyaltak a főparancsnokkal a megadásról, de végleges megállapodás nem született. Szaif al-Daula veresége után nem húzódott a városba, hanem délkeleti irányba elmenekült. Távolléte, úgy tűnik, rossz hatást gyakorolt az aleppói katonaság fegyelmi helyzetére, mert december 23-án fosztogatni kezdék a házakat és a kereskedők boltjait. A falakat őrző városiak erre nyomban javaik védelmére siettek, a bizánciak pedig, az őrizetlenül hagyott falakat látva, bevették a várost. Rengeteg lakost megöltek, a mecseteket lerombolták, tízezer foglyot ejtettek és „leírhatatlan" méretű zsákmányt szereztek, továbbá kiszabadították a bizánci foglyokat. Kilenc napig maradtak Aleppóban, de a fellegvár, ahová alida és hásimita családtagok és más előkelők is visszahúzódtak egy csapat dailami gyalogossal, az arabok kezén maradt.[49] Nikephoros Phokas haza akart térni a zsákmánnyal, de a császár unokaöccse ragaszkodott ahhoz, hogy rohammal vegyék be a fellegvárat. A főparancsnok megpróbálta lebeszélni, mondván, hogy amit eddig elértek,

---

[46] *Leó diakónus* 29–33. o.; *Theophanes folytatása* 198. o. *Finlay, George:* A History of Greece from Its Conquest by the Romans to the Present Time B. C. 146 to A. D. 1864. Vol. II. The Byzantine Empire. Oxford, 1877. 315–319. o. A sziget elfoglalása után még hétévi munkába került a lakosság áttérítése a keresztény hitre: The Life of Saint Nikon. Text, tr. and Commentary by *Denis F. Sullivan*. Brookline, Massachussets, 1987.

[47] *Leó diakónus* 16–17. o. *Honigmann* 85–86. o.

[48] Histoire de Yahya ibn Sa'id d'Antioche Continuateur de Sa'id ibn Bitriq. Ed. et tr. *I. Kratchkovsky* et *A. Vasiliev*. Patrologia Orientalis 18. Paris, 1924. (a továbbiakban PO 18.) 784–785. o.; The Eclipse of the 'Abbasid Caliphate. Original Chronicles of the Fourth Islamic Century. Ed., tr. and elucidated by *H. F. Amedroz* and *D. S. Margoliouth*. Vol. V. Oxford, 1921. (a továbbiakban: *Miskawayh*) 206–209. o.

[49] PO 18. 787. o., *Miskawayh* 209–210. o.

az is olyan eredmény, amit senki sem képzelt volna, akik odafönt vannak, úgyis éhenhalnak, hiszen nem találnak majd élelmet a városban, s hogy a roham erőltetése fölösleges áldozatokhoz vezetne. A császári rokon azonban addig erősködött, hogy végül ráhagyta a fellegvár elleni rohamot. A kapuhoz olyan szűk út vezetett, hogy a császár unokaöccse, aki a rohamcsapatot vezette, hamarosan elesett, mire a főparancsnok boszszúból megölette a foglyokat, és a sereg hazavonult.[50] Ezzel végre megtörtént az a nagy csapás, amire a császári politika már VII. Konstantinos óta törekedett, ám a következő év tavaszán II. Romanos hirtelen meghalt. Fiai még gyermekek voltak, így 963 nyarán, a hadsereg támogatásával, a főparancsnokot koronázták császárrá. II. Nikephoros (963–969) pedig úgy ítélte meg, hogy a keleti sikerek folytatása a követendő út: ki kell szorítani az arabokat Kilikiából.

Tarsos bevétele (964–965)

Bár Szaif ad-Daula ereje lényegében már megtört, az új császárnak esze ágában sem volt elődei politikáját követni, nem szándékozott vazallusi státusba kényszeríteni a kilikiai arabokat. A diplomáciai megoldásokat kedvelő császár, VII. Konstantinos által életre hívott hadigépezet, a kisázsiai katonai arisztokrácia kezében, a terjeszkedő politika eszköze és támasza lett.[51]

II. Nikephoros 963 decemberében tért vissza a hadszíntérre, 964 tavaszától hozzálátott Kilikia feldúlásához, majd Tarsos alá vonult. A város azonban kemény diónak ígérkezett: mély árok és magas, kettős kőfal védte, hat erős kapuja volt, továbbá keresztülfolyt rajta a Kydnos folyó (három híd kötötte össze a város két részét), melynek vizét az árokba vezethették. Emellett a védőknek bőséges készletek álltak a rendelkezésére, a nagyszámú őrség bátor harcosokból állt, akik kirohanásaik során számos bizáncit megöltek, a falakról pedig a császárt gúnyolták. II. Nikephoros hamarosan belátta, hogy erőfeszítései csak kárba vesznének, ezért inkább a környező erődök elfoglalásával töltötte a nyarat. El is foglalta Adanát, Anazarbost és még több mint húsz erődöt, majd Mopsuestiát vette ostrom alá, ám annak védői visszaverték az első rohamot. A császár azonban észrevette, hogy a Pyramos folyó egy részen alámosta a falat, éjszaka tehát oda vezette embereit, aláásták, majd gerendákkal aládúcolták az alapokat. Reggel aztán felgyújtották az ácsolatot, a falrész összeomlott, s a résen betörve elfoglalták a várost. Minthogy azonban már közeledett a tél, a hadsereg visszatért Kappadokiába.[52]

---

[50] The Chronography of Gregory Abū'l Faraj 1225–1286, the Son of Aaron, the Hebrew Physician Commonly Known as Bar Hebraeus. Vol. I. (English tr. *Ernest A. Wallis Budge.*) London, 1932. (a továbbiakban *Barhebraeus*) 168–169. o.; PO 18. 787. o. *Miskawayh* 210–211. o. szerint állítólag 200000 bizánci vett részt a hadjáraton, ebből 30000 páncélos lovas, 30000 pedig amolyan „műszaki" volt, akik utat készítettek a havas terepen, hiszen a várost december 23-án vették be, s olyankor már igen nehéz visszatérni a behavazott Toros-hegységen át bizánci területre. A hadjárathoz l. még *Leonhardt, Karl*: Kaiser Nicephorus II. Phokas und die Hamdaniden. 960–969. Halle, 1887. 16–26. o.

[51] *Shepard:* i. m. 40. o.

[52] *Leó diakónus* 53–56. o.; John Scylitzes, Synopsis of Histories (811–1057 A. D.). A provisional translation by *John Wortley*. Winnipeg, 2000. (a továbbiakban *Skylitzes* II.) 146. o. szerint a császár hatalmas sereggel, örmény és grúz segédcsapatokkal vonult Kilikiába, de Mopsuestia elfoglalása a következő évre maradt, akárcsak PO 18. 793–794. o. szerint. A kilikiai arab városokhoz l. még *Le Strange:* i. m. 130–132. o. Köszönöm John Wortley-nek, hogy a Skylitzes-fordításból egy példányt elküldött nekem.

Bár gyakorlatilag egész Kilikiát meghódította, a tarsosi kudarc nagyon bosszantotta II. Nikephorost, ezért 965 tavaszán újra összegyűjtötte seregét, és a város alá vonult,[53] sánccal körülvett tábort építtetett, majd letaroltatta a környező erdős-bozótos vidéket, nehogy az arabok leshelynek használhassák azokat.[54] A tarsosiak, több korábbi, bizánciak felett aratott győzelmükre emlékezvén, kivonultak a városból és hadrendbe álltak, ám vereséget szenvedtek, és visszamenekültek a falak mögé.[55] Ezután hajítógépeket állítottak föl a falakon (így azok hatótávolsága megnőtt az ostromlók földre telepített eszközeihez képest) és várták a bizánciak támadását, de hiába: Nikephoros Phokas, előző évi tapasztalatai alapján, nem az ostrom, hanem a kiéheztetés mellett döntött. Körülzárta és folyamatosan őriztette a várost, a tarsosiak pedig hamarosan éhezni kezdtek. Végül, szabad elvonulás fejében, hajlandóak voltak a megadásra. Aki Szíriába akart távozni, minden ingóságát magával vihette szárazon vagy vízen, aki maradni akart, annak át kellett térnie a keresztény hitre – így kapitulált Tarsos 965. augusztus 16-án.[56]

Még az évben Ciprus szigetét is a birodalomhoz csatolták, 966-ban Dara és Nisibin környékét dúlta fel a császár, majd Szíriába vonult, Antiokhia alá, mely azonban túl erős volt, ezért visszatért Kisázsiába.[57] 967. február 8-án Aleppóban meghalt a már régóta betegeskedő Szaif ad-Daula, ezután a hamdanida emírség már nem volt komoly ellenfél Bizánc számára.

---

[53] *Leó diakónus* 56–58. o. szerint állítólag 400000 emberrel, de valószínűleg legfeljebb ennek a tizedével. Ami a császár által megkövetelt szigorú fegyelmet és rendet illeti, azt az 57–58. oldalon leírt epizód szemlélteti: a hegyvidéken való átkelés közben az egyik könnyűgyalogos, elfáradva, az út mellé dobta a pajzsát. Az arra haladó császár észrevette, a pihenőnél előkerestette, hogy kinek hiányzik a pajzsa, majd a vétkes felettesét utasította, hogy vágassa le az orrát, és vitesse körbe a táborban (ha csatában dobja el a pajzsot, halállal büntették volna). A tiszt, szánalomból, vagy pénzért, nem hajtotta végre az ítéletet, a császár pedig, amikor másnap meglátta a sértetlen gyalogost, a tisztet megostoroztatta és a büntetést rajta hajtatta végre, ami félelmet keltett a seregben, és többé senki sem mert hasonló óvatlanságra vetemedni. 964-ben egyébként Szaif ad-Daulához ötezer horászáni önkéntes érkezett, hogy vele harcoljon a hitetlenek ellen, de a feldúlt határvidéken nem lehetett ellátni őket, így haza kellett térniük: PO 18. 794. o., *Miskawayh* 216–217. o. *Bosworth, Clifford Edmund:* The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle Abbasid Times. *Oriens*, 1992/33. 284. o.

[54] *Skylitzes* II. 146. o. szerint a város blokádja során a tarsosiak rajtaütéssel megsemmisítették a bizánciak egyik óvatlan élelem- és takarmánygyűjtő különítményét, alighanem ez indokolta az intézkedést.

[55] *Leó diakónus* 58–60. o. A bizánci hadrend közepén állt a nehézfegyverzetű lovasság, mögöttük íjászok és parittyások, a jobbszárnyon II. Nikephoros, a balszárnyon Ioannes Tzimiskes állt lovassággal. A fegyelmezett rendben meginduló roham hamar megtörte a tarsosiak elszántságát, akik már a lövedékek záporától megfutamodtak, azonban így is sokukat elveszítették. Az ütközet taktikája lényegében egybevág a *Praecepta militaria* kortárs előírásával: *McGeer:* Sowing... 29., 47. o.; NUT 105., 127–129. o. A DRM 305. o. szerint az elfoglalni szándékozott város elé két lovasegységet küldjenek ki, az első vágja ki, égesse fel a szőlőket, fákat, hogy a bentiek, javaikat mentendő, rájuk támadjanak. Ekkor menekülést színlelve csalják őket a hátrább lesbe állított másik lovascsapat elé; ezzel a módszerrel kifürkészhetik a védők erejét és morálját, de egyúttal számukat is csökkenthetik.

[56] *Leó diakónus* 60–61. o.; *Skylitzes* II. 146. o. PO 18. 796–797. o. szerint Mopsuestia (Massisa) július 13-án esett el, lakóit bizánci területre hurcolták, úgy, hogy a tarsosiak is lássák. Úgy tűnik, a két város hajlandó lett volna meghódolni: a lakók már döghúst voltak kénytelenek enni, járvány tört ki és Tarsosban naponta 300 ember halt meg, de a császár, mivel segítségre nem számíthattak (és talán a melitenéi rossz tapasztalatok miatt) nyersen visszautasította őket: „...csak addig lennétek alattvalóim, míg meg nem erősödtök, akkor fellázadnátok": *Barhebraeus* 170. o.; *Miskawayh* 224–226. o.; *Bosworth:* i. m. 278. o.; *Leonhardt:* i. m. 34–40. o.

[57] 966 augusztusában 20000 horászáni harcos érkezett Rajjba (Teherántól északra), hogy a bizánciak ellen vonuljanak dzsihádba (még elefántjaik is voltak). Ott azonban túlzó követelésekkel léptek föl, majd az általuk hitetleneknek tartott dailamiakra támadtak, így végül erővel kellett őket elűzni: *Miskawayh* 234–241. o.

II. Nikephorost 967-ben a bolgárokkal kirobbant új konfliktus foglalta le Európában, de 968-ban újabb nagyszabású keleti hadjáratra vonult. Taronból kiindulva Arzanon és Mayyafariqinen át Szíriába ment, elfoglalta Manbidzsot (Mempetze, Hierapolis), majd Antiokhia érintésével délre fordult. Az Orontes folyó túloldalán haladva elfoglalta Hama és Homsz városát, és a Libanon-hegységen átkelve a Földközi-tenger partjára vonult, Tripolis ellen. A város azonban túl erősnek bizonyult, és mivel a kedvezőtlen széljárás miatt a flottája nem érkezett meg időben, nem tudta elzárni a kikötőbe tartó forgalmat sem. Arka városa (Caesarea ad Libanum) ellen fordult tehát, és ostromgépek segítségével bevette azt. Bőséges zsákmányt szerzett, majd a tengerpart mentén északra haladva sorban elfoglalta az útjába eső városokat (Tartusz/Antartos, Dzseble/Gabala, Ladikija/Laodikeia). Így ért újra Antiokhia alá, ahol erődített tábort építtetett, azonban nem akart módszeres ostromot indítani a város ellen, hanem blokáddal akarta megadásra kényszeríteni: sajnálta volna elpusztítani a lakott világ harmadik legszebb városát, mint egy közönséges erődöt.[58] Ezért inkább a várostól északra, Bagrasznál, erődöt építtetett, amelyben 1 000 gyalogost és 500 lovast hagyott hátra elegendő élelemmel, és takarmánnyal, hogy rendszeresen támadják Antiokhia környékét, és tegyék lehetetlenné az oda irányuló kereskedelmi forgalmat.[59]

969 folyamán a hátrahagyott különítmény rajtaütései miatt egyre súlyosabbá vált az élelemhiány Antiokhiában. Míg a császár távollétében a keleti főparancsnokságot ellátó Petros Phokas ősszel Észak-Szíriába vonult, a bagraszi különítmény vezetője, Mikhael Burtzes, ismét a város közelében portyázott, és észrevett egy helyet a falon, ami létrával megmászhatónak látszott. Egy csapattal be is jutott a városba (az őrök aludtak), de a helyőrséggel nem boldogult volna, ha Petros Phokas vissza nem érkezik a csapataival. Így vették be, dúlták fel és fosztották ki Antiokhiát 969. október 28-án.[60]

Ezeken a példákon is látható, hogy a bizánciak az ostromok során legszívesebben a blokád általi kiéheztetést alkalmazták. Ha közvetlenebb módon, ostrom útján akartak bevenni egy várost, akkor általában a falak rombolásával ütöttek rést a védelmi vonalon (aknázással, vagy faltörő kosokkal); „ostromtüzérséget" erre a célra nem alkalmaztak.[61] Mint Krétánál és Tarsosnál is, a hajítógépek inkább a falat bontó támadókat védték, és a védőket próbálták eltávolítani a falakról. Ezek a módszerek azonban másodlagosak voltak a kiéheztetés mellett, és ha lehetett, szívesen alkalmaztak bármilyen cselfogást.[62]

*

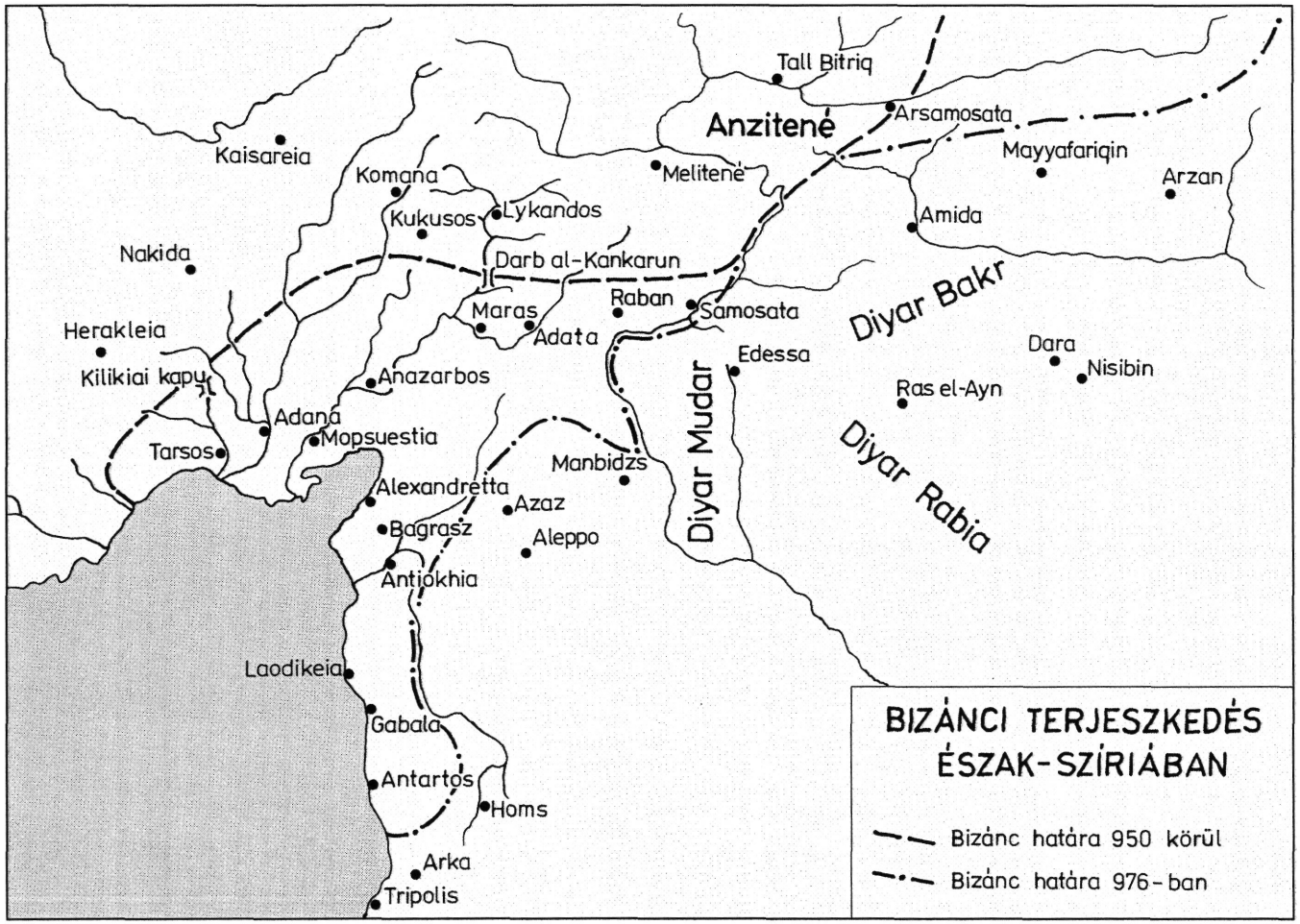
[58] *Leó diakónus* 69–72. o.; *Honigmann* 94. o.

[59] *Leó diakónus* 72–73. o.; PO 18. 816–817. o.; *Skylitzes* II. 147. o.

[60] *Leó diakónus* 79–80. o. *Skylitzes* II. 147–148. o. szerint Burtzes megvesztegette Antiokhia egyik nyugati tornyának őrzőjét és 300 emberével így jutott fel a falra, de Petros csak háromnapi harc után jött segítségére, a császár viszont dühében leváltotta Burtzest. *Barhebraeus* 172–173. o. szerint a helyi keresztények segítségével vették be a várost. PO 18. 822–823. o. szerint a lakók elhanyagolták az őrséget és a bizánciak az őrizetlen falakat látva megmászták azokat és bevették Antiokhiát. *Leonhardt*: i. m. 45–49. o.

[61] A Parangelmata poliorketika, mely különféle ostromeszközöket ír le, főleg faltörő kosokat, fúrógépeket, létrákat és falak megmászására alkalmas eszközöket említ, hajítógépeket alig: PP 51–73. o.

[62] *McGeer:* Byzantine Siege Warfare... 125–126., 129. o.

Tall Bitriq
Anzitene
Arsamosata
Mayyafariqin
Arzan
Kaisareia
Komana
Melitene
Kukusos
Lykandos
Amida
Nakida
Darb al-Kankarun
Raban
Samosata
Diyar Bakr
Maras
Adata
Herakleia
Edessa
Dara
Nisibin
Kilikiai kapu
Anazarbos
Ras el-Ayn
Adana
Mopsuestia
Tarsos
Manbidzs
Diyar Mudar
Diyar Rabia
Alexandretta
Azaz
Bagrasz
Aleppo
Antiokhia
Laodikeia
Gabala
Antartos
Homs
Arka
Tripolis
BIZÁNCI TERJESZKEDÉS
ÉSZAK-SZÍRIÁBAN
Bizánc határa 950 körül
Bizánc határa 976-ban

Érdemes még a terjeszkedő politika néhány következményére is kitérni: a kilikiai és szíriai hadjáratok a helyi (főleg muszlim) lakosság nagyarányú menekülésével jártak.[63] A helyükre azonban Bizánc nem tudott a saját demográfiai tartalékából elég telepest állítani, így az elfoglalt területeken jelentős volt az örmény, szír keresztény és arab keresztény betelepülés. Így a Taurus-hegységen túli vidék etnikai és vallási képe nagyban különbözött a birodalom többi részétől. Ez természetesen feszültséget keltett, amit a katonacsászárok – II. Nikephoros, I. Ioannes (969–976), II. Basileios (976–1025) – mindenképpen igyekeztek tompítani, hiszen a terület lakosságára katonailag és gazdaságilag egyaránt nagy szükség volt. A vizsgált időszakban ezért a térségben egyfajta vallási tolerancia volt megfigyelhető ami azonban a XI. században megszűnt, és gyakori összetűzésekhez vezetett a különböző csoportok között.[64]

Még egy belpolitikai problémát is kitermelt ez az időszak: a kisázsiai katonai arisztokrácia pozíciója olyannyira megerősödött, hogy már veszélyeztette a legitim dinasztiát. Ez a két nagy rokoni csoport, a kappadokiai Phokas–Maleinos és az armeniakoni és kharsianoni Kurkuas–Skleros klán rivalizálásához vezetett. A két csoport még együttműködve juttatta trónra II. Nikephorost 963-ban, de miután a császár elidegenítette magától a fővárost, a Kurkuas családból származó Ioannes Tzimiskes összeesküvés útján magához ragadta a hatalmat. A két csoport ezután gyűlölködő ellenséggé vált: II. Ioannes halála után Bardas Skleros, a császár korábbi sógora akarta magához ragadni a hatalmat, de végül, a 976 és 979 közötti polgárháborúban, alulmaradt Bardas Phokasszal (Leon Phokas fiával) és ibér szövetségeivel szemben.

Ez újra a Phokasok helyzetét erősítette, de a törvényes császár szándékát is, hogy saját kezébe vegye a kormányzást. II. Basileios ezért a bolgárok elleni harcot újította fel, amit személyesen óhajtott vezetni. A kezdeti kudarcok után Bardas Phokas fellázadt ellene és elragadta egész Kisázsiát, a császár végül csak egy rusz segélyhad segítségével kerekedett felül a 987–989-es polgárháborúban. A hűségére visszatért Bardas Sklerosnak

---

[63] II. Nikephoros keleti hadjáratai során a határvidéki városok környékét és az azokat tápláló falvakat felégette, lakosaikat elhurcolta; amikor eljött az aratás ideje, felégette az egész termést, hogy a városok lakosságát az éhínség megtizedelje. Ezt addig folytatta, amíg a szorult helyzetbe került városok meg nem adták magukat a szíriai és mezopotámiai határvidéken. Akkoriban senki sem kételkedett abban, hogy elfoglalja egész Szíriát, Diyar Mudart, Diyar Rabiát és Diyar Bakrt: PO 18. 825–826. o.; *Benner, Thomas Hartmut:* Die syrisch-jakobitische Kirche unter byzantinischer Herrschaft im 10. und 11. Jahrhundert. Marburg, 1989. 25–26. o. Az ellenség területének feldúlásával célt érni nem volt valami új dolog a bizánciaknál, már Bölcs Leó (886–912) is ajánlotta a X. század elején: „...hányféle módon lehet felvenni a harci érintkezést: ... a harcrend arcvonalával; lesből hadicsel formájában; megerősített helyek elragadásával; az ellenséges terület egyetlen rohamban való elpusztításával; a gabona felprédálásával; a fák kivágásával; a házak felégetésével; fosztogatással; foglyok elhajtásával...". In: *Rázsó Gyula:* A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Budapest, 1974. 110. o. De nyugaton sem volt ismeretlen: „A középkori hadviselés még nagyobb seregekkel is elsősorban a pusztításra tört, az ellenfelet a vidék felprédálásával térdre kényszeríteni...": *Veszprémy László:* Hadügy a koraközépkori Nyugat-Európában. Szent István és kora. A *Társadalom és Honvédelem* tematikus különszáma. Budapest, 2000. (IV.évf.) 2. szám 108–109. o. Mindezek alapján érhető, hogy a konstantinápolyi lakosság a „szaracénok sápasztó halálának" nevezte a császárt: Liudprand történeti munkái. Antapodosis. Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris. Relatio de legatione Constantinopolitana. Ford. *Jurkovich Emil, dr. Gombos F. Albin* és *Gaál Lajos*. Szerk. *Gombos F. Albin*. Budapest, 1908. 234. o.

[64] *Tate, George:* Frontière et peuplement en Syrie de Nord et en Haute Mésopotamie entre le IVe et le XIe siècle. In: *Castrum* 4. Frontière et peuplement dans le monde méditerranéen au moyen âge. Rome – Madrid, 1992. 155–157. o.; *McGeer, Eric:* The Legal Decree of Nikephoros II. Phokas Concerning Armenian Stratiotai. In: Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis, S. J. Ed. *Timothy S. Miller-John Nesbitt*. Washington, 1995. 124–125. o.; *Benner:* i. m. 26., 30–34. o.

és rokonságának megbocsátott ugyan, de kitartóan törekedett a Phokas-Maleinos rokonság háttérbe szorítására. A nyugati irányú terjeszkedő politika (Bulgária meghódítása) is a keleti arisztokrácia visszaszorítását célozta: a katonai családokat befolyási övezetüktől távol alkalmazta, s ott is saját irányítása alatt.[65]

A másik problémát a külpolitikai helyzet jelentette: 969-ben Egyiptom a síita Fátimida-dinasztia kezére került, ezzel Szíriában a kor leghatalmasabb muszlim állama vetette meg a lábát. Valószínűleg ezzel összefüggésben 969 december–januárban szerződés jött létre Bizánc és Aleppó között, amely meghatározta a kettejük közötti határvonalat (Bizánc Tripolis előteréig megszerezte a tengerpartot). A hamdanida emírség egyúttal adófizetést vállalt és azt, hogy területén nem enged át muszlim seregeket Bizánc ellen, viszont annak seregét átengedi dél felé.[66] A Fátimidákkal a X. század folyamán több összecsapásra került sor – I. Ioannes 975-ben Damaszkusz és Tripolis alá jutott– de a határvonal már nem változott meg a két birodalom között, új hatalmi egyensúly jött létre.

[65] *Cheynet, Jean-Claude:* Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210). Paris, 1990. 325–336. o.; a De re militari, mely a 991-995 között íródott, II. Basileios számára készült, mikor még viszonylag tapasztalatlannak számított a külföldi hadjáratok vezetésében: *Dennis:* Three Byzantine... 242. o.

[66] *Farag, Wesam:* The Aleppo Question: a Byzantine-Fatimid Conflict of Interests in Northern Syria in the Later Tenth Century A. D. *Byzantine and Modern Greek Studies* 1990/14. 45–46. o.; *Bianquis, Thierry:* Les frontières de la Syrie au XIe siècle. In: *Castrum* 4. 141. o.; *Honigmann:* 94–95. o.; *Benner:* i. m. 54–55. o.

Márton Tősér

BYZANTINE EXPANSION IN THE 10TH CENTURY – SIEGE TECHNIQUES IN THEORY AND IN PRACTICE

Summary

The study treats the main elements of the eastern expansion of Constantinople in the 10th century, in parallel with the period's literature of military science. In the first chapter, the author examines siege technique methods as discussed in Byzantine military treatises, primarily *De re militari*, written at the end of the 10th century, and *Tactics* by Nikephoros Uranos. On the basis of these works, it can be established that the sieges of the period were characterised by blockades, where the Byzantines attempted to starve the enemy into surrender and consumed the town's agricultural hinterland. A more direct method was battering down the walls by means of mining. Apart from these, a town or fortress could be captured by surprise, by ruse, by treason or through bribing, as well.

The second chapter gives account of the most significant stages of Byzantine expansion from 927 to 969, i.e. from the blockades that followed the borderland raids against Melitene and Theodosiopolis to the capture of Antioch. In the course of these events, all the above-mentioned siege techniques were put into practice. The author refers to the decline of the Arab Caliphate, which contributed to the success of the Byzantine raids; the fights against the Emirate of Aleppo; Nikephoros Phokas' military reform; and the consequences of the eastern conquest, such as the immigration of Syrians and Armenians into the newly acquired territories in place of the Muslim population, the consolidation of the Byzantine military aristocracy, and the adaptation to the changing foreign affairs. The author used Byzantine sources in the first place, but also examined eastern (Muslim, Syrian and Armenian) sources related to the topic, where possible.

Márton Tősér

EXPANSION BYZANTINE AU XÈME SIÈCLE – TECHNIQUES DE SIÈGE EN THÉORIE ET EN PRATIQUE

Résumée

L'étude présente les éléments principaux de l'expansion byzantine vers l'Est au Xe siècle en regard de la littérature d'art militaire de l'époque. La première partie traite les méthodes des techniques de siège présentées dans des essais militaires byzantins (notamment les parties pertinentes de De re militari et de la Tactique de Nikepharos Uranes). Ceux-ci permettent de constater que les opérations de siège de l'époque relevaient surtout du blocus visant à affamer la ville attaquée et à détruire l'arrière-pays agricole. La démolition des murs par le creusement de puits de mine était une méthode plus directe. Certes, l'objectif visé a pu être atteint aussi par d'autres moyens dont l'attaque surprise, la ruse, la trahison ou la corruption.

La deuxième partie, plus longue que la première, passe en revue les étapes majeures de l'expansion byzantine en ordre chronologique de 927 à 969, soit du blocus contre Meliténé et Theodosiopolis, né d'incursions des confins, à la prise d'Antiodus. Celles-ci permettent d'observer la mise en pratique des méthodes de siège décrites ci-dessus. L'étude parle aussi du déclin du califat arabe permettant le succès des attaques byzantines, des luttes avec l'émirat d'Aleppo, de la réforme militaire de Nikephoros Phokas et des conséquences des conquêtes orientales (par ex. l'établissement de Syriens et d'Arméniens dans les zones conquises à la place de la population musulmane ayant pris la fuite, la consolidation de l'aristocratie militaire byzantine, l'adaptation au

changement de la situation de politique extérieure). L'étude est surtout basée sur des sources byzantines, mais tient compte aussi, dans la mesure du possible, des sources issues des zones orientales concernées (musulmanes, syriennes, arméniennes).

Márton Tősér

BYZANTINISCHE EXPANSION IM 10. JAHRHUNDERT
– BELAGERUNGSTECHNIKEN IN DER THEORIE UND IN DER PRAXIS

Resümee

Die Studie gibt die wichtigsten Momente der Ostexpansion Byzanz' im 10. Jahrhundert parallel zu der militärgeschichtlichen Literatur des Zeitalters kund. Der erste Teil stellt die belagerungstechnischen Methoden der byzantinischen Militärabhandlungen (in erster Linie der Arbeiten De re militari und Nikepheros Uranos Taktika, beide vom Ende des 10. Jahrhunderts) vor. Auf Grund dieser kann festgestellt werden, dass die Belagerungsoperationen des Zeitalters in bedeutendem Teil Blockadecharakter hatten: die byzantinischen Truppen konzentrierten sich auf das Aushungern der belagerten Stadt mit der Verplünderung des landwirtschaftlichen versorgenden Hinterlandes. Eine direktere Methode war die Niederreißung der Mauern nach dem Schachtgraben. Parallel dazu konnte das gewünschte Ziel natürlich auch überraschend, mit List, Verrat oder Täuschung erreicht werden.

Der zweite, größere Teil der Arbeit stellt die wichtigsten Stationen der byzantinischen Expansion in chronologischer Reihenfolge von 927 bis 969 vor: von der Blockade von Melitené und Theodosiopolis, die sich aus den Streifzügen im Grenzgebiet entwickelt hat, bis zur Einnahme von Antiokhia. Im Laufe dieser Expansionen ist die praktische Realisierung der im Vorhinein beschriebenen Belagerungsmethoden zu beobachten. Die Studie kommt auf folgende Punkte zu sprechen: auf den Niedergang des arabischen Kalifats (der den Erfolg der byzantinischen Angriffe ermöglichte), die Kämpfe mit dem Emirat von Aleppo, die Heeresreform von Nikepheros Phokas, sowie die Folgen der Osteroberungen (z. B. die Ansiedlung von Syrern, bzw. Armeniern anstelle der muslimischen Bevölkerung in den neu erworbenen Gebieten, die Erstarkung der byzantinischen militärischen Aristokratie und die Anpassung an die veränderte außenpolitische Situation). Die Arbeit stützt sich dabei in erster Linie auf byzantinische Quellen, zieht aber nach Möglichkeit auch diejenigen Quellen in die Untersuchung mit ein, die auf den betroffenen östlichen (muslimischen, syrischen, armenischen) Gebieten erhalten geblieben sind.

Мартон Тожер

ЭКСПАНСИЯ ВИЗАНТИИ В X СТОЛЕТИИ
– ОСАДНАЯ ТЕХНИКА В ТЕОРИИ И ПРАКТИКЕ

Резюме

В своей работе автор рассматривает основные этапы расширения территорий Византии на восток в X веке, проводя параллель с военно-научной литературой. В первой части статьи исследователь на основании византийской военно-научной литературы эпохи (в первую очередь „De re militare" и Никифороса Ураноса „Takika") анализирут методы осадной техники. На основании этого можно констатировать, что осадные операции той эпохи в основ-

ном носили блокадный характер, византийцы концентрировали усилия на взятие осажденных измором путем разграбления сельскохозяйственных территорий, снабжавших воинов продовольствием. Разумеется, наряду с этим они достигали поставленной цели путем осуществления внезапных набегов, предательства, и подкупов.

Во второй части работы автор рассматривает наиболее важные этапы экспансии византийцев, показывая в хронологическом порядке военные рейды против Мелитены и Феодосиополиса с 927 по 969 год, переходившие в блокаду, и вплоть до захвата Антиохии. В ходе этих операций можно было наблюдать осуществление на практик ранее описанных методов осады. Автор статьи затрагивает факт упадка арабского халифата (что сделало возможным успех наступлений византийцев), борьбу с эмиром Алеппо, реформы в армии, осуществленные Никифоросом Фокасом, последствия восточных завоеваний (как напримр, поселение на вновь завоеванных территориях сирийцев и армян на место спасавшихся бегством мусульман, усиление византийской венной аристократии, приспособлние к изменившейся внешне-политической обстановке). Исследовательская работа опирается прежде всего на византийские источники, но по возможности анализирует также и источники, схранившися на затронутых восточных территориях (мусульманских, сирийских, армянских).

NÉMETH GYÖRGY

A TÁBORNOK, AKI EZREDES VOLT

Gál Sándor (1817–1871) tábornoki kinevezése

Tíz nappal a világosi fegyverletétel után az Erdély északi részén lévő magyar csapatok Zsibón gyűltek össze. Oda érkezett Kemény Farkas kolozsvári és Gál Sándor székelyföldi hadosztályának maradványa, valamint Kazinczy Lajos Ung, Bereg és Máramaros megyében szervezett hadosztálya is. Az egyesült csapatok feletti parancsnoki tisztet napokig senki sem töltötte be, végül Kazinczy vállalta magára. A három ezredes közül Kemény Kolozsvár harc nélküli feladásával oly mértékben kompromittálta magát, hogy főparancsnokká választása szóba sem kerülhetett, már a Zsibóra vezető út elején, Bánffyhunyadon kénytelen volt átadni a csapatok irányítását Gál Sándornak. Mivel a visszavonulás során Gál is vereséget szenvedett, sőt megsebesült, kézenfekvő volt, hogy a legnagyobb és gyakorlatilag érintetlen sereggel érkező, bár rangban a legifjabb Kazinczy Lajos legyen az összes egység főparancsnoka.[1] E kérdéssel kapcsolatban gyakran felmerül, hogy Gál Sándort 1849. július 29-én, Szegeden tábornokká léptették elő, tehát ő volt az említett három tiszt közül a legmagasabb rangban, őt illette volna a sereg vezénylete, de erről az érintett már csak az emigrációban értesülhetett. Jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy bebizonyítsa, Gál Sándor nem a hadi helyzetből következő közlekedési és hírközlési viszonyok miatt nem tudott a szabadságharc végén saját vezérőrnagyi kinevezéséről, hanem egyszerűen azért, mert az a fenn említett időpontban nem történt meg, csak jóval később. A Magyar Országos Levéltárban őrzött tábornoki oklevélen[2] szereplő dátum és az irat létrejöttének valódi ideje nem azonos, a kettő között több mint három év telt el.

Gál Sándor a forradalom kitöréséig hadnagyként szolgált a 14. (1. székely) határőr gyalogezredben. Családi ügyei intézése miatt érkezett 1848 elején Pestre, hogy pontosan mikor, nem tudjuk, de március 20. környékén már ott kérvényezte a hadseregből való elbocsátását.[3] A leköszönő Pulszky Ferenc helyett a pesti nemzetőrség 6. osztályának élére került. Belépett a Radical Körbe, annak április 30-i gyűlésén ismertette a felállítandó magyar hadsereggel kapcsolatos nézeteit, melyet szerinte önkéntesség alapján kellene megszervezni. Akkor már Kossuth előtt is ismert volt a neve. Ő Batthyány Lajos figyelmébe ajánlotta, mint akit törzstiszti állás betöltésére alkalmasnak tart.[4] 1848 folyamán több tízezer példányban jelentek meg a nemzetőrség és a honvédség számára készült ok-

[1] Gál januárban, Kemény április 7-én, Kazinczy május 25-én lett ezredes. Gál életével a következő művek foglalkoznak nagyobb terjedelemben: Gál Sándor életrajza, avagy az ezredes, aki nem engedett a 48-ból. (Fordította: Zágoni Zsolt.) Csíkszereda, 2006.; *Károlyi Dénes:* Gál Sándor. In *Dávid Gyula* (szerk.): 1848. Arcok, eszmék, tettek. Bukarest, 1974. 258–276. o.; *Egyed Ákos:* Gál Sándor ezredes. In *Uő.:* 1848 erdélyi magyar vezéralakjai. Erdély emlékezete. Marosvásárhely, 2004. 70–75. o.

[2] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) 1526 utáni gyűjtemény; Gál Sándor (a továbbiakban: R 173) 1849. július 29. L. az 1. sz. függeléket..

[3] *Urbán Aladár:* A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán. Budapest, 1973. 16. o.

[4] MOL Az 1848/1849-i minisztériumi levéltár; Miniszterelnökség hadügyi és nemzetőri iratai; Iktatókönyv 1848:1142.

tatási szabályzatok, amelyek fordítóként, szerkesztőként, vagy szerzőként tüntették fel Gál Sándort. Szűkebb pátriájában, a Székelyföldön, május–júniusi küldetése során, a miniszterelnök követeként szerzett magának szélesebb ismertséget. Hajnik Károllyal, az országgyűlés gyorsírójával, és Klapka Györggyel együtt azt a feladatot kapta, állítsa a székelyeket a magyar kormány oldalára, valamint érje el a határőrök kivonulását a Szeged mellett felállítandó táborba. Küldetésük nem vezetett közvetlen és azonnali eredményre, jelentősége mégis az, hogy az erdélyiek körében népszerűsítette az uniót, felhívta a figyelmüket a közös honvédelem szükségességére és lendületet adott a nemzetőrség székelyföldi megszervezésének.

Pestre való visszatérése után Gál rövid ideig az Országos Nemeztőrségi Haditanács gyalogsági osztályán dolgozott, valamint a fővárosi nemzetőrség főparancsnoka, Kovách György ezredes mellett volt segédtiszti beosztásban. Augusztusban hagyta el végleg a Pestet, mint az Erdélyben, önkéntesekből szerveződő lovas csapat felállításával megbízott Berzenczey László képviselő katonai tanácsadója. Vezérkari főnöki feladatokat látott el előbb az Agyagfalván megalakult székely tábor mellett, majd annak szétverése után a háromszéki székely ellenállásban.

Bem tábornok 1849. január 15-én léptette elő ezredessé, és egyben kinevezte a 14. (1. székely) határőr gyalogezred parancsnokává (egy évvel korábban Gál Sándor még csupán hadnagyként szolgált az alakulatnál). Bár fényes hadi sikereket nem aratott, a kinevezését követő szűk fél év volt szabadságharc alatti tevékenységének legjelentősebb szakasza. Bebizonyította, hogy nem csak elméleti, hanem kitűnő gyakorlati szakember is. Közel 20 000 embert sorozott be a honvédseregbe, önálló székely utászkart állított fel, katonai iskolák, kórházakat szervezésével foglalkozott, és saját újságot adott ki. Gál Sándor szervező munkájának meghatározó szerepe volt Bem katonai sikereiben. 1849 februárjától, Urban katonáinak Moldvába űzésétől kezdve a tábornok irányítása alatt szinte mindig szolgált olyan egység, amelyet ő állított fel, így Nagyszeben elfoglalásakor, a bánáti hadjárat idején, vagy akár Segesvárnál. A székely hadosztály élén a nyári hadjárat során Gál Sándor nem tett kimagasló hadvezéri képességekről tanúbizonyságot, a rendelkezésére álló erő csak az ellenséges előrenyomulás lassítását tette lehetővé.

A zsibói fegyverletételt követően hónapokig itthon, Szatmár és Bereg megyében bujkált. A cs. kir. hatóságok Erdély-szerte hiába keresték. Csak 1850 nyarán hagyta el az országot, Krakkón és Hamburgon keresztül Londonba utazott, vele tartott felesége, Benkő Polixénia, valamint anyósa is. A londoni emigráció életébe bekapcsolódva Gál olyan ismeretekre próbált szert tenni, amiket hasznosnak vélt a továbbiakban. Kitanulta a nyomdászatot és fegyverüzemekben tett látogatásokat. Szóba került, hogy a későbbiekben egy fegyvergyár igazgatását bízzák rá.[5] Megismerkedett Mazzinival, akinek néhány proklamációját ki is nyomtatta. Ez alatt az asszonyok saját kezük munkájával teremtettek elő némi pénzt, Gálné németórákat adott. Közben, a szabadságharc alatti tevékenysége miatt, idehaza eljárást indítottak Gál Sándor ellen. Ügyét a szintén külföldre menekült Czetz János tábornokéval együtt tárgyalták. 1852 júniusának végén Nagyszebenben mindkettejüket kötél általi halálra és vagyonelkobzásra ítélték, és nevüket bitófára szögezve az ítéletet jelképesen végre is hajtották.[6]

[5] *Klapka György:* Emlékeimből. Budapest, 1986. 307. o.

[6] MOL Abszolutizmuskori levéltár, A Bach-rendszer politikai hatóságainak iratai, Országos Hatóságok iratai, Justiz Section 1852. 1./138.

Gál Sándor Itáliában készült fényképe
(Hadtörténeti Múzeum, Fotóarchivum, 36.949.)

Az 1851 őszén Angliába érkező Kossuth november 19-én Gál Sándort az erdélyi felszabadító sereg főparancsnokává nevezte ki.[7] Működési területe a kinevezés szerint – természetesen Erdély mellett – kiterjedt Máramaros és Szatmár megyére is azzal, hogy az újabb felkelés kitörésekor azonnal a csapatok élére kell állnia, addig a már megkezdett szervezkedést kell folytatnia. Kossuth mintegy öt hónappal korábban Makk József ezredesnek, Komárom korábbi tüzérparancsnokának adott hasonló felhatalmazást.[8] A két ezredes megbízatása átfedte egymást, hiszen Makk a teljes hazai szervezkedés irányítását kapta feladatául. Kossuth később tovább bővítette Gál hatáskörét, 1852. április 12-én teljhatalmú törökországi ügyvivőjévé nevezte ki, s irányítása alá rendelte összes ottani megbízottját.[9]

[7] MOL 1526 utáni gyűjtemény, Kossuth-levéltár, Kossuth Lajos iratainak időrendi része (a továbbiakban: R 90) 1628. Közli *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában. Budapest, 1944. (a továbbiakban: *Jánossy*) 406–407. o. Kossuth 1853. február 12-i tanúsítványa már az erdélyi és az alsó-dunai szabadító hadsereg parancsnokaként említi Gált. MOL R 173 1851. november 19. Mindkét irat megtalálható a források között (2., 5. sz.).

[8] Kossuth Makkot Törökországban nevezte ki ezredessé.

[9] MOL R 173 1852. április 12.

Az erdélyi felkeléssel kapcsolatos tervét Gál 1851. november 15-én foglalta írásba.[10] A mozgalmat a konspiráció elvei szerint akarta megszervezni, az otthoni megbízottakkal a kapcsolatot a román fejedelemségeken keresztül kívánta tartani. A terv szerint a sócsempészettel foglakozó, tehát a határvidéken kitűnő helyismerettel rendelkező székelyekből gerillacsapatok szervezendők: feladatuk, az utasítások továbbítása mellett, az osztrák hírközlés megbénítása, a harchoz szükséges fegyverek és készletek beszállítása. A felkelés meghatározott napon, minden vidéken egyszerre tört volna ki.

Gál Sándor, hogy Kossuthtól kapott megbízásának eleget tegyen, 1852. február 29-én szállt hajóra Southamptonban[11] és Málta érintésével március közepén érkezett meg Sztambulba. Törökországban a S. Ludowigh, Ch. Bates, A. Peel, B. Salomon[12] és az A. Gladstone[13] álneveket használta. Még el sem indult Angliából, amikor a Makk József által Bukarestből irányított szervezkedés székelyföldi résztvevőit a rendőrség letartóztatta. Két évvel később, 1854. március 10-én, Marosvásárhelyen hármukat – Horváth Károlyt, Gálffi Mihályt és Török Jánost – kivégezték.

Az ilyen módon lefejezett hazai mozgalom újjászervezése Várady József egykori honvédtiszt feladata lett volna, aki mind Makkal, mind Gállal kapcsolatban állt.[14] 1852 augusztusában indult Bukarestből Moldván keresztül Erdélybe. Működését nehezítette, hogy azok a személyek, akikhez küldték, vagy már börtönben voltak, vagy bujdostak, vagy egyszerűen féltek az újabb megtorlástól. A szervezkedés költségeit Gálék – Kossuthtal egyetértve – kölcsönjegyek kibocsátásával akarták fedezni.[15] Várady feladata lett volna, az otthoni bizottmányok felállításán és a gerillacsapatok szervezésén túl, azok értékesítése. Egy kis, 50 fős csapatot fel is állított, de hamarosan elfogták őket. A Várady-mozgalom tizenkét résztvevőjét halálra ítélték, közülük négyet kivégeztek.[16]

Gál Sándor sztambuli tevékenysége sem járt sokkal több sikerrel. A török vezető körökkel egyáltalán nem sikerült kapcsolatokat kiépítenie, mint ahogy a jelentősebb törökországi diplomáciai képviseletekkel sem. Mikor Klapka György 1853 novemberében keletre érkezett, csodálkozva tapasztalta, hogy Gál neve teljesen ismeretlen mind az angol, francia és piemonti, mind az egyesült államokbeli követ számára.[17] Kossuth is kétségét fejezte ki a tudósításaival kapcsolatban, amelyek a valóságosnál kedvezőbb képet festettek és ellentmondtak a más forrásokból származó híreknek. Pénzhiányra hivatkozva, 1854 végén hívta vissza Törökországból.[18]

---

[10] A tervet először publikálta *[Gyalókay Jenő:]* Gál Sándor terve az erdélyi felkelésről (1851.) *Hadtörténelmi Közlemények,* 1925. 179–187. o. További publikációk: *Tóth Gyula* (szerk.): A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából I–II. Budapest, 1985. II. k. 579–589. o.; *Károlyi Dénes:* Székely vértanúk. Bukarest–Kolozsvár, 2001. (a továbbiakban: *Károlyi*) 141–151. o.

[11] MOL R 90 1695.

[12] MOL R 90 1730. Közli *Jánossy* 665. o.

[13] *Jánossy* 745. o.

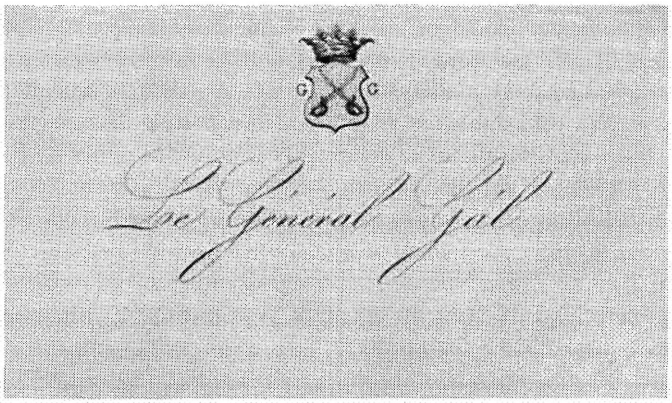
[14] MOL 1526 utáni gyűjtemény, Az 1848/49-i forradalomban résztvettek elítélésére vonatkozó iratok, A Várady-ügy 1853/4-ben.

[15] MOL R 90 1951., 1957–58.

[16] Várady Józsefet és Bartalis Ferencet 1854. április 29-én Sepsiszentgyörgyön, Benedek Dánielt és Bertalan Lászlót 1854. május 27-én Marosvásárhelyen végezték ki. *Károlyi* 65. o.

[17] *Lukács Lajos:* Magyar politikai emigráció 1849–1867. Budapest, 1984. 107. o.

[18] MOL R 90 2321.

Gál Sándor emigrációban használt névjegye (MOL R 173)

Szabadságharc alatti és utáni tevékenységének vázlatos áttekintése után térjünk vissza Gál Sándor állítólag Szegeden, 1849. július 29-én keletkezett tábornoki kinevezésére! Annak indoklásában legfőbb érdemként Kossuth a székelyföldi szervező tevékenységét, és az oroszok elleni három ütközetben bizonyított hadvezéri tehetségét említi. Az okiratnak formai szempontból számos furcsa jellemzője van, melyek önmagukban állva még nem bizonyítják a bevezetőben említett gyanút, miszerint a kinevezés valójában 1852-ben született, de a későbbiekben ismertetett adatokkal együtt már legalábbis gondolkodásra késztetnek. A legfontosabb formai kifogás, hogy nincs az oklevélen miniszteri ellenjegyzés, csak Kossuth írta alá. Nem szerepel rajta hivatalos szám és a pecsétje sem tölt be hitelesítő szerepet, mivel – elég furcsa módon – a közepe ki van törve. A feliratból és a címerképből nem maradt semmi, még a méretét sem lehet pontosan meghatározni.

A kinevezéssel kapcsolatos további furcsaság, hogy annak tényéről csupán magából az oklevélből értesülhetünk, egyetlen más irat, kortársi visszaemlékezés sem említi. Nem szerepel a minisztertanács július 29-i, vagy 30-i jegyzőkönyvében, holott a tábornoki kinevezéseket a minisztertanácsnak is jóvá kellett hagynia.[19] A záró formulában Kossuth a hivatalos oklevélnek a Hadügyminisztérium útján történő kibocsátására utal, de sem a minisztérium, sem a kormányzóelnökség iratanyagában nincs arra utaló nyom, hogy az ügyben konkrét lépések történtek volna.[20]

A szöveget tartalmilag vizsgálva nem találunk olyan elemet, ami a feltüntetettnél későbbi keletkezésre utalna. Az egyetlen konkrétum az oroszokkal vívott három ütközet, Kossuthhoz azonban július végéig eljuthatott mind a június 23-i, mind a július 2-i kökös–uzoni, mind pedig a július 5-i sepsiszentgyörgyi ütközet híre is, nem beszélve a február eleji, Szentpéter és Szászhermány közti összecsapásról.

[19] *F. Kiss Erzsébet:* Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Budapest, 1989. 83–86. o.

[20] A Hadügyminisztérium 1849-es iktatókönyvében július 18-i az utolsó bejegyzés, így Gál Sándor tábornoki oklevelével kapcsolatos adatot eleve hiába keresnénk benne. A kormányzóelnökségi segédkönyvben van ugyan július 29-i bejegyzés is, de az nem az általunk keresett. A Hadügyminisztérium aradi iratai (MOL H 88) között sincs nyoma Gál tábornoki kinevezésének.

Mivel a szabadságharc utolsó heteiben a hivatalok működése már korántsem volt zökkenőmentes, az eddig felsorolt körülmények legfeljebb érdekesek lehetnek, de még együttesen sem támaszthatnák alá egyértelműen a feltételezett visszadatálást. Vizsgálódásunk szempontjából sokkal jelentősebb Gálnak az a levele, amit már Törökországból írt 1852. augusztus 19-én Kossuthnak.[21] Ebben azt kéri a volt kormányzótól, hogy a neki korábban adott kinevezést változtassa meg úgy, mintha arra Szegeden, vagy Aradon, 1849. augusztus 5-én, vagy 6-án került volna sor. Kérését, saját becsvágya helyett, a törökök rangkórságával próbálta indokolni. Ígéretet tett rá, hogy a kinevezést csak akkor fogja használni, ha a törökökkel sikerül szövetséget kötni. Nyilván óvatosságból nem jelölte meg pontosan, milyen kinevezésre gondolt, de a javasolt dátum valószínűvé teszi, hogy a tábornoki oklevélről lehetett szó.

A biztonság kedvéért nézzük meg, milyen más kinevezést kapott Kossuthtól 1852 augusztusáig, a levél megírásáig! Az egyik az 1851. november 19-i, ami az erdélyi szabadító hadsereg parancsnokává,[22] a másik pedig az 1852. április 12-i, ami törökországi teljhatalmú ügyvivőé tette.[23] E két esetben a visszadatálás semmilyen előnnyel nem járt volna, nem beszélve arról, hogy nem sok értelme lett volna egy olyan országrész felszabadító hadseregének élére kinevezni valakit, ami még el sem veszett. A levélben tehát a tábornoki előléptetésről lehet szó, amit a javasolt keltezés is valószínűsít.

A kérdés szempontjából fontosnak érzem, hogy az említett törökországi levél megszületése előtt milyen rangúnak tüntették fel mások – elsősorban Kossuth – Gált, és ő saját magát. A szabadságharc leverését követően, személyesen, valószínűleg csak 1851 őszén találkoztak Londonban. Gálnak korábban is tudnia kellett az esetleges előléptetésről, de hiteles forrásból legkésőbb akkor értesülnie kellett volna róla. Ennek ellenére egyetlen olyan levele sem ismert az említett időszakból, amit tábornokként írt volna alá, ellenben létezik általa ezredesként szignált,[24] ami meglehetősen szokatlan egy szerénységgel korántsem vádolható embertől.[25] Maga Kossuth is ezredesként, nem tábornokként említi az erdélyi szabadító sereg élére történő 1851. november 19-i kinevezésben – neki pedig igazán tisztában kellett lennie kinevezettje rangjával. Törökországi küldetése alatt Londonban maradt családja számára havi 10 fontot utaltak ki. Az összeget kifizető nemeskéri Kiss Miklós leveleiben több alkalommal is ezredesként fordul elő Gál.[26]

A vizsgált időszakban – 1849. július 29-től 1852. augusztus 19-ig – mindössze két olyan iratot találtam, amelyekben Gál tábornokként szerepel. Az első Bem Vidinben,

---

[21] MOL R 90 1944. Az irat megtalálható a források között (4.).

[22] MOL R 90 1628., Közli *Jánossy* 406–408. o. A 2. számú irat a források között.

[23] MOL R 173 1852. április 12.

[24] 1852. január 20. Gál Sándor írásban adja becsületszavát Kossuthnak, hogy erdélyi megbízatását teljesíti. MOL R 90 1628., közli *Jánossy* 410. o. L. a források között (3.), 1852. február 19. A londoni emigránsok hűségnyilatkozata Batthyány és Szemere Kossuth-ellenes nyílt levelei után. Gál itt, mint volt magyar ezredes szerepel az aláírók között. *Jánossy* 565. o.

[25] Viola Károlynak például ezt írta 1861-ben: „meg volt jövendölve Kossuthnak – már 1854-ben Pulszky által – hogy őtet senki más fel nem haladhassa Európában, csak Gál!" MOL R 168 1861.

[26] 1852. március 19. Kiss Miklós levele Kossuthnak az emigráció ügyeiről. *Jánossy* 687–689. o. „kötelességemnek tartám Gál ezredes családját az ínségtől megmenteni." 1852. március 26. Kiss Miklós levele Kossuthnak. *Jánossy* 709–711. o. „Gál ezredes folyó hó 10-ről írt nejének Máltából." 1852. január 5. Toulmin Smith levele Kossuthnak. *Jánossy* 302. o.: „Colonel Gál."

1849. szeptember 15-én kelt tanúsítványa,[27] mely ma egy ívre van ragasztva a tábornoki oklevéllel és annak francia fordításával. Az egész, így együtt, azt az érzetet kelti, mintha Gál Sándor hőstetteinek bizonyítványaként használta volna őket. Valószínűleg ebben az esetben az lehet a magyarázat, hogy Bem és Kossuth között szóba kerülhetett az előléptetés, és az altábornagy a dolgot már elintézettnek vélve nevezte Gált tábornoknak.[28] Hasonlóra már volt példa korábban, Czetz János esetében, akit csak hosszas huzavona után léptettek elő 1849 májusában, ennek ellenére Bem már áprilistól tábornoknak titulálta.

A kormányzó – az eddig feltárt adatok szerint – 1852. április 12-én, Washingtonban kelt levelében szólította Gál Sándort először tábornoknak.[29] Ez azonban nem mond ellent az előléptetés visszadatálásnak, hiszen Gál augusztusban nem a kinevezését kérte, csak annak megváltoztatását, mintha az még a szabadságharc alatt történt volna. Angliából történt elutazásakor valószínűleg már a birtokában volt az oklevél, amit aztán korábbra akart kelteztetni. Erre a feltételezésre később még visszatérünk.

Levelében a törökök címek iránti fogékonyságával indokolja az igényét, ám nehezen képzelhető el, hogy Sztambulban lényeges különbséget láttak volna egy még 1849-ben, illetve egy későbbi kinevezés között. Nem úgy az emigránsok és az otthon maradt magyarok! Erdélyben a szabadságharc végén csak Bem és Czetz János viselt tábornoki rangot, Bem azonban 1850-ben meghalt, Czetz pedig betegsége miatt 1849 nyarán már nem teljesített szolgálatot. Érdekes helyzet alakult volna ki, ha sikerül a tervezett betörés. Akkor – a Szegeden kelt kinevezést birtokló – Gált rangban csak Czetz előzte volna meg Erdélyben. Valószínűbb azonban, hogy Gál Sándor az 1849-es oklevéllel még az újabb felkelés kirobbanása előtt, a szervezési szakaszban biztosítani akarta a maga számára a felsőbbséget a vele hatásköri átfedésben lévő Makk Józseffel szemben.[30]

Gál sikertelen keleti küldetésének Kossuth vetett véget, amikor 1854-ben visszahívta Londonba. Kettejük kapcsolata is megromlott. Az emigráció vezető köreiből kikerülve Gál újra Törökországba utazott, és a továbbiakban saját egzisztenciájának megalapozásán fáradozott, ám vállalkozásai sorra csődöt mondtak. 1859-ben már Európa elhagyását fontolgatta. Az Egyesült Államokban, Brazíliában, vagy Ausztráliában akart letelepedni, de nem volt elegendő pénze az útiköltségre.[31] 1860-ban, Garibaldi sikereinek hírére, megváltoztatta a tervét, és Nápolyba utazott. Kezdetben szóba került, hogy részt venne az olaszországi magyar légió tisztjeinek kiképzésében, szolgálati és oktatási szabályzatokat készítene és katonai szakkönyveket fordítana magyarra, de az egészből végül semmi sem lett,[32] Gál sze-

[27] MOL R 173 1849. július 29. Szövege megjelent a *Hadtörténelmi Közlemények* 1931-es évfolyamában, a 130–131. oldalon.

[28] Ugyanakkor felmerülhet a gyanú a Bem-levél hitelességével kapcsolatban is. Kérdéses, hogy az altábornagy 1849 szeptemberében rendelkezhetett-e olyan alapos ismeretekkel a kolozsvári visszavonulásáról, amint az a tanúsítványban szerepel, nem beszélve arról a részletességről, amivel Gál szabadságharc előtti tevékenységét ismerteti. A tábornoki kinevezéshez hasonlóan ezen az iraton sem szerepel pecsét, holott Bem Törökországban még használta a fővezéri pecsétet. Érthetetlen az is, miért kell egy olyan ember számára bizonyítványt kiállítani, akinek a hollétéről nincs tudomásunk.

[29] MOL R 173 1852. április 12.

[30] Makk a szabadságharc végén alezredes volt.

[31] MOL R 90 2950.; MOL 1526 utáni gyűjtemény, Klapka György-levéltár, Klapka György iratai, 22. tétel. Gál Sándor 1859. december 21.

[32] MOL 1526 utáni gyűjtemény, Vetter Antal (a továbbiakban: R 215), 1. tétel, Klapka György Vetter Antalnak, 1860. november 18.

rint azért, mert Vetter Antal, a légió főfelügyelője nem tábornokként, hanem ezredesként nevezte meg, amikor tudatta a tisztekkel belépési szándékát.[33]

Ezt követően önálló akcióba kezdett, Kossuthtól és Klapkától függetlenül. „A Kossuth alatti Magyar Comité már három jeles alkalmat elmulasztott a haza felszabadítására nézve, efelett a haza ügyét idegen kormányok szeszélyének alárendelte és határozatlan, ingatag magaviselete által a pártszellemet a külföldi magyarok közt elémozdította. Végre előkészülő működéseit úgy vezette, hogy minden intézkedései a haza ellenségei tudomására jutottak. Elhatároztam magamat a haza felszabadítási harcát initiálni."[34] Elképzeléseinek azonban a realitásokhoz vajmi kevés közük volt. Célját Magyarország, majd később – a szervezkedésben résztvevő olaszokra való tekintettel – Róma és Velence felszabadításában határozta meg.[35] A tervezett katonai akció költségeit két forrásból akarta biztosítani: egy II. Rákóczi Ferenc sírjánál felállítandó szobor, illetve egy Garibaldinak ajándékozandó díszkard ürügyén kívánt gyűjtést szervezni. A hadműveletek tervezett megindulási ideje 1861 tavaszára esett volna. Volt tiszttársai közül kilencet nemes egyszerűséggel tábornoknak akart kinevezni,[36] köztük azt a Mikes Kelement, aki még Nagyszeben első ostrománál, 1849-ben hősi halált halt. Mozgalmának népszerűsítéséhez – annak beleegyezése nélkül – Garibaldi nevét használta fel. Megbízottjai számára felhatalmazásokat nyomtatott, amelyek tele vannak képtelennél képtelenebb állításokkal, például hogy a feloszlatott garibaldista sereg nagy része már elkötelezte magát neki, Európa-szerte pedig tízezrek várják az utasításait. Nagylelkűen megígéri, hogy Magyarország felszabadítása után 200 ezer embert azonnal Velencébe indít, mindezeken túl pedig rendelkezik egy újfajta lőpor receptjével, ami bárhol, gépek nélkül készíthető, és amiből fele akkora mennyiség kétszeres robbanóerővel bír, mint a hagyományos lőpor.[37]

Gál rövid életrajzi összefoglalói szinte kivétel nélkül megemlítik, hogy élete végén megtébolyodott.[38] Ezeket a terveket hallva felmerülhet az olvasóban, hogy a realitásérzékét teljesen elvesztett szerző épelméjű volt-e még egyáltalán 1861-ben. Hasonlóan vélekedtek a kortársak is: „tervét elmondá, de minthogy én azokat oly nevetségeseknek találtam, hogy valóban nem hittem, hogy proselitákat találjon, sőt őszintén megvallva én kis mértékben elmebetegnek találtam Gált."[39]

1861 januárjában Vetter Antal tábornok, az olaszországi magyar légió akkori főfelügyelője írásban szólította fel Gál, hagyjon fel a magyar nemzet érdekeit sértő tevékenységével. Levelében ezredesnek nevezte. Válaszában Gál közölte, hogy mivel az emigrációban mindenki a szabadságharc alatti címét viseli, neki is joga van a tábornoki ranghoz, annál is inkább, mi-

---

[33] 1861. május 1. Gál Sándor emlékirata az erdélyi honfiak számára. Közli a *Csíki Lapok,* 1912. március 13. 1–2. o. L. a forrásoknál (9.).

[34] MOL 1526 utáni gyűjtemény, Az 1848/49-i forradalomra, szabadságharcra és emigrációra vonatkozó nyomtatványok (a továbbiakban: R 32) 1861. február 24.

[35] MOL R 90 3630. a–c

[36] MOL R 173 1861. január 22.

[37] MOL R 32 1861. február 24.

[38] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1894. II. k. 965. o.; *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak. Budapest, 1939. 315. o.; *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000. 159. o.

[39] Proselita: valakinek, vagy valaminek újsütetű, buzgó híve MOL R 295 8. tétel, Conspiration Gál. Ismeretlen szerző levele Klapkának, 1861. február 18.

vel arról nem mondott le és a fegyvert sem tette le az ellenség előtt. Kinevezését, Szegedről címezve, Kossuthtól vette, s ha Kossuth akkor kormányzó volt, akkor a kinevezés érvényes.[40]

Vetter Kossuth véleményét kérte a dologgal kapcsolatban és február 2-i keltezéssel a következő választ kapta: Gál Sándor valóban kapott korábban tábornoki oklevelet, az azonban csak bizonyos feltételek teljesülése esetén lépett volna életbe. Gál tiszti becsületszavát adta, hogy ha a várt események nem következnek be, nem tart igényt a tábornoki címre. Időközben a kinevezés érvényét vesztette, mivel azok a bizonyos feltételek nem valósultak meg, így az oklevelet már régen vissza kellett volna küldenie.[41]

Kossuth állásfoglalása után Gál is megváltoztatta a véleményét. Május 1-i, erdélyiekhez szóló emlékiratában már ő is a szabadságharc leverése utánra – 1849. szeptember 11-re – datálta a kinevezést.[42]

De mi lehetett az esemény, aminek be kellett volna következnie, hogy a kinevezés életbe lépjen, és mikor készült az oklevél, aminek a visszadatálására Gál 1852 augusztusában kérte Kossuthot? Véleményem szerint mindkét kérdésre megtaláljuk a választ az ezredes 1852. január 22-i levelében: „Az oklevelet k[inevezésem] iránt hálás köszönettel fogadom és biztosítom arról Kormányzó Urat, hogy míg élére nem állhatok a szabadító seregnek, azt nem használandom."[43] Ebben az esetben – a másik Gál-levélhez hasonlóan – szintén nincs pontosan megjelölve, milyen oklevélre gondolt az író. Gondolhatott akár az erdélyi felszabadító sereg élére történt 1851. novemberi kinevezésre is. A fentebb már idézett, Kossuth által Vetternek adott válasszal való összecsengés miatt – miszerint Gál megfogadta, ha bizonyos események nem következnek be, nem hozza nyilvánosságra az oklevelet – valószínűbb, hogy a tábornoki kinevezésre utalt.

Az eddig ismertetett adatok alapján az előléptetés menete a következő lehetett. Londonban, 1852 januárjában[44] Kossuth kiállított egy tábornoki oklevelet Gál Sándor részére, ami akkor lépett volna életbe, ha sor kerül az Erdélybe való betörésre. Gál becsületszavát adta, hogy csak abban az esetben fogja rangját használni. Augusztusban kérte Kossuthot, változtassa meg a kinevezést, mintha az már 1849-ben megtörtént volna. Az általa javasolt augusztus 5–6-i keltezés helyett a volt kormányzó azonban egy héttel korábbi dátumot választott. Miután Gál kézhez kapta az új oklevelet – mivel semmi szüksége nem volt rá, sőt lelephezhette volna – minden bizonnyal megsemmisítette az előzőt.

Gál Sándort a XIX. század végéig, a XX. század elejéig, oklevelének szélesebb körben való ismertté válásáig, a különböző források hol ezredesként, hol pedig tábornokként tüntették fel. Az utóbbi évtizedekben megjelent munkákban azonban már kivétel nélkül mint honvédtábornok szerepel. Általában azt sem mulasztják el a szerzők megemlíteni, hogy a kinevezéséről ő maga csak jóval később értesült. A szabadságharc végén történt

[40] Vetter 1861. január 8-án írt levelére Gál egy nappal később válaszolt. Mindkét levél megtalálható a források között (6–7.).

[41] Kossuth Vetternek, 1861. február 2. MOL R 215 1. tétel. Az irat megtalálható a források között (8.).

[42] 1861. május 1. Gál Sándor emlékirata az erdélyi honfiak számára. Közli a *Csíki Lapok*, 1912. március 13. 1–2. o. L. a forrásoknál!

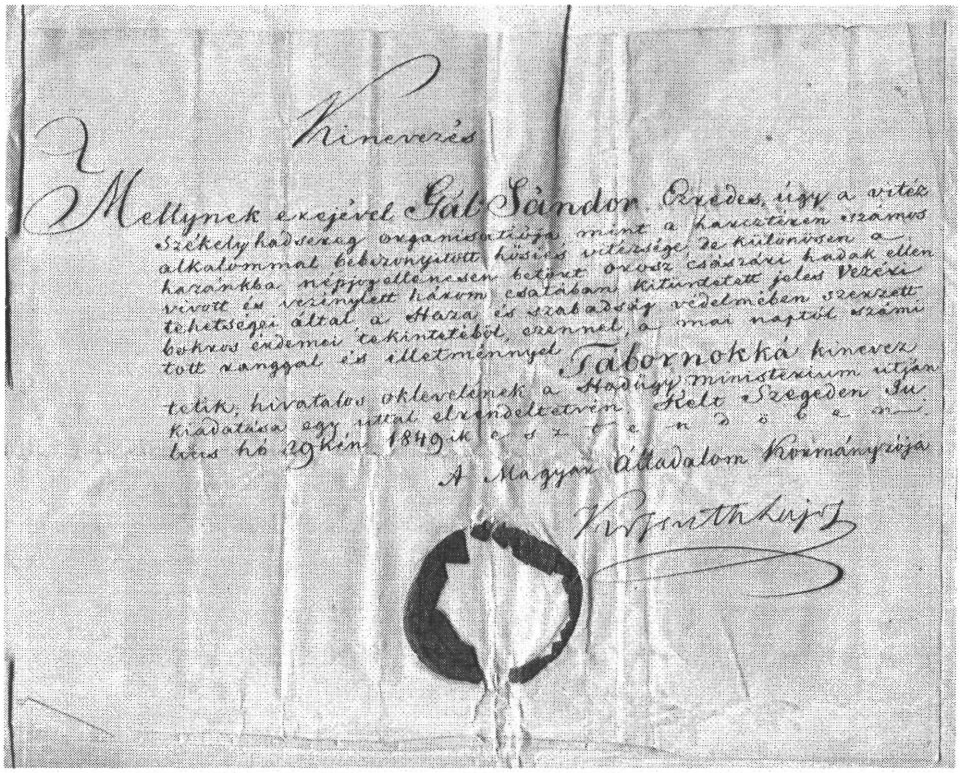
[43] Gál levele Kossuthnak MOL R 90 1628. Közli *Jánossy* 404. o. Az idézetben szereplő rövidítést Jánossy Dénes oldotta fel.

[44] Teljes mértékben nem zárható ki az 1849. szeptemberi, vidini kinevezés sem. Ezt a változatot támasztja alá Gál 1861. május 1-i állásfoglalása, valamint Bem 1849. szeptember 15-i bizonyítványa. MOL R 173 1849. július 29.

előléptetés, az akkori hírközlési viszonyokat figyelembe véve, már önmagában magyarázatot ad a kortársak bizonytalankodására Gál rangját illetően és egyben arra is, miért nem ösztönzött eddig ez a következetlenség senkit az előléptetés körülményeinek részletes vizsgálatára. Teljesen logikus következtetés volt, hogy egy kortárs azért nevezte Gált csak ezredesnek, mert nem jutott el hozzá a tábornoki kinevezés híre. A vezérőrnagyi oklevelet azonban, miniszteri ellenjegyzés nélkül, még akkor sem lehetne érvényesnek tekinteni, ha az történetesen tényleg 1849. július 29-én íródott volna.

Gál Sándor életét kutatva bennem sem merült fel a legcsekélyebb gyanú sem a kinevezés hitelességével kapcsolatban egészen addig, amíg a kezembe nem került az a levele, amiben az okirat visszadatálását kérte, holott akkor már számos olyan adat volt a birtokomban, ami – mint később kiderült – éppen a feltüntetettnél későbbi keletkezést bizonyította. Ha Kossuth elégette, széttépte, kidobta volna azt a rá nézve is kompromittáló iratot, valószínűleg soha nem derült volna fény arra, hogy nem Gál Sándort nevezték ki a szabadságharc alatt utolsóként tábornoknak, hanem az egyaránt június 26-án előléptetett Leiningen-Westerburg Károlyt, Kmety Györgyöt és Pikéthy Ágostont.[45]

[45] Kossuth Vidinben, 1849 szeptemberében léptette elő tábornokká Stein Miksát és Jerzy Bulharynt.

Kinevezés

Mellynek erejével Gál Sándor ezredes, úgy a vitéz székely hadsereg organisatiója, mint a harctéren számos alkalommal bebizonyított hősies vitézsége, de különösen a hazánkba népjogellenesen betört orosz császári hadak ellen vívott és vezénylett három csatában kitüntetett jeles vezéri tehetségei által, a haza és szabadság védelmében szerzett bokros érdemei tekintetéből, ezennel, a mai naptól számi tott ranggal és illetménnyel Tábornokká kineveztetik, hivatalos oklevelének a Hadügyminisztérium útján kiadatása egy úttal elrendeltetvén. Kelt Szegeden Julius hó 29kén 1849ik évben.

A Magyar Álladalom Kormányzója

Kossuth Lajos

Gál Sándor tábornoki kinevezési oklevele (MOL R 173)

1.

Szeged, 1849. július 29.

Gál Sándor vitatott tábornoki kinevezése

Kinevezés.

Melynek erejével Gál Sándor ezredes úgy a vitéz székely hadsereg organisatiója, mint a harctéren számos alkalommal bebizonyított hősies vitézsége, de különösen a hazánkba népjogellenesen betört orosz császári hadak ellen vívott és vezénylett három csatában kitüntetett jeles vezéri tehetségei által, a haza és szabadság védelmében szerzett bokros érdemei tekintetéből, ezennel, a mai naptól számított ranggal és illetménnyel tábornokká kineveztetik, hivatalos oklevelének a Hadügyminisztérium útján kiadatása egyúttal elrendeltetvén.

A magyar álladalom kormányzója

Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat MOL R 173 1849. július 29.

2.

London, 1851. november 19.

Kossuth az erdélyi szabadító sereg parancsnokává nevezi ki Gál ezredest

Felhatalmazás!

Minélfogva Gál Sándor ezredes urat megbízom Magyarország felszabadítása és függetlensége kivívása ügyében, Erdély és a hozzá kapcsolt részekre, valamint Mármaros és Szatmár megyékre, mint az erdélyi hadsereg főparancsnoka, működéseit kiterjeszteni. De hogy e részben biztos alapra fektethesse ezredes úr intézkedéseit, arra utasítom, hogy az erdélyi haderő kifejtésére az eddig tett organizációknak fonalát felvegye és annak célszerű alkalmazása által az erdélyi népek organizációját a haza felszabadítására a lehető legbiztosabb úton, minden morális és anyagi eszközök felhasználásával oly tökélyre hozza, hogy az annak idejében adandó jelre azonnal a tervezett művet nyomatékosan végrehajthassa. Hogy pedig azon esetben, midőn a felkelés ideje bekövetkezik, Gál Sándor ezredes úr azonnal az organizálandó sergek (sic!) élére állva a körülményekhez képest Magyarország kormánya nevében törvényes rendelkezéseit megtehesse, ezennel az Erdélyből, hozzá kapcsolt részeiből, Mármaros és Szatmárból kifejtendő szabadító hadsereg főparancsnokává kinevezem és ennek folytán Erdély és a nevezett vármegyék minden törvényhatóságait, hivatalnokait és népeit arra köteleztem, hogy a nevezett parancsnok úr rendeleteit foganatosítva, a haza felszabadítása és függetlensége kivívása ügyében, minden tekintetben gyors és kellő segedelmet nyújtsanak.

Kossuth Lajos
kormányzó

Másolat MOL R 90 1628.
Közli *Jánossy* 406–407 o.

3.

London, 1852. január 20.

Gál Sándor hűségnyilatkozata Kossuthnak

Az adott szent szó biztosítéka!

Ezennel elösmérem, hogy én hazám iránti szeretetből, Magyarország törvényes kormányzójától, Kossuth Lajostól azon megbízást, mely szerint Erdélyt a hozzá kapcsolt részekkel, Szatmár és Mármaros megyékkel együtt a jövendő szabadság- és függetlenségi harcra előkészítsem és rendezzem, és a felkelés órájában az erdélyi szabadító sergek főparancsnokságát átvegyem, határozottan elvállaltam.

Mely vállalkozás folytán én a Magyar Haza, s annak függetlensége és szabadsága iránt rendíthetetlen hűséget, és Magyarország törvényes kormányzója, Kossuth Lajos rendeleteinek pontos engedelmességet fogadok.

Ezen nyilatkozatom biztosítékául pedig becsületszavamat adom, azon hozzátétellel, hogy jelszavam mindig: „Függetlenség és Szabadság vagy Halál!"

Gál Sándor
ezeredes

Eredeti tisztázat MOL R 90 1628.
Közli *Jánossy* 410. o.

4.

Prmas sziget[46], 1852. augusztus 19.

Gál Sándor a neki adott kinevezés dátumának megváltoztatását kéri Kossuthtól

Tisztelt kormányzó úr!

[...] Ezek rövid nézeteim, melyeket azon hozzáadással zárom, hogy szíveskedjék a kifejlődő körülményekhez képest, ha bízék tehetségemben, Európa ezen szárnyára nézve felhatalmazásomat akképp tágítani, hogyha a törökkel csakugyan kezet kell fogni, nehogy pár sor, vagy előttök imponáló cím hiánya miatt a lassanként megnyílandó munka- vagy hatáskörön kellemetlen akadályok gördüljenek elömbe!

Személyes érdekemért semmit, csak mindent az ügyért kívánok tenni. Múltamat nem sokan ismerik, mert a szerénység tiltotta, hogy történetet írjak magamról.

Ha kormányzó úr azon bizalommal viseltetik irántam, mint eddig, szíveskedjék a nekem adott kinevezést oda változtatni, mintha azt Szegeden vagy Aradon írta volna, jutalmul a muszka sereg elleni 9 csatáimért a Székelyföldön. Datum: 5-ik vagy 6-ik August 849., jól tudván kormányzó úr, mikor volt azon helységekben.

De ezen kinevezést, mint említém, csupán azon esetre kérem, ha a törökkel barátságos viszonyba lépünk. Nékik gyengeségeket jól ismerjük, jó tehát előre gondoskodni. Különben más esetekben én soha nem használom az oly kinevezést, azaz vissza nem élek vele.

Maradok rendíthetlen bizalommal önnek holtig híve.

Gál Sándor
alias Ch. Bates

Eredeti tisztázat MOL R 90 1944.

5.

London, 1853. február 12.

Kossuth tanúsítványa Gál Sándor részére

Kossuth Lajos országkormányzó Magyar- és Erdélyország minden ajkú nemzetiségeinek s népeinek, mint szinte Horvát-, Tót-, és Dalmátországnak üdvözletét [küldi]!

A közös megszabadulás végetti cselekvés perce közelegvén, e soroknak rendeltetése tanúságul szolgálni, hogy Gál Sándor tábornokot az erdélyi s alsó-dunai szabadító hadsereg parancsnokává kinevezvén, s a teendők iránt a szükséges felhatalmazással s utasítással ellátván, egyszersmind megbíztam tudatni mindenkivel, akit illet azon alkotmány alapvonásait, melyet a közös jog s általános egyenlő szabadság igényeit, mint szinte a nemzetiségi súrlódások méltányos kiegyenlítését szem előtt tartva a hazának elfogadás végett előterjeszteni szándékozom, mint szinte kellőleg felhatalmaztam az akár egyes népeknek, akár egyeseknek speciális kívánatai iránt megállapodásaimat engedményezni. Azért mindenkit felszólítok, hogy amit ő közöl, hirdet és nyilvánít, azt általam közlöttnek, hirdetettnek és nyilvánítottaknak, s ami kötelezettséget elvállal, vagy ígéretet teszen, azt általam elvállaltnak, s teljesítendőnek tekintse.

Kossuth Lajos
kormányzó

Eredeti tisztázat MOL R 173 1853. február 12.

[46] Sziget Sztambul közelében, ahová Gál a török fővárosbeli gyújtogatások miatt húzódott. MOL R 90 1941.

6.

Nápoly, 1861. január 8.

Vetter Antal, az olaszországi magyar légió főfelügyelője felszólítja Gált, hogy függessze fel önálló működését

Gál Sándor ezredes úrnak Nápolyban.

Minden a magyar ügyeket érintő dolgokban, legyen az politikai vagy katonai, úgy a magyar honvédelmi bizottmány, mint a piemonti kormány részéről a főparancsnokság Nápolyban teljhatalmúlag reám ruháztatván, ezt én önnel már barátságosan is tudattam, s ugyanakkor ön előttem azon vallomást tevé, hogy a magyar ügyeket illetőleg rajtam kívül nincs is összeköttetésben senkivel. S most mégis az ön ígérete dacára úgy a piemonti kormány, mint egyesek részéről hozzám több felszólalások tétetnek, és pedig az iránt, miként ön egy különálló hadsereg szervezésén nyíltan működik. Ezen szerencsétlen eszmét, ha csakugyan sikerült volna egyeseknek önnel csakugyan (sic!) megbarátkoztatni, én ezennel kijelentettem, hogy minden további működéseit, mint a hazára veszthozó elveket fogom tekinteni. S legkisebb felmerülő eseteknél is, melyek a politikai vagy a katonai téren ezután felmerülnének, legyen az Nápoly területén, vagy bárhol is, minden felelősséget egyenesen önre hárítok. S e részben kiadom ezen rendeletemet és pedig azon megjegyzéssel, hogy ön ezt tudomásul vegye, s Salamon Ádám százados úr, segédem jelenlétében átolvassa, s az eredeti példányt láttamozva saját neve aláírásával visszaküldje.

A magyar hadsereg főfelügyelője:
Vetter Antal

Eredeti tisztázat MOL R 173 1861. január 8.

7.

Nápoly, 1861. január 9.

Gál Sándor válasza Vetternek

Vetter Antal altábornagy úrnak!

Fenntartván magamnak a jogot ezen ügyre terjedelmesen felelni, ezennel kinyilatkoztatom, hogy semmi olyas ügybe nem avatkoztam, mely hazafias jogom körén túlvágna. Továbbá megjegyezni jogomnak tartom, hogy engemet a székely nemzet választott meg vezérének akkoron, midőn Magyarországtól elvágva egyedül és függetlenül kellett az orosz, osztrák és oláh hadak ellen küzdenem. Továbbá midőn Bem tábornok minden pontokon seregei szétverettettek, és végre Magyarországra kiment a temesvári csatát vívni, engem az összes erdélyi fővezérséggel bízott meg[47], minek folytán, mialatt a két magyar hazában minden pontokon a fegyverletételek történtek, én még tartottam magamat, és nem tettem le a fegyvert, se állásomról le nem mondottam.

Most azonban, midőn a hazában minden ember 48 és 49-iki törvényes állását kezdette elfoglalni, én dönthetetlen jogomnak ösmérem szinte – mint a székely nemzet már több ízben teljes számban nyilvánította – a haza ügye szentségéért nemzetem sorsán higgadtan és elhatározottan őrködni és mint székely hazafi intézkedéseimet megtenni. Mire nézve Klapka tábornokkal, mint a m[agyar] comité tagjával már előlegesen értekeztem. Végre én Kossuth kormányzó úrtól Szegedről címezve vettem a kinevezést. Ha ő akkor kormányzó volt, úgy kinevezésem tábornokká törvényes, és ha

[47] Gálnak ez az állítása ellentmond az általánosan elfogadott álláspontnak. Eszerint Bem, mikor 1849 augusztusában Magyarországra ment, az erdélyi sereg parancsnokságát Stein Miksa ezredesre bízta. *Gyalókay Jenő:* Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. É. n., 145. o. Ellenben a fenti állítását támasztja alá Bem 1849. szeptember 15-i vidini, Gál számára adott bizonyítványa. MOL R 173; *Hadtörténelmi Közlemények*, 1931. 130–131. o. A Bem-levél hitelességével kapcsolatban felmerülő kételyek a 28. jegyzetpont alatt találhatók.

címet kíván valaki nekem adni, nem egyéb, mint a tábornoki cím illet. Különben nekem nincs semmi címre szükségem, és méltóztatnak a címzést elhagyni.

Ami a sereg összeírását illeti, ez alaptalan állítás, mert én ezzel nem foglakozom. Lehet, hogy a nevemet felhasználták.

Gál Sándor

Eredeti tisztázat MOL R 173 1861. január 8.

8.

London, 1861. február 2.

Kossuth Lajos levele Vetter Antalnak Gál Sándor tábornoki kinevezésével kapcsolatban

Az olaszhoni magyar hadsereg főfelügyelőségének.

[...] Megütközéssel látom főfelügyelő altábornagy úr egyik praesidiálisára[48] következett nyilatkozatból, hogy Gál Sándor ezredes úr tábornoki rangra teszen igényt. Gál Sándor ezredes úrnak adatott ugyan tábornoki kinevezés, de csak bizonyos eventualitás[49] esetére, s Gál Sándor ezredes úr írott reversalist[50] adott magáról, mellyel magát tiszti becsületszavára kötelezé, hogyha a szándokban volt eventualitás be nem áll, sem azon kinevezést használni nem fogja, sem a tábornoki rangra igényt nem formáland. Mivel pedig a szóban volt eventualitás be nem következett, Gál Sándor ezredes úr nemcsak nem igényelhet tábornoki rangot, sőt annak igénybe vétele írásban lekötött tiszti szavával ellenkezik. Neki tulajdonképp mihelyt a contemplált[51] eventualitás, melyhez kinevezése feltételül volt kötve elenyészett (amint már évekkel előtt elenyészett), kötelessége volt volna a kinevezési oklevelet visszaküldeni.

Egyébiránt Gál Sándor ezredes úrnak múlt szabadságharcunkbani érdemei kétségtelenül kitűnőek. S igaz, hogy minden hazafinak joga van, sőt kötelessége hazájának tehetsége szerint használni iparkodni, de azt sem a múlt érdemei nem menthetik, sem a hazafiúi jog nem igazolhatja, hogy a haza kárára zavarokat okozzon, s éppen azon téren praetendáljon magának önálló működést, hol az ily praetensiók azon barátságos kormánnyali szövetséges viszonyt compromittálhatják, melynek jó akaratjához hazánk reményei kötve vannak.

Miután az olasz kormány védszárnyai alatt nekünk azon szerencse jutott, hogy Olaszföldön magyar haderőt szervezhetünk, minden magyarnak becsületbeli, s hazafiúi kötelességévé vált olasz földön a kormány híre, tudta, s megegyezése nélküli szervezésektől vagy készületektől óvakodni. Mert ki ezt teszi, az nemcsak a hála kötelességét sérti, s a haza szent ügyét compromittálja, hanem egyszersmind a törvény által tiltott és semmi kormány által nem tűrhető complotirozás vétkébe esik. Melyet, ha magyar teszi azt, még a vendégi joggali visszaélés súlya is terhel.

Felszólítom annak okáért főfelügyelő altábornagy urat, hogyha Gál Sándor ezredes úr részéről valamely oly tettet vagy ténykísérletet vél felforogni, mely vagy a fentebbi tekintetekbe ütközik, vagy éppen a magyar légióbani rend, fegyelem és zászlóhozi hűség veszélyeztetésére vezethető bújtogatások vádja alá eshetik, arra nézve rendes, szigorú vizsgálatot tartson. A vizsgálatból netán kikerülendő tények iránt az egész magyar tisztikartól, egyenkénti aláírással, testületi nyilatkozatot vegyen ki, s az irományokat az illető kormányhatóságnak – a tényállás szerinti további eljárás végett – nyújtsa be! Ide az Igazgatósághoz az irományok másolatát felterjesztendvén.

A Magyar Nemzeti Igazgatóság
Kossuth Lajos

Eredeti tisztázat MOL R 215 1. tétel

[48] Levél, leirat.

[49] Eshetőség, lehetőség.

[50] Kötelezvény.

[51] Tervezett.

9.

Nápoly, 1861. május 1.

Gál Sándor emlékirata az erdélyiekhez

Emlékirat az erdélyi honfiak számára, tájékoztatás végett.

Miután három kedvező alkalom a haza felszabadítására, tudni illik 1853, 1859 és 1860-ban elmulasztatott, én az elmúlt évben Garibáldi hadjárata vége felé, szeptember hó 28-án Nápolyba érkeztem, azon szándékkal, hogy Garibáldi pártfogását igénybe veszem és őtet rábírjam, hogy Erdélyben és Nagymagyarországon felkelést szervezzünk.

Garibáldi első alkalommal 2-ik okt. 1860-ban el is fogadá és két gőzöst ígére rendelkezésemre adni.

De egyfelől az irigység és a nagyravágyás némely hazafiak részéről Garibáldit rábírta, hogy adott szavát nem tartá meg (ezen tény a történelem lapjaiban fog bővebben napvilágot látni), másfelől a harc csak hirtelen bevégződék és Garibáldi Capcsa[52] szigetére visszavonult.

Klapka azután, mint a magyar comité tagja felkérte Vettert, hogy a légiónál nekem rangomhoz képest illő foglalkozást és állást adjon. Vetter azonban a történetet és a székely nemzet közakaratát – miszerint én 49-ben a székely nemzet vezérévé ismertettem el – valamint a volt kormányzó, Kossuth által szeptember 11-én, 1849-ben történt tábornokságrai kineveztetésemet lábbal tapodva a légió tisztjei előtt engemet compromitálni kívánván ezredesi cím alatt tudatta belépési szándékomat. Emiatt én kinyilatkoztattam, hogy mint független, puritán ember kész vagyok a légió tisztjeivel hetenkint kétszer iskolát tartani, de semmi rangot és fizetést el nem fogadni. Különben is mielőtt az illő sorba beléptem volna, szándékom volt a légió vezérségének hazánk ügyébe vágó pozícióját kiismerni és csak annyiban hozzá csatlakozni, mennyiben azon pozíciót a nemzet érdekeinek megfelelőnek találtam volna.

Nemsokára azután csakugyan nyomába kerültem, miként az Árpádok trónját, Szent István koronáját és az igazságos Mátyás király s Rákóczi hazáját idegen dinasztiáknak árulgassák és idegen hatalmak gyámnokságát vadásszák

Ez volt az oka, hogy elhatározám magamat saját kezemre, de függetlenül nemzetem sorsa fölött őrködve a haza felszabadítása ügyében minden kitelhető morális intézkedéseket megtenni, hogy ennek nyomán a pénz- és fegyvererőt előteremthessem. Ily működésemet folyó évi január 1-én megkezdtem.[...]

Közli *Csíki Lapok,* 1912. március 13., 1–2. o.[53]

[52] Caprera.

[53] Köszönöm Szőcs Jánosnak, hogy az újság másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

György Németh

THE GENERAL WHO WAS A COLONEL

Sándor Gál's Promotion to the Rank of General

Summary

Sándor Gál (1817–1871) was one of the most remarkable figures of the 1848–1849 Hungarian War of Independence in Transylvania, although he is lesser known outside of his native land. He did not have impressive military successes, but as a theorist, he played a significant role in the establishment of the independent Hungarian armed forces. He wrote several military regulations for the National Guard and the Army, and put more than 20 000 people into the service of the Hungarian government. Even though he never distinguished himself as a commander, his organising ability contributed to General Józef Bem's military success in Transylvania considerably. In the study, the author attempts to prove that the letter of Sándor Gál's promotion to the rank of general, dated 29 July 1849 was indeed written by Lajos Kossuth years after the War of Independence.

György Németh

LE GÉNÉRAL QUI FUT COLONEL

La nomination de Sándor Gál (1817–1871) comme général

Résumée

Certes, peu connu en dehors de sa terre natale, Sándor Gál est l'une des figures marquantes de l'histoire transylvanienne de la guerre d'indépendance de 1848–1849. Il n'y a pas de succès militaires spectaculaires à son actif, mais comme expert théoricien, il a joué un rôle important dans la mise en place de l'armée hongroise indépendante. Il a rédigé de nombreux règlement pour la garde nationale et l'armée et mis plus de 20 mille hommes au service du gouvernement hongrois. Bien qu'il ne se soit pas distingué comme chef de l'armée, son travail d'organisation a beaucoup contribué aux succès militaires de Bem en Transylvanie. La présente étude tente de prouver que sa nomination comme général par Kossuth a été antidatée et que le document a été rédigé quelques années après la date du 29 juillet 1849.

György Németh

DER GENERAL, DER OBERST WAR

Die Ernennung von Sándor Gál (1817–1871) zum General

Resümee

Sándor Gál ist eine der herausragendsten Persönlichkeiten der Siebenbürger Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes von 1848–49, obwohl er außerhalb seines Heimatlandes weitgehend unbekannt ist. Er hat keine spektakulären Militärerfolge erzielt, spielte aber als theoretischer Fachmann eine bedeutende Rolle bei der Begründung der selbständigen ungarischen Armee. Er hat

zahlreiche Statuten für die Nationalgarde und die Honved-Armee verfasst und mehr als 20 Tausend Personen in den Dienst der ungarischen Regierung gestellt. Zwar hat er sich nicht als Feldherr auszeichnen können, mit seiner organisatorischen Arbeit aber bedeutend zu den Militärerfolgen von Bem in Siebenbürgen beigetragen. Die vorliegende Studie versucht zu beweisen, dass die Ernennung Gáls zum General – entgegen des auf der Urkunde angeführten Datums des 29. Juli 1849 – erst Jahre später von Kossuth unterzeichnet wurde.

Дьердь Немет

ГЕНЕРАЛ, КОТОРЫЙ БЫЛ ПОЛКОВНИКОМ

Присвоение звания генерала Шандору Гал (1817–1871 гг.)

Резюме

Гал Шандор был одним из выдающихся героев трансильванской истории освободительной борьбы 1848–1849 годов, вопреки тому, что он был мало известен за пределами своей родины. Ему не причислялись значительные военные победы, но как военный специалист-теоретик он сыграл значительную роль в создании самостоятельных венгерских вооруженных сил. Он написал несколько военных уставов для национальной гвардии и хонведских вйск, поставил на службу венгерскому правительству более 20 тысяч человек. Хотя сам он не выделился как полководец, но своей организаторской работой он значительно содействовал военным успехам генерала Бема в Трансильвании. Автор настоящей работы делает попытку доказать, что приказ о присвоении этому человеку воинского звания генерала в противоположость дате 29 июля 1849 года, был написан Кошутом несколько лет позже.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MÉSZÁROS KÁLMÁN

AZ 1706. ÁPRILIS 18-I VEZSENYI ÜTKÖZET KURUC ÁLDOZATAI*

A Rákóczi-szabadságharc nyolc éve alatt mindössze hat nagy csatát tart számon a hadtörténetírás, vagyis hat olyan döntő jelentőségű összecsapást, amelyet a két ellenséges sereg főerői vívtak egymással. Ezekről az összecsapásokról maga II. Rákóczi Ferenc fejedelem is részletesen megemlékezik Emlékirataiban,[1] s valamennyiről modern feldolgozás áll rendelkezésünkre.[2] Ugyanakkor számos kisebb-nagyobb ütközet, csetepaté kísérte végig a függetlenségi háborút, sőt nem túlzunk, ha azt állítjuk, ezek a „gerilla hadviselésre" emlékeztető epizódok jellemezték leginkább a kuruc–labanc összecsapások sorozatát. Általában e kisebb ütközetekről is bőséges ismereteink vannak, de számos jelentős, nagy veszteséggel járó ütközet részleteit mindmáig homály fedi. Így vagyunk az éppen háromszáz esztendővel ezelőtt a Tisza menti Vezsenynél[3] vívott ütközettel is: a feldolgozások rendre hallgatnak róla, s a kiadott forrásokban is csak elszórt adatokat találhatunk. Pedig nem valami jelentéktelen csetepatéról van szó, mert e néhány forrásunk is egybehangzóan állítja, hogy abban a kurucok súlyos vereséget szenvedtek a császári zsoldban álló rácoktól, és mintegy száz halottat vesztettek.[4] Az alábbiakban egy újonnan feltárt forrást adunk közre, amely az ütközet kuruc veszteségeit veszi számba, név szerint felsorolva az elesettek, a sebesültek és a fogságba esettek neveit.

Valamennyi katona a fejedelem örökös hajdúvárosaiból, a Sajó és Hernád menti hajdútelepülésekről való, s a Gundelfinger Dániel parancsnoksága alatt álló lovasezredben szolgált. E települések történetét Dankó Imre önálló kismonográfiában dolgozta fel,[5] Rákóczi-kori szerepükről pedig magunk is bővebben írtunk, közreadva a Zemplén vármegye 1704. évi összeírásában szereplő helybeli katonák névsorát, valamint két további lét-

* A közlemény az Országos Tudományos Kutatási Alapprogram T 038212 sz. pályázatának keretében készült.

[1] II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Fordította *Vas István*. A tanulmányt és a jegyzeteket írta *Köpeczi Béla*. A szöveget gondozta *Kovács Ilona*. Budapest, 1978. (Archivum Rákóczianum III. osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc művei I.) 335. o. (Koroncó), 345–348. o. (Nagyszombat), 359–361. o. (Pudmeric), 368–370. o. (Zsibó), 406–408. o. (Trencsén) és 412–413. o. (Romhány)

[2] A koroncói, nagyszombati, pudmerici, zsibói, trencséni és romhányi csata történetét egytől egyig *Markó Árpád* dolgozta fel: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Budapest, 1934. és *Uő:* II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) Sajtó alá rendezte *Mészáros Kálmán*. Budapest, 2003.

[3] Vezseny ma Jász-Nagykun-Szolnok megyében fekszik, Szolnoktól délre, a Tisza egyik nagy kanyarulatában, a folyó jobb partján, Martfűvel átellenben. (A Tisza idei áradása kapcsán veszélyeztetett településként hallhattunk róla.)

[4] Összehasonlításul: a kuruc és császári részről egyaránt 20-20 ezer fővel vívott nagyszombati csatában a két sereg vesztesége mindössze 400, illetve 600 főre tehető, a katasztrofális vereséggel végződő, a szabadságharc bukását is előrevetítő trencséni csatában a kurucok vesztesége kb. 3000, Romhánynál pedig 3-400 fő volt. L.: *Markó*, 2003. i. m. 143., 231., 286. o.

[5] *Dankó Imre:* A Sajó–Hernád-melléki [sic!] hajdútelepek. 2. kiad.: Sátoraljaújhely, 1991. (Az első kiad. még 1955-ben jelent meg Sárospatakon, a Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 1. számaként.)

számkimutatást,[6] majd e folyóirat hasábjain közöltük az 1703. október 5-i (kiskun)halasi ütközetben elesettekről fellelt szórványos adatokat is.[7] Az alábbi forrás tehát egyúttal újabb adalék egy viszonylag ismert alakulat és tájegység történetéhez, helytörténeti szempontból pedig már csak a kerek évforduló miatt is fokozott érdeklődésre tarthat számot.

Eddigi ismereteinket röviden a következőképp összegezhetjük a vezsenyi ütközetről: A Sajó melléki hajdútelepek 1706. szeptember 1-jén kelt összeírásában 211 elesett katonát vettek számba, s közülük 92-en Vezsenynél haltak hősi halált. Ennek a rácok elleni összecsapásnak a pontos idejét azonban nem tudtuk, Gundelfinger ezredes 1706. július 25-én Károlyi Sándorhoz intézett levelében csak annyit említ, hogy az „az elmúlt tavasszal" történt. Részletesebben szól viszont a veszteségekről, hangsúlyozva, hogy a rácok három kompániáját szétszórták, legjobb tisztjei elestek, s ezért Steöszel Kristóf főstrázsamesteri (őrnagyi) kinevezését kérte az alakulathoz.[8] Forrásunkból most a pontos dátumot (április 18.) és a veszteségek részletes adatait is megismerhetjük. Ez utóbbiak tekintetében némi (Szerencsnél jelentős) eltérés mutatkozik a korábban ismert számadatokhoz képest, melyet a következő összehasonlító táblázatban szemléltethetünk:[9]

Település	*Az 1706. szeptember 1-jei létszámtáblázatban**			*A most közölt névjegyzékben*		
	elesett	*sebesült*	*rab***	*elesett*	*sebesült*	*rab*
Gesztely	6	–	–	4	2	1
Kesznyéten	20*	–	5	12	–	6
Megyaszó	28*	3	11	34	2	15
Szerencs	44*	2	9	26	3	11
Tiszalúc	24	3	–	17	2	2
Összesen	*122*	*8*	*25*	*93*	*9*	*35*

* A kimutatás csak a kesznyéteni, megyaszói és szerencsi elesettek számát köti kimondottan a vezsenyi ütközethez (e számadatokat külön megjelöltük egy *-gal), a többi településnél és az egyéb rovatokban (sebesültek és rabok) viszont nem jelzik a veszteség okát és idejét.

** A frissen szabadultakat is beszámítottuk.

Sajnos, nem tudjuk, mikor keletkezett a részletes névsor, csak valószínűsíthető, hogy nem sokkal az ütközet után, még jóval a szeptember 1-jei létszámtáblázat elkészítése előtt. Az eltérések okát is csak találgathatjuk. Feltehető, hogy közvetlenül az ütközet után elesettként összeírtak egy része idővel szerencsésen előkerült. Azt a fordított lehető-

[6] *Mészáros Kálmán:* A Sajó–Hernád melléki hajdúvárosok katonaállítása a Rákóczi-szabadságharcban. = Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. (Szerk. *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 36.) 225–247. o.

[7] *Mészáros Kálmán:* Sajó–Hernád vidéki hősi halottak Kiskunhalason. Adatok az 1703. október 5-i halasi ütközet kuruc veszteségeihez. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. évf. (2003) 824–832. o. A közlemény kissé átdolgozott és bővített változatát lásd még: Halasi Múzeum, 2. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 130. évfordulójára. (Szerk. *Szakál Aurél.*) Kiskunhalas, 2004. 139–146. o.

[8] Kecskemét város és körzete. Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Összeállította és jegyzetekkel ellátta: *Bánkúti Imre*. I. köt. Kecskemét, 1992. 214–215. o. (303. sz.) Megjegyezzük, hogy Bánkúti Imre nem közli a levél elég terjedelmes utóiratát, amely az aláírást követő belső oldalon található (valószínűleg lefelejtődött a Szerző által készíttetett fénymásolatról), de abban a vezsenyi ütközetre vonatkozó utalás nem szerepel.

[9] Az 1706. szept. 1-jei adatokat lásd korábbi közleményünkben: *Mészáros*, 2000. i. m. 242–245. o.

séget sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az első, sebtében készített névjegyzék összeállítását követően további személyekről bizonyosodott be, hogy a csatatéren vesztették életüket. A sebesültek közül pedig néhányan utóbb belehalhattak sérüléseikbe, tovább növelve így a veszteségeket. Pontosabb választ csak újabb források előkerülésével adhatunk a felmerülő kérdésekre.

A jegyzéket összehasonlítottuk a Sajó–Hernád vidéki hajdútelepek két korábban közzétett összeírásával is.[10] Forrásunk 132 név szerint említett katonája közül[11] 54 fő szerepel az 1704 tavaszán készült vármegyei összeírásban, s ez 41%-ot tesz ki, míg az 1704-ben nem említett 78 új név a vezsenyi veszteségek névsorának 59%-a. A másik, 1708-ra keltezett összeírásban 38 nevet, a vezsenyi névsor közel 29%-át azonosíthatjuk.[12] Ebből 23 fő[13] (a vezsenyi névsor 17,4%-a) szerepel az elesettek között. Ez túlságosan magas számnak tűnik ahhoz, hogy téves adatok vagy véletlen névazonosságok álljanak a háttérben, ezért úgy véljük, az eddig 1708-ra datált[14] névsor nem készülhetett a vezsenyi ütközet után, hiszen abban sok elesett katona még élőként szerepel. Ergo: ez a névsor az 1704. április 8-i összeírás és az ütközet (1706. április 18.) közötti időben készült. Az egyelőre pontosan nem datálható (egyébként a vezsenyi ütközetben részt nem vett helységek, illetve kompániák: Ónod, Szederkény, Bőcs és Hernádnémeti adatait is közlő) összeírás címe sem igazít el pontosan bennünket: „Ónod és hét hajdú helyekből mostanában[15] menendő vitézeknek számok." Ez azt sugallja, mintha újoncokról lenne szó, de 20 olyan nevet is találunk, amelyek mindhárom összeírásban megtalálhatók,[16] vagyis már 1704-ben is katonáskodtak, s így később nem lehettek recruták. Az ennek kapcsán felmerülő kérdésekre is csak akkor adhatunk megnyugtató feleletet, ha újabb források alapján megvilágosodnak a még pontosan nem datálható (véleményünk szerint a másik két névsorhoz képest közbülső időből való) összeírás keletkezésének körülményei.

---

[10] Zemplén vármegye 1704. ápr. 8-i összeírásának vonatkozó adatait lásd uo.: 233–241. o. (A nyomdai tördelés során sajnos kissé megváltoztatták a nevek eredeti sorrendjét, de ez semmiféle félreértést nem okoz.) A másik, 1708-ra datált összeírást Dankó Imre adta közre: i. m. 37–42. o. Dankó Imre nem jelzi forrása lelőhelyét, sikerült azonban megtalálnunk az eredetit (jelzete: MOL G 16. I. 2. d. No. 385.), és meg kellett állapítanunk, hogy a kiadott névsor elég pontatlan. Itt is megváltoztatták az eredeti sorrendet, ami számos félreértésre adhat okot (a nevek néhol nem a megfelelő településhez kerültek!), de a vezsenyi ütközet veszteségi adatait ez nem befolyásolja.

[11] A jegyzékben ennél több személyre történik utalás, mert a 87. sorszám alatt szereplő Lenárt Balázsnak két katonáját említi, négy gesztelyi halottra és a két ugyancsak gesztelyi sebesült egyikére pedig név nélkül hivatkozik.

[12] Ebből azonban két fő személyazonossága kétes (67. sz.: István Deák és István Mester, 101. sz.: Tóth György zászlótartóként és rendfokozat nélkül), három esetben pedig felcserélve szerepel a maga helyett zsoldost állító gazda és zsoldosának személye, végül egy ízben apát és fiát különbözteti meg a két névsor. Így vezsenyi elesettként Bíró András, a másik összeírásban pedig zsoldosa szerepel (39. sz.); ugyanígy említve Katona Gáspár és zsoldosa (104. sz.); ugyanakkor Nagy János zsoldosát tüntették fel elesettként, a másik összeírás viszont magát Nagy Jánost említi (121. sz.). A megyaszói Kovács András elesettként szerepel a vezsenyi névsorban, a keltezetlen összeírásban viszont Kovács András fiát leljük fel (38. sz.), s ez az adat megengedné az utóbb említett forrás későbbi (az ütközet utáni) keletkezését.

[13] Az előző jegyzetben említett bizonytalan eseteket (39. és 67. sz.) itt nem vettük figyelembe.

[14] Az összeírás keltére csak egy, az irat címéhez jegyzett, közel egykorú 1708-as évszám („G. [?] 1708") utal, amely azonban valószínűleg tévedés. Talán nem a névsor keletkezésének, hanem levéltárba helyezésének évét jelzi.

[15] Dankó Imre ezt a szót téves *mustrában*-nak olvasta: i. m. 37.

[16] E közlemény keretében nem vizsgáltuk azokat a lehetséges névegyezéseket, amelyek esetleg csak az 1704-es és a (szerintünk hibásan) 1708-ra keltezett összeírás relációjában áll fenn.

FORRÁSKÖZLÉS

Az irat lelőlehelye: Magyar Országos Levéltár, G 28. V. 2. f. A Rákóczi-szabadságharc levéltára. Gyűjteményes rész. Katonai iratok. Kuruc hadifoglyokra vonatkozó iratok. (90. doboz, fol. 2–3.) A későbbi hivatkozások megkönnyítése végett a névsort beszámoztuk, ez az eredetiben természetesen nem szerepelt. A keresztnevek helyesírását modernizáltuk (Balas = Balázs, Bálinth = Bálint, Ferencz = Ferenc, Gasi = Gazsi, Siga = Zsiga), a családneveknél azonban betűhívségre törekedtünk, de az olyan közismert nevekre, mint pl. a Szabó, kitettük a hiányzó ékezetet. A két korábban közzétett összeírással való egybevetés eredményét úgy jelenítettük meg, hogy a hiányzó nevekre –, a névazonosságra pedig + jellel vagy az eltérő helyesírású névváltozattal hívtuk fel a figyelmet.

Anno 1706. Die 18. Aprilis a Vesenynél esett szomorú kimenetelű harcz alkalmatossagaval a Tiszán innen levő hét hajdú helységekből fegyver által megholt és Szegedre keserves rabságra vitetett szegény katonák*nak* laistroma.

	MÁS ÖSSZEÍRÁSBAN VALÓ EMLÍTÉS	
	1704. ÁPR. 8.	[1705/1706?]
Szerencsiek, kik az harczon meghóltak		
1. Szerencsi Fő Hadnagy Vamos seu Faÿ Gergely	Vamos[17]	–
2. Megyaszai Fő Hadnagy Szerencsen lakos Barbely János	Borbely[18]	–
3. Putkaporos [!] István	–	–
4. Lázár István	+	+
5. Asztalos Ferenc	–	–
6. Berta András	Barta[19]	–
7. Deme István	–	–
8. Német János	+	–
9. Fejes Mihály	–	–
10. Bőrveÿ István	Börvei	Börvei
11. Szétsi István	–	–
12. Szabó István	–	–
13. Kallaÿ János	–	–
14. Homolya János	+	–
15. Gömbi István	+	–
16. Nagy Péter	+	+
17. Korda István	+	+
18. Nyikos Ferenc	–	–
19. Pellikány Zsiga	–	–

[17] Vámos Gergely 1704-ben már (fő)hadnagy volt Lajos Gergely lovasezredében, s a szerencsiek zömmel az ő századában szolgáltak. A mostani összeírásból csupán egy katona, Berta András (6. sz.) tartozott 1704-ben más alakulathoz (lásd az ő nevéhez fűzött jegyzetet).

[18] Borbély János 1704-ben még rendfokozat nélkül szerepel, de neve közvetlenül Vámos Gergely hadnagyé után következik az összeírásban, így nagy valószínűséggel ő volt a szerencsi század vicehadnagya. Eszerint később úgy léptették elő főhadnaggyá, hogy az időközben parancsnok nélkül maradt megyaszói század élére állították.

[19] Berta vagy Barta András 1704-ben Szűcs János lovasezredében szolgált.

		MÁS ÖSSZEÍRÁSBAN VALÓ EMLÍTÉS	
		1704. ÁPR. 8.	[1705/1706?]
20.	Kocsis György	+	–
21.	Vékony János	–	–
22.	Rozgonyi György	–	Rozgoni
23.	Szadaÿ Gergely	–	–
24.	Foke András	–	–
25.	Takács Ferenc	+	+
26.	Vajda István	+	+
	Medgyaszaÿ elestek*nek* számok		
27.	Horvath Tamás	+[20]	–
28.	Széplaki János	+	+
29.	Jó Mihály	–	+
30.	Sziliczeÿ István	Sziliczei	Szilicsej
31.	Szeles György	–	–
32.	Monaki István	–	–
33.	Sziplaki Mátyás	–	–
34.	Erőss Márton	Erős	Erős M. sebes
35.	Katona György	–	–
36.	Botos [?] Mihály	–	–
37.	Tót Mihály	Tótt	Tot
38.	Kovács András	+	K. A. fia
39.	Bíró András	+	B. A. soldosa
40.	Vitarius György	Vitalyus	–
41.	Ködor István	Kodor	–
42.	Fabján István	–	Fábián
43.	Basi János	+	–
44.	Bodvaÿ Márton	–	–
45.	Galvácsi [?] János	–	–
46.	Császár Mátyás	Csaszar	–
47.	Szabó Mihály	+	–
48.	Szabó István	–	–
49.	Szilágyi Ferenc	–	–
50.	Szemere János	–	–
51.	Lengi János	+	+
52.	Lengi István	–	–
53.	Sigó Nagy István	–	–
54.	Sugár Péter	–	–
55.	Nagy Mihály	–	+
56.	Nagy Mátyás István	–	–
57.	Kiss György	–	–
58.	Szilassi András	–	–
59.	Sípos János	–	+
60.	Basi Mihály	–	+

[20] 1704-ben a megyaszói katonák döntő többségét (a jelen összeírásban is említettek mindegyikét) Harsányi István parancsnoksága alatt írták össze. Harsányi főhadnagy volt, de nem tudjuk pontosan, hogy századával melyik ezredben szolgált. Mivel öt megyaszói katonát nem Harsányi, hanem Lajos Gergely alakulatához soroltak, úgy tűnik, hogy Harsányi serege nem tartozott Lajos ezredéhez. (Ez alapján az a legvalószínűbb, hogy Harsányiék kezdettől Ónodi János deák ezredében harcoltak, amely alakulat János deák halálával Gundelfinger Dánielnek jutott, és amelybe időközben a korábbi Lajos Gergely-féle századokat is beolvasztották.)

Luczi elestek

61.	Vice Hadnagy Szabó János[21]	+[22]	–
62.	Méhes András	–	Mehesz
63.	Sajtós [?] János	Sajtos	Sajtos
64.	Nagy Gergely	+	–
65.	Gál István	+	Gáll
66.	Bodzás Pál	+	–
67.	István Deák	–	I. Mester?
68.	Simon Mihály	Simon Mihók	–
69.	Szabó György	+[23]	+
70.	Kovács Gergely	–	–
71.	Kozma Péter	–	–
72.	Varga Péter	–	–
73.	Hajdu Mihály	+	–
74.	Rácz Mihály	–	–
75.	Kassaÿ István	–	–
76.	Hajdú János	+	+
77.	Simon János	–	–

Kesznyetenbül elestek

78.	Strása Mester Halasz János Deák	János Deák[24]	–
79.	Kaplár Kún János	+	–
80.	Virág György	+	Virágh
81.	Both István	–	–
82.	Both Mihály, és egy háztúl mindketten elesvén, maratt árvák XI.	–	–
83.	Karancsi Szabó János	–	–
84.	Pap András	–	–
85.	Ongai István	–	–
86.	Gál István	–	–
87.	Lenárt Balásnak két harczon[25] két katonája szolgált,[26] fia és soldossa	Lenart Balázs	–
88.	Szabó Márton	–	–
89.	Monus Bálint	Monos	–

[21] A következő sorban kihúzva: *Zászlótartó*; és mintha egy *I* kezdőbetűt is lejegyzett volna az összeíró, de ez is kihúzva.

[22] Szabó János 1704-ben még a tiszalúci katonák élén szerepelt, mint Lajos Gergely ezredének hadnagya, vagyis nagy valószínűséggel százada élén álló főhadnagy volt, s később talán egy átszervezés (összevonás) során kapott alhadnagyi beosztást. (Csak zárójelben említjük meg, hogy 1704-ben még egy másik Szabó János is szerepelt a lúci katonák között. Nem kizárt ugyan, de mégis valószínűtlen, hogy időközben ő lépett elő vicehadnaggyá.)

[23] 1704-ben két Szabó György is szerepel a tiszalúci katonáskodók között.

[24] 1704-ben még ő és a következő Kún János is rendfokozat nélkül említve. A kesznyéteniek egyik fele Lajos Gergely, másik fele pedig Ónodi János deák ezredében szolgált korábban. A mostani összeírásból Békéssi Mihály (120.), Kun János tizedes (79.) és Virág György (80.) az előbbi, Halász János deák strázsamester (78.), Lénárt Balázs (vö.: 87.), Monos vagy Monus Bálint és György (89. és 118.) pedig az utóbbi alakulathoz tartozott.

[25] Következik kihúzva: *két fia és egy k.*

[26] A rövidítve lejegyzett szó (*szglt*) így oldható fel, de értelemszerűen feltehető, hogy mindketten elestek.

Gesztelyiek meghóltak akkor
Nro 4, Sebessek Nro 2[27]

Ezen helységekbeli akkor esett rabok Szegeden

		MÁS ÖSSZEÍRÁSBAN VALÓ EMLÍTÉS 1704. ÁPR. 8.	[1705/1706?]
Szerencsről			
90.	Strása Mester Kürthi Mátyás	–	–
91.	Sári István	Saári	+
92.	Csuka István, Sari Márton Eöttse	–	–
93.	Molnár Péter	+	+
94.	Német István	–	–
95.	Nyíri Pál	–	–
96.	Szűcs János	–	–
97.	Lőveÿ István	–	Lövei
98.	Kádas Péter	+	–
99.	Tót András	–	–
100.	Farkas István	+	–
Medgyaszai rabok			
101.	Zászlótartó Tóth György	–	Tot[28]
102.	Kiss Ferenc	Kis	Kis
103.	Veress István	–	Veres
104.	Katona Gáspár	–	K. G. soldosa
105.	Harsányi István	iffiu Harsanyi[29]	–
106.	Horkai János	+	–
107.	Bagoly Miklós	–	–
108.	Harkácsi Bálint	–	–
109.	Furér[30] Pásztor János	–	+[31]
110.	Bakó István	–	–
111.	Lengi Lőrinc	–	–
112.	Boda András	–	–
113.	Buda Miklós	–	–
114.	Mácsaÿ György	–	–
115.	Bagy [?] István[32]	–	–
Luczi rabok Szegeden			
116.	Zászlótartó Hegedűs András	+[33]	+[34]
117.	Ternyei András	–	Ternei

[27] A jegyzék végén csak egy gesztelyi sebesült nevét jegyezték fel.

[28] Ebben az összeírásban rendfokozat nélkül szerepel, így lehet, hogy csak névazonosságról van szó.

[29] Valószínűleg rokona, alighanem fia volt a hasonnevű századparancsnoknak.

[30] A furér, furír (a német *Furier*-ből) altiszti rendfokozat volt.

[31] Szintén rendfokozat nélkül említve.

[32] Ez a név utólag beszúrva.

[33] 1704-ben a második helyen, közvetlenül Szabó János hadnagy után következik a lúciak névsorában, s bár rendfokozat nélkül említik, minden bizonnyal már ekkor tiszt volt. (A rangsor alapján vicehadnagy lehetett, s ha ez igaz, akkor ő is úgy kerülhetett alacsonyabb beosztásba, mint Szabó János. Lásd fentebb a 22. jegyzetet.)

[34] Ismét csak rendfokozat nélkül említve.

		MÁS ÖSSZEÍRÁSBAN VALÓ EMLÍTÉS 1704. ÁPR. 8.	[1705/1706?]
Kesznyeteniek			
118.	Monus György	Monos	–
119.	Török István	–	–
120.	Békéssi Mihály	Bekesi	–
121.	Nagy János soldossa	–	Nagy János
122.	Szalontaÿ sóldossa	–	–
123.	Csiszár Gazsi[35]	–	–
Gesztelyi rabok			
124.	Pataki István	–	–

Ezen helységekbeli ekkor esett sebessek

		MÁS ÖSSZEÍRÁSBAN VALÓ EMLÍTÉS 1704. ÁPR. 8.	[1705/1706?]
Szerencsiek			
125.	Danka György	+	–
126.	Körössÿ András	Körösi	–
127.	Lazonyi István	–	–
Medgyaszaiak			
128.	Katona Demeter	–	–
129.	Szabó György	+	+
Lucziak			
130.	Bujdosó András	–	–
131.	Csordás Pál	–	–
Gesztelyi sebessek			
132.	Veress János	Veres[36]	–

[35] E név is utólag beszúrva. Bár új sorban szerepel, nem zárhatjuk ki, hogy a „Szalontaÿ sóldossa"-ként szereplő vitéz nevéről van szó.

[36] Veres(s) János nevét 1704-ben még gyalogosként leljük fel Lóczi András regimentjében.

VITA

SZÉKELY GYÖRGY

HONVÉDELEM A GYEPŰTŐL A KŐVÁRIG, A KÖNNYŰLOVASTÓL A PÁNCÉLOS VITÉZIG*

Ha a hadszervezet és hadművészet korszakos változásait egy sorsdöntő ütközetben látjuk összpontosulni, kétségkívül a tatárjárás nagy összeütközését kellene a középpontba állítani. Ez az összecsapás a Sajó és a Hernád egybeszakadása alatt fekvő helység mellett zajlott le 1241. április 11–12-én. IV. Béla hadserege itt a betörő mongol seregtől vereséget szenvedett, fogalmazta meg Györffy György. A helyet illetően a kortárs Rogerius csak vízrajzi meghatározást adott (1244-ben): „ad qd. aquam, que Sayo dicitur, que non multum longe de Agriensi civitate fluit et intrat Ticiam." Spalatói Tamás, aki 1266-ban írt, már csak rövidebben emlékezett meg a vízrajzi helyjelölésről: „aquam que vocatur Soio", és még velősebb Kézai Simon 1282/85 táján született írása: „in Soio". Ugyanezt alig pontosította a XIV. századi krónikaszerkesztő: „iuxta flumen Seo–Sayo." Csak a jóval későbbi, 1350 körül írt Pozsonyi krónika szerzője kereste, hol is lehetett ez a hely: „Wela rex iuxta fluvium eo prope villam Muhi prelians vincitur." Ez talán csak aláhúzza, hogy nem maga a csatahely a döntő, hanem az, hogy juthatott odáig az ellenség, kik voltak ott a honvédő seregben és kik, miért maradtak távol? A kortárs Rogerius írt az urak Béla ellenességéről, részben a kunok befogadása miatt, részben a birtokvisszavételek miatt. Bár némely urak távolmaradtak, a királynak voltak lovagcsapatai (*cum multitudine armatorum*). Kötöny megölése miatt azonban a kunok elvonultak, hiányzott a könnyűlovasság.

A magyar földrajztudósok a XX. század elejétől felismerték, hogy az északnyugati Felvidék erdős területeit csak lassan, folyamatos erdőirtással, lassú telepítéssel lehetett benépesíteni, amihez a magyar királyok részben németeket, részben szileziai fehérhorvátokat hívtak. Makkai László történész szerint a magyar települési terület kiterjesztése a legszélső határokig lényegében eljutott a XI–XII. század során, párhuzamosan a szlovák települési terület kialakulásával. Makkai ebben a fő hatóerőnek a királyi vár- és birtokrendszert látta. Ilyen keretben, de nagyobb társadalomfejlődési hatótényezőkkel követte Molnár Erik a nagy folyóvölgyek betelepítését Trencsén vármegye északi részében. A trencséni várispánság kiterjesztette hatalmát a megye északi vidékeire. 1194-ből ismerjük az első trencséni ispánt. A vármegye határvidék jellegét mutatja a besenyő betelepülők jelenléte. Turóc területét a XII. században még mint nem betelepültet jellemezte Pais Dezső nyelvtudós. Turóc későbbi vármegyei területét Molnár Erik úgy tekintette, mint ahová a menekülő magyarok szlovákok és lengyelek közé települtek. A régi magyar történelem egykori legjobb ismerője, Pauler Gyula Liptó vidékét a XII. században mint lakatlan határerdőt látta, Pais Dezső pedig mint betelepületlen vidéket. Ezzel összecseng, hogy Molnár Erik az adott évszázadban menekülő magyarok szlovákok és lengyelek közé települését tételezte fel.

* Az itt következő vitacikkek előzményét lásd a *Hadtörténelmi Közlemények* 2006/1. sz., 121–164. o.

A későbbi Árva (Orava) vármegye az Árva folyó hegyektől körülvett, egészen lezárt vízgyűjtőjében keletkezett. A folyó völgye a XII. században még lakatlan vagy nagyon ritkán benépesített volt. Vizeiben Liptó szláv népe halászott, erdeiben vadászott. A terület határvidékhez tartozását Tagányi Károly a Proszecsno-hegy nevével is indokolta, mivel ez a név gyepüt jelentett. Később Árva vidéke a királyi uradalom, a zólyomi erdőispánság része volt. Betelepítése a XIII. században Liptóból és Lengyelországból származó szlávokkal történt. Még 1250 körül is csak öt lakott helységet ismerünk Árva vármegyében. A Garam felső vízgyűjtő vidéke, a későbbi Zólyom vármegye a XI–XII. században még Bars vármegyéhez tartozott és nagyrészt lakatlan erdővidék volt. Nem véletlen, hogy Anonymus Zólyom erdőt ír (*silvam Zouolon, Zouolun*). Molnár Erik a XII. századra tette, hogy az államszervezet utolérte a menekülő magyarokat, és létrejött Zólyom erdőispánság. Ennek időben nem mond ellent, hogy Györffy György a királyi erdőbirtokok egységes szervezeti formáját, a későbbi erdőispánságot, így a Zólyom vára körülit is a XII. század végére, 1200 köré helyezte. Ez legnagyobb kiterjedését elérve Nyitrától Gömörig, illetve Honttól a lengyel határig nyúlt.

Későbbre esik Szepes vármegye kialakulása a Hernád és Gölnic folyók vidékén. A vidéket a XII. századvégi viszonyokat ismerő, de a honfoglalás korba visszavetítő Anonymus Borsod megye részeként tüntette fel; a gestaírónál Árpád fejedelem kiküldte Borsot „a lengyelek országa irányába, hogy az ország határát megtekintse, azokat határokkal a Turtur hegyig megerősítse". A Tátráig terjedő határvidék valószínűleg nem sokkal 1200 előtt vált ki Borsodból. Kezdetben a szepesi erdőkben a XII. század elején csak szórványos szláv települések lehettek. A jelentéktelen határvidék politikai okból került az érdeklődés kereszttüzébe: Borics trónkövetelő 1132. évi területfoglalása okozta az egyidejű magyar és lengyel királyi igényt erre a vidékre. A későbbi Szepes vármegyei terület északi részének betelepítése Lengyelország felől kezdődött meg, s a vidék egy része lengyel fennhatóság alatt lévén, a lengyelekkel szemben a határvidék védelmére Domanovszky Sándor szerint lándzsások települtek, eredetileg a jobagiones castri jogállásában, akiknek állomásai a dombvidéken, a vármegye közepén feküdtek. Legészakibb állomáshelyük Nagyőr, Késmárktól északra feküdt. A XII. század folyamán felgyorsult betelepülés két irányból történt. A Hernád melletti rész, mint első határvonal, Gömör megyéből felhúzódott határőrök védelmébe került. De ez nem vezetett tömeges betelepülésre. A XII. század végéig egy második határvonal alakult ki, egy út hosszában, amely Lőcsét és Késmárkot érintette. Ezalatt az idő alatt létesülhetett Szepes ispánság, az államrend szervezetének részeként. A népesség magyar, szláv és német volt. Az első oklevéles adat Szepes vármegyéről 1209-ből való, amikor már fennállt a megyei szervezet, a rendelkezés ugyanis a megyei kötelezettségek alóli felmentés (*exemtio*).

Témánk szempontjából felértékeli Bihar vármegye jelentőségét az, hogy a székely eredetkérdés idáig nyúlik. A középkori Székelyföld területi egysége a szék volt. Ezek egyike a Telegdi szék, jóllehet, ilyen helynév ma nincs a Székelyföldön. Van viszont Biharban, ahol egy Nagyváradtól keletre lévő falu neve Telegd. Fel kell tételeznünk, hogy a székelyek e korai és fontos székének lakói innen települtek át oda. Biharban helynevek egész sora bizonyítja, hogy valaha székelyek lakhattak ott. Az 1217–1221 évekre vonatkozó Váradi Regestrumban előfordul a „Sceculzaz centurionatus" (Székelyszáz) kifejezés, amely még a szervezetet is mutatja. Adat maradt fenn az északbihari Székelyhíd (1278) létére az Érmellékbe való átjutás területén, előfordul Nagyváradtól délre Székely

(1213), ez utóbbi már mint falutelepülés Székelytelek (1291–1294). Kalotaszeg keleti részén folyik a Székelyó, s itteni dűlőnevek például a Székelytető és Székelytelek. Anonymus leírása szerint Siculi, Sicli, Sycli Bihar vára vidékéről csatlakoztak a magyarokhoz, és velük közösen telepedtek le Ménmarót országában. Ez kétségkívül visszaemlékezés a székelyek bihari jelenlétére 1200 körül, illetve a helynevek visszavetítése a honfoglalás korába. Pais Dezső és Györffy György a X. századra teszik a székelyek egy részének Biharban lakását, és részben mohamedán-kabar eredetűnek tartják őket. Györffy szerint a székelyek eredeti nemzetségi szervezetét a térítő István király oszlatta fel, megkezdve az átszervezett székelység áttelepítését. Molnár Erik viszont ugyanezt úgy értelmezte, hogy amikor az állam- és vármegyeszervezetet kialakította István, a székelyek kiürítették a tiszántúli területet. A középkori erdélyi Szászföld, azaz Szászsebes környéke volt a sepsi (Sebus) és orbói székelyek vidéke, ahonnan az elvándorlók a helyneveket is magukkal vitték, mint későbbi sepsi és orbai székelyek. Az elhagyott Sebes melletti székely terület vagy a korábban lakatlan terület lehetett így a szászok területe (1224). Mályusz Elemér a nagyobb méretű dél-erdélyi szász települést a XII. század közepén összekötötte a királyi akarattal a határvármegyék szervezése tekintetében. Ugyanő azonban hangoztatta a kolonizáció folyamatát is a lakatlan határterületre, a palánkon túli sávra. A szászok kis, külön csoportokban jöttek, és igazodtak a királyi várszervezethez. Legfőbb bírájuk a várispán volt. A megtelepülő szászoknak nem volt önkormányzatuk. A XIII. században fellazult a vármegyei szervezet és Szászsebes, Nagyszeben környéke a Szászföld része lett.

Összefügg a határvédelemmel Fogaras vármegye kialakulása is, a Dél-Erdélyben nyugati irányba folyó Olt és a magas Fogarasi hegyek térségében. Tagányi Károly azzal is magyarázta korábbi lakatlan határvidék jellegét, hogy a későbbi megye délkeleti sarkában fekvő fontos erőd, Törcsvár és a hasonló nevű hágó régi román neve Bran volt, amit a szláv brana, kapu szóból vezetett le. A XX. század elején ilyen szellemben a románok a helynevet Poarta alakban latinizálták. Tagányi a szláv helynevet egy gyepükapura vonatkoztatta, ahol szabad volt az átjárás. Törcsvár 1211-ben a Német Lovagrend favára volt. Az is bizonyítja a határvidék jelleget, hogy a XIII. század elején Fogaras és Omlás területét a besenyők és románok erdejének hívták: „terram Blacorum" (1222), „Silva Blacorum et Bissenorum" (1224). További utalás a dél-erdélyiek együttes fellépésére 1250-ben: „Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis", 1260-ban: „Valachorum, Bezzenninorum". Makkai László mindezek miatt feltételezte, hogy ez a románság a XI. századi besenyő hatalom összeomlása után besenyő bevándorlókkal együtt vagy ezzel összefüggésben húzódott Magyarországra. De településeket ekkor még nem létesítettek. Mivel csak XIII. századi helynevek maradtak, nem fogadták el a történetírásban Erdélyi László véleményét, hogy III. Béla király balkáni hadjárata során 1182-ben hozott volna egy román csapatot hadifogolyként az Olt bal partján fekvő Kerc mellé. Átfogóbb gazdasági jelenségként fogta fel Domanovszky Sándor, hogy románok betelepültek a Duna és Olt közti sarokba, a Déli-Kárpátok hegyi legelőire, s ő ezt a XII. század végére tette.

A forrásokban III. Béla király uralma elején bukkan fel Temes vármegye. Ez a vidék is az egyik első terület, ahol magyar és román etnikum találkozott és érintkezésbe lépett. A tekintélyes turkológus, Németh Gyula már románok szórványos ott lakását tételezte fel a XII. század során, annak alapján, hogy az ómagyar Timis folyó névalakot vették át Timiş névnek. Ez az átvétel már nem lett volna lehetséges a XIII. században, mivel akkor már a magyar hangzás Temes volt. Ez a nyelvészeti bizonyíték lehetővé teszi, de

nem bizonyítja Erdélyi László magyarázatát, aki szerint 1150 körül Mánuel Komnénosz bizánci császár harcosaiként fogságba esett valach katonák maradhattak, mint szabadult telepesek a Temes vidékén. Jelenlétüket azonban igazolja Anonymus is azzal, hogy a honfoglalás korába visszavetíti Glad uralmát, akinek seregében románok is harcoltak. A XII. század során már földművelőként terjeszkedő magyarság elkerülte a lakatlan vagy más népelemek által ritkán lakott magas hegységeket és síkföldi legelővidékeket.

A határvidék védelmében sokáig eredményesen volt felhasználható bizonyos kiterjedt sávok lakatlanul, műveletlenül hagyása és erre kijelölt szolgálatú népelemekkel való figyelése, őrzése. Az Őrség lakói hivatalos határőrző szolgálatuk fejében 1270-ben szabadságlevelet kaptak, amely mentesítette őket bármilyen földesúri szolgálattól és elengedte nekik az általános adók felét. Élükre évente választott őrnagy került. A határvédő gyepűrendszerben ki kellett jelölni az átjutási pontokat, de ezeket jól őrizni is kellett. Ezt megvilágítja Kapuvár neve: 1162-ben „castrum illud, quod vulgariter Copuu dicitur". Ezt a várat három oldalról a Hanság mocsarai övezték, az átjáró kaput erőd biztosította. Az aktív védelmet speciális szolgálatú királyi íjászok látták el, akiknek lövő, lövér szolgálata helynevekben is lecsapódott, mutatva az egész nyugati határvonulat ilyen rendszerét. Zalalövő falu nevét (1352) ilyen lakosairól nyerte. A Sopron megyei Lövő neve (1265) a Kapuvár és Kőszeg közti település hasonló szolgálati múltját mutatja. A Sopron városközpontjától délnyugatra lévő Lövérek terület neve (1265) is a gyepűvonal őrizőire utal. Ez a rendszer érvényesült még Pozsonytól északra-északnyugatra is, ahol a szlovák névalakú Leváry helynév őrzi emlékét.

A határvédelemre odatelepített székelyek nyelvi nyomait is feltárta Kiss Lajos: a Tolna megyei Nagy- és Kisszékely községekre oszlott az egykori Székely (1220: „Zecul"). Baranya megye nyugati hátságán, az Ormán vidéken székely íjászok laktak a XIII. század második felében. Ezek nevét őrizte meg Pozsony és a határ közt fekvő Székelyfalva, Sekule magyar és szlovák változata. Az egykori határvédelem szegélyén őrködhettek a Szabolcs megyei Székely (1284) lakosai. Katonai szerepet játszhattak egy ideig a besenyő szállások lakói, amit az országban szétszórtan található Besenyő-, Besnyő-, Besenyösszetételű helynevek mutatnak.

A tatárjárás nyilvánvalóvá tette a határok és a földvárak védelmének korszerűtlenségét, összeomlását. Ennek következményeit vonta le „a második honalapító", IV. Béla király, bár útkeresése ellentmondásos volt. Előmozdította a várak építését, emiatt tűrte a várurak megerősödését, bár várföldeket vissza is szerzett a királyság számára. A különböző utak mind a kővárak építését szolgálták. 1254 és 1258 között a király többek között a várföldek visszavételét szorgalmazta. A visszavételre küldött bírósági eljárások felülvizsgálatára kiküldött bizottság egyik elnöke Smaragd székesfehérvári prépost, királyi alkancellár volt. Egy 1269. évi határjárás a nyitrai várföldeket is megjelölte. A földrajztudós Mendöl Tibor csak mint egyik tényezőt fogadta el IV. Béla várépítő politikáját, amennyiben egyes helyeken várépítést engedélyezett. Györffy György feltételezte, hogy lehetett egy ránk nem maradt végzés, törvény, amelyben az országgyűlés szabályozta az intézkedéseket, amelyeket IV. Béla tett. Ezek utalnak magánkézben levő várakra, a várépítés szükségességére, várépítésre alkalmas helyeket jelöl meg és adományoz, építés elmulasztása miatt elvesz, és másnak átadni rendel. Számos oklevél foglalja magába a királyi intézkedéseket. Talán a hatalmi egyensúly biztosítására is szolgált volna, hogy nagy szerep jutott az egyháziaknak a várépítésben. Topuszkó apátsága Szent László szi-

getén építtetett az egész környék védelmét szolgáló kővárat, amely 1260-ra teljesen felépült; bástyák, falak, a menekülők befogadására alkalmas épületek készültek el. A pécsi püspökvár négyszög alaprajzú első formája még torony nélküli, 1 méter kőfalvastagságú volt. Ugyanez a püspök birtokolta Szászvárt, ahol a XIII. század a vár építésének első periódusa. A szentgotthárdi apátság építtette Dobra várat, amelynek építését olyan kiválónak találta IV. Béla, hogy elcserélte azt a ciszterci szerzetesektől. Erdős helyen építtette Szigliget várát a tatárjárás után Favus pannonhalmi apát, de erre IV. Béla hívta fel 1260-ban azzal, hogy alkalmas helyen vár építtessék, ahová a nép üldöztetés idején meghúzódhat. A helyszínen kitermelt bazaltból 1262-re az építkezés befejeződött. Továbbhaladva Zalába, 1247-ből van írott forrás Egerszeg mocsárváráról. Vas vármegyében a király már a német veszélytől (*dimicantes Theotonici*) tartott, ezért hogy a határvidék jobban védhető legyen, a Chem serviens nemzetség örök birtokául adta az Óvár nevű helyet, ahol valaha vár állott, hogy ott ismét várat építsenek (*ad construendum in eo castrum*). Az egervári vár is a tatárjárást követő építési hullámban keletkezett, amit XIII. századi cölöpök és kerámiatöredékek is tanúsítanak. Miskolctól északra az 1250-es években épült Szádvár egy csupasz hegyre. Salgó vár 1271-ben épült. Krasznahorka várát a XIII. század második felében Ákos nemzetségbeli család építtette. A Vág völgyének várrendszerébe tartozott Csejte vára, szintén a XIII. század második feléből. A várépítéssel összefüggő ellentmondások szövevényével találkozott IV. Béla, amikor az utód nélkül elhalt érdemdús Batha ispán testvérének, Márknak adományozott egy Trencsén megyei Tyka földet is, ahol erődítésre alkalmas hegy van, de emiatt Bolondóc vár népei (*castrenses*) vitát kezdtek, nehogy örökségüktől megfosztva földönfutóvá váljanak. Ezért a király csak a várhegyet adta Márknak erődítés céljára, a föld jó részét viszont a várnépeknek hagyta. Az úri birtokot a várnépek földjétől a király elhatároltatta. Márk azonban szegénysége miatt így nem tudta felépíttetni a várat, mire a király visszavásárolta tőle a hegyet pénzért, majd 1247-ben másnak adta. Térben lejjebb haladva a védelemre is alkalmas, vastag kőfalú, több emelet magas lakótornyok is épültek a XIII. század közepétől. Ilyen Sárospatak és a visegrádi ún. Salamon tornya, alsóvár. A király rendelkezett a betelepített keresztesek várépítéséről a Dunától védett Margit-szigeten, ez is beletartozott a pápának írt 1253 évi királyi beszámolóba. A másik nagy folyó völgyében is fontos lépések történtek: IV. Béla a tatárjárásban elpusztult csongrádi földvár helyett Szegeden épített kővárat.

A XIV. századi oklevelek között egykor kiadott és emiatt az Árpádkor kutatói által sokáig mellőzött oklevélben egy elidegenítési jogügyletben van említés egy eseményről, amit a kiadó „transitus nudorum"-ként olvasott. Hérhalomi Gyuge fia Máté említi 1310-ben, hogy apja öt évvel ezeknek átvonulása után elidegenítette a Doboka megyei Macskás falu felét: „quinto anno post processum seu transitum nudorum". Györffy György 1987-ben ezt „transitus nugerorum"-ként olvasta. Bizonyosnak vehető, hogy az oklevél írói nem gondoltak meztelen harcosokra (vagyis általában barbár harcosokra), hanem egy etnikai csoportosulásra, ahogyan a magyar oklevelekben szerepeltek. Ez a szó 1285-ben latinosított formában (*Neugaros*) minden bizonnyal keleti csoportra értendő. Ebben az esztendőben Magyarországra törtek a tatárok és az ő kun harcosaik vagy foglyaik, de vereségük után el kellett hagyniuk az országot. A magyar király hadi környezete még azon évben a tatárok ellen vonult, és egy politikai válság során az oligarchikus ellenzék ellen. Németh Gyula orientalista, a nomád szervezetek kitűnő ismerője és Györffy

György, a X–XIII. század kiemelkedő történetírója szerint a Neugari kun bajtársakból alakult katonai szervezet neve. A nöger szó a kunoknál, a nökör szó a mongoloknál fordul elő ilyen értelemben. Ezt a nézetet vallotta a nyelvész Kiss Lajos, a középkorkutató Váczy Péter és Szűcs Jenő is. Ezek társadalmi hátterét Mándoky Kongur István így fogalmazta meg: a magyarországi tatárjárás után IV. Béla király visszahívja a kunok népét a Balkánról, és letelepíti őket az Alföld meggyérült lakosságú vagy addig még csak kevéssé lakott területeire a Duna–Tisza közén és a Tiszántúlon. Ezen az egységes területen zárt tömbben élnek évszázadokon át, királyainktól kapott különféle kiváltságaik védelmében, erős katonai szervezetben, seregkörzeti közösségi keretek között. A kunok első helyen szerepelnek abban a panaszban, amit II. Ottokár cseh király (II. Přemysl Otakar) írt meg a pápának, amikor ellene fordultak IV. Béla király és fia István, Dániel orosz fejedelem és fiai, más oroszok és tatárok, Boleszláv krakkói herceg és az ifjabb Leszko lausitzi herceg. Ezek seregét „emberietlen emberek számtalan sokasága" tette ki, köztük kunok, magyarok, különféle szlávok, székelyek és valachok, besenyők és izmaeliták, szakadárok is, mint görögök, bolgárok, rácországiak és eretnek boszniaiak. Az 1260-i összeütközésben tehát Magyarországról jöhettek kunok, magyarok, székelyek, románok, besenyők. Ott lehettek abban az 1278. augusztus 26-án vívott ütközetben is a Morvamezőn, Dürnkrut (Suché Kruty) mellett, amelyben elbukott a cseh király Rudolf római és László magyar király ellen. Egy korabeli kiskunfélegyházai kun sírlelet tanúsága szerint (sisak, láncing, kengyel melléklettel) már nehezebb fegyverzetű elemeik is voltak. A Margitszigeten lelt padlótöredék viszont a hátrafelé nyilazó kunt, a nomád hadviselés típusát ábrázolja.

A tatárjárás súlyos tanulsága volt, hogy a magyar haderő már nem tudott megküzdeni az egykor általa is gyakorolt nomád harcmodorral, de nem volt olyan lovagserege sem, amely létszámban és terepismeretben lehetett volna egyenlő ellenfél. IV. Béla menekléséből visszatérve olyan személyeket tüntetett ki adománnyal, akik mint lovagok vagy sikeres várvédők helytálltak. A spanyol (de Yspania) lovag Simon és Bertrand ispánoknak már 1243-ban visszaadta a király egy korábbi birtokvisszavétel során elvett II. Andrásféle adományt, és várföldekből is adott nekik, amiért Esztergomot megvédték. Nemcsak a gyepűrendszer nem nyújtott elegendő védelmet ellenséges benyomulás ellen, hanem a régi megyeszékhely földvárak, a nagyobb települések palánkjai sem. Már Rogerius felismerte, hogy Esztergomban a tatárok le tudták rombolni a város ilyen védőműveit (*munitiones ligneas destruxissent*), viszont túlélte az ostromot a számszeríjászok által védett hegyi vár (*Castro civitatis non expugnato*).

Más földesurak is visszakaptak birtokokat. Trencsén megyei földeket, amelyeket egykori hadi érdemekért File bánnak adott, a király 1250-ben fiainak is megerősítette. De ez abban a reményben történt, hogy veszedelem esetén majd meg is jelennek páncélos lovasokkal az uralkodó táborában. Ehhez kellett a sok adományból származó bevétel: a páncél, sisak, kard, lándzsa, pajzs, hadiló, tartalékló, szekér igen nagy kiadást igényelt. Ennek folytán a fegyverforgató alsóbb rétegek nem is válhattak lovagokká. Hidegség temploma falképén kereksisakos lándzsásokat ábrázoltak. A turóc-liptói jobbágyfiúk közül 6 család, a szepesi lándzsások közül 4 család volt köteles egy páncélos lovast kiállítani. Visszatérése előtt a király azzal a feltétellel erősítette meg a vegliai grófok Modrus és Vinodol földjét, hogy az ő tengermelléki tartózkodása idején két gályával és három „kellően és tisztességesen felszerelt" fegyveressel kötelesek őt szolgálni. Visszatérő útján Zágrábot kiváltságolta, hangsúlyozva a hegy falakkal megerősítését és hadjárat ese-

tén tíz páncélos harcos kiállítását. De a társadalmi rétegződés maradandó volt. Locsmánd vármegyében 1263-ban a király az örökletes, vásárolt és adományozott földekkel rendelkező nemeseket és a várjobbágyokat megkülönböztette. István ifjabb király hadakozó jobbágyokat (*exercituales iobagiones regine*) érdemeikért szabad királyi serviensekké emelt (*in numerum liberorum servientum regalium*). A servienseket 1257-ben nevezték először nobilisoknak, állapította meg Mályusz Elemér. Mindezek mellett, amikor 1271-ben Ottokár cseh és német sereggel és magyar nagyúri támogatókkal mélyen benyomult Magyarországba, István király hadában a serviens nemesek lovasíjász, könnyűlovas csapatai játszottak nagy szerepet. Ezek miatt volt még létjogosultsága az egyház hadi szerepének. IV. Béla 1255-ben Vácott tartott közgyűlésen az esztergomi érsek elszökött nemeseit előző helyükre és helyzetükbe visszavitette.

Mindamellett eszmei síkon is kibontakozott a nemesi közösség léte. IV. Béla 1264-ben ezért méltatja bizonyos Lőrincet úgy, hogy az „a mi és nemzetünk [*natio*] becsületének előharcosa". Amikor Kun László a tatárok ellen 1285-ben helytállt alacsonyabb származású elemeket a nemesi rendbe emelt, érdemül a királyi korona számára nyújtott katonai szolgálatukat hozta fel. Három esztendővel később, egy másik oklevélben, a tatárok elleni védelem a korona iránti köteles hűséget, de már az ország lakosainak megvédését (*defensio incolarum regni nostri*) is jelenti. Így is függ össze a történetírás és a hadtörténetírás.

A Balassa család levéltára 1193–1526. (Szerk. *Fekete Nagy Antal – Borsa Iván.*) Budapest, 1990. 9. sz.

Coriolan Suciu: Dictionar istoric al localităţilor din Transilvania. Vol. I–II. Bucureşti, 1967, 1968.

Die „Gesta Hungarorum" des anonymen Notars. (Hrsg. von *Gabriel Silagi.*) Sigmaringen – Veszprém, 1991.

Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400. (Ed. *A. Fekete Nagy – L. Makkai.*) Budapest, 1941.

Eike von Repgow: A Szász tükör. Szeged, 2005. *Blazovich László* bevezetője, 43–48. o.

Gyóni Mátyás: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A – Cs. Budapest, 1963.; D – Gy. Budapest, 1987.; H – K. Budapest, 1987.

Hajnal István: IV. Béla király kancelláriájáról. *Turul,* 1914.

J. Németh: Wanderungen des mongolischen Wortes nökür 'Genosse'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* Tomus III. 1953.

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1983.

Kovacsics József: Magyarország történeti statisztikai helységnévtára. 2. Veszprém megye. Budapest, 1991. és 4. Vas Megye. Budapest, 1993.

Kumorovitz L. Bernát: Veszprémi regeszták (1301–1387). Budapest, 1953. 198. sz.

Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. (Ford., bev., jegyz. *Pais Dezső.*) Budapest, 1926.

Magyarország története I. 1. k. (Főszerk. *Székely György.*) Budapest, 1984. 678. o. (szerző *Györffy György*) és I/2. k. 1092. s köv. o. (szerző *Kristó Gyula*)

Mályusz Elemér: Turócmegye kialakulása. Budapest, 1922.

Mándoky Kongur István: A kun nyelv magyarországi emlékei. *Keletkutatás,* 1975.

Mendöl Tibor, Györffy György, Makkai László megjegyzései az egyetemi tankönyvhöz (MTA Történettudományi Intézet, 1954. június 11-i vita jegyzőkönyve)

Mendöl Tibor: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Szentpétery Emlékkönyv. Budapest, 1938.

Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949.

Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Budapest, 1949.

N. Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis 1. k. Esztergom, 1863. 553. sz.

Nagy Gyula (szerk.): Anjou-kori Okmánytár. VII. k. Budapest, 1920. 146. o.

Nagy I. –stb.: Hazai Okmánytár. VIII. k. Budapest, 1891. 426. o.

Németh Gyula: Kun László király nyögérei. *Magyar Nyelv,* 1953.

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. II. k. Budapest, 1899.

Petr Čornej (redaktor): Dějiny zemí Koruny české I. Praha–Litomyšl, 1999. 75–83. o.

Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. Budapest, 1954.

Scriptores Rerum Hungaricarum. (Ed. *Emericus Szentpétery.*)Vol. I-II. Budapest, 1937–1938.

Szentpétery Imre: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I/2. Budapest, 1927.

Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Budapest, 1993.

Szűcs Jenő: IV. Béla király, az államszervező. *História,* 1993. 4. sz.

Váczy Péter: Etnikum, felekezet, hadszervezet. *História,* 1984. 5–6. sz.

Wenzel Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár. Pest, 1860–1874. VII. k. 106. szám, VIII. k. 34. szám

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A KÖZÉPKORI HADTÖRTÉNETÍRÁS ÉS FORRÁSAI

A *Hadtörténelmi Közlemények* által szervezett kerekasztal-beszélgetés vitaindítójában Gyáni Gábor két egymással szorosan összefüggő, de valójában mégsem elválaszthatatlan historiográfiai problémát érintett. Az egyik általánosabb jellegű: ti. az elmúlt időre vonatkozó írott forrásokból miként rekonstruálhatóak a tényleges történések (ha persze a „tényleges" megjelölésnek egyáltalán létezik valamiféle érvényessége), illetve leszűkítve, a történészi, hadtörténészi modellezésnek milyen létjogosultsága van töredékes vagy éppen szűkös forrásadottságú események, folyamatok leírásában. Elöljáróban megjegyezhetjük, hogy e kérdésfelvetések különösen a középkori hadtörténelem vonatkozásában teljes mértékben létjogosultak, hiszen a korai időszakkal foglalkozó hadtörténész egyébbel sem foglalkozik, mint az esetlegesen fennmaradt, sokszor nem is hadieseményekre vonatkozó adatok modern kritériumok alapján történő rendszerbe szerkesztésével, s ily módon való értelmezésével. Persze, már most az elején is érdemes rögzíteni a tényt, hogy a kutatás adottságait illetően gyökeresen eltér egymástól a XVI. század előtti és utáni korszak, azaz a specializáltan katonai irattermelő szervezetek megszületése előtti és utáni időszak. Értelemszerűen, miután e szervezetek megkezdték irat-folyókilométereket gyártó szorgos tevékenységüket, a hadtörténészek alapvető feladata, létük *sine qua non*-ja éppen ennek az áttekinthetetlenül bőséges iratmennyiségnek a megismerése, feldolgozása s újabb és újabb szempontok alapján való elemzése. Ennek a kutatási iránynak a lehetőségeire éppen Pálffy Géza hívja fel hozzászólásában a figyelmet. Jelen írásom tárgya azonban az ezt megelőző időszak hadtörténetírásának a problémáit érinti, amikor, legalábbis Közép-Európa vonatkozásában, nem áll rendelkezésünkre „hadtörténeti" forrásanyag, s a történész kénytelen a legkülönbözőbb műfajú források (kolostori krónika, szentek életrajzai, királyi adománylevelek stb.) adatfoszlányaiban olvasni.

Mint annyi minden, a középkori hadtörténetírás is a XIX. század szülötte.[1] Úttörő alkotásként Henri Delpech-nek a XIII. századi taktikát tárgyaló művét szokták emlegetni.[2] Ebben határozottan állást foglalt az egyébként még ma is fel-fel bukkanó vélekedéssel szemben, miszerint a középkori seregek vonulásában, hadvezéreik működésében semmiféle taktikai törvényszerűség sem mutatható ki. A Gyáni által felvetett problémába persze már ő is beleütközött, ti. a korabeli szerzők által említett adatoknak mennyiben adhatunk hitelt. A civil Delpech-nek a forráskritikai képzettsége éppen azon a minimális szinten mozgott, mint a porosz tábornok Köhlernek, aki egy máig használható, ötkötetes pozitivista szellemű összefoglaló műben mutatta be a középkori taktika és fegyverzet

[1] Remek historiográfiai áttekintés, amit részleteiben követtünk *Jan-Frans Verbruggen:* The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. Amsterdam, New York, Oxford, 1976, 1–22. o., 2. bőv. kiad. Woodbridge, 1997. Eredeti holland nyelvű kiadása Bruxelles, 1954. Bevezető bibliográfia *Jim Bradbury:* The Routledge Companion to Medieval Warfare. London, New York, 2004, 322–332. o., valamint *Claude Gaier:* De quelques tendances actuelles de l'historiographie militaire médiévale. *Le Moyen Age,* 12:2. (1998) 291–303. o. Legfrissebb összefoglalások: *Philippe Contamine:* War in the Middle Ages. Oxford, 1994., első francia nyelvű kiadása Paris, 1980.; *Michael Prestwich:* Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience. New Haven–London, 1996.; John France: Western Warfare in the Age of the Crusades 1000–1300. London, 1999.

[2] *Henri Delpech:* La tactique au XIIIe siècle. Vols. 1–2. Paris, 1886.

fejlődését. Ők az ide sorolható Sir Charles Omannal[3] együtt feltétel nélkül vagy majdnem kritikátlanul hitelt adtak annak, amit olvastak a forrásokban. A kritikai szellem a szintén porosz Hans Delbrück megjelenésével lépett a színre, aki máig klasszikus „Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte" c. kézikönyvében[4] leszámolt a középkori források szolgai értelmezésének gyakorlatával. A modern modellezés klasszikus mesterét tisztelhetjük benne, aki a napi porosz katonai gyakorlat alapján bírálta felül, ha úgy tetszik korrigálta forrásainak adatait. Persze, jól is tette, hiszen köztudomásúan a középkori írók, kortársak és szemtanúk egyaránt képtelenek voltak józanul felbecsülni a seregek létszámát. Általában a kevés és sok szinonimájához kerestek számokat, amiknek a kiválasztásában már túl sok logikát nem lehetett felfedezni. Ráadásul egyes szerzők esetében bizonyos vonzódások mutathatók ki egyes számokhoz, amiknek nyilván semmi kapcsolata sem lehetett a „tényleges" számadatokkal. Az igaz áttörést azonban Jan-Frans Verbruggen belga hadtörténész, azóta több kiadásban megjelent 1954-es munkája jelentette.[5] Meggyőzően igazolta, hogy a középkori seregek is sikert biztosító taktikai felkészültséggel rendelkeztek, jól szervezettek s bonyolult manőverek végrehajtására is képesek voltak. Persze, általánosítani az általa felsorolt példákból sem lehet, ugyanakkor bizonyos törvényszerűségek, objektív feltételrendszer a korabeli viszonyok között is kereshető.

Rögtön meg kell állapítanunk, hogy ma sem tudjuk pontosan, mit is becsülünk meg: a jól felszerelt lovagokat katonai kísérőikkel vagy nélkül, a további utánpótlást szállítókat, a szolgák jórészt fegyvertelen hadát, a szórakoztatókat stb. Hans Delbrück helyesen mutatott rá, hogy a középkori seregek létszáma alacsony volt, amit nemcsak a forrásokban említett kontingens-számok, hanem a megszületőben lévő demográfiai kutatások is alátámasztanak. A számháború egyébként a hadtörténészek között mind a mai napig tart, hiszen a létszámok utólagos becslésének igen nagy a mozgástere. A kontrollténvezők között szerepel a vonuló sereg menethosszúsága, az utak, kapuk és folyóátkelők áteresztő képessége, az utánpótlás biztosítása, a feltételezett csatatér alapterületén mozgatható csapatok nagysága stb. Sokat idézett példája e szempontoknak az Antiochia városkapuján és hídján 1098-ban csatába vonuló keresztesek példája. Ha egymás mellett öt lovast tételezünk fel, akkor az eltúlzott 113 ezer fős sereg kilenc óra alatt vonult volna ki, s késte volna le a források által bizonyítottan megvívott ütközetet. A gyalogosokkal kombinálva 28 mérföld hosszan tekergett volna az oszlop, s csatarendbe rendezésük nyilván komolyabb időt igényelt volna. Figyelembe véve a realitásokat, a hadtörténészek 30 ezres sereggel számolnak, amiről a szemtanúk nem szólnak, de valószínűsége annál nagyobb.

A kora középkori hadtörténetírás nagy alakja, Bernard S. Bachrach is az első keresztes hadjárat első nagy ostromát, Nicaea bevételét (1097) elemezte.[6] Figyelembe vette a megerősített városfalak hosszát (4427 méter), a körbezárt 120 hektáros terület nagyságát.

---

[3] *Gustav Köhler:* Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jhs. bis zu den Hussitenkriegen. Breslau, 1896, 1–4. o.; *Charles Oman:* A History of the Art of War in the Middle Ages. 1–2. Vols. London, 1924., reprint London, 1991., valamint Ithaca, 1953. (Ed. *J. H. Beeler.*)

[4] *Hans Delbrück:* Geschichte der Kriegskunst. Berlin, 1923. 1–4. k., reprint Berlin, 1964. (angol fordítása *W. J. Renfroe Jr.,* Westport, 1982.)

[5] Lásd az 1. jegyzetet.

[6] *Bernard S. Bachrach:* Some Observations on Administration and Logistics of the Siege of Nicea. *War in History,* 12:3. (2005) 249–277. o. Hasonló gondolatmenetre lásd J. France: Western Warfare. i. m. 35–36. o.

Azzal a kalkulációval számol, hogy egy-három méterenként szükséges egy lőfegyverrel, íjjal, számszeríjjal felszerelt védő a falak védelmére, s összességében a védők és a támadók arányának 1:5, de már 1:4-től kritikus mértéken belül kell maradnia. Amennyiben az arány még jobban eltolódik a támadók javára, a védők fegyvereinek tűzgyorsasága elégtelennek bizonyul a roham feltartóztatására. Ennek megfelelően a védők minimális létszámigényét 3500 főre teszi, akiket segített, hogy a tornyok között kb. 35 méteres szakaszok voltak, s a tornyok tíz méteres magasságából könnyen tudtak kereszttüzet biztosítani. Tekintettel arra, hogy a keresztes támadók létszámát 40-50 ezer fő körülire becsülik, a védők számának 10 ezer körül kellett mozognia. Hasonlóképpen következteti ki, hogy 16 ezer méter hosszan kellett 3-szor 2 méteres védőárkot kiásniuk az ostromlóknak, ami legalább 400 ezer köbméter föld megmozgatásával járt. Modern katonai szabályzatok alapján jut arra a következtetésre, hogy 25 ezer fő kemény munkájával 20 nap alatt elkészülhettek a védővonalakkal. Az ellátási igényeket vizsgálva 50 ezer főre, valamint ötezer lovasra (lovasonként három ló) aránnyal számolva kiderül, hogy a lovaknak 75 tonna gabonára volt szükségük (amit 150 kocsin 300 ló vontathatott), az embereknek napi 50 tonna őrölt gabonára.[7] A fenti számításokból egyébként messzemenő politikatörténeti következtetések is levonhatók, például a bizánci-keresztesek közötti együttműködésre, a bizánci utánpótlás szervezettségére és volumenére. Persze, mindezek csak feltételes módban írhatók le, „így történhetett", „ennyien lehettek", ha az események lefolyását bizonyos objektív adottságokkal próbáljuk összhangba hozni.

Nem kevésbé gyümölcsöző a vonuló seregek logisztikai biztosításának kalkulálása. Tudvalevő, hogy százezres seregek esetében hihetetlen lóabrak és legénységi ellátási számok jelennek meg, aminek megoldása középkori viszonyok között egyszerűen elképzelhetetlen volt. Így például Hódító Vilmos 1066. évi angliai partraszállása jól ismert a közel egykorú bayeaux-i faliszőnyeg képeiről, amely egyébként majdnem kétszáz lóábrázolást őrzött meg. A becsült 2000 lónak, amelyeknek már a csatornán való áthajózása sem lehetett egyszerű dolog, a magasabb becslések szerint 14 tonna száraz- és 14 tonna zöldtakarmány lehetetett a napi igénye, azaz egy hónapra már az elképzelhetetlenül magas 400-400 tonnát is meghaladta. Szerényebb számítások szerint többségük alacsonyabb és könnyebb lehetett a 600 kilogrammra becsült legnagyobb testűeknél, vagyis átlagban csak 12 marok magas lovakkal számolnak, a havi szükségletet 300-300 tonnával is biztosíthatónak vélték, ami még mindig megoldhatatlannak tűnő logisztikai problémákat vet fel.

Egyébként Hans Delbrück volt az, hála páratlan civil bölcsész és katonai ismereteinek, aki a hadtörténelmi forráskezelés szabályait megállapította. Felhívta a figyelmet, hogy minden egyes forrás esetében mérlegelni kell a lejegyzés idejét, helyét, a szerző információforrásait, a szöveg forrásértékét, s lehetőség szerint megtisztítani azt a rárakódott legendáktól, s csak azután szabad értékelni annak hadtörténeti, katonai szempontú jelentőségét. Pontosan látta, hogy a történelemhez hasonlóan, a hadtörténelmet is folyamatában kell szemlélni, az ókortól napjainkig, s csak ebben a szélesebb megközelítésben lehet a helytállónak tekinthető következtetésekig eljutni. A hadtudományok máig kiemelkedő teoretikusa, Carl von Clausewitz nyomán arra is helyesen utalt, hogy a hadse-

[7] További logisztikai szempontokra lásd még *Veszprémy László:* Csatamének, paripák, hátaslovak. A középkori hadilovakról. Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. *Hausner Gábor.*) Budapest, 2005. 803–817. o.

regeket és a hadművészetet a politika- és társadalomtörténet kereteiben, annak hatása, befolyása alatt kell értékelni. A taktika vonatkozásában, az individuális lovagi harcmodor kérdésében persze még sokan hozzászóltak, így pl. Wilhelm Erben utalt a középkoriak számos esetben tudatos harctéri tartalékképzésére s azokra a csatákra, amikor azokat sikeresen bevetették.[8]

Ferdinand Lot személyével a technikatörténeti szempontok is bevonulnak a középkori hadtörténeti rekonstrukció fegyvertárába.[9] Tudniillik, ha nem is tudjuk, hogy mi történt, legalább a fennmaradt fegyverek alapján tudjuk valószínűsíteni és a súlyukból, tűzgyorsaságukból egyéb technikai jellemzőikből magára a harc lefolyására következtetni. E területen az úttörő szerepre Lefèbvre des Noëttes vállalkozott (1931), aki a nyergekről írt egy alapvető monográfiát.[10] A magasított nyergekre, a kengyelre és a patkókra vonatkozó megfigyeléseivel megalapozta a későbbi hónalj alá szorított lándzsával végrehajtott lovasrohamok elméletét, amivel időközben könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Néhány évtizeddel később az angolszász szakirodalomban e szempontokat Lynn White, jr. fejlesztette tovább számos tanulmányában és egy monográfiájában.[11] Mindebből az is következik, hogy a haladás és hanyatlás fogalmaival nem igen lehet a hadtörténelemben mit kezdeni, s a sokak, köztük Delbrück által is hangsúlyozott vélemény, miszerint az ókor után a középkor hanyatlást jelentett a hadművészetre, általánosítva elfogadhatatlan. A hadművészet és haditechnika dinamikus kapcsolatban maradt a társadalmi fejlődéssel és elvárásokkal. A csatatér és történeti földrajzi vizsgálatok is sok esetben korrigálhatják a csak sematikusan lokalizált csatahelyeket, vonulási útvonalakat, s olyan elveszettnek hitt várak, mint Zrínyi-Újvár helyének megtalálása, lokalizálása nyilván a történeti interpretációnak is új lehetőségeket kínál.[12]

A klasszikus hadtörténeti összefoglalások mind a mai napig megkülönböztetett figyelmet szentelnek a csatának. Maga Clausewitz figyelmeztet arra, hogy a háború több egyidejű vagy egymást követő ütközetből áll.[13] Érthető, hogy az ütközetek, mint egységek célja alá van rendelve az egész, tehát a teljes háborús tevékenység céljának. Ennek tükrében értehetetlen és igencsak furcsa lenne, ha a hadtörténész figyelmét csak egyetlen ütközet leírására összpontosítaná, hiszen ezzel magát a történeti folyamatnak a tényét, a nagyobb rendező elv, a háború tényét tagadná. S valóban a háború politikai aktus, a politikai érintkezés folytatása, s mint ilyen, rendkívül szoros kölcsönhatásban van a politikai célokkal; a kitű-

---

[8] *Wilhelm Erben:* Kriegsgeschichte des Mittelalters. *Historische Zeitschrift,* Beiheft 16. Berlin–München, 1929.

[9] *Ferdinand Lot:* L'Art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche-Orient. Vols. 1–2. Paris, 1946.

[10] *Lefèbre des Noëttes:* L'attelage et le cheval de selle à travers les âges. Paris, 1931.

[11] *Lynn White Jr.:* Medieval Technology and Social Change. New York, 1962. Lásd még *Veszprémy L.:* A magyarországi lovagságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről. *Hadtörténelmi Közlemények* (a továbbiakban: HK), 1987. 4. sz., 746–752. o. Kitekintéssel: *Alex Roland:* Technology and War: The Historiographical Revolution of the 1980s. *Technology and Culture,* 1993:1. 117–134. o.

[12] Elég ha a muhi és a lech-mezei csatatér kutatására vonatkozó két újabb tanulmányra utalok *Négyesi Lajos:* A muhi csata, 1241. április 11. HK 1997. 2. sz., 296–310. o., ill. *Uő.:* Az augsburgi csata. HK 2003. 1. sz., 206–230. o.; *Hausner Gábor – Négyesi Lajos – Papp Ferenc:* „Juhakol" a szőlőhegyen. Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. HK 2005. 3. sz., 835–862. o. Éppen a mohácsi csata vonatkozásában B. Szabó János a mai napig nem érzi megnyugtatónak a csataér azonosítását. *B. Szabó János:* A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom". II. rész. A magyar hadsereg a mohácsi csatában. HK 2005. 3. sz., 573–632. o., hiv. rész: 609–620. o.

[13] Értelmezésünkben Perjés Gézát követtük: *Perjés Géza:* Clausewitz. Budapest, 1983. 126–151. o.

zött politikai célok érdekében használják fel eszközként a háborút. Mindez igencsak feljogosítja, sőt kényszeríti a hadtörténészt, hogy ne csak magára a harci tevékenységre legyen tekintettel, hanem annak politikai előzményeire, következményeire, magára a katonapolitikai kontextusra, amennyire annak rekonstruálását, modellezését a források megengedik.

Így érthető, hogy az ütközetek jelentőségének túlhangsúlyozása lenne, ha egy csatáról szóló könyv valóban csak magával a csata napjával foglalkozna. Kétségkívül fontos, s adott esetben meghatározó jelentősége lehetett az ütközeteknek a hadtörténelemben, de itt másról van szó. Clausewitz műve sem csak a csatáról szól, miként Szakály Ferenc vagy Perjés Géza monográfiáiban Mohácsról tényleg nyúlfarknyi részek szólnak. Tudjuk, azért nem írtak többet, mert forráshiányban szenvedtek. Ugyanakkor semmi meglepő sem lenne abban, ha sokkal több adat birtokában sem írtak volna többet. A hadtörténelem egyáltalán nem azonosítható a csaták történetével, hiszen könnyen belátható módon a kor hadszervezete, haditechnikája, mozgósítási gyakorlata, vezetési rendszere, taktikája és stratégiája, a politikai célok azok, amely koordináták közé a csatákat el lehet helyezni és értelmezni. Egyébként a csataleírás önálló irodalmi műfajjá a XIX. században vált, s joggal mondhatjuk, nem a szakma, hanem a könyvkiadók és a közönség érdeklődése teremtett meg: Edward Shepherd Creasy „Fifteen Decisive Battles of the World"-je iskolát teremtett (1851), negyven év alatt 38 kiadást élt meg. Ráadásul a korai hadtörténeti összefoglalások, Köhler, Lot, Oman igen sematikus csataleírásokat adtak, mivel nem gyűjtötték egybe a csatára vonatkozó összes forrást, s azt nem szembesítették a hadtörténészi modellezés módszerével. Enélkül ma már nem lehet hadtörténeti témáról írni.

Amennyiben lemondanánk a modellezésről, ismét arra a szerencsésen meghaladott következtetésre jutnánk, hogy a középkorban nem beszélhetünk taktikáról és stratégiáról,[14] hiszen a forrásokban leginkább csak esetleges katonai események pillanatfelvételei rögzülnek (valaki leesik a lóról, megsebesül, párharcot vív az ellenfelével stb.). Legutóbb Jan Willem Honig tanulmányában ismét a középkori hadtörténelem csatákat kerülő („non combatitive") jellegére utalt, kiemelve, hogy a társadalmi piramist fenntartó ajándékok és juttatások rendszerét, valamint a kollektív mentalitás „keresztény igazságosságát" lehet mindezek mögött megtalálni.

A csaták persze megkerülhetetlen fordulópontok maradnak, hiszen a kevés forrás legnagyobb része mégis csak ezekre az eseményekre vonatkozik, amiket már a kortársak is döntő jelentőségűnek tartottak. A kortársak azonban nem folyamatokban gondolkodtak, hanem megragadható eseményekben, leginkább fegyveres összeütközésekben. Ezt nyilván korrigálni kell a modern történésznek, s azt időben és térben sokkal szélesebb megközelítésbe ágyazva bemutatni. A szélesebb ívű, a közvetlen forrásokat kiegészítő, ha úgy tetszik: „felülbíráló" ábrázolásnak további előnye az, hogy a hadszervezetet mozgásban mutatja be, aminek hatékonyságát az események rögtön tesztelték is.

A források problémája egyébként borzasztóan fontos szempont a középkori időszakkal foglalkozók számára. A későbbi korokkal szemben ekkor igen gyakran szembesülünk azzal a problémával, hogy az események lejegyzője papi személy, klerikus vagy éppen hivatalnok volt, de bizonytalan, hogy a katonai események logikájából mennyit értett meg. Verbruggen remek példákat hoz, utalva például Stendhal „Pármai kolostorá"-nak Fabricio

[14] *Jan Willem Honig:* Warfare in the Middle Ages. In War, Peace and World Orders in European History. (Ed. *Anja V. Hartmann – Beatrice Heuser.*) London, 2001. 113–126. o.

del Dongojára, aki a waterlooi csatatérnek csak egy töredékét látja be, azt is „lova két füle" között.[15] Hasonlóképpen ismert példa Erasmus „Beszélgetései"-ből az „Egy katona gyónása" részlete, amelyben Hanno és a „vitéz" Trasymachus beszélget. Hanno kérdésére, hogy miként folyt a csata, Trasymachus úgy válaszol: a szemtanú rákényszerülhet arra, hogy „remekül hazudjon", hiszen „akkora volt a csatazaj, a zűrzavar, a trombiták harsogása, a kürtök bömbölése, a lónyerítés, a katonák ordítozása, hogy nem is láthattam, mi történik, azt is alig tudtam, hol vagyok én magam", majd tovább: „én arról tudok, mi történt a sátramban, de arról végképp nincs tudomásom, miként folyt le maga a csata."[16]

Ezzel szemben a modern történészek általában nagyobb hitelt adnak a jelenlévők beszámolóinak, hiszen nekik legalább az esélyük megvolt arra, hogy közvetlen információk és benyomások alapján írjanak, míg mások elbeszélésének elemzése már jóval komolyabb „szűrők" beiktatásával értelmezhető csak. (Másrészről az is igaz, hogy a visszaemlékezések, memoárok elemzésében újabban egyre kevésbé csak a hibákat, tévedéseket keressük, hanem mint egységes irodalmi alkotásokat próbáljuk a korabeli mentalitástörténetben elhelyezni). Jellemző az 1479-es kenyérmezei győzelemről fennmaradt német szemtanú visszaemlékezése:[17] hosszasan ír az előkészületekről, majd magáról a csatáról egy mondatot: „Ezután mindkét oldalon összecsaptak a seregek, és egytől öt óráig harcoltak", végül utólagos reflexiókat tesz „miként hallom", „azt mondják" stb., s az üldözésről, valamint a csata lezárásáról ismét hosszasan ír. Teljesen érthető, hogy az ütközetből a csatakiáltásokon túl személyes benyomásai nem nagyon voltak, vagy ha igen, akkor az nem igen különbözött az általa megtapasztalt többi ütközetétől. A kenyérmezei győzelmet nagyobb összefüggésbe helyezve, modellezve már a korabeli történetíróknak, pl. Bonfininek kellett elmesélni, átalakítva, kiszínezve, értelmezve a híreket. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a nyugat-európai középkori csataleírásokat illetően sokkal szerencsésebb a historiográfiai hagyomány. Remek leírásunk maradt Bouvine-ról William the Breton tollából, Joinville-től a Mansurahi csatáról vagy Jean le Bel tollából III. Edwárdnak a skótok elleni 1327-es hadjáratáról. A magyar történeti hagyomány sokkal szegényesebb, s az oklevélnarrációktól eltekintve Muhi után (lásd Rogerius páratlan, „majdnem szemtanú" alkotását), a mohácsi csatáról szóló Brodaricsféle mű az első nagyobb lélegzetű, szemtanú által megírt elbeszélés.

A magyar hadtörténetet illetően sajátos, hogy az első keresztes háborúk Magyarországon átvonuló seregeiről Aacheni Albert őrizte meg a legrészletesebb elbeszélést.[18] Albertről tudni kell, hogy sohasem járt a Szentföldön, ám a hadjáratról visszaérkezők mesélő kedve a szerző környezetében magasra hágott, s ennek köszönhetően Albert remek összefoglalását nyújtja az eseményeknek. Albert művével sokáig a modern történészeket is megtréfálta, hiszen azok, mint csak „szóbeszéden" alapuló forrásnak, nem adtak nagy hitelt. Az utóbbi évtizedben került sor egy fordulatra Albert javára, s az abban leírtakat egyre inkább kezdték komolyan venni. A modern történész, John France egyébként részben éppen Albert adatai alapján a gyors menetsebességből arra következtet,

[15] *Stendhal:* A pármai kolostor. (Ford. *Illés Endre.)* Budapest, 1963. 501–564. o.

[16] *Rotterdami Erasmus:* Beszélgetések. (Ford. és jegyz. *Komor Ilona* és *Trencsényi-Waldapfel Imre.*) 2. kiad. Budapest, 1981. 9–10. o., lásd még *Verbruggen:* i. m. 20–21. o.

[17] *Szakály Ferenc – Fodor Pál:* A kenyérmezei csata, 1479. október 13. HK 1998. 2. sz.., 309–350. o.

[18] Erre legutóbb *Veszprémy L.:* Magyarország és az első keresztes hadjárat. Aacheni Albert tanúsága. HK 2005. 2. sz., 501–516. o.

hogy a seregek, köztük Nincstelen Valteré, ami részben a többi „népi seregre" is igaz, jól szervezettek voltak, s nem voltak oly mértékben szedett-vedettek, mint azt az utókor elképzelte.[19] Ez a megállapítás különösen igaz lehet Remete Péter és Gottschalk seregére, akik komoly magyarországi harcokra (1096) voltak képesek, sőt Péter serege a későbbi szaracénok elleni, egyébként vesztes kis-ázsiai csatában sem szerepelt rosszul, s kemény ellenállást tanúsított. Ez esetben szerencsés módon sikerült azonosítani a szemtanú katonák információit egy klerikus művében, amiket modern kontroll-szempontok, pl. menetsebesség-számítás alapján merőben új következtetések levonására lehetett felhasználni. Torzítások persze Albert művében is vannak. Így a háború fordulatait nem tudja megmagyarázni, mint például azt, hogy a magyarok több hetes Moson várba való bezártság után miért tudják az események menetét hirtelen a javukra megfordítani. A szerző ugyanis nem érti meg, hogy a nagyszámú keresztes ostromló néhány hét után egyszerűen utánpótlás és élelem nélkül maradt, s katonai vereség nélkül is kénytelen lett volna visszafordulni az ország határterületeiről. Nyilván ez kényszeríthette őket kockázatos, vakmerő rohamokra, amik végül is a magyarok sikeréhez vezettek.

A vitában felmerült szempontok alapján feltétlenül szükséges, hogy a középkori forrásokat, amelyek a szó tulajdonképpeni és koraújkori értelmében soha nem voltak hadtörténeti források, kontroll-szempontokat figyelembe véve elemezzük. Azaz, csak megfelelő forráskritikai szűrön értékelve és elemezve hasznosítsuk, mint a katonai események rekonstruálására alkalmas szövegeket. A szerzők mondandójának eleve keretet adott műveltségük és az általuk követett irodalmi műfaj követelménye. Így például a 933. évi merseburgi és a 955. évi Lech mezei csatáról Widukind elbeszélésében a bibliából kölcsönzött kifejezéseken és leírásokon keresztül értesülünk. Ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy amit olvasunk nem igaz. De annál határozottabban figyelmeztet arra, hogy a szerző (nyilván több áttételen át szemtanúkig visszavezethető) információi már eleve átestek egy szerzői modell-képzésen. Egy olyan elbeszélő struktúrába, pl. Istenítélet, illesztették be őket, amit az akkori „tudományos" szempontok alapján meggyőzőnek és hitelesnek tartottak. A történész persze nem mondhat le, hogy utólag korrigálja, megpróbálja visszaállítani az eredeti, esetleg persze szintén nem pontos információk tartalmát, de ezt csak roppant szakmai fegyelemmel teheti. (Tudjuk jól, hogy a modern korszak hivatalos harctéri naplói vagy minisztertanácsi jegyzőkönyvei sem értelmezhetők minden további nélkül feltétlen hitelű forrásokként, interpoláció, tendencia, önigazolás, hamisítás mindenfajta forrásban benne lehet). Ebből a szempontból valóban nagy jelentősége van a fennmaradt utólagos vagy éppen szemtanú szövegek olyan értelmezésének, hogy maguk a kortársak, a részvevők mit gondoltak, éreztek, a csata után mire véltek emlékezni. Az interpretáció bizonyos hármasságon belül mozog: a „tényleg" lezajlott események, amit értelemszerűen soha többé nem ismerhetünk meg a részletek összességében; az arról született egykorú vagy éppen későbbi leírások, korai történetírói feldolgozások; a modern történész modellezése, aki műholdas térképpel, csillagászati számítógépes programmal a kezében, a korabeli fegyverek rekonstruált hatékonysági mutatóival, újkori katonai szabályzatok felhasználásával játssza újra a történteket, ez esetben az ütközetet, úgy, ahogy az nagy valószínűséggel lefolyhatott. Nyugodtan megteheti, sőt meg is kell tennie, csak módszertani korlátait és felelősségét nem szabad szem elől tévesztenie.

[19] *John France:* Victory in the East. A Military History of the First Crusade. Cambridge, 1994. 90–95. o.

ÁGOSTON GÁBOR

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS HADTÖRTÉNETÍRÁS

Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról

„A hadtörténetírás úgy viszonyul a történetíráshoz, mint a katonazene a zenéhez"

A tanulmányt nyitó, hízelgőnek aligha mondható idézet egy ismert hadtörténész kollégájától származik, és jól jellemzi, hogyan vélekednek a hadtörténetírásról némely történészek. A történetünkben szereplő hadtörténész épp az ilyen és hasonló kijelentések miatt, valamint azért ragadott tollat, hogy felhívja a figyelmet arra az ellenséges környezetre, amiben a professzionális hadtörténészek dolgoznak. A hadtörténetírás mostoha helyzete szerinte a történettudományban az utóbbi évtizedekben végbement negatív változásokkal és azzal magyarázható, hogy a hadtörténetírás a mostanában divatos történetírói áramlatok ellen úszik. A legfőbb gond szerinte abban rejlik, hogy a meghatározó történészi divatok és áramlatok túlságosan is elméletiek. Azzal még nem is lenne gondja, hogy a történészek más tudományszakoktól kölcsönöznek elméleteket és vizsgálati módszereket. A gond ott van –írja –, hogy szemben a korábbi irányzatokkal, amelyek például olyan, szintén a társadalmakat vizsgáló tudományoktól kölcsönöztek elméleteket, mint a szociológia, az új irányzatok az irodalomtudomány és a nyelvészet elméleteit használják a történeti kutatásban. Azzal azonban, hogy magukkal is elhitették, hogy a történeti források segítségével a múlt nem ismerhető meg, hisz a forrásból a forrás által leírt eseményre nem, csakis a forrás írójára vonatkozóan nyerhetők megbízható információk, teljeséggel aláásták a források értékét. Ez a források szavahihetőségét elvető szemlélet láthatóan nem sok jót tartogat az állami és hadi levéltárak hivatalos irataival dolgozó hagyományos történészek és hadtörténészek számára, még akkor sem, ha ez utóbbiak is tisztában vannak a források szubjektivitásával, és azokat annak megfelelően vetik kritikai vizsgálat alá. Az ad absurdum vitt ismeretelméleti szkepszisen túl, a másik baj a divatos történettudományos irányzatokkal – véli hadtörténészünk – az, hogy az újdonságot a lényeg elé helyezik. Újdonságot pedig gyakran azzal érnek el, hogy mellékes események és jelenségek jelentőségét nagyítják fel, azt állítva, hogy ezek valójában a lényeg megismeréséhez vezethetnek. Ebben az intellektuális környezetben a hagyományos politika-, diplomácia-, gazdaság-, társadalom- vagy hadtörténet irrelevánsnak tűnik. Az államok és birodalmak közötti háborúkat, birodalmak felemelkedésének és bukásának okait kutató történészek és hadtörténészek, de még a háborúk társadalmi, gazdasági hatásaival, a háború, az erőszak és az államfejlődés kapcsolatával foglalkozó, az 1980-as és az 1990-es években divatosnak számító „új hadtörténetírás" művelői is száműzettek az irányadó szakmai folyóiratok hasábjairól.[20]

Az olvasó bizonyára már rájött, hogy a fenti szakmai látlelet nem a magyarországi történetírás és hadtörténetírás viszonyairól készült. E tudatosan provokatív gondolatokat

[20] *John A. Lynn:* The Embattled Future of Academic Military History. *Journal of Military History,* 61:4. (1997) 777–789. o., különösen 777–783. o.

az egyik élvonalbeli amerikai hadtörténész, John Lynn vetette papírra 1997-ben. Amennyiben a magyar olvasó hasonlóságot vél felfedezni az amerikai és a hazai viszonyok között, az nem a véletlen műve. Miként az sem véletlen, hogy a hadtörténetírás magyarországi helyzetét megvitató beszélgetésre csak most, majd tíz esztendővel Lynn 1997-es cikke és a német hadtörténetírás helyzetét értékelő 1998-as konferencia[21] után került sor, vagy hogy a nemzetközi történettudományban egyre gyakoribb a historiográfiai visszatekintés, önreflexió és útkeresés. Annak tárgyalását, hogy a hazai történettudomány miért mutatott viszonylag szerény hajlandóságot a historiográfiai számvetésre az ezredforduló táján, és hogy a posztszocialista korszak hazai professzionális történetírásának hagyományos és „alternatív" műhelyei hogyan viszonyulnak a nemzetközi történettudományon belüli kurrens irányzatokhoz és vitákhoz, a historiográfiában nálam jártasabbakra hagyom.[22] A következőkben csupán a történettudományon belüli útkeresésekre legérzékenyebb, a legtöbb újdonsággal, paradigmával előrukkolt és a legszélesebb olvasóközönséggel rendelkező angol nyelvű hadtörténeti irodalom néhány újabb irányzatára kívánom felhívni az olvasó figyelmét, annak reményében, hogy ezek ismerete segíthet az önreflexióban és az útkeresésben.[23]

Áttekintésem természetesen szubjektív, és példáim főként a kutatásimmal (Európa és az Oszmán Birodalom koraújkori története), valamint tágabb érdeklődési területemmel (a Közel-Kelet története) kapcsolatos irodalomból valók. Épp e korlátok miatt nem lehet tisztem annak megítélése, hogy mennyire értékelte helyesen John Lynn 1997-es dolgozata az amerikai professzionális hadtörténetírás akkori helyzetét. Az azonban, hogy néhány évvel korábban Paul Kennedy épp a hadtörténelem és hadtörténetírás reneszánszáról beszélt, mindenképpen elgondolkodtató,[24] és arra figyelmeztet, hogy a hadtörténetírás iránti társadalmi és piaci igény éppúgy hullámzik, mint más társszakma esetében.

A hadtörténeti irodalom sokszínűsége

A hadtörténeti irodalom igen sokszínű. Művelői közül első helyen kell említeni azokat a professzionális hadtörténészeket, akik hadi akadémiákon és főiskolákon, a hadtudományi képzés részeként tanítják és kutatják az egyetemes és nemzeti hadtörténetet. Mások hadtörténeti és háborús múzeumok munkatársaként művelik a hadtörténetírást, főként (de természetesen nem kizárolagosan) fegyverekkel, haditechnikával, valamint a hadseregek tárgyi emlékeivel és anyagi kultúrájával foglalkozva. Megint mások hadi és

[21] A konferencia anyaga 2000-ben jelent meg, lásd *Thomas Kühne – Benjamin Ziemann* (Hg.): Was ist Militärgeschichte? Paderborn, München, Wien, Zürich, 2000.

[22] Ezekre lásd például *Gyáni Gábor:* Történészdiskurzusok. Budapest, 2002., különösen a Történetírásunk az ezred fordulóján című tanulmányt.

[23] Természetesen ez mind a munkákban tárgyalt régiókat és témákat, mind pedig a szerzőket tekintve bővebb kategória, mint az amerikai-angol hadtörténetírás. A német és osztrák hadtörténeti irodalomra lásd *Kühne – Ziemann* i. m.; *Peter Broucek – Kurt Peball:* Geschichte der österreichischen Militärhistoriographie. Köln, 2000. és Pálffy Géza cikkét e számban. A francia nyelvű újabb irodalom egy reprezentatív munkája *Jean Chagniot:* Guerre et Société à l'Époque Moderne. Paris, 2001.

[24] *Paul Kennedy:* The Fall and Rise of Military History. MHQ: *Quarterly Journal of Military History,* 3 Winter 1991. Lynn úgy vélte, hogy Kennedy túlságosan (bár nem alaptalanul) optimista volt, mert a szakmát épp a csúcson értékelte, ahonnan azonban az út lefelé vezetett.

katonai levéltárak levéltárosaként és kutatójaként gazdagítják a hadtörténeti irodalmat. Jóval kevesebben vannak azok, akik hivatásos hadtörténészként egyetemi tanszékeken foglalkoznak hadtörténelemmel. Amerikai viszonylatban John Lynn főként ez utóbbiak mostoha helyzetével foglalkozott, figyelmeztetve arra, hogy ha az egyetemekről és főiskolákról visszaszorul a hadtörténelem, az nemcsak a tudományos utánpótlást veszélyezteti, de hosszú távon a szakma beszűküléséhez és a professzionális hadtörténetírás sokszínűségének elvesztéséhez vezethet, hisz a katonai akadémiákon művelt hadtörténetírás értelemszerűen sokkal pragmatikusabb.[25]

A hadtörténészek mellett szép számmal vannak olyan társadalom-, gazdaság-, technika- vagy művelődéstörténészek, szociológusok, politológusok, közgazdászok, antropológusok és más társadalomtudósok, akik saját szakmájukból érkeztek a hadtörténetíráshoz, vagy tettek hosszabb-rövidebb kitérőt a hadtörténelem területére. Ez utóbbiak száma jóval nagyobb, az általuk kutatott témák igen sokrétűek, és amint látni fogjuk, az utóbbi évtizedek számos újító irányzata, a szakma egy-egy meghatározó, paradigmateremtő monográfiája épp ezekhez a történészekhez és társadalomtudósokhoz kapcsolható. Írásom első felében főként ez utóbbi munkákra koncentrálok. A második részben pedig a könyvpiac és a hadtörténetírás kapcsolatát vizsgálva azt tekintem át, hogy a professzionális hadtörténetírás és a népszerű hadtörténetírás hogyan egyeztethető össze.[26]

A „hadügyi forradalom" elmélete körül kialakult vita és a vita hatása a történettudományra

Bár az utóbbi időben Magyarországon is szinte minden XVI–XVII. századi hadtörténeti tanulmányban vagy összefoglaló munkában illik hivatkozni a „hadügyi forradalom" elméletére, e hivatkozások zöme amolyan tiszteletkör-hivatkozás, és csak kevesen vették a fáradságot, hogy valóban belenézzenek a könyvtárnyi irodalomba és még ennél is kevesebben, hogy az elméletet saját kutatások alapján teszteljék.[27] Mint ismeretes, az elmélet eredeti változatban Michael Roberts nevéhez fűződik, aki épp fél évszázada, 1956-ban jelentette meg a belfasti Queen's Universityn egy esztendővel korábban *„The Military Revolution, 1560–1660"* címmel tartott előadását.[28] Roberts – aki a XVII. századi svéd történelem s kivált Gusztáv Adolf uralkodásának (1611–1632) kutatója volt – megállapításait svéd történelmi ismereteire és a harmincéves háború eseményeire alapozta. Szerinte az európai hadügy fejlődésében 1560 és 1660 között bekövetkezett forradalmi változások egyik legfontosabbika a taktika területén történt. A lándzsát és a pikát kiszorította az íj és a puska, s a feudális lovagi seregeket legyőzték a lineáris harcrendben folyamatosan tüzelő puskások. Ezzel egy időben robbanásszerű növekedés következett be a hadseregek létszámában. Egyes európai országokban akár tízszeresére is emelkedhetett

[25] Lynn cikke mellett az amerikai professzionális hadtörténetírásról jó áttekintés még *Edward M. Coffman:* The Course of Military History in the United States Since World War II. *The Journal of Military History,* 61:4 (1997) 761–775. o., amely ugyancsak pesszimista kicsengésű.

[26] Az angol nyelvű hadtörténetírás helyzetéről, problémáiról és lehetséges főbb irányairól imponálóan nagyívű áttekintést nyújt *Jeremy Black:* Rethinking Military History. London and New York, 2004.

[27] Lásd a következő alfejezetet.

[28] *Michael Roberts:* The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1956.

a fegyverben tartott katonák száma. A nagyobb hadseregekkel pedig már csak olyan hadvezetés tudott operálni, amely a korábbinál összetettebb stratégiai feladatok megoldására is képes volt. Ezeket a hadseregeket már nem volt érdemes szélnek ereszteni, azaz a folyamat az állandó hadseregek létrejöttét segítette elő. A nagyobb hadseregekkel vívott, elhúzódó háborúk ugyanakkor nagyobb terhet róttak a társadalomra, a gazdaságra és az állami adminisztrációra is. Roberts szerint az új hadseregeknek hosszabb távon meghatározó szerepük volt az abszolutista államok kiépítésében, amennyiben e hadsereg birtokában az erőegyensúly az uralkodó és a rendek harcában végérvényesen az előbbi javára billent el.

Roberts munkája azonban sokáig vajmi kevés hatással volt kollégáira. A hadtörténet nem volt divatos a gazdaság-, társdalom-, kultúr- és tudománytörténészek körében, akiket főként az európai válságfolyamatok (*„The Crisis of the Seventeenth Century" debate*) kutatása kötött le, ami azért ironikus, mert Roberts átfogó tézise egyfajta magyarázattal szolgált a XVII. századi válságra.[29] Az elméletet két évtizeddel később Geoffrey Parker – először mint annak óvatos támogatója, majd mint lelkes védelmezője és továbbfejlesztője – emelte be a történeti irodalom főcsapásába. A Németalföldön harcoló spanyol seregekről írott monográfiájára[30] és újabb kutatásaira támaszkodva Parker jelentősen kitágította Roberts elméletét mind térben, mind pedig időben, és imponálóan gazdag forrásanyaggal erősítette meg annak illusztratív bázisát.[31] Parker érvrendszerében a tűzfegyverek és általában a haditechnika központi szerepet kaptak. A kézi tűzfegyverek elterjedése, az ezekkel felfegyverzett gyalogság, az ostromágyúk és az ezek ellen emelt új típusú itáliai erődépítészet (*trace italienne*) mind a parkeri tézis kulcselemei. Ezek a változások Parker szerint együttesen voltak felelősek az európai hadügy forradalmi változásaiért, és döntő hatást gyakoroltak az államfejlődésre, a gazdaságra és a társadalomra. Csak a központi hatalom volt ugyanis képes hatalmas ágyúparkok és erődítési rendszerek, illetve az ezek elhúzódó ostromához szükséges egyre duzzadó létszámú hadseregek felállítására és fenntartására. A hadügyi változások tehát a központi hatalom megerősödéséhez és az abszolutista államok kialakulásához vezettek. A tűzerő jelentős növekedése az újonnan felállított és új típusú tengerjáró flottákon pedig Európa javára billentette az erőegyensúlyt. A folyamat lassú volt, de a hadügyi forradalomnak köszönhetően 1800 tájára Európa gyarmati terjeszkedése a világ jelentős részén bekövetkezett.

Miként az a parkerihoz hasonló nagy ívű áttekintések és elméletek esetében lenni szokott, Parker nézetei meglehetősen megosztották a szakmát. Az elmélet támogatóinak és kritikusainak se szeri, se száma.[32] Roberts és Parker nézeteit az elsők között kérdőjelezte meg Jeremy Black rövid, de igen gondolatébresztő monográfiájában.[33] Vizsgálatai során

---

[29] A vita jó összefoglalása *Theodore K. Raabb:* The Struggle for Stability in Early Modern Europe. New York, 1975, aki historiográfiai áttekintésében megemlíti Roberts munkáját is.

[30] *Geoffrey Parker:* The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars. Cambridge, 1972.

[31] *Geoffrey Parker:* The 'Military revolution, 1560–1660'– A Myth? *Journal of Modern History,* (1976); *Uő:* The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988.

[32] Az elmélet támogatói közül lásd például *Michael Duffy* (Ed.): The Military Revolution and the State, 1500–1800. Exeter, 1980. és *William H. McNeill:* The Pursuit of Power. Technology, Armed Force, and Society since A. D. 1000. Chicago, 1982.

[33] *Jeremy Black:* A Military Revolution ? Military Change and European Society, 1550–1800. London, 1991.

úgy látta, hogy a Roberts és Parker által leírt változások csak Európa egyes részeit érintették, s a kontinens egyéb területein ezek a forradalminak tekintett átalakulások egyáltalán nem vagy csak részlegesen figyelhetők meg. Mint a XVIII. századi európai történelem specialistája, úgy látta, hogy az 1660-tól kezdődő évszázadban végbement hadügyi változások jelentőségüket tekintve jóval nagyobbak, mint a Roberts és Parker által megjelölt időszakban végbementek. A korábbi véleményekkel ellentétben úgy vélte, hogy nem az abszolutizmus volt a hadügyi változások következménye, henem éppenséggel fordítva, az abszolutista rendszernek volt köszönhető a hadügy reformja. Black könyvében többször is hangsúlyozta az európai történelem sokszínűségét, s ezért úgy vélte, hogy minden elmélet és modell csak részlegesen képes leírni a hadügy kora újkori változásait. Következésképpen saját modelljét sem tartotta egyébnek, mint egynek a lehetséges megközelítések közül. Black másik nagy érdeme, hogy szakítva a Nyugat-Európa-központú korábbi szemléletekkel, vizsgálatai során kitért Kelet-Európára és az Oszmán Birodalomra is. Későbbi munkáiban szemléletét tovább tágította, és a hadügy globális változásaival foglalkozó munkájában nyugat-európai iskolázottságú történésztől korábban nem látott tájékozottságot mutatott az ázsiai vagy az afrikai történelem és hadtörténelem területén is.[34]

Bár a fentiekben ismertetett elméletek számos nehezen védhető gondolatot tartalmaznak, érdemük, hogy a hadügy koraújkori fejlődését ismét a történeti kutatások homlokterébe állították, s a katonai tényezőt „egyenrangúsították" a gazdasági és társadalmi tényezőkkel.[35] A vita természetesen azóta is folytatódik.[36]

Különösen érdekes az, ahogyan a szakma Parkernek a haditechnika fejlődésével és e fejlődés történelmi jelentőségével kapcsolatos nézeteit fogadta. Amíg egyesek Parkert egyenesen technológiai determinizmussal vádolták meg,[37] addig mások beemelték a parkeri nézeteket és példákat nagy ívű történelmi áttekintéseikbe. Történészek sora vizsgálta a haditechnika és különösen a tűzfegyverek szerepét a történelemben. Gazdaság-, technika- és hadtörténészek serege tanulmányozta, hogy milyen szerepet játszott a haditechnika és a fegyveripar az európai és a globális katonai konfliktusokban, államok felemelkedésében és bukásában.[38]

Roberts és Parker elvitathatatlan érdeme abban van, hogy a hagyományos hadtörténetírás helyett egy új megközelítési modellt ajánlottak, s ezzel a hadtörténetet újra beemelték a modern történettudomány érdeklődésébe. Az általuk kiváltott vita felpezsdítette a szakmát,

---

[34] *Jeremy Black:* War and the World. Military Power and the Fate of the Continents, 1450–2000. New Haven and London, 1998.

[35] Vö. *John A. Lynn:* Clio in Arms: The Role of Military Variable in Shaping History. *Journal of Military History,* 55:1. (1991) 83–95. o.

[36] Ezek jó összefoglalása *Clifford J. Rogers:* The Military Revolution in History and Historiography. In idem ed.: The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of early Modern Europe. Boulder, Co., 1995. 1–10. o. A kötet tartalmazza a legfontosabb tanulmányok zömét is.

[37] Lásd pl. *Bert S. Hall – Kelly DeVries:* „The Military Revolution Revisited." *Technology and Culture,* 31. (1990) 500–507. o.

[38] Lásd pl. *Carlo M. Cipolla:* Guns, Sails and Empires: Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400–1700. London, 1965. Reprint New York, 1996.; *David Ayalon:* Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Mediaeval Society. London, 1956., 2nd edition, London, 1978.; *John Francis Guilmartin:* Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century. Cambridge, 1974.; *McNeill:* The Pursuit of Power.; *Trevor N. Dupuy:* The Evolution of Weapons and Warfare. New York, 1985.; *Kelly DeVries:* Medieval Military Technology. Peterborough, Ontario, 1992.; *Bert S. Hall:* Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Baltimore, 1997.; *Alfred W. Crosby:* Throwing Fire: Projectile Technology Through History. Cambridge, 2002.

és az 1980-as években számos olyan összefoglaló jellegű monográfia született, amelyek az új szemlélet jegyében tárgyalták az európai háborúk történetét, valamint e háborúk és a társadalom összefüggéseit.[39] Mindezen munkákból ma már jól ismert, hogy a háború a XVI–XVII. századi államok számára a legnagyobb, a társadalom és a gazdaság számára pedig a legterhesebb vállalkozássá vált. Ami pedig a fegyverek és a haditechnika jelentőségét illeti: még Parker kritikusai is kénytelenek számításba venni az európai államok „egyesített" tűzerejének az európai államok globális terjeszkedésében és a gyarmatosításban játszott szerepét, még akkor is, ha ma már a gazdaság, a haditechnika és az államfejlődés kapcsolatát sokkal árnyaltabban látja a szakma.[40] A hadügyi forradalom elmélete tehát továbbra is nagy hatással van a történészekre, de az elmélet hatása fellelhető a geopolitikával vagy az államfejlődéssel foglalkozó munkákban, valamint az újabb világtörténeti összefoglalókban is.[41]

Az „új hadtörténetírás" és a magyar történeti, hadtörténeti irodalom

Perjés Gézát a szélesebb nagyközönség nagy vitát kavart Mohács könyve kapcsán ismerte meg, amely számos eredeti megfigyelés és kérdésfelvetés mellett legalább annyi vitatható elemzést és következtetést tartalmaz. Azt már csak a szűkebb szakma tartja számon, hogy Perjés az elsők között művelte, nemzetközi szinten is az „új hadtörténetírást", akkor, amikor erre a műfajra sem külhonban, sem pedig Magyarországon nem akasztották még rá az „új" jelzőt. A XVII. századi mezőgazdaság, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia összefüggéseiről írott tanulmánya a nemzetközi gazdaság- és hadtörténetírásban is eredetinek számított.[42] A tanulmány úttörő jellegét és maradandó értékét mutatja, hogy annak évekkel később megjelent rövidebb angol változatára a nemzetközi szakirodalomban rendszeresen hivatkoznak, és az bekerült a koraújkori európai hadtörténettel kapcsolatos fontosabb munkákat tartalmazó, 2005-ben kiadott válogatott tanulmánykötetbe is.[43] Perjés Zrínyi Miklósról vagy Montecuccoliról írott tanulmányaiban is többször foglalkozott az európai és a magyar hadügy XVI–XVII. századi helyzetével.[44]

---

[39] *M. E. Mallett – J(ohn) R. Hale:* The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617. Cambridge, 1984.; *J(ohn) R. Hale:* War and Society in Renaissance Europe 1450–1620. London, 1985.; *M(atthew) S(mith) Anderson:* War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789. Avon, 1988. Az 1980-as évek vonatkozó irodalmának egy részéről jó áttekintést ad: *Alex Roland:* Technology and War: The Historiographical Revolution of the 1980s. *Technology and Culture,* 34:1. (1993) 117–134. o., ill. *J. Lynn:* Clio in Arms, i. m.

[40] Lásd pl. *Black:* War and the World, i. m.

[41] Lásd pl. *Paul Kennedy:* The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000. New York, 1989.; *Charles Tilly:* Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990. Oxford, 1990.; *Brian M. Downing:* The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe. Princeton, 1992. Még azok is kénytelenek foglalkozni vele, akik elvetik Parker elméletét. Lásd pl.: *Hendrik Spruyt:* The Sovereign State and Its Competitors: An Analysis of Systems Change. Princeton, 1994.; *J. R. McNeill* and *William H. McNeill:* The Human Web: A Bird's-eye View of World History. New York, 2003.

[42] *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Budapest, 1963.

[43] *Géza Perjés:* Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae,* 16:1–2. (1970) 1–52. o. Újra kiadva *Jeremy Black* (Ed.): Warfare in Europe 1650–1792. Aldershot, 2005.

[44] Perjés Géza munkáira lásd Perjés Géza műveinek bibliográfiája 1950–2005. Összeállította *Andaházi Szeghy Viktor.* In: *Hausner Gábor* (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére.* Budapest, 2005. 835–850. o.

A „hadügyi forradalommal" kapcsolatos vitákba több XVI–XVII. századdal foglalkozó magyar történész és hadtörténész is bekapcsolódott, bizonyítva, hogy egy-egy meghatározó nemzetközi szakmai vitához a nyugat-európai és amerikai kollégák által kevéssé ismert régió kutatója is szolgálhat fontos, érdemi mondanivalóval, saját forrásai és ismeretei alapján. Michael Roberts és Geoffrey Parker elméleteit tudtommal először Kelenik József ismertette a magyarországi szakirodalomban. Ellentétben számos külföldi történésszel, Kelenik nem vitatta Parker elméletének alapelemeit. Sőt, épp azokat felhasználva azt igyekezett bizonyítani, hogy a hadügyi forradalom jelenségei a Parker által megjelölt területeken túl, így például Magyarországon is megfigyelhetők. Az általa felhasznált toborzási utasításokból (*Bestallungen*) arra következtetett, hogy a tizenöt éves háború idején hazánkban harcoló császári-királyi toborzású seregek mind a kézi lőfegyverek számát, mind pedig minőségét tekintve nyugat-európai színvonalon állottak.[45]

Magam is többször foglalkoztam a hadügyi forradalom elméletével. Miután röviden ismertettem az elmletet és több Parkert kritizáló, illetve elméletére építő munkát (Jeremy Black, David Ralston, Brian M. Downing), saját kutatásaim alapján bíráltam Parker Európa-központúságát és az Oszmán Birodalommal, annak haderejével kapcsolatos számos nézetét.[46] Eredményeim zömét a szakma elfogadta, és azok hatására Parker is több helyen modosította az oszmánokkal kapcsolatos nézeteit.[47] Az utóbbi években számos magyar kolléga is hozzászólt a vitához. Domokos György a magyrországi itáliai várépítészet kapcsán, Czigány István a XVII. századi magyar haderőről szóló monográfiájában, B. Szabó János pedig Mohács kapcsán foglalkozott a hadügyi forradalom magyarországi jelenségeivel.[48] E munkák valódi értéke (amellett, hogy röviden összefoglalják a hadügyi

[45] *Kelenik József:* A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenöt éves háború idõszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1990. 3. sz., 85–95. o.; *Uő:* A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenöt éves háború éveiben. HK 1991. 3. sz., 80–122. o.; *Uő:* A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenötéves háború időszakában. HK 1991. 4. sz., 3–52. o.; *Uő:* A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. (Szerk. *Petercsák Tivadar.*) (Studia Agriensia, 17.) Eger, 1997. 27–41. o. A tanulmány egy rövidebb angol fordításására lásd *Uő:* The Military revolution in Hungary. In: *Géza Dávid* and *Pál Fodor* (Eds.): Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest. Leiden–Boston–Köln, 2000. 117–159. o.

[46] Lásd *Ágoston Gábor:* Oszmán monstrumlövegek: valóban szétváltak az európai és az oszmán tüzérség fejlődésének útjai? *Keletkutatás,* 1992. ősz 11–19. o.; *Uő:* Ottoman Artillery and European Military Technology in the Fifteenth and Seventeenth Centuries. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* XLVII:1–2. (1994) 15–48. o.; *Uő:* Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle,* 1995:4. 465–485. o.; *Uő:* A hadügyi forradalom: háború, gazdaság és társadalom összefüggései a kora újkori Európában. *Rubicon,* 1996/7.; *Uő:* Habsburgs and Ottomans: Defense, Military Change and Shifts in Power. *The Turkish Studies Association Bulletin,* 22:1. (Spring 1998) 126–141. o.; *Uő:* Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire. Cambridge, 2005.

[47] Parker könyvének újabb kiadásából már hiányoznak az általam bírált részek. Lásd *Geoffrey Parker:* The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800 Cambridge, 1999, átdolgozott kiadás. Lásd még pl. *Dariusz Kolodziejczyk:* Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas,* 1999:4.; *Rhoads Murphey:* Ottoman Warfare, 1500–1700. New Brunswick, 1999.; *Colin Imber:* The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power. London, 2002.; *Kenneth Chase:* Firearms: A Global History to 1700. Cambridge, 2003.; *Kahraman Şakul:* Osmanlı Askeri Tarihi Üzerine Bir Literatür Değerlendirmesi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 1:2. (2003), 529–571. o.

[48] Lásd *Domokos György:* Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundálómester Magyarországon. Budapest, 2000.; *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg

forradalom elmélete körül kialakult vitát, általában ismertetve a legújabb műveket is) abban van, hogy saját kutatások alapján tudnak érdemben bekapcsolódni egy fontos nemzetközi vitába.

Történelem, hadtörténet és könyvpiac

A vészjóslatok ellenére a történelem és a történeti irodalom iránti érdeklődés minden eddiginél élénkebb átpolitizált világunkban. Az amerikai könyvkiadási statisztikák azt mutatják, hogy 1993 és 2003 között az évente publikált történelmi tárgyú művek száma több mint 60%-kal növekedett. Bár ez jelentősen elmarad az életrajzok (132%) és a vallási tárgyú munkák (116%) növekedési üteme mögött, a példányszámot tekintve a történeti munkák messze megelőzik mindkét kategóriában kiadott könyveket. 2003-ban a felnőtt és ifjúsági szépirodalom, valamint a „szociológia és közgazdaságtan" összevont kategóriája után a történeti irodalom a harmadik helyen szerepelt a maga 6,3%-os piaci részesedésével.

A statisztikák ugyanakkor arra is figyelmeztetnek, hogy milyen érzékenyen reagál a könyvpiac a gazdaság mozgásaira. A 2001. szeptember 11-i terrortámadás utáni általános gazdasági recessziót követően, 2001 és 2002 között az USA-ban kiadott történeti munkák száma (7929) 12%-kal volt kevesebb, mint az előző évben (9028). Ahogy azonban a piac iránti bizalom visszatért, a kiadók minden eddiginél több történelemmel kapcsolatos munkát adtak ki: a 2003-ban kiadott 10 439 mű nemcsak a mélypontnak számító 2002. év termését szárnyalta túl majd egy harmaddal, de a visszaesés előtti 2001-hez képest is jelentős növekedést mutatott. Hasonlóan kedvező tendenciákat jeleznek a könyvtári állományok gyarapodásával kapcsolatos statisztikák. A Blackwell's Book Services által az amerikai egyetemi és főiskolai könyvtárak számára összeállított könyvajánló lista a 2003–2004-es tanévben az összes tudományágban több mint 40 ezer művet ajánlott megvásárlásra, köztük 3904 történelmi tárgyú munkát, ami 9%-os részesedést jelent.

A kép persze csalóka, hisz a fenti művek zöme nem történettudományi szakmonográfia, hanem kereskedelmi kiadók által kiadott történelmi népszerűsítő irodalom. Az amerikai egyetemi kiadók által 2003-ban kiadott történeti szakmonográfiák (1135) az USA-ban megjelent összes történeti tárgyú munkának csupán 11%-át tették ki. További negatívum, hogy ezek nagy része viszonylag kis példányszámban (témától, korszaktól és specializációtól függően 700-tól néhány ezer példányig) kiadott viszonylag drága könyv. Bár e munkák bekerülnek a legfontosabb egyetemek könyvtáraiba – hisz a Blackwell ajánlási listáján szereplő történeti tárgyú munkák mintegy 41,5%-a ilyen, egyetemi kiadók által kiadott szakmonográfia volt 2003-ban –, a témában mester vagy doktori képzést nem folytató egyetemekre és a főiskolák zömére már nem jutnak el, nem is beszélve a szélesebb olvasóközönségről. A nagyközönség ismereteit jobbára a sokkal nagyobb példányszámban és olcsón elérhető történeti népszerűsítő irodalomból szerzi.[49]

Birodalom haderejébe. Budapest, 2004.; *B. Szabó János:* A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom" I. és II rész. HK 2004. 2. sz., 443–480. o. és HK 2005. 3. sz., 573–624. o.

[49] http://www.historians.org/perspectives/issues2004/0410/0410new2.cfm (*Robert B. Townsend,* Publishing in 2003: One for the History Books?) Robert Townsend az American Historical Association, a történészek leg-

Ma már a legrangosabb egyetemi kiadók is kénytelenek kiadói politikájukat a könnyvpiac igényeihez alakítani, mivel egyre kevesebb szubvenciót kapnak az egyetemektől, amiből a történeti szakmonográfiák kiadásából származó deficitet fedezhetik.[50] Még érzékenyebb a helyzete a vezető angliai egyetemi kiadóknak. Mivel az oxfordi vagy a cambridgei tandíj minimális (hatoda-nyolcada az elit amerikai magánegyetemeken fizetett tandíjnak), alapítványaik pedig eltörpülnek az elit amerikai egyetemek alapítványai mellett,[51] ezért az egyetemek bevételeinek egy része az egyetemi kiadók nyereségéből származik. Ez viszont számos kompromisszumot eredményez: a nem rentábilis sorozatok megszüntetését, a példányszámok csökkentését, a könyvárak emelését és a piaci igények fokozottabb figyelembe vételét. Ez utóbbi a többi között azt jelenti, hogy a kiadandó szakmonográfiákat a piaci igények szerint is rostálják – előnyben részesítve a legújabb kori műveket és sikertémákat (iszlám, terrorizmus stb.) –, illetve, hogy a szakmonográfiák, összefoglaló kézikönyvek mellett az egyetemi kiadók palettáin is megjelentek az egyetemi hallgatókat megcélzó tankönyvként is használható munkák vagy a történelem iránt érdeklődő művelt nagyközönségnek szánt áttekintések, monográfiák.

A hadtörténetírás sikertémái

A történeti munkák kapcsán megfigyelt trendek talán még fokozottabban érvényesek a hadtörténeti irodalomra. Az angol nyelvű könyvpiac igényeinek és a kiadók kiadói politikájának megismerése céljából elegendő végigtekinteni a legnagyobb amerikai könyváruházak (Borders, Barnes and Noble) polcain, vagy megnézni hogy milyen könyvek vásárolhatók a világ legnagyobb internetes könyvkereskedésében az *amazon.com*-on a „history of war," a „warfare," vagy a „military" kategóriákban és, hogy az egyes kategóriákon belül mely könyvek a legnépszerűbbek.[52]

Ezekből az látható, hogy a legnépszerűbb témák – az amerikai társadalom és elit meglehetősen rövid történelmi emlékezetét tekintve aligha meglepően – a világháborúk, kivált a második világháború, illetve a vietnámi háború és újabban az USA katonai szerepvállalása a Közel-Keleten (az első Öböl-háború vagy az Irak ellen 2003. március 19-én indított második Öböl-háború). Ezek a művek általában az ún. „operational warfare studies" kategóriájába tartoznak. A csaták és hadműveletek története egyébként is a legnépszerűbb műfaja a hadtörténeti irodalomnak (és számos hadtörténész szerint ez a had-

---

fontosabb amerikai szakmai és érdekvédelmi szervezetének kutatásért és kiadásért felelős helyettes igazgatója volt a tanulmány írásakor.

[50] A Rutgers University Press igazgatója szerint egy átlagos történelmi szakmonográfián a kiadó vesztesége 10 000 dollár. Uo.

[51] Oxford 3,7 milliárd dolláros alapítványa eltörpül Harvard 22 milliárdos vagy Stanford 13 milliárdos alapítványa mellett. Oxford 860 millió dolláros éves jövedelmének 30 %-át még mindig az állami támogatás teszi ki. A tandíj (amelyet 2006-tól emeltek 2100 dollárról 5600 dollárra) és az állami támogatás még így is csak mintegy felét fedezi annak az 35 000 dollárnak, amibe egy oxfordi egyetemi hallgató éves képzése kerül. Minderre lásd *Stanley Reed:* The Reeducation of Oxford. *Business Week,* February 14, 2005. p. 48., illetve, Costing, Funding and Sustaining Higher Education: A Case Study of Oxford University. (Unpublished report by OxCHEPS, February 2004) lásd http://oxcheps.new.ox.ac.uk/MainSite%20pages/papers.html

[52] Az amazon.com francia és német változatai természetesen hasonlóképp alkalmasak a francia vagy a német nyelvű könyvpiac szondázására.

történetírás igazi területe), amit az is jól mutat, hogy az ilyen munkák kiadására külön kiadók, kiadói sorozatok szakosodtak (Pen and Sword, Osprey stb.). Az angliai Pen and Sword sorozatban a népszerűségi listát a második világháború vezeti, amellyel kapcsolatban a kiadó a sorozatban eddig majd 170 könyvet jelentetett meg. Az első világháborúról ugyanitt 103 könyv kapható. Ugyanennél a kiadónál a harci repülőgépekről, légi csatákról 90 könyv, míg a tengeri hadviseléssel és csatákkal kapcsolatban majd 70 munka jelent meg. Ugyancsak népszerűek az egyes haderőnemekkel és katonai egységekkel foglalkozó könyvek, amelyekből a sorozatban eddig 42 kötet látott napvilágot, köztük a brit lovasság történetét 1816 és 1919 (1939) között bemutató nyolckötetes munka. Ezzel szemben a középkori hadviseléssel csak kilenc, az ókori hadviseléssel pedig mindössze négy könyv foglalkozik a sorozatban.[53]

E népszerű sorozatok és könyvek szerzői általában sem egyetemi állásokkal (és az ezzel járó belső és külső ösztöndíjakkal, kutatási támogatással), sem pedig más intézményi háttérrel nem rendelkeznek. Kenyerüket valóban tollukkal keresik, ami nagyban befolyásolja mind témaválasztásukat, mind pedig e munkák színvonalát. Aligha meglepő, hogy e szerzők szinte kivétel nélkül a piac által visszaigazolt sikertémákat választanak. Mivel levéltári kutatásokra általában sem módjuk nincs, sem pedig az ilyen kutatásokhoz szükséges képzettséggel nem rendelkeznek, nagyrészt az elérhető feldolgozások és kiadott források alapján írják meg – sokadszorra – a már ismert háborúkat és csatákat, általában megismételve a korábbi irodalom hibáit és hiányosságait.[54] Aligha meglepő tehát, ha például a második világháborúról szóló munkákban a keleti front eseményei vagy a szovjet hadsereg, de még a német hadműveletek is háttérbe szorulnak. Ebben a közegben a keleti fronttal vagy a szovjet hadsereggel foglalkozó munkák, kivált ha azok eleddig ismeretlen forrásokon nyugszanak és a hadtörténeti-történeti irodalom kurrens irányzataira is tekintettel vannak, biztos sikerre számíthatnak, ami mindenképpen jó hír hazai hadtörténészeink számára. Ungváry Krisztián Magyarországon méltán sikeres *Budapest ostroma* épp azért törhetett be az angol–amerikai könyvpiacra, és érhetett meg ott is több kiadást, mert magas színvonalon megfelelt a fenti kívánalmaknak. Persze ehhez kellet egy jó fordító, egy ajanló előszó az egyik legismertebb amerikai történész (a mellesleg magyar származású John Lukacs) tollából, valamint a tudományos monográfiák kiadásában elismert angol kereskedelmi kiadó (I. B. Tauris), illetve egy jó nevű amerikai egyetemi könyvkiadó (Yale University Press) is.[55]

A háborúk, hadjáratok és hadműveletek, illetve csaták mellett ugyancsak keresettek a fegyverekkel és fegyverrendszerekkel, így például a tűzfegyverekkel, a harckocsikkal és bombázókkal foglalkozó munkák. Különösen népszerűek a bombázókról, légi csatákról

---

[53] Lásd http://www.pen-and-sword.co.uk/home.phphttp://www.pen-and-sword.co.uk/home.php

[54] A legújabb háborúkkal kapcsolatban a helyzet némileg más, hisz például a 2003-as iraki háborúról szóló, alább idézendő munkák nagy részét katonák, katonai szakértők, hadtörténészek vagy újságírók írták, általában jelentős intézményi támogatással.

[55] *Ungváry Krisztián:* The Siege of Budapest: One Hundred Days in World War II. (Translated from the Hungarian by *Ladislaus Löb*; with a foreword by *John Lukacs*.) London, I. B. Tauris 2002., 2003., 2004., illetve New Haven, Yale University Press, 2005., az angliai kiadás eredetileg Battle for Budapest: One Hundred Days in World War II címmel jelent meg. Mindkettőt megelőzte a német fordítás: Die Schlacht um Budapest: Stalingrad an der Donau 1944/45. (Aus dem Ungarischen von *Thomas Zöbelin* und *Zoltán Imre*.) München, Herbig, 1999.

és a légierőkről szóló művek, ami talán az amerikai hadsereg és általában az amerikai társadalom haditechnika és a korszerű fegyverrendszerek iránti túlzott bizalmával is magyarázható. A nagyobb amerikai könyvtárakban a második világháború egyik legismertebb amerikai nehézbombázójáról, a B-17 „repülő erődről" legalább két tucat olyan könyv található, amelyek az utóbbi bő két évtizedben láttak napvilágot.[56]

Politika, kortörténet és hadtörténetírás: az Irak elleni háború hadtörténeti irodalma

Még a világháborús könyveknél is nagyobb olvasóközönségre számíthatnak a mindenkori amerikai politika katonai vonatkozásait, az amerikai védelmi doktrínát és az USA jelenkori katonai szerepvállalásait tárgyaló művek. Az amerkai, a volt szovjet és a posztszocialista országok levéltári anyagainak jobb kutathatósága számos új eredményt hozott a hidegháború hadtörténeti vonatkozásainak kutatásában is, bár az utóbbi években, sajnos, mind egyes posztszocialista országokban, mind pedig az Amerikai Egyesült Államokban a korábban felszabadított levéltári anyagok egyfajta „újratitkosítása" figyelhető meg.[57]

A könyvpiac naprakészségét jól mutatja, hogy a 2003-as iraki háborúról – amelynek jelentősebb hadműveletei hivatalos Pentagon bejelentés szerint 2003. április 14-én értek véget – már 2003-ban számos könyv jelent meg.[58] A piac nagy úr, amit mi sem szemléltet jobban, mint az, hogy a katonák (Robert H. Scales nyugalmazott vezérőrnagy és az

[56] A legfrisseb munák közül illusztrációként lásd például: *Robert J. Rudhall:* The Fly Past Book of the B-17 Flying Fortress. Stamford, Key, 2002.; *Gene Eric Salecker:* Fortress against the Sun: The B-17 Flying Fortress in the Pacific.Da Capo Press, 2001.; *Martin Caidin:* The B-17: The Flying Forts. New York, Ibooks: Distributed by Simon & Schuster, 2001.; *Robert Jackson:* The B-17 Flying Fortress. Osceola, WI: MBI Pub., 2001.; *Johnsen, Frederick:* B-17 Flying Fortress: The Symbol of Second World War Air Power. New York, McGraw-Hill, 2000.; *Uő:* Boeing B-17 Flying Fortress.North Branch, MN: Specialty Press, 1997.; *Martin W. Bowman:* B-17 Flying Fortress Units of the Eighth Air Force. Oxford, Osprey, 2000. Az adatok az amerikai könyvtárak egyesített katalógusából (*WorldCat*) valók, amely azonban nagy jóindulattal sem mondható „világkatalógusnak", miként azt a katalógus címe állítja magáról, mivel a rendszerből a legtöbb európai könyvtár adatai hiányoznak, nem is beszélve az ázsiai vagy az afrikai könyvtárakról.

[57] Az újabbkori amerikai levéltári anyag „visszatitkosítása" csak részben magyarázható a 2001. szeptember 11. után bevezetett szigorúbb adatvédelmi intézkedésekkel. A sokszor értelmetlen szigorítások mögött gyakran az államtitok védelmével foglalkozó hivatolok és hivatalnokok túlbuzgósága áll, ami pedig az utóbbi évtizedek „legtitoktartóbb" amerikai adminisztrációjának tartott Bush kormányzat teremtette bürokratikus és kormányzati kultúrával van összefüggésben. Egy 1995. évi elnöki rendelet következtében korábban titkosnak minősített iratok százezreit nyilvánították kutathatónak. A trend azonban a Bush kormányzat alatt megfordult: 1999 óta az elmúlt hét évben a kormányzati szervek több mint 55 000 oldalnyi korábban kutatható iratot minősítettek visszatitkossá. A visszatitkosításról a *New York Times* 2006. február 21. száma tájékoztatta a közvéleményt. Kutatók és szakmai szervezetek általános felháborodását követően Allen Weinstein, az USA főlevéltárosa, március 2-án befagyasztotta a visszatitkosításokat a Nemzeti Levéltárban, a *National Archives and Records Administration (NARA)* pedig bejelentette, hogy az ügyben vizsgálatot indít, amelynek eredményét 60 napon belül nyílvánosságra hozzák.

[58] Lásd például: *Wayne J. Boyne:* Operation Iraqi Freedom: What Went Right, What Went Wrong and Why. New York, 2003.; *NBC* and *Tom Brokaw* (Ed.): Operation Iraqi Freedom: The Insider Story. New York, 2003. (DVD is); *Anthony H. Cordesman:* The Iraq War: Strategy, Tactics, and Military Lessons. (Center for Strategic and International Studies Significant Issues Series) Washington, D. C. 2003., illetve Westport, Conn., 2003.; *Williamson Murray* and *Robert H. Scales Jr.:* The Iraq War: A Military History. Cambridge. Mass, 2003.; *Francis J West* and *Ray L Smith:* The March Up: Taking Baghdad with the 1st Marine Division. New York, 2003.

Army War College volt parancsnoka, Wayne J. Boyle az amerikai légierő nyugalmazott ezredese), katonai/közel-keleti szakértők (Anthony H. Cordesman), újságírok és legújabbkori „haditudósítok" (Tom Brokaw) mellett hadtörténészek (Williamson Murray), így a roppant termékeny és mindenütt jelen lévő John Keegan (akit a magyar olvasó több magyar fordításban megjelent művéből is ismerhet) is megírta a maga könyvét a háborúról.[59]

Természetesen a sietség, a történelmi perspektíva hiánya, valamint a háború átpolitizáltsága valamennyi munkára rányomta bélyegét. Ettől még Keegan könyve sem mentes. Bár az angol hadtörténész jóval kritikusabb amerikai társainál a háborúhoz vezető események, az amerikai neokonzervatív politika[60] vagy Tony Blair brit miniszterelnök politikájának megítélésében, könyve mégis a háborút morálisan, politikailag és katonailag legitimáló munka. Bár a háborút imponálóan széles történelmi kontekstusba helyezi (teret szentelve Irak korábbi történetének, Szaddam Husszeinnek és diktatúrájának, az irak–iráni és a kuvaiti háborúnak, a korábbi angol és amerikai katonai és politikai szerepvállalásnak a térségben stb.),[61] magával a háborúval foglalkozó – a könyvnek egy harmadát kitevő – rész már problematikusabb. A megfelelő történelmi távlat hiánya miatt e részben Keegan is kénytelen szinte teljesen hírügynökségi forrásokra, illetve a szövetséges haderőhöz „telepített" (*embedded*) hivatalos haditudósítók híradásaira támaszkodni, ami nemcsak az események tárgyalását teszi egyenetlenné – hisz az újságírók mozgását (és így azt is, hogy milyen információhoz juthatnak hozzá) a hadvezetés erősen korlátozta –,[62] de az objektivitás rovására is megy.[63] Ugyancsak a megfelelő történelmi perspektíva hiánya mutatkozik abban, hogy könyvét Bagdad elfoglalásával lezárva, semmi mondanivalója nincs az azt követő hetekben és hónapokban az amerikai katonai megszállás ellen kibontakozott és a tanulmány írásakor (2006 áprilisa) is folytatódó gerrilaháborúról, népi felkelésről és terrorista támadásokról.

---

[59] *John Kegan:* The Iraq War. New York, 2004.

[60] A fogalommal kapcsolatos gyakori félreértésekre lásd *Csaba Gábor:* Az értékek Amerikája – Amerika értékei. *Valóság,* 2004. január XLVII. évfolyam, 1. sz.

[61] A Közel-Kelet kutatója számára persze ez a rész éppúgy tartogat meglepetéseket, mint a magyar olvasó számára. Ez utóbbiak közül lásd például Keegan azon magyarázatát, amely szerint szemben a háborút ellenző nyugat-európai országokkal, a kelet-európai volt szocialista országok azért támogatták volna a Bush kormányzat iraki háborúját, mert Szaddam Husszeinben az általuk olyannyira gyűlölt sztálinizmust látták, amelynek megdöntését helyeselték. Ez a kijelentés amellett, hogy pontatlan – hisz a háború megítélése és támogatottsága meglehetősen eltérő volt az egyes volt szocialista országokban (nem is beszélve arról, hogy a közvélemény és a kormányok véleménye sokszor ellentétes volt) –, a magyar olvasó számára meglehetősein naivnak is tűnik.

[62] Mint ismeretes 2004 áprilisában, Faludzsa ostromakor, a városból egyedül csak az Al-Dzsazíra arab hírtelevízió tudósított, természetesen az ostromlottak szemszögéből. Megjegyzendő, hogy az Al-Dzsazíra híreltevíziót és tudósítóit több arab ország szintén elfogultsággal, sőt Izrael-barátsággal vádolta meg, kiutasítván riportereit, általában ezen országok antidemokratikus politikájának bírálata miatt. Lásd a hírtelevízió hivatalos angol nyelvű honlapját http://english.aljazeera.net. Megjegyzendő, hogy az http://www.aljazeera.com honlapnak semmi köze a hírtelevízióhoz. Ez utóbbi egy Dubai székhelyű, 1992-ben alapított angol nyelvű hírmagazin internetes oldala. Lásd még *David Dadge:* Casualty of war: The Bush Administration's Assault on a Free Press. Amherst, N.Y. 2004; *Mohammed El-Nawawy and Adel Iskander:* Al-Jazeera: How the Free Arab News Network Scooped the World and Changed the Middle East. Cambridge, Mass, 2002.; *Hugh Miles:* Al-Jazeera: The Inside Story of the Arab News Channel That is Challenging the West. New York, 2005.

[63] Keegan az eseményeket egyoldalúan, csak a szövetségesek szemszögéből mutatja be. Objektivitására nem vet valami jó fényt, hogy a hírforrások közül nagyrészt a háború-párti amerikai hírügynökségeket részesíti előnyben, élesen bírálván a kritikusabb hangvételű európai hírműsorokat, köztük a BBC-t is.

A háború negyedik esztendejébe lépve, a népi felkelés, a gerillaháború és a terrorista akciók szívósságát látva és egy egész Irakra kiterjedő polgárháború fenyegetésében, aligha meglepő, hogy egyre több katonai szakértő és hadtörténész szentel újabban figyelmet a háború e második szakaszának és általában a gerillaháborúk történetének, valamint az ezekből az iraki helyzetre levonható tanulságoknak.[64] Amellett, hogy az iraki háború e második szakaszának tanulmányozása kiváló lehetőséget biztosít az aszimmetrikus hadviselés kutatóinak, arra is alkalmat teremt, hogy a hadtörténészek felülvizsgálják a légierő, a „szuperfegyverek" és fegyverrendszerek mindenhatóságába vetett hitüket, és általában a „legújabbkori hadügyi forradalmakkal" kapcsolatos nézeteiket. Hasonlóan a második világháborúval kapcsolatos irodalomhoz, az afganisztáni és az iraki háború esetében is kívánatos volna, hogy a későbbiekben e háborúk kutatói is több figyelmet szenteljenek az ellenfélre, azaz a talibánokra és az iraki hadseregre, hadműveleteire, valamint hogy vizsgálódásaikba bevonják az afgán és iraki forrásokat is.

Sajnos, az eddig megjelent munkák zöme nem élt ezzel a lehetőséggel. Mindazonáltal az elmúlt három évben megjelent könyvtárnyi irodalom igen széles skálán mozog. Bár a munkák egy része közelebb áll a politológia vagy a szociológia tárgyköréhez, néhányukat érdemes megemlíteni, mert számos olyan kérdést tárgyalnak, amelyeket korábbi korszakok kapcsán az „új hadtörténetírás" emelt be a hadtörténeti irodalomba. Könyvek sora elemezte a háború okait (klasszikus hadtörténeti kérdés) és a háborúhoz vezető utat: a többi között az iraki fegyverkezést és a leszerelési tárgyalásokat,[65] a Bush-kabinet új nemzetvédelmi stratégiáját és háborús politikáját,[66] az amerikai hírszerzés manipulálását.[67] Kivált a háborút ellenző értelmiségiek foglalkoztak sokat a háborús érdekcsoportokkal, ezek motivációinak, illetve a háborús propaganda és a média összefonódásainak bemutatásával.[68]

A média nagy részének érthetetlenül szolgai és kritikátlan magatartása a Bush-kormányzat és a háborús lobby irányában, valamint az egységekhez „telepített" (és szigorúan ellenőrzött) haditudósítók intézménye – amely bizonyára nemcsak e tanulmány szerzőjét emlékeztette a kommunista és szocialista országok állampártja által irányított médiára – érthetően éles kritikát váltott ki az értelmiség egy részéből.

---

[64] Szimbolikus jelentősége van annak, hogy az Irakban szolgáló amerikai csapatokat 2004 decemberében meglátogató Donald Romsfeld amerikai védelmi miniszternek George Casey tábornok *John Nagl*: Learning to Eat Soup with a Knife: Counterinsurgency Lesons from Malaya to Vietnam című (eredetileg 2002-ben írott) könyvét adta ajándékul. A könyv élesen bírálja az amerikai hadvezetést, amiért az a vietnami gerilla felkelőket második világháborús taktikával próbálta – sikertelenül – legyőzni. WSJ 2006. március 20. száma.

[65] *Hans Blix:* Disarming Iraq. New York, 2004.; *James D. Torr:* Weapons of Mass Destruction: Opposing Viewpoints. D. San Diego, 2005.

[66] *Jim Mann:* Rise of the Vulcans: The History of Bush's War Cabinet. New York, 2004.; *Arthur Meier Schlesinger:* War and the American Presidency, New York, 2004.

[67] *Joseph C. Wilson:* The Politics of Truth: Inside the Lies That Led to War and Betrayed My Wife's CIA Identity: A Diplomat's Memoir. New York, 2004.; *James Bamford:* A Pretext for War: 9/11, Iraq, and the abuse of America's Intelligence Agencies. New York, 2004.

[68] *Amy Goodman – David Goodman:* The Exception to the Rulers: Exposing Oily Politicians, War Profiteers, and the Media that Love Them. New York, 2004.; *John Mearsheimer – Stephen Walt:* The Israel Lobby. *London Review of Books,* Vol 28. No. 6 (23 March 2006) http://www.lrb.co.uk/v28/n06/print/mear01_.html

Ha a nyugati műholdas televíziók (mindenek előtt a CNN és a BBC) teljesen forradalmasították a háborús tudósítás műfaját az első Öböl-háború idején, akkor a 2003-as Irak elleni háború nagy újdonságát a nyugati média monopóliumát megtörő Al-Dzsazíra arab műholdas hírtelevízó harctéri tudósításai jelentették. A katari emír 150 millió dolláros támogatásával 1996-ban alapított, Katar székhelyű műholdas hírtelevízió 1998-ban vált nemzetközileg is ismertté, amikor megrázó képekben tudósított a „Sivatagi Róka Hadművelet" (*Operation Desert Fox*) névű Irak elleni amerikai–angol bombázásokról, amellyel az amerikaiak az ENSZ-megfigyelőket Irakból kiutasító Szaddám Husszeint kívánták jobb belátásra téríteni. Ugyancsak az Al-Dzsazíra volt az egyetlen TV-csatorna, amely állandó (napi 24 órás) műholdas kapcsolattal rendelkezve tudósított a talibánok által ellenőrzött Afganisztánból a 2001-es háború idején. A TV-társaság kabuli irodáját az amerikaiak lebombázták, miként 2003 áprilisában bagdadi irodáját is (a támadásban meghalt Tareq Ayub, a hírtelevízió munkatársa). Az USA kormánya mindkét bombázásról utóbb azt állította, hogy tévedés volt. Az azonban az Irak elleni háború idején világossá vált, hogy az amerikaiak az Al-Dzsazírát nehezen tudták kezelni. Angol sajtóhírek szerint – amelyek Tony Blair brit miniszterelnök és George W. Bush amerikai elnök 2004 áprilisi találkozójáról készült feljegyzésre hivatkoztak – 2004 áprilisában, a Faludzsa elleni támadás idején, Bush elnök javasolta Tony Blair brit miniszterelnöknek az Al-Dzsazíra katari központja elleni bombatámadást, amiről azonban Blair miniszterelnök állítólag lebeszélte szövetségesét. Nemzetközi felháborodást követően mind az angol kormány, mind pedig az amerikai adminisztráció tagadta a híreket, de az emlékeztetőbe nem engedtek betekintést.

Az internet és a műholdas televíziók világában korunk háborúiról, minden katonai és politikai korlátozás ellenére, elképesztően gazdag forrás áll a majdani hadtörténészek rendelkezésére. Hogy mindez hogyan befolyásolja a hadtörténetírás jövőjét, illetve, hogy a napjaink háborúit, polgárháborúit és fegyveres konfliktusait elemző munkák hogyan hatnak majd mondjuk a koraújkor hadtörténetével foglalkozó szakemberekre, ma még nem tudható. Az azonban már most is látható, hogy a „háborús" média és propaganda szerepe vagy a háborúnak a polgári lakosság mindennapjaira gyakorolt hatása ismét az érdeklődés homlokterébe került a koraújkori hadtörténelem kutatói között is.

PÁLFFY GÉZA

A MODERN HADTÖRTÉNETÍRÁS TOVÁBBI KUTATÁSRA VÁRÓ IRATANYAGÁRÓL

Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai

A hadügy kora újkori újjászületése: hadügyi forradalmak

A XVI. század első fele a modern államfejlődés történetében a pénzügyek mellett alapvető változások kezdetét jelentette a hadügyek területén is. A kora újkor beköszöntével olyan meghatározó fejlődési folyamat indult meg, amely a XVIII. századra végül több lépcsőben Európa majd minden jelentősebb államában az állandó hadseregek és a modern hadügyigazgatás kialakulásához vezetett. Az új szemléletű, interdiszciplináris modern hadtörténetírás által hadügyi forradalomnak, sőt helyesebben hadügyi forradalmak vagy változások sorának nevezhető, több évszázados fejlődési folyamat (1500–1800) első fontosabb korszakában, a XVI. század közepére-második felére a középkori hadügy úgyszólván újjászületett.[69] A tűzfegyverek komoly fejlődést követően széles körben és tömegesen terjedtek el, amit összességében jól jelzett, hogy a középkori fegyvertárak (*Rüstkammer*) helyére melléküzemekkel (ágyúöntőház, lőpor-, kalapács-, fűrészmalom, kovács-, ács- és egyéb műhelyek, salétromraktár stb.) felszerelt hadszertárak (*Zeughaus*), a későbbi modern arzenálok (*Arsenal*) előzményei léptek. Ezzel szoros összefüggésben óriási átalakuláson ment keresztül a várépítészet is: Európa majd minden komolyabb hadszínterén felépültek az első modern erődök és erődvárosok, miközben kezdetét vette az a folyamat, amely során az egykori várépítőmesterek (*Burgbaumeister*) a XVII–XVIII. század fordulójára hadmérnökökké (*Militäringenieur*) váltak.[70]

---

[69] A teljesség igénye nélkül a nemzetközi irodalomból: *Michael Roberts*: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1955.; *Geoffrey Parker*: Die militärische Revolution: die Kriegskunst und der Aufstieg des Westens 1500–1800. Frankfurt–New York, 1990 (angol eredetije: Cambridge, 1988.; franciául: Paris, 1993.); *Jeremy Black*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. London, 1991.; *M. Brian Downing*: The Military Revolution and Political Change: Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe. Princeton–New Jersey, 1992.; The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. (Ed. *Clifford J. Rogers.*) Boulder–San Francisco–Oxford, 1995.; *David Eltis*: The Military Revolution in Sixteenth-Century Europe. New York, 1995. és *Jean Bérenger* (dir.): La Révolution militaire en Europe (XVe-XVIIIe siècles). (Hautes Études militaires, 6.) Paris, 1998., illetve vö. még *Ágoston Gábor* e számbeli Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról című írását. A magyar irodalom eredményeit (főként Kelenik József, Domokos György, Czigány István és Zachar József munkáit) lásd részletesen alább.

[70] Az előző jegyzetben idézett angol nyelvű összefoglalások mellett a gazdag német nyelvű irodalomból lásd például (ugyancsak a teljesség igénye nélkül): *Volker Schmidtchen*: Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister. Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance: Eine Studie zur Entwicklung der Militärtechnik. Düsseldorf, 1977.; *Hartwig Neumann*: Das Zeughaus: Die Entwicklung eines Bautyps von spätmittelalterlichen Rüstkammer zum Arsenal in deutschsprachigen Bereich vom XV. bis XIX. Jahrhundert. Teil I. Textband. (Architectura militaris, 3). Bonn, 1992. és *Uő*: Festungsbaukunst und Festungsbautechnik: Deutsche Wehrbauarchitektur vom XV. bis XX. Jahrhundert. (Architectura militaris, 1). Koblenz, 1988., ill. a magyar nyelvű irodalomból lásd: *Domokos György*: A kassai királyi hadszertár fegyverzete és felszerelése a XVI–XVII. századi inventáriumok tükrében. *Hadtörténelmi Közlemények* [a továbbiakban: *HK*], 110:4. (1997) 667–747. o., *Uő*: Ottavio Baldigara: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon.

Mindezen alapvető változásokkal egyidejűleg az alkalmilag felfogadott és viszonylag kis létszámú késő középkori seregeket egyre gyakrabban váltották fel már hosszabb időszakokra zsoldban tartott több tízezer fős hadseregek, sőt hadseregtestek, amelyek vezetői és katonái között mind többen voltak olyanok, akik hivatásukat már csaknem valódi mesterségként űzték – legyenek tábornokok, ezredesek vagy egyszerű zsoldosok. A harmincéves háború (1618–1648) időszakától egy újabb jelentősebb hadügyi átalakulás[71] eredményeként fokozatosan kialakuló európai állandó hadseregek és a modern hadügy alapjai tehát a XVI. század első felében kezdtek kialakulni. A középkori hadügy megújulása mindemellett számottevően elősegítette a hadiipar, valamint a gazdaság és több természettudomány fejlődését, alapvető hatást gyakorolt a társadalom majd minden rétegének életvitelére és mentalitására, de természetszerűleg együtt kellett, hogy járjon a had- és a pénzügyigazgatás intézményesülésével is. Így volt mindez a Habsburg-dinasztia osztrák ága (*Casa de Austria*) által irányított és a XVI. század első felében számos országból és tartományból különleges keretek között fokozatosan megszülető középeurópai Habsburg Monarchia (*zusammengesetzte Habsburgermonarchie*)[72] esetében is.

A bécsi Udvari Haditanács 1556. évi megalapításának jelentősége

I. Miksa császár (1493–1519) jelentős katonai reformjai (mindenekelőtt a *Landsknecht*-katonaság megszervezése, a hadszertár-rendszer alapjainak kiépítése, az első hadiszabályzatok, az ún. *Artikelbrief*ek kiadása[73]) után az I. Ferdinánd által kormányzott osztrák, magyar és cseh tartományokban – a pénzügyigazgatás 1527/28-ban történt

---

(A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára, 2.) Budapest, 2000.; *Pálffy Géza*: A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a 16. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). In: Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. (Szerk. *Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2002. 61–78. o. és *Czigány István*: Buda visszavívása. Hadmérnökök, térképészek Buda alatt. Budapest, 1986.

[71] Az 1. jegyzetben idézett munkák közül lásd mindenekelőtt: *J. Black*, 1991., valamint *Uő*: A Military Revolution? A 1660–1792 Perspective. In: *Rogers,* 1995. 95–114., ill. a német nyelvű munkákból mind a mai napig alapvető: *Eugen Heischmann*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. (Deutsche Kultur. Historische Reihe, III.) Wien, 1925.

[72] A fogalomra újabban bőséges irodalommal: *Thomas Winkelbauer*: Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter, 1522–1699. Bd. 1–2. (Österreichische Geschichte) Wien, 2003.

[73] *Gerhard Kurzmann*: Kaiser Maximilian I. und das Kriegswesen der österreichischen Länder und des Reiches. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 5.) Wien, 1985.; *Siegfried Fiedler*: Kriegswesen und Kriegführung im Zeitalter der Landsknechte. (Heerwesen der Neuzeit, Abt. I/2.) Koblenz, 1985. és mind a mai napig jól használható, többek között nem kis részben a bécsi *Kriegsarchiv* anyaga alapján: *Wilhelm Erben*: Ursprung und Entwicklung der deutschen Kriegsartikel. *Mitteilungen des Instituts der Österreichischen Geschichtsforschung* [a továbbiakban: *MIÖG*], Erg.-Bd. 6. (1901) 473–529. o. és *Uő*: Kriegsartikel und Reglements als Quellen zur Geschichte der k. u. k. Armee. *Mitteilungen des kaiserlichen und königlichen Heeresmuseums im Artilleriearsenal in Wien,* 1. (1902) 1–200. o., valamint újabban, de elsősorban korabeli nyomtatott munkák alapján: *Hans-Michael Möller*: Das Regiment der Landsknechte: Untersuchungen zu Verfassung, Recht und Selbstverständnis in deutschen Söldnerheeren des 16. Jahrhunderts. (Frankfurter historische Abhand-lungen, 12.) Wiesbaden, 1976. 31–40. o., ill. a magyar nyelvű irodalomból ugyancsak részben a Hadilevéltár iratai alapján: *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. és *Uő*: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. (Szerk. *Lengvári István – Vonyó József.*) Pécs, 2003. 295–304. o.

átszervezésével együtt[74] – a hadügyigazgatás is megérett a gyökeres átalakulásra. Erre annál is inkább szükség volt, mert a Habsburg Monarchia számára Ferdinánd főherceg 1526. decemberi pozsonyi magyar királlyá választásával Magyarországon új és csaknem három évszázadra meghatározó, bár korszakonként változó fontosságú hadszíntér nyílt meg.

A magyar trón megszerzése azt jelentette, hogy a középkori török–magyar konfliktus a Habsburg és az Oszmán Birodalom vetélkedésévé vált.[75] I. Szülejmán szultán Bécs ellen vezetett két hadjárata (1529, 1532) és Magyarország fokozatos török megszállása jól jelezte, a Duna menti monarchiának – többek között az 1556/58-ban császárvárossá váló Bécs védelme miatt is – a keleti hadszíntérrel igen komolyan kell számolnia. A Magyar Királyság területe ennek köszönhetően vált a kora újkori Európa egyik legfontosabb hadszínterévé, noha ezt – éppen az Udvari Haditanács (ném. *Hofkriegsrat,* lat. *Consilium Bellicum Aulicum*, korabeli magyarsággal *Hadakozó Tanács*) levéltári anyagának viszonylag kevéssé kutatott volta miatt – nem ritkán még a német nyelvű hadtörténeti összefoglalók is csak érintőlegesen említik. Közép-Európában tehát a hadügyigazgatás mielőbbi átszervezését a hadügy fejlődése mellett a magyar- és horvátországi törökellenes határvédelmi rendszer kiépítése is igen számottevően elősegítette.

Az Udvari Haditanács megalapítását ugyan teljes joggal köti a közép-európai hadtörténetírás az 1556. esztendőhöz,[76] létrejötte valójában egy csaknem három évtizedes folyamat eredménye volt. I. Ferdinánd ugyanis már Bécs 1529. évi ostromát megelőzően nevezett ki haditanácsosokat vagy hadbiztosokat (*Kriegsräte, Kriegskommissare*) főként osztrák nemesekből, akik azután egyrészt Bécsben, másrészt a magyar hadszíntéren, az ott szolgáló uralkodói csapatok főhadparancsnokai (*Oberstfeldhauptmann*)[77] mellett, ugyan részben még csak ad hoc jelleggel, de egymást szinte folyamatosan váltva működtek (mindkét helyen általában 3-4 fő).[78] Szerepüket jól jelzi, hogy a bécsi haditanácsosokat néha már az 1530-as években is *consilium bellicum* vagy *consilium belli* néven emlegették.[79] Feladatuk elsősorban a törökellenes védelem és a Szapolyai János elleni hadjáratok megszervezése volt, de gyakran intézkedtek a keleti diplomácia (*Ostdiplomatie*) egyes kérdéseiben is. Ed-

---

[74] *Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmischen Hofkanzlei (1749). Bd. 1. Geschichtliche Übersicht. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 5.) Wien, 1907. [a továbbiakban: ÖZV I/1.] 68–76. o. és újabban *Peter Rauscher*: Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576). (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 41.) Wien–München, 2004.

[75] Átfogóan *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991. és *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) *Történelmi Szemle,* 38:2–3. (1996) 163–217. o.

[76] *Friedrich Firnhaber*: Zur Geschichte des österreichischen Militärwesens: Skizze der Entstehung des Hofkriegsrathes. *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen,* 30. (1864) 91–178. o.; ÖZV I/1. 234–241. o. és *Oskar Regele*: Der österreichische Hofkriegsrat 1556–1848. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Erg.-Bd. I/1.) Wien, 1949. 13–17. o.

[77] A főhadparancsnokok és helyetteseik archontológiája: *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer néhány alapkérdése a XVI. század első felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. (Szerk. *Petercsák Tivadar.*) (Studia Agriensia, 17.) Eger, 1997. 68–73. o.

[78] *Uő*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. (A győri főkapitányság története a 16–17. században, 1.) Győr, 1999. 33–36. o.

[79] Lásd például 1534 májusából: Österreichisches Staatsarchiv [a továbbiakban: ÖStA], Wien; Hofkammer-archiv [a továbbiakban: HKA], Hoffinanz Ungarn [a továbbiakban: HFU] rote Nr. 1. 1534. fol. 12–13.

digi szinte teljes elfeledésük elsősorban azzal magyarázható, hogy a Haditanácsnak a bécsi Osztrák Állami Levéltár (*Österreichisches Staatsarchiv*) Hadilevéltárában (*Kriegsarchiv*, rövidítése: ÖStA KA)[80] őrzött iratanyaga csupán 1557-től indul, így a rájuk vonatkozó, szétszórt adatokat – a még említendő *Alte Feldakten* (magyarosan Régi Tábori Iratok) gyűjteménye mellett – más levéltárakból[81] kell összeszedni. Röviden összefoglalva ez azt jelenti, hogy a hadügy intézményesülése valójában a pénzügyigazgatás átszervezésével együtt már az 1520-as évek végén megkezdődött, nem kis részben a magyarországi török frontvonal eseményeinek hatására, noha szilárd kereteket valóban csak 1556 őszétől kapott.

Az Udvari Haditanács megalapítása még európai viszonylatban is alapvető jelentőségű, hiszen a hadügy területén Európa legkorábbi, rendszeresen ülésező, tanácsadó szervei közé tartozik. I. Ferdinánd által 1556. november 17-én Bécsben kibocsátott utasítása[82] kiválón tanúskodik a hadügy és a hadügyigazgatás közép-európai megújulásáról. A késő középkorban a hadügyeket irányító uralkodói tanács(ok) helyére egy saját korában modernnek nevezhető udvari kormányszerv és szakhivatal lépett, amely mindennapos üléseit tanácskozó szerv formájában (kezdetben öt, majd utóbb folyamatosan növekvő számú tanácsossal) tartotta, és általában a hadügy teljes irányításáért felelt – legyen szó mezei, tábori vagy várbeli hadi szolgálatról. Legfőbb feladata azonban – bár a nemzetközi hadtörténet erről is gyakran megfeledkezik – működése első évtizedeiben vitathatatlanul az akkoriban a régió legfontosabb hadügyi kérdései közé tartozó törökellenes védelem magyarországi megszervezése volt. Részletesebben említve: a határvédelmi koncepció kidolgozása, a védelmi rendszer életre hívása és irányítása, a végvárerődítések koordinálása, a hadianyag- és élelemellátás biztosítása, valamint az 1527-ben alapított Udvari Kamarával való szoros együttműködésben a fokozatosan kialakuló végvári katonaság mustráinak és zsoldfizetésének megszervezése, azaz éppen a hadügy legdinamikusabban fejlődő, már említett területei. Bár a török diplomácia utasításának megfelelően nem tartozott a Haditanács hatáskörébe, azért elvileg és még hosszabb ideig gyakorlatilag is jelentős részben a szintén 1527-ben felállított és a teljes külpolitika irányítását ellátó Titkos Tanács (*Geheimer Rat*) felelt, ennek ellenére a törökellenes határvédelemmel való szoros kapcsolata és az említett bécsi haditanácsosok 1530–1540-es évekbeli tevékenysége miatt annak vezetésébe a hadügyi kormányszerv is beleszólást kapott. Az új központi hivatal és a magyar hadszíntér szoros kapcsolatát jól jelezte önmagában az is, hogy 1556 és 1560 között első elnöke az az alsó-ausztriai származású Ehrenreich von Königsberg lett, aki korábban a győri könnyűlovasok főkapitányaként (1551), majd 1552-ben magyarországi főhadparancsnok-helyettesként (*Stellvertreter des Oberstfeldhauptmanns in Ungarn*) alapvető szerepet játszott a bécsi rezidenciavárost és Alsó-Ausztriát védelmező győri főkapitányság kiépítésében.[83]

---

[80] Ausztria német megszállása idején, az 1930–1940-es évek fordulóján egy ideig *Heeresarchiv*nak nevezték, és a postdami német birodalmi hadilevéltárnak rendelték alá.

[81] Mindenekelőtt az ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv különféle gyűjteményeiből és az ÖStA HKA HFU, Hoffinanz Österreich és Familienakten stb. elnevezésű irategyütteseiből.

[82] Kiadása: *Firnhaber*, 1864. 129–132. o.: Nr. IX. és *Thomas Fellner–Heinrich Kretschmayr*: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. I. Von Maximilian I. bis zur Vereinigung der Österreichischen und Böhmischen Hofkanzlei (1749). Bd. 2. Aktenstücke 1491–1681. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 6.) Wien, 1907. [a továbbiakban: ÖZV I/2.] 276–280. o.: Nr. 16.

[83] *Pálffy*, 1999. 73–81. o. és 250. o. (Königsberg életrajzi vázlatával).

A közép-európai hadügy XVI. századi tekintélyes fejlődését jól mutatja az is, hogy a Haditanács felállítása idején, majd alapítását követően több olyan központi hadügyigazgatási tisztséget (ekkor még nem hivatalt) hoztak létre Bécsben, amelyek kezdetben elsősorban a törökellenes magyar- és horvát-szlavónországi határvédelem ellátásáért voltak felelősek, de amelyek azután a Habsburg Birodalom állandó hadseregének kialakulásával továbbfejlődve a XVIII. századra a hadvezetés és a hadügyigazgatás önálló részlegeivé és külön katonai hivatalaivá váltak.[84] A magyarországi végvárak, az ausztriai hadszertárak és a különböző helyeken szolgáló mezei csapatok hadianyag-ellátásáért és a hadszertárak ellenőrzéséért az ún. főhadszertárnok (*Oberstzeugmeister,* később *Oberst-Land- und Hauszeugmeister*) felelt, akinek tisztét még I. Miksa 1503-ban Innsbruckban hozta létre, de aki a birodalom központjának Bécsbe történt átkerülésével a XVI. század közepén már véglegesen az új rezidenciavárosban székelt.[85] A várerődítéseket ugyanakkor az egyes végvidéki főkapitányságokban az 1550–1560-as években szolgáló (többnyire itáliai) építési főfelügyelők (*Bausuperintendent*) mellett 1569-től kezdve a császárvárosban külön tisztviselő, az ún. erődítési főbiztos (*Oberstbaukommissar*) koordinálta.[86] Az élelemellátást ugyanakkor – bizonyos 1540–1550-es évekbeli kezdemények után – a Haditanács alapítását követően, 1557-től szintén önálló tisztségviselő, a magyarországi főélésmester (*Oberstproviantmeister in Ungarn*) irányította, noha hatásköre csupán a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárakra (Győrre, Komáromra, majd utóbb Tatára és Kanizsára stb.) terjedt ki.[87] 1557-ben ugyanakkor már a fokozatosan kialakuló dunai hadiflotta és a hajóhidak korántsem egyszerű ügyeinek irányításáért is külön katonai tisztviselő felelt, akit az egykorú német források *Oberstschiffmeister*nek (fő hajómesternek) vagy *Oberstschiff- und Brückenmeister*nek (fő hajó- és hídmesternek) emlegettek.[88]

Mindezeken túl a pénz- és hadügyigazgatás rendkívül fontos, különleges „vegyes" ügyét jelentette a végvári katonák és a különféle mezei csapatok zsoldfizetésének megszervezése. A „vitézlő hadinép" mustráinak lebonyolítását Bécsből – egyre gyarapodó stábbal – két magyarországi főmustramester (*Oberstmustermeister in Ungarn*) ellenőrizte, miközben a mustra- és zsoldlajstromok alapján történő zsoldfizetésért a magyarországi hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister in Ungarn*) felelt, akit utóbb bécsi székhelye miatt egyre gyakrabban emlegettek udvari hadi fizetőmesterként (*Hofkriegszahlmeister*) is.

---

[84] *Peter Broucek*: A bécsi Hadilevéltár és a magyar történelemmel kapcsolatos forrásai. *HK,* 103:1. (1990) 118–153. o., különösen 132–133. o.

[85] *Kurzmann,* 1985. 151–152. o.; *Pálffy Géza*: A főkapitányi hadiipari műhely kiépülése Kassán és nyersanyagellátó forrásai. Végvár és környezet. (Szerk. *Petercsák Tivadar–Pető Ernő.*) (Studia Agriensia, 15.) Eger, 1995. 186–188. o. és Gemeinsam gegen die Osmanen: Ausbau und Funktion der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 14. März – 31. Mai 2001. (Text und Redaktion *Géza Pálffy.*) Budapest–Wien, 2001. 11–12. o.: Nr. II-5b.

[86] Utasítás Franz von Poppendorf számára, mint „verordneter obrister commissari aller not- und graniczgepeu" 1569. ápr. 15., Bécs: ÖStA Kriegsarchiv [a továbbiakban: KA], Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv [KlA] VI. 6. és *Domokos,* 2000. passim.

[87] Újabban részletesen és gondos, bécsi (részben Hadilevéltárbeli) forrásfeltárás eredményeként: *Kenyeres István*: A végvárak és a mezei hadak élelmezései szervezete a XVI. században. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok),* 9:1–3. (2002) Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére, 179–186. o. és *Uő*: A magyarországi végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezetének archontológiája a XVI. században. *Uo.* 11:2. (2004) 332–344. o.

[88] *Wilhelm Brinner*: Geschichte des k. k. Pionnier-Regimentes in Verbindung mit einer Geschichte des Kriegs-Brückenwesens in Österreich. Wien, 1878. 7–9. o. és 611–613. o.: Nr. 1.

Mivel a Haditanácsnak önálló költségvetése nem volt, és maximum 150 rajnai forintnyi összeget utalványozhatott, ezért mind a mustra-, mind a fizetőmesterek az Udvari Kamara alárendeltségében álltak, de tevékenységükre érthetően a hadügyi kormányszerv is komoly befolyást gyakorolt. A magyarországi hadi fizetőmester feladatát pedig – megfelelve az osztrák, cseh és magyar területek rendkívül bonyolult és sokszínű központi, kamarai és rendi jövedelemigazgatási rendszerének[89] – több egyéb hadi fizetőmester (a stájer, az alsó-ausztriai, a felső-magyarországi, a cseh–morva stb.) egészítette ki.[90]

A had- és pénzügyek szoros összefonódása rögtön arra figyelmezteti a korszak hadügyi kérdéseinek kutatóit, hogy a XVI. és XVII. század vonatkozásában majd minden esetben keresendők katonai iratok az Udvari Kamara és a határvédelmi rendszert, valamint általában a hadügyeket finanszírozó osztrák, cseh–morva és magyar rendek különböző helyeken őrzött levéltáraiban is;[91] ami persze igen gyakran nehezebbé és időigényesebbé, de kétségkívül eredményesebbé teszi a kutatást. Sőt mivel az említett központi hadügyi tisztségviselőknek önálló levéltári fondjaik sajnos nem maradtak fenn,[92] irataikat részben a központi kormányszervek, részben a tisztségek mindenkori betöltői őrizték meg, ezért a kutatáshoz gyakran a posztokat ellátó személyeknek vagy a Haditanács és az Udvari Kamara elnökeinek, alelnökeinek és befolyásosabb tanácsosainak családi levéltárai nyújthatnak segítséget. A hadi, kamarai, rendi és családi levéltárakban való párhuzamos feltárómunka annál is inkább indokolt, mert a Haditanács anyaga a tárgyalt két évszázadból – főként a XIX. század eleji nagy mértékű selejtezésnek köszönhetően – csupán meglehetősen sporadikusan maradt fenn. Az 1699. évi karlócai, majd az 1718. évi pozsareváci béke után a Magyar Királyság belső területén szinte teljesen felszámolt, XVI–XVII. századi törökellenes határvédelmi rendszer több szobányi iratanyagára – ellentétben például a katonai szempontból továbbra is aktualitást élvező horvát-szlavón határőrvidékre (*Militärgrenze*) vonatkozó iratokkal[93] – a XIX. századi hadvezetésnek már semmi szüksége nem volt.

---

[89] Erre újabban vö. *Rauscher*, Zwischen Ständen und Gläubigern, 2004. és a magyar irodalomból *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 74:1–2. (2003) 59–103. o.

[90] Mindezekre részletesen *Pálffy Géza:* A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: Végvár és ellátás. (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Berecz Mátyás*.) (Studia Agriensia, 22.) Eger, 2001. 183–219. o.

[91] Nevezetesen a bécsi *Hofkammerarchiv*ban, a jelenleg Sankt-Pöltenben őrzött *Niederösterreichisches Landesarchiv*ban (Ständisches Archiv), a grazi *Steiermärkisches Landesarchiv*ban (Landschaftliches Archiv), a ljubljanai *Arhiv Republike Slovenijé*ben (Deželni stanovi za Kranjsko), a prágai *Státní ústřední archiv*ban (Staré militare; Česke oddelení dvorské komory) és a *Magyar Országos Levéltár*ban. A *Hofkammerarchiv*ra e szempontból újabban lásd *Christian Sapper*: Schriftgut zur Militärgeschichtsforschung im Finanz- und Hofkammerarchiv. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* [a továbbiakban: *MÖStA*], 49. (2001) 285–299. o., valamint a *Steiermärkisches Landesarchiv* gazdag *Militaria* anyagában rejlő kutatási lehetőségekre: *Kovács József László*: Zrínyi-iratok a grazi Landesarchivban. *HK*, 111:4. (1998) 911–927. o. és *Pálffy Géza*: A Bajcsavárig vezető út: A stájer rendek részvétele a Dél-Dunántúl törökellenes határvédelmében a 16. században. *Uo.* 116:2. (2003) 463–504. o. A régebbi irodalomból alapvető: *Radoslav Lopašić*: Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga archiva u Gradcu. *Starine*, 17. (1885) 151–231. o. és *Uo.* 19. (1887) 1–80. o. A *Niederösterreichisches Landesarchiv* és a ljubljanai *Arhiv Republike Slovenije* rendi levéltárai katonai irataink jelentőségére vö. *Pálffy*, 1999. és *Vasko Simoniti*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991.

[92] Ritka kivételt jelent a fő hajómester 1692–1693-ból és 1700–1702-ből származó másolati könyve (*Kopialbuch des Oberstschiffamtes*): ÖStA KA Sonderreihe, Das Archiv des Obersten Schiffamtes. Vö. Inventar des Kriegsarchivs Wien. Bd. I–II. (Publikationen des Österreichischen Staatsarchivs II. Serie: Inventare österreichischer Archive, VIII/I–II.). Wien, 1953. [a továbbiakban: Inventar Kriegsarchiv, Bd. I–II.] Bd. I. 136. o.

[93] Ezekre lásd az alábbi, még mindig igen jól használható áttekintést: *Walter Wagner*: Quellen zur Geschichte der Militärgrenze im Kriegsarchiv Wien. In: Die k. k. Militärgrenze. Beiträge zu ihrer Geschichte. (Schriften des

Az új hadügyi kormányszerv töredékesen fennmaradt XVI–XVII. századi iratai[94]

Az Udvari Haditanács most bemutatásra kerülő, XVI–XVII. századi iratanyaga tehát csak igen töredékesen maradt fenn. Ez különösen igaz a következő másfél évszázadra vonatkozó gazdag és sokrétű forrásbázisával vagy akár az Udvarai Kamara és egyes rendi levéltárak 1700-ig terjedő anyagával való összehasonlításban. Ennek ellenére a Haditanács iratai a közép-európai Habsburg Birodalom egyik legfontosabb, ez ideig – az utóbbi bő egy évtizedet leszámítva – kevéssé vagy legalábbis nem eléggé kutatott katonai vonatkozású forráscsoportját jelentik. Töredékessége ellenére ugyanis a fennmaradt anyag (az 1578-ban alapított Belső-ausztriai és az 1590-es évektől egy évtizeden át fennálló Prágai Udvari Haditanács, valamint az alább említendő *Alte Feldakten* gyűjtemény e korszakbeli részével együtt mintegy 325 Karton és 375 kötet) egységét és jelentőségét tekintve egyedülálló a dunai monarchia kora újkori hadügyének történetére vonatkozóan. Sőt, az iratanyagot részben a dokumentumok közül kiszedett, részben máshonnan kiegészített, igen gazdag és már ez ideig is szépen kiaknázott váralaprajz-, metszet- és térképegyüttes egészíti ki (*Kriegsarchiv, Kartensammlung*).[95] Az anyag hiányos volta ugyanakkor – miként erre már utaltunk – majd minden téma kutatása esetében elengedhetetlenné teszi az említett kamarai, rendi és családi levéltárakból, valamint számos esetben az Osztrák Állami Levéltár másik nagy egységéből, a *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* különféle gyűjteményeiből való kiegészítést (példának okáért a Haditanács által idővel egyre inkább irányított keleti diplomácia esetében a konstantinápolyi követjelentéseket tartalmazó *Turcica*-iratanyagot[96]), sőt akár még a késő középkori oklevelek feldolgozásához használt bizonyos módszertani fogásokat is.

Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 6.). Wien, 1973. 261–290. o. és vö. még Die österreichische Militärgrenze 1535–1871. Urkunden, Akten, Karten, Pläne, Bilder. Gedächtnisausstellung anläßlich des 100. Jahrestages ihrer Auflösung. Veranst. vom Österr. Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien. Ende Sept. bis 17. Dez. Wien, 1971.

[94] Mindezekről magyarul ez ideig egy régebbi és egy újabb, általános összefoglalóból tájékozódhatott a magyar olvasó: *Elmer Sándor*: A bécsi hadilevéltár. *Levéltári Közlemények*, 17:1. (1939) 37–49. o., különösen 40–47. o. és *Broucek*, 1990. különösen 126–131. o., vö. még idegen nyelven: *Rainer Egger*: The Kriegsarchiv. *Austrian History Yearbook*, 6–7. (1970–1971) 40–66. o., *Uő*: Das Kriegsarchiv Wien. *Militägeschichtliche Mitteilungen*, 5. (1969) 113–120. o., *Uo.* 8. (1970) 167–175. o., *Uo.* 9. (1971) 173–181. o., *Uo.* 11. (1972) 127–135. o. és *Edith Wohlgemuth*: Das Kriegsarchiv und seine Bestände. Eine Bibliographie. *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare*, 28. (1983) 370–375. o.

[95] A teljesség igénye nélkül: *Erich Hillbrand*: Die Kartensammlung des Kriegsarchivs Wien. *MÖStA*, 28. (1975) 183–196. o. és *Uő*: Die Kartenbestände des Kriegsarchivs Wien für das Gebiet der ehemaligen Militärgrenze. In: Die k. k. Militärgrenze, 1973. 231–253. o. Az új kiadásokból lásd például: *Louis Krompotic:* Relationen über Fortifikation der Südgrenze des Habsburgerreiches von 16. bis 18. Jahrhundert. Hannover, 1997, ill. a magyar vonatkozásokról mind a mai napig a legjobban használható: *Eperjesy Kálmán*: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. (A szegedi Alföldkutató Bizottság könyvtára III. szakosztály közleményei, 6.) Szeged, 1929. és vö. még *Leone Andrea Maggiorotti*: Gli architetti militari. Vol. II. Architetti e architetture militari. Vol. II. (L'Opera del genio Italiano all'estero, Ser. 4.) Roma, 1936., ill. *Pálffy Géza*: Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. 2. jav., bőv. kiad. Pápa, 2000. vagy egy főkapitányi központ, Károlyváros kapcsán: *Milan Kruhek*: Karlovac: utvrde, granice i ljudi. Karlovac, 1995. Újabban több XVI. századi váralaprajzot adott ki belőle: *Domokos*, 2000. 127–147. o., vö. még *Uő*: Adatok a komáromi vár 16. századi építéstörténetéhez. *Limes (Komárom–Esztergom Megyei Tudományos Szemle)*, 10:4. (1997) 67–92. o. A XVII–XVIII. század fordulója török határvidéki térképezése kapcsán magyarul: *Deák Antal András*: Johann Christoph Müller „határmenti" térképei. *Cartographica Hungarica*, 4. (1994) 42–45. o., *Uő*: Történelmet író kéziratos térképek (J. C. Müller névtelen kéziratos térképei a bécsi „Kriegsarchiv"-ban). *Hidrológiai Közlöny*, 77:3–4. (1997) 213–220. o. E térképek kritikai kiadása tudtunkkal sajtó alatt van már.

[96] A fond részletes iratjegyzékének összeállításán dr. Fazekas István bécsi levéltári delegátus dolgozik.

A bécsi Udvari Haditanács 1700-ig terjedő anyagának egyik, ha nem a legértékesebb, ennek ellenére legkevésbé kiaknázott forráscsoportja az ún. *Hauptreihé*be tartozó *Protokolle des Wiener Hofkriegsrates* (magyar kifejezéssel: bécsi Udvari Haditanácsi Iratnyilvántartó-könyvek, rövidebben Nyilvántartókönyvek; rövidítésük: HKR Prot.). Kiemelten hangsúlyozni szükséges, hogy nem a hadi tanácskozó szerv üléseinek jegyzőkönyveiről (ilyenek – ha egyáltalán rendszeresen vezették őket – sajnos csak irattöredékekben maradtak), hanem a Haditanács egykori iratnyilvántartó-könyveiről van szó. Az Udvari Haditanács sokrétű feladataival kapcsolatos írásbeli teendőket már 1557-től annak külön hadi kancelláriája, a *Hofkriegskanzlei* látta el, amelynek első utasítása 1564-ből maradt ránk.[97] Személyzete eredetileg két titkárból (*Sekretär*), egy regisztrátorból (iktatóból, *Registrator*), egy expeditorból (kiadványozóból, *Expeditor*), több fogalmazóból (*Konzipist*) és írnokból (*Schreiber*), valamint néhány kancelláriai szolgából (*Kanzleidiener*) és tolmácsokból (*Dolmetscher*) állt.[98] A kormányszervhez beérkező, illetve ott kibocsátott iratokat kezdetektől fogva több-kevesebb rendszerességgel nyilvántartották, nevezetesen oly módon, hogy külön köteteket vezettek a beérkező és külön a kibocsátott iratokról, mégpedig mindkét esetben havonként újrakezdődő számozással regisztrálva az iratokat; ami alapján a nyilvántartókönyvek segítségével a Haditanács teljes iratforgalma nyomon követhető. Elnevezéseikkel ellentétben azonban – miként az Udvari Kamara hasonló iratnyilvántartó-könyveinél[99] – a beérkező iratok rövid tartalmi kivonatai az *Expedit-Protokoll*okba („kiadványozó kötetek", Exp. Prot.), a kimenőké pedig a *Registratur-Protokoll*okba (iktatókönyvek, Reg. Prot.) kerültek bejegyzésre. Szerencsére a XIX. század elejének 1818 tájáig tartó nagyszabású selejtezései az iratnyilvántartó-könyveket elkerülték, így néhány esztendőt kivéve szinte teljesen hiánytalanul állnak rendelkezésünkre (az első kötet: Bd. 139. 1557–1558. Exp., a XVII. századi utolsó pedig: Bd. 410. 1700. Reg.).

Miként az első iratnyilvántartó-könyv évköréből (Bd. 139. 1557–1558. Exp.) is látható, kezdetben, különösen az 1550–1560-as években, gyakran került két esztendő anyaga is egy-egy *Expedit-* vagy *Registratur*-kötetbe.[100] Ezek használatát – bár nem mindig teljes és mai értelemben vett módon összeállított – személynévmutatók segítik, a kötetek végére helyezve, azaz az Udvari Kamara iratnyilvántartókönyveinek gyakorlatával ellentétben nem külön mutatókötetek formájában, ami a jóval csekélyebb iratforgalommal is magyarázható. A bejegyzések a XVI. században általában rövidek, valójában szűkszavú tartalmi kivonatok, amelyek ráadásul gyakran nehezen olvashatóak, a következő évszázadban viszont a kancelláriai gyakorlat fejlődésével már egyre informatívabbak, sokkal könnyebben olvashatóbbak, sőt, olykor már szinte „történeti regesztáknak" is nevezhetők, melyek terjedelme akár az egy oldalt is meghaladja. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy a kötetek idővel fokozatosan vastagodnak, sőt 1673-tól[101] egyre többször fordul elő, hogy már két kötet szolgál vagy a kimenő, vagy a beérkező iratok regisztrálására, majd később mindkettőére.

---

[97] ÖZV I/2. 307–313. o.: Nr. 19.

[98] *Firnhaber*, 1864. 98–99. o. és 140–147. o.: Nr. XVI.

[99] *Peter Rauscher*: Quellen der obersten landesfürstlichen Finanzverwaltung in den habsburgischen Ländern (16. Jahrhundert). In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert) Ein exemplarisches Handbuch. (Hrsg. *Josef Pauser – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer.*) (MIÖG, Erg.-Bd. 44.) Wien–München, 2004. 148. o.

[100] Az egyetlen kivétel, amikor három esztendő szerepel egy kötetben: Bd. 142. 1561–1563. Exp.

[101] Bd. 343/1. = 1673. Exp. fol. 1–501. Jan.–Juni és Bd. 343/2. = 1673. Exp. fol. 501–889. Juli–Dez. (plusz mutató).

1572-ig a nyilvántartókönyvek bejegyzései – mind a kimenő, mind a beérkező iratok esetében – kronologikus rendben sorakoznak,[102] azt követően (nevezetesen a Bd. 157. Reg. 1573. kötettől) azonban a legfontosabb személyiségeknek és hivataloknak (például császár, főhercegek, Udvari Kamara és egyéb kormányszervek, bizottságok stb.), valamint a különböző végvidéki főkapitányságoknak (győri, bányavidéki, felső-magyar-országi, kanizsai, sőt 1578-ig a szlavón és a horvát is[103]) és nagyobb erődöknek (pl. Szatmár, Eger stb.) vagy az ezen posztokat betöltő tisztségviselőknek megfelelően tematikus rendben következnek. Általában külön fejezetet kap a végvárerődítések, a hadianyag-ellátás és a hajóhídügyek, de még a bécsi városi (hely)őrség a (*Stadtguardia*) témaköre is. A kötetek végén, mindig bőséges terjedelemben, a különféle kisebb-nagyobb hivatalos, magán- és egyéb jogi ügyletek bejegyzései sorakoznak.

Ez a tematikus kötetbeosztás az 1640-es évektől fokozatosan szűnik meg. Ezt követően, mintegy másfél évtizednyi átmeneti periódus után, 1656-tól ismét kronologikus rendre tértek át, ugyanakkor a mutatókba ettől kezdve – bár néha már korábban, a harminc-éves háború idején is – már nemcsak a személyneveket, hanem a legfontosabb erődítményeket és ezredeket (nevezetesen vezetőik családneve alatt), a magyarországi végvárakat és a jelentősebb katonai vonatkozású témaköröket is felvették. Ez azt jelenti, hogy a XVII. század közepétől a Habsburg Birodalom teljes hadügyének vegyes személy- és helynév-, valamint tárgymutatóit tartalmazzák a nyilvántartókönyvek; de olyan formában, hogy az egyes tárgymegjelölések általában az adott ezredes vagy regiment, erődítmény vagy végvár neve alatt alfabetikus rendben következnek. A protokollumok-ban országonkénti vagy tartományonkénti tematikus beosztást külön sohasem találunk, ami jól jelzi, hogy a Habsburg Monarchiában a hadügy és a törökellenes magyarországi határvédelmi rendszer központi irányítása – a rendek jelentős befolyása és igen komoly anyagi szerepvállalása ellenére is – meglehetősen egységes volt. Végül érdemes megjegyezni, hogy az egyes tematikus kötetek beosztása, majd később a kronologikus kötetek mutatói már önmagukban is jól jelzik a hadügy és igazgatása legfontosabb súlypontjait, alapvető változásait, de példának okáért a XVII. század közepétől az állandó hadsereg kialakulásának főbb nehézségeit is.

Külön szükséges felhívnunk a figyelmet arra, hogy a Hadilevéltár a bécsi Udvari Haditanács mellett őrzi két „másik Udvari Haditanács" iratnyilvántartó-könyveit és iratait is. Mivel 1578 elején – az I. Ferdinánd halálát követő 1564. évi tartománymegosztás (a

---

[102] Vö. *Rainer Egger*: Hofkriegsrat und Kriegsministerium als zentrale Verwaltungsbehörden der Militärgrenze. *MÖStA*, 43. (1993) 77. o.

[103] A horvát-szlavón és a magyarországi határvédelmi rendszer szervezetére újabban (további irodalommal): *Milan Kruhek*: Krajiške utvdre i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. (Biblioteka Hrvatska povjesnica: Monografije i studije, 1.) Zagreb, 1995.; *Karl Kaser*: Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881). (Zur Kunde Südosteuropas, II/22.) Wien–Köln–Weimar, 1997., ill. horvát kiadása: Slobodan seljak i vojnik. Povojačenje agrarnog društva u Hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini (1535–1881.) Tom I. Rana krajiška društva (1545–1754.), Tom II. Povojačeno društvo (1754–1881.) (Povijest i historija) Zagreb, 1997., ill. *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Budapest, 1980. és *Pálffy*, 1996. A horvát-szlavón végek történetéhez igen jól használhatók még az alábbi bibliográfiák: *Jakob Amstadt*: Die k. k. Militärgrenze 1522–1881 (mit einer Gesamtbibliographie). Würzburg, 1969.; *Kurt Wessely–Georg Zivkovic*: Bibliographie zur Geschichte der k. k. Militärgrenze. In: Die k. k. Militärgrenze, 1973. 291–324. o.; *Kurt Wessely*: Supplementärbibliographie zur österreichischen Militärgrenze. *Österreichische Osthefte*, 16:3. (1974) 280–328. o.

nevezetes *Erbländerteilung*)[104] folytatásaként – a mellékhadszíntérnek számító szlavón és horvát végek központi irányítására a belső-ausztriai tartományok vezetője, II. Károly főherceg Grazban felállította a Belső-ausztriai Haditanácsot (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*),[105] ettől kezdve annak saját kancelláriájában – egészen a hivatal 1749. márciusi végleges megszűnéséig – külön köteteket vezettek (rövidítése: IHKR Prot.).[106] Ez utóbbiak – a kancellária gyakorlat általános hasonlóságai mellett – annyiban mégis jelentősen különböznek a bécsiektől, hogy bennük a kimenő és a beérkező iratok kivonatai nem külön kötetekbe kerültek, hanem a két végvidéki főkapitányságnak megfelelően csak egy „Vindica" (azaz vend vagy másként szlavón végvidék), illetve egy „Croatica" (azaz horvát- és tengermelléki főkapitányság) sorozatba. Az ún. *Vorband 1566–1578*-cal együtt 1749-ig ezek a protokollumok alkotják a Hadilevéltárban őrzött iratnyilvántartókönyvek első részét (Bd. 1–134.); de többségükben – a bécsinél jóval csekélyebb iratforgalom miatt – általában több esztendő anyaga található egy-egy kötetben.

Ezzel szemben a II. Rudolf császár 1583. évi Prágába költözésével összefüggésben álló, de elsősorban a tizenöt éves vagy hosszú török háború (1591/93–1606) idején működő, és sajnos ez ideig meglehetősen kevéssé ismert prágai Udvari Haditanács (1593–1611)[107] kancelláriai gyakorlata szinte csaknem azonos volt a Bécsben alkalmazottal. Prágában biztosan folyamatosan vezettek mind *Expedit-*, mind *Registratur*-köteteket, még ha napjainkra ezek csupán töredékesen maradtak is fenn (rövidítésük: Prager HKR Prot.). A két (a bécsi és a prágai) sorozat között különbséget pusztán az jelent, hogy a rendelkezésünkre álló négy prágai kötetben (Bd. 135–138.: 1592–1605), amelyek részben későbbi egybekötések, a bejegyzések nem tematikus csoportokban, hanem – miként 1573 előtt a bécsi protokollumoknál – kronologikus rendben találhatóak.

Jóllehet a haditanácsi iratnyilvántartó-könyvekből természetesen egy-egy irat teljes tartalma nem ismerhető meg, ennek ellenére alig van olyan területe a XVI–XVII. századi Habsburg Monarchia hadügyének és a magyarországi határvédelmi rendszer történetének, amelyhez ne lennének kiválóan felhasználhatók. A töredékadatok tömeges feltárásával és gondos, akár középkorias munkamódszerű elemzésével, valamint más levéltárakból való kontrolálásával ugyanis a kora újkori hadügy majd minden fontosabb „forradalmáról" (a törökellenes védelmi rendszer átszervezéseiről, különböző reformjavaslatokról és hadikonferenciákról, az állandó hadsereg vagy akár a végvári katonaság újabban egyre jobban ismert redukcióiról

[104] Erre újabban további irodalommal *Rauscher,* Zwischen Ständen und Gläubigern, 2004. 188–205. o.

[105] *Thiel Viktor*: Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. Teil I. Die Hof- und Zentralbehörden Innerösterreichs 1564–1625. *Archiv für österreichische Geschichte,* 105. (1916) 48–58. o., 96–100. o.: Nr. III.; *Winfried Schulze*: Landesdefension und Staatsbildung: Studien zum Kriegswesen des innerösterreichischen Territorialstaates (1564–1619). (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs, 60). Wien–Köln–Graz, 1973. 73–77. o., ill. a régebbi irodalomból vö. még *Artur Steinwenter*: Die Übernahme der Grenzverteidigung in Kroatien durch den Beherrscher Innerösterreichs (1578). *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark,* 20. (1924) 43–59. o.

[106] Grazból azután 1750-ben kerültek a bécsi Udvari Haditanács irattárába: Inventar Kriegsarchiv, Bd. I. 3. o. és 144. o., vö. még *Thiel Viktor*: Die innerösterreichische Zentralverwaltung 1564–1749. Teil II. Die Zentralbehörden Innerösterreichs. 1625–1749. *Archiv für österreichische Geschichte,* 111. (1930) 613–623. o., ill. *Egger,* 1993. 87. o.

[107] Történetére az eddigi szerény irodalomból lásd: ÖZV I/1. 243–246. o.; *Rainer Egger:* Ernst Welling, der Archivar des Prager Hofkriegsrates. *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes österreichischer Archivare,* 28. (1983) 333–335. o. és *Jaroslava Hausenblasová*: Der Hof Kaiser Rudolfs II. Eine Edition der Hofstaatsverzeichnisse 1576–1612. (Fontes Historiae Artium, IX.) Prag, 2002. 89–92. o.

is[108]) jó kép kapható. De segítségükkel jelentősen bővíthetjük a Haditanács hatásköréről, működéséről és személyzetéről napjainkig rendelkezésre álló szerény ismereteinket – akár még a tolmácsokról is, miként ezt egy újabb vizsgálat szépen bizonyította.[109] Különösen jól használhatók a nyilvántartókönyvek a magyar hadszíntér nagy háborúi (1591/93–1606, 1663–1664 és 1683–1699) hadjáratainak kronológiájához, de a határvédelem nagyobb vizsgálatainak, térképészeti munkálatainak[110] vagy az egyes végvidéki generalátusok történetének, a várépítészet fejlődésének,[111] sőt – nem túlzás – akár még a török határvidék mindennapjainak feltérképezésé-hez is, hiszen a közvélekedéssel ellentétben a magyar hadszíntér hadügye már a XVI. században rendkívül központosított volt. A Haditanácsban ugyanis nemcsak Lazarus Freiherr von Schwendi vagy Raimundo Montecuccoli nagy katonai reformjairól döntöttek,[112] hanem szinte minden kisebb-nagyobb végvár fontosabb kérdéseiről: példának okáért, hogy kit neveznek ki gyalogosvajdává Pápa várába,[113] mikor rendelnek naszádokat a Balatonra vagy a dunai flotta komáromi központjába, melyik bástyát erődítik Érsekújvárott, kit küldenek prédikátornak vagy patikusnak a Győrben szolgáló német gyalogosok számára,[114] vagy mely magyar végvárakból rendelnek huszárokat a harmincéves háborúba.

---

[108] Éppen a Hadilevéltár anyaga alapján *Heischmann,* 1925. és újabban *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: Hagyomány és korszerűség, 1997. 27–41. o.; *Pálffy,* 1999. passim; valamint *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára, 4.) Budapest, 2004., amelyben több korábbi, éppen a *Kriegsarchiv* anyaga alapján készült tanulmányának eredményeit összegezte, lásd elsősorban *Uő*: Könnyűlovasból huszár. A magyar lovasság integrálódása a császári hadseregbe 1670–1720. In: „Huszárok a történelem forgószínpadán". Tudományos konferencia, Sárvár, 2000. szeptember 14–15. (Szerk. *Söptei István.*) Sárvár, 2000. 77–85. o., *Uő*: Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665–1682. *HK,* 114:2–3. (2001) 279–302. o., *Uő*: A végvári katonaság 1671–1672. évi létszámcsökkentésének kérdőjelei. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György.*) (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.) Bp., 2002. 97–109. o., *Uő:* Új katonai berendezkedés Magyarországon, 1683–1703. *HK,* 116:3–4. (2003) 714–741. o.

[109] *Kerekes Dóra*: Császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háború idején. *Századok,* 138:5. (2004) 1189–1228. o.

[110] Vö. *Pálffy,* 1999., *Pálffy,* 2000. és *Uő*: Egy XVI. századi térképtörténeti rejtélyünkről: az Angielini várépítész-testvérek a horvát–szlavón és a magyarországi végeken az 1560–1570-es években. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére. (Szerk. *Hausner Gábor.* A szerkesztésben közreműködött *Csákváry Ferenc–Kincses Katalin Mária–Mészáros Kálmán–Tóth Ferenc.*) Budapest, 2005. 479–491. o.

[111] E tekintetben alapvető *Pataki Vidor*: A XVI. századi várépítés Magyarországon. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve,* 1. (1931) 98–132. o., ill. újabban *Domokos,* 2000.

[112] Két kiváló forráskiadvány-példa a XVI. századból Lazarus von Schwendi nagy javaslatairól: *Eugen von Frauenholz*: Lazarus von Schwendi: der erste deutsche Verkünder der allgemeinen Wehrpflicht. Hamburg, 1939. és *Kelenik József*: Lazarus von Schwendi emlékirata a török elleni védelmi rendszer magyarországi kiépítéséről (1576). *Századok,* 139:4. (2005) 969–1009. o., magyarországi tevékenységére vö. még *Pálffy Géza*: Egy meghatározó kapcsolat Európa és Magyarország között a 16. század második felében: Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583). In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. (Szerk. *Mayer László–Tilcsik György.*) Szombathely, 2003. 101–120. o., ill. Montecuccoli reformjavaslataira: Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli, General-Leutnant und Feldmarschall. Bd. I–IV. (Hrsg. *Alois Veltzé.*) Wien–Leipzig, 1899–1901. és Le opere di Raimondo Montecuccoli. Edizione Critica. (Ed. *Raimondo Luraghi.*) Vol. 1–2. Roma, 1988.

[113] Vö. ezzel kapcsolatban számos remek példa, főként az ÖStA HKA HFU és az ÖStA KA különféle fondjai alapján *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. passim, ill. vö. még *Takáts* Hadilevéltári jegyzeteit: Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest; Takáts Sándor hagyatéka, Saját kéziratok 81.: A bécsi Hadilevéltárban (Kriegsarchiv) készült jegyzetek. 1900–1930 k.

[114] E témára alapvető forráskiadvány éppen a Haditanács nyilvántartókönyveiből: *Szabó István*: Protestáns egyháztörténeti adatok az 1670–1681. évekből a bécsi Hadilevéltárból. *Egyháztörténet,* 4:1. (1958) 203–230. o., 5:1–2. (1959) 132–174. o. és 5:3–4. (1959) 301–370. o. és vö. még *Uő*: Ellenreformáció a végvárakban 1670–

A Haditanács egykori mutatókönyveit azonban nem mellőzheti a kutatás akkor sem, ha a Habsburg Monarchia hadügyeit 1700 előtt irányító katonai elitről vagy a hadügyigazgatás fentiekben bemutatott hivatali, logisztikai személyzetéről akarunk képet alkotni. Ezzel sajnos napjainkig szinte teljesen adós a kutatás, hiszen még a Haditanács elnökeiről és helyetteseikről sem rendelkezünk modern jegyzékkel vagy életrajzokkal.[115] Valójában ugyanis még a kurta bejegyzések alapján is jól nyomon követhető csaknem minden tábornok és végvidéki főkapitány, komolyabb szerepet játszó főhadszertárnok, mustramester stb. pályafutása és karrierlehetőségei, összeállítható minden nagyobb török hadjárat parancsnoki kara – melyek ugyancsak mind a mai napig nagyrészt hiányoznak[116] – vagy akár egy-egy fontosabb végvár kapitányainak életrajzi adattára.[117] Mivel ebből a

---

1681. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére, 1933 október 7. Budapest, 1933. 457–470. o., valamint Gemeinsam gegen die Osmanen, 2001. 32. o.: V-17., ill. a győri patikusokra *Lajos Gecsényi*: Eine Medikamentenrechnung von Győr (Raab) aus dem Jahre 1619. *Orvostörténeti Közlemények,* 35–36. (1989–1990) 177–181. o.

[115] Az eddigi eredményekre lásd *[Szerző nélkül]*: Die Hofkriegsraths-Präsidenten und Kriegsminister der k. k. österreichischen Armee. Biographische Skizzen nach Acten und gedruckten Quellen. Wien, 1874.; *Gustav Gömöry*: Notizen über Stand, Eintheilung des kaiserlichen Fuss- und Reitervolkes, Haupt-Organisations-Momente, Kriegsräthe, Obrist-Inhaber, Obrist-Feldmarschalch, Kriegsbaumeister etc. im XVI. Jahrhundert, nach Acten des Kriegs-Archivs. *Mitteilungen des k. k. Kriegs-Archivs,* 1881. 213–232. o.; *Mangold Lajos*: A volt császári udvari hadi tanács elnökei, továbbá az osztrák és közös hadügyminiszterek. *HK,* 6. (1893) 538–541. o.; *Oskar Regele*: Generalstabschefs aus vier Jahrhunderten: Das Amt des Chefs des Generalstabes in der Donaumonarhie. Seine Träger und Organe von 1529 bis 1918. Wien–München, 1966.; *Georg Zivkovic*: Alt-Österreichs Heerführer. Stellenbesetzung in Heer, Landwehr und Kriegsmarine. 1541 bis 1918. (Maschinenschrift in der Bibliothek des Kriegsarchivs in Wien) Wien, 1976. és Der Allerhöchste Oberbefehl. Die Garden. (Nach Manuskriptfragmenten von Obstlt. *Alphons Freiherr von Wrede* Hrsg. *Peter Broucek* unter Mitarb. v. *Georg Zivkovic–Herbert Klima.*) (Militaria Austriaca – Geschichte der k. u. k. Wehrmacht, 6.) Wien, 1988. Kivételt Montecuccoli mellett csupán Wenzel Eusebius von Lobkowitz és újabban Markgraf Hermann von Baden jelent. *Adam Wolf*: Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Kaiser Leopold's I. 1609–1677. Sein Leben und Wirken. Wien, 1869. és *Stefan Sienell*: Die Ersten Minister Kaiser Leopolds I.: Johann Ferdinand von Portia und Wenzel Eusebius von Lobkowitz. In: Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit. (Hrsg. *Andreas Pečar.*) (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 32.) Berlin, 2003. 317–330. o., ill. *Christian Beese:* Markgraf Hermann von Baden (1628–1691). General, Diplomat und Minister Kaiser Leopolds I. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe B: Forschungen, 121.) Stuttgart, 1991.

[116] Üdítő kivétel újabban *Bagi Zoltán Péter*: Az 1595-ben Esztergom ostromára rendelt császári hadsereg szervezete és felépítése. *HK,* 113:2–3. (2001) 391–444. o., még mindig jól használható ugyanakkor: *Heischmann,* 1925. passim és vö. még *Pálffy Géza*: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Pápa, 1997. 47–53. o. (az 1597. évi hadjárat stábja).

[117] Egy kísérlet a veszprémi végvár teljes törökkori vezetése kapcsán: *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. (Szerk. *Tóth G. Péter.*) (Veszprémi Múzeumi Konferenciák, 9.) Veszprém, 1998. 91–188. o., vö. még *Müller Veronika*: Az egerszegi vár a XVII. században. (Zalaegerszegi füzetek, II.) Zalaegerszeg, 1976. 254–256. o. és *Nagy László*: A végvári dicsőség nyomában. Budapest, 1978. 233–252. o.: „Híresebb végvári tisztek és katonák (1593–1699)", ill. újabban Murány vára XVI. századi tisztségviselői: *Sarusi Kiss Béla*: A murányi vár tisztségviselői a XVI. században. Archontológiai és életrajzi adattár. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok),* 11:2. (2004) 397–441. o., ill. egy-egy személy életrajza kapcsán a régebbi irodalomból lásd még *Barabás Samu* és *Veress Endre* kiváló forráskiadványait több Hadilevéltárbeli dokumentummal: Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok. Közrebocsátja *Barabás Samu.* I–II. k. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria, XXIX–XXX.) Budapest, 1898–1899. és *Veress Endre*: Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597–1607). I–II. k. (Monumenta Hungariae Historica I.: Diplomataria, XXXIV. és XXXVII.) Budapest, 1909–1913., továbbá *Takáts Sándor* izgalmas életrajzait: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiad. Budapest, [1928.], *Uő*: Thengöldi Bornemissza János. Milyen volt az élete egy végbeli kapitánynak? In: *Uő*: A török hódoltság korából. (Rajzok a török világból, IV. bef. k.) Budapest, [1928.] 343–489. o., ill. az újabb irodalomból *Müller Veronika*: Thury György kanizsai kapitánysága. Zalaegerszeg, [1973.]; *Friedrich Hausmann*:

korszakból még nem rendelkezünk a későbbi századokból ismert állománytáblákkal (*Musterlisten und Standestabellen*) és tiszti személyi minősítési lapokkal (*Qualifikationslisten*), ezért habár sokkal fáradtságosabb munkával, mint a későbbi korszakok esetében, de számos alapkutatás elvégezhető hivataltörténeti témákban vagy egyes személyekre vonatkozóan is.

Ahol a nyilvántartókönyvekben a margón egy piros ceruzával írott *'a'* betű áll, az azt jelzi, hogy az irat az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* (magyar kifejezéssel: Udvari Haditanácsi Iratok, rövidítésük: HKR Akten) elnevezésű gyűjteményben fennmaradt (az *'a'* betűs rövidítés a régies németségű *asserviert* szóra utal). Bár pontosan nehéz lenne megállapítani, hogy az 1557 és 1700 közötti időszakból fennmaradt, éppen 75 Kartonnyi (Kart. 1. = 1557. Exp., Kart. 75. = 1700. Juni – 1701. Juli Reg.) irat hányadrésze lehet az egykor a Haditanácshoz beérkezett eredetieknek, valamint ott fogalmazványban vagy másolatban fennmaradtaknak, valószínűleg mégsem állunk távol az igazságtól, ha a megmaradt iratokat az egykoriaknak csupán 1-2 százalékára becsüljük. (Ez az arány – nem tévedés – rosszabb az 1526 előttről ismert magyarországi oklevelek fennmaradási hányadánál.) Bár lehetséges, hogy feltevésünk talán még valamelyest optimista is, még mintegy két százalékos iratfennmaradás esetén is a XVIII. század elején mintegy 3500–4000 mai kartondoboznyira rúghatott a Haditanács 1556–1700 közötti iratanyaga. Ennek ismeretében a XIX. századi nagyarányú selejtezés sajnos teljesen érthető, hiszen a már az 1730-as években is helyhiánnyal küszködő[118] Haditanács hivatalnokait praktikus megfontolások és nem a jövő történészeinek kutatási szempontjai vezették. Az is igaz ugyanakkor, hogy az Udvari Kamara hatalmas anyagát ilyen jelentős mértékben sohasem selejtezték, így ennek köszönhetően például csupán magyar vonatkozású iratgyűjteményének (*Hoffinanz Ungarn*) 1526 és 1700 közötti része 405 faszcikulusra (ÖStA HKA HFU rote Nr. 1–405.) rúg, amely mai kartondobozból mintegy 800–1000 darabot tenne ki.

Az iratnyilvántartó-könyveknek megfelelően az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* szintén kronologikus rendben őrzött anyagában időszakonként igen változó, hogy éppen mennyi irat maradt fenn. Gazdagabb irategyüttes áll rendelkezésre a Haditanács történetének első másfél évtizedére (Kart. 1–4.: 1557–1573), még jelentősebb a tizenöt éves háború (1591/93–1606) 1597 és 1606 közötti időszakára (Kart. 10–29.) és a zsitvatoroki béke (1606) utáni évtizedre vonatkozón (1607–1617: Kart. 30–54.), különösen a jóval hosszabb harmincéves háború időszakával való összehasonlításban (csak 7 doboz: Kart. 55–61.). A prágai Udvari Haditanácsnak ugyanakkor az 1594 és 1606 közötti esztendőkből csupán 3 doboznyi anyaga (*Akten des Prager Hofkriegsrates*: Kart. 59–61., rövidítésük: Prager HKR Akten) maradt, de a Belső-ausztriai Haditanács XVI–XVII. századi irathagyatéka is pusztán negyedszáz doboz (*Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates*, rövidítésük: IHKR Akten, Croatica Kart. 1–17.: 1566. Jan.–1681. Dez. és Vindica Kart. 40–47.: 1579. Jan.–1696. Dez.).[119] Mindhárom Haditanács fennmaradt irategyüt-

---

Ferdinand Graf zu Hardegg und der Verlust der Festung Raab. In: Domus Austriae: eine Festgabe Hermann Wiesflecker zum 70. Geburtstag. (Hrsg. *Walter Höf-lechner–Helmut J. Mezler-Andelberg–Othmar Pickl.*) Graz, 1983. 184–209. o. vagy *Pálffy Géza*: Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. (Jókai könyvek, 3.) Pápa, 2005.

[118] Inventar Kriegsarchiv, Bd. I. 2–4. o.

[119] Vö. Uo. Bd. I. 143–144. o. Ez utóbbi iratanyagot ugyanakkor a stájer rendek Grazban, a krajnai rendek Ljubljanában és a karintiai rendek Klangenfurtban fennmaradt, már említett rendi iratanyagának katonai vonatkozású gyűjteményei igen jól kiegészítik.

tesének töredékessége ellenére a rendelkezésünkre álló legkülönfélébb típusú források (parancsok, rendeletek, pátensek, utasítások, jelentések, javaslatok, különféle élelem- és hadiszerjegyzékek, végvidéki szemlebeszámolók, levelezések, hadbírósági iratok, katonák és özvegyeik, sőt Oszmán Birodalombeli diplomaták végrendeletei és hagyatéki leltárai,[120] különféle címadományok stb., mind eredetiben, mind másolatban vagy fogalmazványban) – miként a nyilvántartókönyvek is – bár sokszor ad hoc jelleggel, de a kora újkori közép-európai hadügy és a törökellenes határvédelmi rendszer, sőt a török és erdélyi diplomácia majd minden témaköréhez fontos adatokkal szolgálnak. Ez különösen annak ismeretében jelenthető ki, hogy közülük ez ideig viszonylag keveset adtak ki[121] vagy dolgoztak szisztematikus fel.[122]

Az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* jelentőségét növeli az is, hogy fontosabb iratairól ismereteink szerint nem készültek olyan másolati könyvek, mint az Udvari Kamara levéltárában különböző sorozatokban fennmaradt, igen értékes ún. *Gedenkbuch*ok; amelyek gyakran tartalmaznak különféle katonai kinevezéseket és egyéb hadügyi vonatkozású iratokat is.[123] Hasonlóképpen a *Hofkammerarchiv* őrzi – az ún. *Kameralzahlamts-*

---

[120] Az utóbbira remek példát szolgáltat az alábbi újabb forráskiadás: *Kerekes Dóra*: Johann Christoph von Kindsberg konstantinápolyi császári követ hagyatéki leltára 1678-ból. *Lymbus. Magyarságtudományi forrásközlemények,* 1. (2003) 151–179. o.

[121] Kiváló kivételt jelent a horvát-szlavón végvidék történetéhez *Radoslav Lopašić* nevezetes háromkötetes okmánytára a XIX. század végéről: Spomenici hrvatske krajine/Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia. Vol. 1–3. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XV., XVI. és XX.) Zagreb, 1884–1889., ill. *Barabás Samu* és *Veress Endre* említett forráskiadásai (*Barabás,* 1898–1899.; *Veress,* 1909–1913.). A *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain a XIX–XX. század fordulóján megjelent számos kisebb közlemény közül lásd például *Szepesi G.*: Zrínyi-iratok a cs. és kir. hadi levéltárban, 1603-ból. *HK,* 6. (1893) 498–508. o., valamint újabban néhány irat kiadásra került Sziszek történetére vonatkozóan az 1590-es évekből: Sisak u obrani od Turaka. Izbor građe 1543–1597. (Ured. *Josip Kolanović.*) (Monumenta Historica, 2.) Zagreb, 1993. passim, ill. Báthory Zsigmond portai kapcsolatairól 1595–1597-ből: *Kruppa Tamás*: Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez. *Századok,* 137:3. (2003) 648–651. o.: Nr. 16–19. és *Uő*: Okmányok és iratok a tizenöt éves háború időszakából (1594–1597). *Levéltári Közlemények,* 76:2. (2005) 57–90.: Nr. 4–33.: passim. Végül legújabban néhány irat az ÖStA IHKR Akten Croatica gyűjteményéből (táblázatos formában) megjelent: *Kelenik József*: Egy végvidék születése. A Kanizsa ellen vetett végek kialakulásának története 1600–1601. In: Tanulmányok Perjés Géza emlékére, 2005. 354–355. o.

[122] Néhány ellenpélda a magyar kutatásokból (a megjelenés időrendjében): *Gömöry, Gustav von*: Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren" von 1575 bis 1582. Nach Quellen des k. k. Kriegs-Archivs. *Mitteilungen des Kriegsarchives,* 1885. 155–178. o.; *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet, 1995. 163–174.; *Pálffy Géza:* Várfeladók feletti ítélkezés a XVI–XVII. századi Magyarországon (A magyar rendek hadügyi jogkörének kérdéséhez) *Levéltári Közlemények,* 68:1–2. (1997) 199–221. o.; *Simon Éva*: Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről. In: Zalai történeti tanulmányok. (Szerk. *Káli Csaba.*) (Zalai Gyűjtemény, 42.) Zalaegerszeg, 1997. 61–86. o.; *Czigány,* 2004. passim és *Kelenik,* 2005. 311–357. o., továbbá az újabb horvát irodalomból *Kruhek,* 1995.; *Kaser,* 1997.; *Nataša Štefanec*: Heretik Njegova Veličanstva: povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu. (Homines, tempore, loci sorozat) Zagreb, 2001. és *Uő*: Demographic Changes on the Habsburg-Ottoman Border in Slavonia (c-1570–1640). In: Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22.–25. September 2004. (Hrsg. *Marlene Kurz–Martin Scheutz–Karl Vocelka–Thomas Winkelbauer.*) (MIÖG, Erg.-Bd. 48.) Wien–München, 2005. 551–578. o., ill. az ÖStA IHKR Akten Vindica alaposabb használatára legújabban: *Hrvoje Petrić*: Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu. (Bibliotheca historica Croatica, Knjiga 44.) Samobor, 2005. és vö. még az alábbi horvát vezetésű nemzetközi projekt (*Triplex Confinium*) weblapját: http://www.ffzg.hr/pov/zavod/triplex/ (az ott található irodalomjegyzékkel, a letöltés ideje: 2006. február 8.).

[123] *Friedrich Walter*: Die sogenannten Gedenkbücher des Wiener Hofkammerarchives. *Archivalische Zeitschrift,* 3. Folge, 9–10. (1942–1943) 137–158. o. és újabban *Rauscher,* Quellen der obersten

bücher sorozatba utólag besorolt kötetként – a magyarországi hadi fizetőmester eddig ismert egyetlen teljes számadáskönyvét a XVII. századból (nevezetesen 1623-ból),[124] miközben az egyetlen hasonló, eddig felbukkant, XVI. századi forrás, Andreas Schnätterle 1570. évi hadi fizetőmesteri számadáskönyve 1991-ben vásárlás révén magántulajdonból került a Hadilevéltár anyagába. Ekkor annak egyik különgyűjteményében, az *Armee-Schematá*ban („hadsereg-beosztások", rövidítése: ASch) helyezték el, így ma is itt található.[125] A XVIII. század végéig feltételezhetően fennmaradt, majd kiselejtezett, eredetileg mintegy 150 hasonló, XVI–XVII. századi magyarországi hadi fizetőmesteri számadáskötetből tehát ez ideig pusztán kettő került elő, feltételezhetően vagy egy lelkes XIX. századi iratgyűjtőnek köszönhetően, vagy oly módon, hogy már korábban átkerült valamelyik hadi vagy kamarai tanácsos magángyűjteményébe, vagy az egykori fizetőmesterek családi levéltárába. Az előbbi lehetőségre utal, hogy néhány hadi fizetőmesteri számadáskönyv-kivonat fennmaradt például a Questernberg família iratait magában foglaló Kaunitz családi levéltár jelenleg Brnóban őrzött anyagában, nevezetesen Gerhard von Questenberg Haditanács-alelnök (1624–1646) hivatali iratai között.[126]

A bécsi Udvari Haditanácsnak az iratnyilvántartó-könyvekből és az iratokból álló fősorozata (*Hauptreihe*) mellett gazdag „melléksorozata" is van (németül *Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates*). Ennek iratai részben más gyűjteményekből származnak, részben viszont magukból a haditanácsi iratokból, illetve azok különleges mellékleteiből válogatták ki utóbb őket. E különgyűjteményekből azonban – az említett *Armee-Schemata* mellett – csak két forráscsoport (a *Bestallungen* és a *Kanzleiarchiv*) őriz jelentősebb XVI–XVII. századi anyagot (a különgyűjtemények többsége a XVIII. század első felétől indul), noha néhány tucatnyi nyomtatott rendelet található az ún. *Normalien-Sammlung*ban (másként *Militär-Impressen*ben), valamint néhány XVII. századi katona-végrendelet a *Testamente* (végrendeletek), *Verlassenschaften* (hagyatékok) sorozatban is.[127]

A *Bestallungen* (kinevezések, javadalmazások) gyűjtemény (rövidítése: Best.) 15 doboznyi XVI–XVII. századi anyaga 3190 darab különböző kinevezést, utasítást, toborzópátenst, hadfelfogadási engedélyt mind a Német-római Birodalomban, mind az örökös tartományokban, menlevelet stb. tartalmaz az 1544 és 1702 közötti időszakból. Az irat-

---

landesfürstlichen Finanzverwaltung, 2004. 147–148. o., ill. *Tomáš Knoz*: Die Gedenkbücher der Kaiserlichen Hofkammer im 17. und 18. Jahrhundert. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie, 2004. 153–161. o., valamint magyar használatukra legújabban: *Kenyeres*, 2004.; *Sarusi Kiss*, 2004. és *Pálffy*, 2005.

[124] ÖStA HKA Kameralzahlamtsbücher Nr. 263. fol. 1^{r}–668^{v} és az irodalomból vö. még *Christian Sapper*: Die Zahlamtsbücher im Hofkammerarchiv 1542–1825. *MÖStA*, 35. (1982) 413–414. o. és Gemeinsam gegen die Osmanen, 2001. 13–14. o.: Nr. II-9a.

[125] ÖStA KA ASch Bd. 9 a. fol. 1–388.; Gemeinsam gegen die Osmanen, 2001. 13. o.: Nr. II-9. és részleges elemzése *Rauscher*, Zwischen Ständen und Gläubigern, 2004. 272–277. o. Feldolgozását Kenyeres István végzi.

[126] Moravský zemský archiv v Brně, G 436, Rodinný archiv Kouniců, Rodinné písemnosti Questenbergů, Gerhard Questenberg, Písemnosti z veřejné činnosti Kart. 730. Inv. č. 6005. (1615)

[127] Inventar Kriegsarchiv, Bd. I. 132–134. o. A nyomtatványok kapcsán vö. még újabban *Rákóczy Rozália*: Regulamentum militare, 1699. *HK*, 110:2. (1997) 326–354. o., különösen 353. o.: 207. jegyzet, illetve a XVIII–XIX. századból származókra: *Uő*: Militaria Hungarica. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia. *Uo.* 112:3. (1999) 663–714. o., valamint a végrendeletekre lásd még *Ságvári György*: Katonák magyar nyelvű végrendeletei a 18. századból a bécsi Hadilevéltárban című előadását a „Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei" címmel az MTA Néprajzi Kutatóintézete által 2006. február 24-én rendezett budapesti konferencián.

anyag kutatását három egykorú mutatókönyv (*Bestallung-Protokoll*, rövidítése Best.-Prot. Bd. 1.: 1466–1638[–1660], Bd. 2.: [1630–]1639–1685 és Bd. 3.: 1686–1701) segíti. Ezek azért is külön értékesek, mert több esetben olyan iratokat is említenek, amelyeket később más gyűjteményekbe helyeztek át, és utóbb azokból elvesztek, elkallódtak vagy elpusztultak. Ezen iratsorozat szintén alapvető jelentőségű a Habsburg Monarchia katonai elitjének, a XVII. század közepétől kialakuló állandó hadsereg főbb tisztségviselőinek,[128] valamint az oszmánellenes határvédelmi rendszer irányítóinak karrierjei vagy akár a német nemességnek a török háborúkban való szerepvállalása szempontjából,[129] mindemellett a gyűjteményben néha még egészen kis várbeli tisztségviselők vagy egyszerű tüzérek kinevezései is találhatók.[130] De miként korábban Kelenik József, újabban pedig részben Pálffy Géza és Bagi Zoltán kutatásai bizonyították, a *Bestallung*ok nélkülözhetetlenek a tizenöt éves háború császári-királyi hadserege fegyverzetének, a hadügyi forradalom magyarországi jelentkezésének és a hosszú hadakozás egyes hadjáratait irányító katonai vezető réteg feltérképezéséhez is.[131] Sahin-Tóth Péter ugyanakkor ezt az anyagot is jól hasznosította – komoly franciaországi kutatások mellett – a vallon, lotaringiai és francia katonaság ugyanezen háborúban való részvételének teljes körű vizsgálatakor.[132] Gömöry Gusztáv pedig már a XIX. század végén bizonyította, hogy a harmincéves háborúban szolgált magyar katonaság megismerése sem lehetséges a *Bestallung*ok alapos kiaknázása nélkül.[133]

---

[128] Az iratanyag XVII. század végi és főként XVIII. századi részét e szempontból jól hasznosította: *Zachar József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683–1792. Budapest, 2004. passim, vö. még korábbi munkáinak jegyzékével (ugyanitt: 347–351. o.), amelyek közül kiemelendő *Uő*: A magyarországi hadügy jogi keretei, 1648–1848. *HK*, 108:2. (1995) 3–24. o., *Uő*: Magyarok a Habsburg-haderőben, 1683–1792. *Uo.* 110:1. (1997) 3–48. o. és *Uő*: A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei (1683–1792). *Századok*, 129:4. (1995) 857–872. o., valamint összefoglaló jelleggel vö. még *Michael Hochedlinger*: Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797. (Modern Wars in Perspective) London–New York–Toronto etc., 2003.

[129] Ez utóbbi témát vizsgálta többek között a *Bestallungen* első öt dobozának iratanyaga alapján: *Antonio Liepold*: Wider den Erbfeind christlichen Glaubens: Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 3.: Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 767.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998.

[130] Vö. például egy murányi tüzérét 1568-ból: *Sarusi Kiss Béla*: Murányi katonai utasítások a XVI. századból. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)*, 11:3. (2004) 570–571. o.: Nr. 3.

[131] *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császári-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *HK*, 103:3. (1990) 85–95. o., *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A császári hadsereg fegyverzetének jellege Magyarországon a tizenötéves háború éveiben. *Uo.* 104:3. (1991) 80–122. o., *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenötéves háború időszakában. *Uo.* 104:4. (1991) 3–52. o.; *Bagi*, 2001., ill. *Uő*: A Német-római Birodalom és a Magyar Királyság kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján különös tekintettel a birodalmi gyűlésekre és a császári-királyi haderő szervezetére a tizenöt éves háború időszakában. Doktori disszertáció. ELTE BTK Történeti Doktori Iskola. Budapest, 2005., ill. az 1597. évi hadjárat kapcsán: *Pálffy*, A pápai vár, 1997.

[132] *Sahin-Tóth Péter*: La France et les Français face à la „longue guerre" de Hongrie (1591–1606). Lille, [1997.], ill. ezen doktori disszertáció eredményeire építve magyarul újabban *Uő*: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600). In: A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. (Szerk. *Klaniczay Gábor–Nagy Balázs*.) Budapest, 1999. 453–465. o.; *Uő*: Lotaringia és a tizenöt éves háború. *Századok*, 138:4. (2004) 1149–1192. o. és *Uő*: Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban": Georges Bayer de Boppard. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. (Szerk. *Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs*.) (Monumenta Historica Budapestinensia, XIV.) Budapest, 2004. 297–304. o.

[133] *Gömöry Gusztáv*: Eltünt magyar ezredek. Adalékok a XVII. századbeli magyar hadügy történetéhez. *HK*, 1. (1888) 527–537. o., vö. még újabban *Czigány*, 2004. 80–85. o.

Az 1711-től fokozatosan kialakított haditanácsi kancelláriai levéltár,[134] a *Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv* (rövidítése: HKR KlA) gyűjteménye tizenkilenc tematikus iratcsoportot (I–XIX.) foglal magába, melyekről és az egész irategyüttesről elég jól használható, XIX. század vége felé készült segédlet tájékoztat.[135] (Néhány [a XI., a XII. és a XIX.] iratcsoport azonban későbbi átrendezések miatt ma már nem tartalmaz dokumentumokat.) A kancelláriai levéltár iratait részben az *Akten des Wiener Hofkriegsrates*ból, részben a Haditanács más gyűjteményeiből válogatták össze, nevezetesen elsősorban olyan okmányokat, amelyek a hadügyigazgatás szervezete és működése szempontjából bírtak alapvető jelentőséggel. Az iratanyag ennek köszönhetően még bőségesen kiaknázható, magyar szempontból alig-alig használt kincsesbányája a Habsburg Monarchia katonai közigazgatása, a törökellenes határvédelem, méghozzá elsősorban a horvát és a szlavón végvidék (majd a Száva és Duna menti XVIII. századi *Militärgrenze*[136]), valamint a hadbiztosságok (*Kriegskommissariat*), a katonai igazságszolgáltatás, a hadseregellátás, valamint a főhadszertárnoki és erődítési főbiztosi tisztségek históriájára vonatkozó különféle forrásoknak. Az iratanyag elsősorban szerződéseket, utasításokat, kinevezéseket, különféle pátenseket, Haditanácshoz intézett jelentéseket, hadiszabályzatokat és rendtartásokat stb. tartalmaz, de gazdag gyűjteményét találjuk itt még a magyar, erdélyi, horvát-szlavón, cseh és morva „országgyűlések" tárgyalásainak is.[137]

Bár eredetét tekintve nem az Udvari Haditanács közvetlen iratanyagához tartozik, mégis mindenképpen szólnunk kell a Hadilevéltár már többször említett gazdag gyűjteményéről, az *Alte Feldakten*ről (magyarosan, bár kevéssé használt kifejezéssel Régi Tábori [másként Hadműveleti] Iratok, rövidítésük: AFA). A XIX. század legelején, a levéltár alapjainak lerakásakor a különféle hadszínterek alapján kialakult és rendezett forráscsoport az egyes hadjáratok és hadműveletek történetére vonatkozóan igen jelentős mennyiségű iratanyagot őriz.[138] Az iratok az egyes hadszíntereken (török, német birodalmi, francia, velencei stb.) belül kronologikus rendben következnek; év, hónap, a hónapon belül pedig iktatási sorrendi számmal ellátva. Ezt a levéltári hivatkozások két formában szokták megadni: például 1552/2/4. vagy 1665-III-1. Ha általános jellegű, több hónapra vagy az egész hadjárati esztendőre vonatkozó, esetleg datálatlan forrásról van szó, azt általában az adott esztendő – éppen e célra létrehozott, úgynevezett – 13. (XIII.) hónapjának iratmappájában helyezték el. Sok iratmásolat található emellett a gyűjteményben különféle (elsősorban német, osztrák, cseh, galíciai és magyar) tartományi, városi és családi levéltárakból, amelyeket a XIX. század végén a Hadügyminisztérium megbízására főként paleográfiai és nyelvi ismeretekkel rendelkező katonatisztek (na-

[134] Vö. Inventar Kriegsarchiv, Bd. I. 14–16. o. és *Egger*, 1983. 333. o.

[135] *Verzeichnis („Index") zu den Kanzleiarchiv-Akten des Hofkriegsrates (1391–1968)*: ÖStA KA Archiv-Behelf 316–3–16.

[136] *Wagner*, 1973.

[137] Ezen iratanyag egy értékes, erdélyi vonatkozású darabját (ÖStA KA HKR KlA VII. 64.) kiadta: *Lukinich Imre*: Geschichte Siebenbürgens von Baron Erasmus Georg Tschernembl. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 1. (1931) 133–160. o., vö. még jelentősebb mértékben való magyar használatára: *Pálffy*, Katonai igazságszolgáltatás, 1995. és *Kenyeres István* (szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta): XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai. udvarbírái és ellenőrei részére. (A szerkesztésben közreműködött *Kis Péter*. Munkatársak *Babcsányi István, Ligeti Zsuzsa, Sarusi Kiss Béla*.) I–II. k. (Fons Könyvek, II.) Budapest, 2002.

[138] Inventar Kriegsarchiv, Bd. II. 1–3. o. és *Broucek*, 1990. 126–127. o.

gyobbrészt a Hadilevéltár akkor munkatársai) készítettek. Ezek az eredeti iratok közé kronologikus rendben besorolva találhatók, és értéküket gyakran növeli, hogy egy részük eredetije a XX. század nagyobb háborúiban elpusztult.[139]

Tárgyalt korszakunkból az *Alte Feldakten* gyűjteményében éppen 190 új, modern levéltári doboz (Kart. 1. = 1323–1499 [de nagyobbrészt későbbi másolatok], Kart. 2. = 1506–1528 és Kart. 190. = Türkenkrieg, 1699) maradt fenn. Noha a dokumentumok egy jelentős része – teljesen érthetően – nem áll konkrét kapcsolatban magával az Udvari Haditanáccsal, például uralkodói rendeletek különböző tábornokokhoz vagy végvidéki főkapitányokhoz, levelezések, jelentések és más különféle irattípusok a török határvédelem történetéhez[140] (például nagyon sok a Kart. 3–30-ban: 1529–1590[141]), valamint a török háborúkról (1591/93–1606: Kart. 31–43.,[142] 1660–1664: Kart. 150–165. és 1683–1699: 187–190. stb.[143]) vagy igen nagy mennyiségben (Kart. 47–129.) rendkívül értékes akták a harmincéves háborúról,[144] ennek ellenére számos iratnak valójában az *Akten des Wiener Hofkriegsrates* gyűjteményében lenne a helye. Ennek több oka van.

Egyrészt a magyar és a birodalom más hadszínterein szolgált generálisok és főkapitányok irathagyatékai gyakran őriztek meg a Haditanácstól hozzájuk vagy beosztottjaikhoz érkezett rendeleteket és egyéb irattípusokat; és tudjuk, hogy a XVI. század második

---

[139] Vö. pl. az ottensteini Lamberg levéltár kapcsán: Buda expugnata. 1686. Europa et Hungaria. 1683–1718. A török kiűzésének európai levéltári forrásai. (Szerk. *Bariska István–Haraszti György–Varga J. János.*) II. k. Budapest, 1986. 888. o.

[140] 1607-ből ezen iratanyagból feldolgozott egy igen értékes határvédelmi költségvetéstervet (AFA 1607/13/1.): *Benda Kálmán*: A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: Magyarországi végvárak a XVI–XVII. században. (Tanulmányok.) (Szerk. *Bodó Sándor–Szabó Jolán.*) (Studia Agriensia, 3.) Eger, 1983. 49–59. o., vö. még Gemeinsam gegen die Osmanen, 2001. 8–9. o.: I-10.

[141] Ezen iratokból újabban az 1570–1580-as évekből többet hasznosított a szlavón végvidék történetére vonatkozóan: *Štefanec,* 2001., *Štefanec,* 2004. és vö. még *Sanja Lazanin–Nataša Štefanec*: Habsburg Military Conscription and Changing Realities of the Triplex Confinium (16th–18th Centuries). In: Constructing Border Societies on the Triplex Confinium. (Ed. *Drago Roksandić–Nataša Štefanec.*) (CEU History Department, Working Paper Series, 4.) Budapest, 2000. 91–116. o., ill. néhány fontosabb iratot ebből az anyagból általánosan ismertetett *Elmer,* 1939. 44–46. o.

[142] Ezek közül 1600-ból egy nagyon érdekes hadfelvonulási tusrajzsorozatot (AFA 1600/13/3.) dolgozott fel *Ivanics Mária*: A császári felmentő sereg útja Kanizsára egykorú ábrázolások tükrében (1600. szeptember 16–október 13.) *Zalai Múzeum,* 4. (1992) 45–53. o., vö. még az osztrák irodalomból *Cerwinka, Günther*: Die Eroberung der Festung Kanizsa durch die Türken im Jahre 1600. In: Innerösterreich 1564–1619. Im Auftrag der Steiermärkischen Landesregierung herausgegeben im Zusammenhang mit der Ausstellung „Graz als Residenz–Innerösterreich 1564–1619". (Hrsg. *Alexander Novotny–Berthold Sutter.*) (Joannea. Publikationen des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek, III.) Graz, [1968.] 409–511. o., valamint Sziszek várának történetére is megjelent néhány irat az 1590-es évekből: Sisak u obrani od Turaka, 1993. passim, valamint lásd még a 63–64. jegyzetben már idézett irodalmat.

[143] A visszafoglaló háború (1683–1699) iratanyagából az elmúlt két évtizedben magyar nyelven számos forrás napvilágot látott: Budától – Belgrádig. Válogatott dokumentumrészletek az 1686–1688. évi törökellenes hadjáratok történetéhez. (Szerk. *Szita László.*) Pécs, 1987.; *Szita László*: Dokumentumok a kanizsai blokád és a vár kapitulációjának történetéről, 1688–1690. *Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv,* 25. (1994) 51–124. o., *Uő*: A törökök kiűzése a Körös–Maros közéről 1686–1695. Gyula város és vár török alóli felszabadulásának 300. évfordulójára. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 19.) Gyula, 1995., *Uő–Gerhard Seewann*: A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Pécs–Szigetvár, 1997. és *Uők*: A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez 1698–1699. Pécs, 1999. passim, vö. még Buda expugnata, II. k. 883–899. o.

[144] Ebből az időszakból több magyar vonatkozású iratot használt, sőt kiadott: *Ballagi Aladár*: Wallenstein horvát karabélyosai 1623–1626. Budapest, 1882. passim.

feléből például sok irat (többek között az ún. *Nogarollische Akten*) származik Ferdinand Graf zu Nogarollnak (†1590), a Németalföldet is megjárt szatmári (1579–1588), majd győri főkapitánynak (1588–1590),[145] vagy a XVII. században Raimundo Montecuccolinak a hagyatékából, aki a különféle hadszíntereken sorra betöltött vezető tisztségei mellett 1660-tól haláláig szintén győri generális, 1668-tól pedig Haditanács-elnök, sőt egyúttal főhadszertárnok (*Oberst-Land- und Hauszeugmeister*) is volt.[146]

Másrészt az iratanyagot többnyire mesterségesen alakították ki, és ekkor a különböző hadszínterek eseményei szempontjából több, fontosnak ítélt iratot helyeztek át ide magából az *Akten des Wiener Hofkriegsrat* gyűjteményéből is. Mindez természetesen azt jelenti, hogy a kora újkori hadügy és katonai igazgatás legtöbb témájának vizsgálata során e fontos irategyüttes átnézéséről sem mondhat le a kutató. Sőt, mivel az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását követően, az 1926. május 26-án Baden bei Wienben kötött szerződés értelmében az *Alte Feldakten* anyagából 10 doboznyi (1,90 iratfolyóméter), úgymond „magyar", valójában közös osztrák–magyar vonatkozású XVI–XVII. századi anyagot a magyar félnek adtak át – amely ma a budapesti Hadtörténelmi Levéltár *Törökkori Gyűjtemény* elnevezésű fondjában (rövidítése: HL TGy), továbbra is kronologikus rendben, de sajnos évente újraszámozott jelzetek alatt található[147] – ezért a Haditanács, a török háborúk és a határvédelmi rendszer történetének kutatói ez utóbbiakat sem mellőzhetik. Ennek ellenére még számos magyar nyelvű levél maradt – főként végvári kapitányoktól – a Hadilevéltár különféle irategyütteseiben, még magában az *Alte Feldakten* gyűjteményben is.[148] Napjainkban így már egyértelműen kijelenthető, hogy az iratanyag 1926 utáni furcsa „szétválasztása" értelmetlen és felesleges volt, hiszen emiatt fordulhat elő az a furcsa helyzet, hogy például Paul von Sara felső-magyarországi főkapitány-helyettes (1574–1581) levelezésének egy részét Bécsben, míg másik részét Budapesten őrzik.[149]

Végezetül egy szemléletes példával szeretnénk érzékeltetni az *Alte Feldakten* jelentőségét a kora újkori közép-európai hadügyigazgatás és a törökellenes határvédelem története szempontjából. Az Udvari Haditanács által szervezett legnagyobb, XVI. századi hadikonferencia, az 1577. augusztus–szeptemberben tartott, nevezetes bécsi nagy haditanácskozás (németül a *Wiener Hauptgrenzberatschlagung*) eredeti jegyzőkönyvét például szintén e forráscsoport őrzi,[150] pedig magát a kötetet nem más, mint Bernhard Reisacher, a Haditanács akkori egyik titkára (*Hofkriegsratsekretär*) állította össze. Az ez ideig nyolc egyéb másolatban ismert forrás alapvető jelentőségű a Habsburg Monarchia

[145] Nogaroll rövid életrajza: *Pálffy*, 1999. 252–253. o.

[146] Ezek közül azonban a XIX. század végén sokat (de nem mindent, vö. pl. ÖStA KA AFA 156., 159–165. stb. Kartonokban passim) – nevezetesen elsősorban a jeles hadvezér saját írásait, levelezését, jelentéseit, valamint hivatali és családi iratait – mesterségesen egy önálló fondba helyeztek át. ÖStA KA Manuskripte, Allgemeine Reihe B/492.: Nachlaß Montecuccoli (4 doboznyi iratanyag). Minderre újabban felhívta a figyelmet: *Zachar József*: Osztrák hadilevéltári források az 1663–1664. évi eseményekről. In: Háború és béke a XVII. század második felében. Tanulmányok. (Szerk. *Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs.*) Szentgotthárd, 2004. 40–44. o., vö. még a hagyatékokra a régebbi irodalomból *Broucek*, 1990. 146. o. és Buda expugnata, II. k. 889. o.

[147] A török kor, a kuruc kor, a nemesi felkelés, a királyi magyar nemesi testőrség iratainak levéltári segédlete. (Összeáll. *Farkas Gyöngyi.*) (Hadtörténelmi levéltári kiadványok) Budapestt, 2000. 10–83. o., vö. még Bonhardt Attila: Die k. (u.) k. Militärakten im ungarischen Militärhistorischen Archiv. *MÖStA*, 49. (2001) 434–435. o.

[148] Erre már 1939-ben *Elmer Sándor* is felfigyelt. *Elmer*, 1939. 45. o.

[149] Vö. például 1578-ból: ÖStA KA AFA 1578/13/1., ill. HL TGy 1578/1–28. passim.

[150] ÖStA KA AFA 1577/13/2. fol. 1–369.

XVI. századi történetében, hiszen kiválóan tanúskodik a középkori hadügy gyökeres újjászületéséről, a hadügyi forradalom közép-európai meghatározó jelenlétéről és a magyarországi határvédelmi rendszernek a birodalom katonai közigazgatása fejlődésében betöltött szerepéről is.[151]

A modern hadtörténetírás további kutatási lehetőségei a Haditanács iratanyaga alapján

Remélhetőleg a legutóbbi példa is kiválón bizonyította, hogy az *Akten* és a *Protokolle des Wiener Hofkriegsrates* a Haditanács különgyűjteményeinek (*Sonderreihe*) egyes részeivel és az *Alte Feldakten*nel együtt még igen töredékes voltában is alapvető és még csak csekély mértékben kiaknázott forrásbázisa a Habsburg Birodalom XVI–XVII. századi hadügye, háborúi és hadügyigazgatása történetének. Az iratanyag különböző szempontokból történő szisztematikus áttekintése és feldolgozása tehát az utóbbi másfél-két évtizedben az angolszász és a német nyelvterületen egyaránt rohamos fejlődésnek indult új szemléletű, interdiszciplináris modern hadtörténetírás (a *„neue Militärgeschichte"*)[152] számára alap- és részletkutatások egész sorát kínálja – mint többször hangsúlyoztuk, a témától függően szükségszerűen kiegészítve más (kamarai, rendi, családi és egyéb, például városi, vármegyei, káptalani stb.) levéltárak anyagával.[153] A Haditanács hivataltör-

[151] A haditanácskozásra és jelentőségére: *Geőcze István*: Hadi tanácskozások az 1577-ik évben. *HK*, 7. (1894) 502–537. o. és 647–673. o.; *Schulze*, 1973. 65–69. o.; *Kurt Wessely*: Die Regensburger „harrige" Reichshilfe 1576. In: Die russische Gesandtschaft am Regensburger Reichstag 1576: Mit Beiträgen von *Ekkehard Völkl* und *Kurt Wessely*. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts, 3.) Regensburg, 1976. 38–49. o.; *Kruhek*, 1995. 273–277. o.; ill. az újabb magyar irodalomból: *Kelenik*, 1997. és a haditanácskozás jegyzőkönyvének eddig ismert példányaira: *Géza Pálffy*: Die Türkenabwehr in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert – ein Forschungsdesiderat. *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 137:1. (2002) 106. o.: 20. jegyzet.

[152] *Ágoston Gábor* már idézett, e számbeli, főként az angolszász irodalmat összegző tanulmánya mellett lásd összefoglalóan: *Ralf Pröve*: Vom Schmuddelkind zur anerkannten Subdisziplin? Die „neue Militärgeschichte" der Frühen Neuzeit. Perspektiven, Entwicklungen, Probleme. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 51. (2000) 597–612. o.; *Bernhard R. Kroener*: Militär in der Gesellschaft. Aspekte einer neuen Militärgeschichte der Frühen Neuzeit. In: Was ist Militärgeschichte? (Hrsg. *Thomas Kühne–Benjamin Ziemann*.) Paderborn, 2000. 283–299. o.; *Michael Hochedlinger*: Quellen zum kaiserlichen bzw. k. k. Kriegswesen. In: Quellenkunde der Habsburgermonarchie, 2004. 162–181. o.

[153] Néhány követendő példa a hadi, kamarai, rendi és Habsburg családi, sőt olykor vármegyei, városi és káptalani levéltárak együttes használatának eredményeire és lehetőségeire: *Iványi Béla*: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. *HK*, 27–29. (1926–1928) 12 közlemény; *Gecsényi Lajos*: Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században. *Uo.* 31:4. (1984) 664–686. o., *Uő*: A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben) In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. (Szerk. *Draskóczy István*.) Budapest, 1994. 165–175. o., *Uő*: A 16–17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése) In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. (Szerk. *E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László*.) Budapest, 1991. 145–158. o., vö. még újabban *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és reformáció, 23.) Budapest, 1995.; *Pálffy*, 1995., *Pálffy*, 1999. és *Uő*: Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV–XVIII. században. *HK*, 115:4. (2002) 923–1007. o., ill. *Kenyeres István*: A végvárak uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. *Századok*, 135:6. (2001) 1349–1412. o., *Uő*: A kamarai birtokok igazgatása és gazdálkodása a XVI. században. Ph.D.-értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Budapest, 2002.; *Kerekes*, 2004. és *H. Németh István*: Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. (A felső-magyarországi városszövetség) 1–2. k. (Doktori mestermunkák) Budapest, 2004.

ténetének elkészítése mellett[154] kiváló lehetőség nyílhat a dunai monarchia katonai elitjének olyan gondos vizsgálatára, mint nemrég például a XVII. század második felében működő Titkos Konferencia (*Geheime Konferenz*) vagy a brandenburgi udvari hivatalnokréteg, vagy akár a XVI. századi augsburgi városi elitre vonatkozóan történt.[155] A közép-európai hadtörténetírás közös adóssága ugyanakkor a XVI–XVII. századi törökellenes határvédelmi rendszer történetének világnyelven történő összegző megírása,[156] a magyarországi hadszíntér kora újkori két legnagyobb háborúja (1591/93–1606 és 1683–1699) forrásokra épülő szisztematikus feltárása,[157] valamint az állandó hadsereg és a főhadbiztosság (*Oberstkriegskommissariat*) kialakulásának modern feldolgozása.

A Haditanács most bemutatott XVI–XVII. századi iratanyaga ugyanakkor fontos segítséget nyújthat a hadsereg és társadalom újabban mind angolszász, mind német területen sokat elemzett[158] kérdéskörének a magyar és a horvát végeken való vizsgálatához és

---

[154] Az eddigi egyetlen rövid összegzés: *Regele*, 1949.

[155] *Stefan Sienell*: Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I.: Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof. (Beiträge zur Neueren Geschichte Österreichs, 17.) Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien, 2001.; *Peter Bahl*: Der Hof des Großen Kurfürsten. Studien zur höheren Amtsträgerschaft Brandenburg-Preußens. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, Beiheft 8.) Köln–Weimar–Wien, 2001.; Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620. (Hrsg. *Wolfgang Reinhard.*) Berlin, 1996.

[156] Erre további irodalommal *Pálffy*, 1996. és *Pálffy*, Die Türkenabwehr– ein Forschungsdesiderat, 2002., ill. *Kurt Wessely*: The Development of the Hungarian Military Frontier until the Middle of the Eighteenth Century. *Austrian History Yearbook*, 9–10. (1973–1974) 55–110. o.

[157] Az eddigi eredményekre: Die Türkenkriege in der historischen Forschung. (Hrsg. *Zygmunt Abrahamowicz.*) (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 13.) Wien, 1983. Egy remek XIX. századi tanulmány-példa, kifejezetten a *Kriegsarchiv* iratai alapján: *Gömöry Gusztáv*: Székesfehérvár visszavétele 1601-ben és újbóli elvesztése 1602-ben. A cs. és k. hadi levéltár kiadatlan okíratai fölhasználásával. *HK*, 5. (1892) 299–322. o. és 609–635. o.; *Alfred H. Loebl*: Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606. Bd. I. Vorgeschichte. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, VI.) Prag, 1899.; *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). (Archiv für österreichische Geschichte, 135.) Wien, 1993., valamint gondos isztambuli és bécsi forrásfeltárás alapján a háború egy-egy különleges aspektusára: *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban (1593–1606). (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22.) Budapest, 1994. és *Uő*: Kozák segédcsapatok Habsburg-szolgálatban (1593–1606). In: Tanulmányok Perjés Géza emlékére, 2005. 291–295. o., végül újabban összefoglaló jelleggel, de túlnyomórészt csupán a korábbi irodalom alapján *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000., ill. a felszabadító háborúra *Szita László*nak a 75. jegyzetben idézett munkái mellett *Szakály Ferenc*: Hungaria Eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól, 1683–1718. Budapest, 1986., valamint egy hasznos közlemény még a XIX. század végéről: *Gömöry Gusztáv*: A bécsi császári udvari haditanács viszonya a hadvezérekhez. A hadi levéltár adatai alapján. *HK*, 3. (1890) 286–296. o. Az 1663–1664. évi nagy török háborúra a legtöbb bécsi anyagot használta: *Georg Wagner*: Das Türkenjahr 1664: Eine europäische Bewährung. Raimund Montecuccoli, die Schlacht von St. Gotthard-Mogersdorf und der Friede von Eisenburg (Vasvár). (Burgen-ländische Forschungen, 48.) Eisenstadt, 1964. és újabban ezek fontosságára hangsúlyozottan hívta fel a figyelmet: *Zachar*, 2004. 38–45. o., ill. a háború történetének német visszhangját elemezve szintén kutatott a Hadilevéltárban: *G. Etényi Nóra*: Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Budapest, 2003. Vö. még ugyancsak használta a *Kriegsarchiv* anyagának egy részét az 1551–1552. évi török háború keresztény oldalról történő bemutatásához: *Szántó Imre*: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Budapest, 1985.

[158] Az újabb angolszász irodalomból (természetesen a teljesség igénye nélkül): *I. A. A. Thompson*: War and Society in Habsburg Spain. Aldershot, 1992.; *Peter H. Wilson*: War, State and Society in Württemberg, 1677–1793. Cambridge, 1995.; *Frank Tallett*: War and Society in Early Modern Europe 1495–1715. London, 1997.; *J. R. Hale*: War and Society in Renaissance Europe 1450–1620. Montreal and Kingston–London–Buffalo, 1998.; *M*[atthew] *S. Anderson*: War and Society in Europe of the Old Regime 1618–1789. London, 1998.; *Robert I. Frost*: The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721. Harlow, 2000. és *Hochedlinger*, 2003., ill. a németből Krieg und Frieden. Militär und Gesellschaft in der Frühen

a kora újkori Európa egyik legérdekesebb és legnépesebb (16-22000 fős) katonarétege, a magyar, horvát, szerb és a gyakran elfeledett, nem csekély számú XVI–XVII. századi német végvári katonaság mindennapi életének alapos feltérképezéséhez is.[159] Mindemellett a fentiekben ismertetett forrásanyag számos esetben lehetővé teszi más diszciplínákkal, például az újabb időben ugyancsak nagy fejlődésnek indult kora újkori régészettel való együttműködést is, amint ezt nemrég a stájer segítséggel Kanizsa mellett felépült Bajcsavár (1578–1600) kutatásának példája bizonyítja.[160] Mindezek együttesen remélhetőleg elősegítik majd, hogy a Habsburg Birodalom hadügyének, valamint a török háborúknak és az oszmánellenes magyarországi határvédelmi rendszernek a története méltó helyre kerüljön az európai és amerikai (német és angol nyelvű) történetírásban is. Mivel pedig az Udvari Haditanács iratanyagának XVI. századi része többnyire kifejezett *Hungarica*, de még a XVII. századi iratok egy igen jelentős része is a közös osztrák–magyar hadügy történetére vonatkozik, ezért ehhez a magyar hadtörténetírás is nagymértékben hozzájárulhat. Jelen levéltári és szakirodalmi áttekintés e felelősségteljes feladathoz kívánt a magyar kutatók számára segítséget nyújtani.

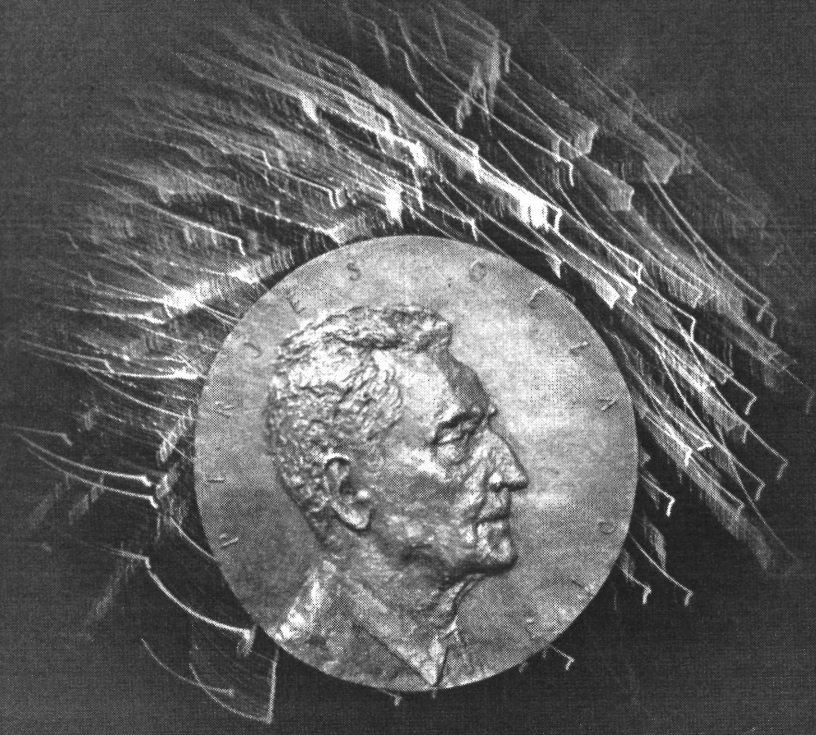
Neuzeit. (Hrsg. *Bernhard R. Kroener–Ralf Pröve.*) Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996.; Landsknechte, Soldatenfrauen und Nationalkrieger. Militär, Krieg und Geschlechterordnung im historischen Wandel. (Hrsg. *Karen Hagemann–Ralf Pröve.*) Frankfurt am Main, 1998.; Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit. (Hrsg. *Stefan Kroll–Kersten Krüger.*) Hamburg, 2000. és *Kroener*, 2000., ill. igen jól használhatók még a témakör modern szempontú kutatásához az alábbi német nyelvű weblapok: http://www.amg-fnz.de/ és http://www.uni-tuebingen.de/SFB437/ (a letöltések ideje: 2006. február 8.), valamint egy hasznos francia összegzés: *Jean Chagniot*: Guerre et société à l'époque moderne. (Nouvelle Clio: L'histoire et ses problèmes) Paris, 2001. A magyar irodalomból (a bécsi levéltári anyag használata nélkül): *Nagy László*: „Kuruc életünket megállván csináljuk..." Társadalom és a hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Budapest, 1983., *Uő*: „Megint fölszánt magyar világ van..." Társadalom és a hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985. és újabban vö. még: Végvár és társadalom a visszafoglaló háborúk korában (1686–1699). (Szerk. *Bodó Sándor–Szabó Jolán.*) (Studia Agriensia, 9.) Eger, 1989. és Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti) Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 14.–15. novembra 2001. / Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. (Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések) A bratislavai nemzetközi tudományos konferencia anyagai 2001. november 14–15. (Ed./Főszerk. *Vojtěch Dangl– János J. Varga.*) Bratislava, 2002.

[159] További irodalommal részletesen: *Géza Pálffy*: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch,* 123. (2003) 111–148. o.

[160] *Kovács Gyöngyi–Pálffy Géza–Vándor László*: A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: A bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei/Archäologische und schriftliche Quellen im Vergleich: Neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzburg Weitschawar (Bajcsavár) (1578–1600). *Archaeológiai Értesítő,* 125. (1998–2000) 85–119. o. és Weitschawar/Bajcsa-Vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Kiállítás a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban 2002. május 31. – 2002. október 31. Kiállítás a budapesti Hadtörténeti Múzeumban 2002. november 21. – 2004. január 31. (Szerk. *Kovács Gyöngyi.* A szerk. munkatársa: *Kőfalvi Csilla.*) Zalaegerszeg, 2002., valamint újabban *Pálffy,* A Bajcsavárig vezető út, 2003.

Az értelem bátorsága

TANULMÁNYOK
PERJÉS GÉZA EMLÉKÉRE

Argumentum

SZEMLE

KARL ZENO PINTER

SPADA ŞI SABIA MEDIEVALĂ ÎN TRANSILVANIA ŞI BANAT, SECOLELE IX-XIV

MITTELALTERLICHE SCHWERTER UND SÄBEL IN SIEBENBÜRGEN UND IM BANAT, 9–14. JAHRHUNDERT

(Editura Banatica, Reşiţa, 1999. 225 o., 47 rajzos tábla és fénykép)

Karl Zeno Pinter doktori dolgozata óriási űrt próbált betölteni a mai Erdélyi-medence, a Partium (románul: Părţi) és a Bánság fegyverkutatás-történetében, illetve a középkor régészetében. Sajnos azonban már a cím kapcsán meg kell tennünk első észrevételünket, ugyanis nem lehet tudni, hogy a cím alapján mit is ért a szerző az „Erdély" fogalom alatt és ezt sem az előszóban, sem később nem magyarázza meg; a felhasznált leletek előkerülési helye alapján csak később derül ki, hogy a nagyszebeni régész az Erdélyi-medence mellett a Partiumot, a Részeket is együtt tárgyalja a szorosabban vett Erdéllyel. (1918 után „Erdély" fogalma alatt általában az egész elcsatolt 103 000 km^2-t értik – a partiumi, illetve bánsági terület népességének nemtetszésére).

Az elcsatolt területeket valójában négy, jól elhatárolható részre lehet osztani: a Bánságra, a Partiumra, az Erdélyi-medencére és Máramarosra. Annak ellenére, hogy Pinter elemzésében a partiumi leletanyagot is használja, ezt sehol nem említi meg. Sarkalatos tévedését abban látjuk, hogy a szebeni régész fejében a cím alapján összemosódik a mai politikában használt Erdély fogalma a régebben (földrajzi szempontból) elkülönített területek terminológiájával, hiszen használja a „Bánság" fogalmát, ám a „Partium" terminust nem, noha vagy mind a négy, földrajzilag elkülöníthető régió nevét használnia kellene, vagy pedig csak a ma használatos politikai terminust: az Erdély elnevezést. A záró fejezetben már a Bánság sem tűnik föl, egyedül az Erdély megnevezés marad, minden magyarázat nélkül. A munka azonban a mind a négy említett régióval foglalkozik.

A dolgozat hét fejezetre tagolódik: I. Kutatástörténet; II. Terminológia; III. Fegyverek a középkori szellemiségben és eszmeiségben; IV. A középkori kardok és szablyák előfutárai; V. A középkori kardok és szablyák készítése, használata és fejlődése; VI. Kard- és szablyaformák Erdélyből és a Bánságból (IX–XIV. század); VII. Következtetések.

Az I. fejezet első felében Pinter az európai kora- és klasszikus középkori fegyvertörténet széles és jól dokumentált kutatástörténetét mutatja be a XIX. század elejétől: megemlíti J. Hewitt, S. Rush Meyrick, Szendrei János, Nagy Géza és D. N. Anucin munkásságát. A XX. század európai kutatástörténetéről hasonlóan színes képet kapunk, kezdve a század '20-as éveiben megjelenő első, fegyverekkel foglalkozó szaklaptól (Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde) és J. Petersen nagyhatású munkájától, a második világháborút követően fellendülő kutatásokig (elsősorban A. B. Hoffmeyer és R. E. Oakeshott munkáját emeli ki), illetve A. Geibig 1991-ben megjelent, e sorok írója szerint az eddigi legtökéletesebb elemzésnek tekinthető munkájáig. A fejezet második felében a mai Romániában megjelent munkákat sorolja fel, ám kiemeli, hogy a romániai fegyverkutatás lemaradt mind a skandináv, mind a középeurópai fegyverkutatások mögött (itt Magyarországot és Lengyelországot említi). Hozzátesszük azonban, hogy már a bulgáriai kutatásoktól is lemaradt (hogy csak Stoyan Vytljanov és Valeri Yotov nagyhatású műveit említsük).

A II. fejezetben tárgyalt fegyverek elnevezésének és használatának ismertetése nagyon fontos része a dolgozatnak, ugyanis a román régészetben eddig folyamatosan összetévesztették a kardot a szablyával (amire e sorok szerzője is felhívta már a román kollégák fi-

gyelmét az *Acta Siculica* 2001. évi számában, a 175–201. oldalon). E fejezetben Pinter először mutatja be román nyelven a kard és szablya használatát, illetve e fegyverek elnevezésének történeti etimológiáját. A fejezet utolsó részében a kardok és szablyák komponenseit tárgyalja. Megemlíti a X. század átmeneti fegyverének számítható szablyamarkolatú kardot, azonban kifelejti a kardmarkolatú szablyákat. Ilyen jellegű példány ismert a csekeji temetőből, 1995-ben mintaszerű publikációban közölte M. Reiholcová, tehát egyértelmű hogy 1999-ben mindenképpen ismernie kellett volna Pinternek is.

A III. fejezet elsősorban a nyugati, írott forrásokra támaszkodva mutatja be az ember és a fegyverek közötti szubjektív és személyes kapcsolatot Tacitus germánokról feljegyzett információitól a verses Eddán és a Nibelung éneken át a Robin Hood-történetekig. Felhasználja továbbá különböző középkori freskók fegyverábrázolásait, mint például a Brassó megyei Szentpéter XIV. század végi kápolnájában előkerült Mihály arkangyal-freskó kardos alakját, aki az említett fegyverrel üldözi el a rossz szellemeket és démonokat. Helyesen tárgyalja a fegyvereket harci funkciójuk mellett szimbólumokként is. A fejezet utolsó részében a fegyvereken levő díszítésekkel foglalkozik; a szablyák és kardok díszítésein kívül érinti a lándzsákon levő kovácsolt díszeket is. (Erdély, a Partium és a Bánság területéről ilyen lándzsapéldány nem ismert, egy szórvány példányt őriznek viszont a bukaresti „Vasile Pârvan" gyűjteményében, amit a közlője, Heitel Robert Radu, erdélyiként határozott meg, ám a világháború előtt a gyűjteménybe került darabról inkább elképzelhető hogy a Havasalföld területéről került elő, annál is inkább mivel a tökéletesen azonos példányát, Valeri Yotov közléséből, Veliki Preszlávból ismerjük. Heitel és Pinter azonban még nem ismerhette a bulgáriai példányt, természetesen ezt felróni sem lehet nekik.

A IV. fejezet a középkori kardok és szablyák korai formáiról értekezik, a bronzkortól egészen a koraközépkorig. Pinter nem említi hogy a különböző kardtípusok importált formák, és nem a „román" területen végbement több évezredes fejlődés eredményei, mint ahogyan sajnos, nagyon sok esetben, főleg a népszerűsítő munkákban olvasható. A szerző súlyos mulasztása, hogy nem fejti ki egyértelműen: a bronzkori, vaskori és koraközépkori kardok és használóik között semmiféle kapcsolat sincs, sem formai, sem etnikai, sem kulturális tekintetben.

A népvándorlás korában használt fegyvereket Pinter, időrendi szempontból, négy csoportba sorolja: 1. hun kor (V. század közepe, kis keresztvassal ellátott kardok); 2. germán kor (az V. század második felétől a VI. század végéig, keresztvas nélküli kardok); 3. avar kor (VII. század (kis keresztvassal ellátott, iráni eredetű kardok); 4. román–szláv korszak (a IX. század végéig, frank típusú kardok). Tudomásunk szerint azonban a szakma az avar kort a VI–VIII. század végére és a IX. század elejére keltezi, a IX. század és a X. század eleje viszont a bolgár uralom korszakaként tárgyalható az Erdélyi-medencében (néhány nacionalista román kutató kivételével mindenki így is tárgyalja). Igaz hogy került elő olyan lelet (a frank szárnyas lándzsa), ami nyugati, frank vagy morva hatásra enged következtetni, azonban a többi, Pinter által franknak minősített fegyver (kardok, balták, sarkantyúk) szép számmal ismert a mai Bulgária területéről is. Pinter egyszerűen „kifelejtette" a IX. századi Bolgár Birodalmat az akkori politikai térképről, helyette olyan fogalmat használ („román-szláv korszak") ami merőben történelmietlen, csupán nacionalista ábrándokat kergető szakemberek XIX., XX. és sajnos XXI. századi román nemzeti romantikájához köthető.

A másik fegyverfajta, a szablya, a szerző szerint „ázsiai" eredetű népek révén került a koraközépkori fegyverzetbe. Bár néhány szablyára hasonlító, egyélű, egyenes fegyver ismert a vas-, a dák és a római korból, Pinter szerint a szablya eredetét annak ellenére is az ázsiai nomád népek körében kell keresni, hogy ismert volt mind a perzsa hadseregben, mind Bizáncban, sőt hasonló fegyverleletek Bulgária nagy centrumaiból is jelentős számban kerültek elő. A Kárpát-medencében a VII. század második felében jelennek meg a szablyák, amelyek formai szempontból jelentősen különböznek a X–XI. században használt fegyverektől, mely utóbbiak a magyarok révén jelennek meg a Kárpát-medencében és az Al-Duna területén.

Az V. fejezet a szablyák, kardok előállításával, használatával és fejlődésével foglalkozik. A szerző két részre osztotta a fejezetet: az első részben a szablyák és kardok készítésével foglalkozik, a második részben pedig haszná-

latukkal. Egyértelműen kijelenthetjük, hogy a fejezet első része a dolgozat legjelentősebb és legsikeresebb része, ugyanis a román régészeti irodalomban a kardok és szablyák előállításának és használatának ilyen mélységű ismertetésére még nem került sor. Pinter kimerítően ismerteti a fegyverek készítésének folyamatát, a damaszkolás technikáját, és sort kerít a rajnai műhelyek széles körű tevékenységnek a bemutatására is (amelyek hírét Al-Biruni [973–1038] vitte el az arab világba), valamint a szablyák és kardok összeszerelését.

A fejezet második része a kardok és szablyák használatát mutatja be. A csapás ereje a kard esetében kétszer nagyobb, mint a szablyáé, ám a szablya, e könnyűlovasság által használt fegyverfajta esetében nem a csapásereje, hanem annak irányítása volt a fontos, illetve a csukló gyors és ügyes használata. A szablyával a lovas metsz, illetve hasít. Az ívelt vonalú, felülről lefelé történő lendítéssel a mintegy fél kg súlyú szablya éle, az ellenkező mozdulatnál, visszarántásnál pedig a fokél veszélyezteti az ellenfelet. A jóval nehezebb, átlagosan egy kg súlyú karddal ugyanakkor egész karral, karját vállból lendítve vágott a használója. A szablyához szokott vitézek, amikor a kard vált általánosabban használttá, éppen ezért alakították át a kardok markolatát és hozták létre a szablyamarkolatú kardot. Pinter mindazonáltal elfeledte, hogy előkerült kardmarkolatú szablya is. E fegyver a szláv népesség fegyvereinek a magyar fegyverek nyomán és mintájára történt átalakulásának bizonyítéka lehet, ugyanis egy IX. századtól használatban volt temető bizonyíthatóan a X. századra datálható sírjából került elő.

A VI. fejezet a kard- és szablyatipológiával foglalkozik. A kardokat Pinter több szempontból rendszerezte. Használatuk alapján három csoportot állított fel. Az első csoportba a *csapásra* használt kardokat sorolta, melyen belül, a kard éle alapján, két időrendi alcsoportot különböztet meg: a) VIII–X. század (rövid él, széles vércsatorna); b) XI–XIII. század (hosszú él, keskeny vércsatorna). A második csoportba a csapásra és szúrásra használt kardokat, míg a harmadik csoportba a csak szúrásra használt kardokat sorolta.

Egy másik rendszerezési szempont alapjául a kardok markolatának formája és hosszúsága szolgált: egykezes (VIII–XIV. század), másfélkezes (XIII–XIV. század), és kétkezes (XIV. század második fele) kardok.

A harmadik rendszerezési szempont a markolatgombok súlya volt, melynek alapján könnyű és nehéz markolatgombú kardokat különböztetett meg, bár sajnálatos módon egyetlen markolatgomb súlyát nem közölte. E három rendszerezési szempont alapján kardokat két nagy csoportba sorolta: „A" csoport: koraközépkori kardok; „B" csoport: a klasszikus középkorra keltezhető kardok.

Ez a rész egyben a dolgozat katalógusa is. Éppen ezért igen sajnálatos, hogy Pinter több kard- és szablyaleletről megfeledkezik: a bihari X. típusú, a zsombolyai, keglevicházai és nagykomlósi S. típusú kardok hiányoznak a katalógusból, noha a nagykomlósi kard a temesvári múzeumban, míg a keglevicházai példány a nagyszentmiklósi Bartók Béla Múzeumban van kiállítva. Nagy meglepetésünkre hiányzik a kolozsvári múzeumban kiállított dézsi S. típusú kardhoz tartozó keresztvas is, amit pedig még 1906-ban közölt Nagy Géza, nem találjuk a szakálházi kard említését, amiképpen az arad–csályai töredékes kardleletet sem. Szerintünk ugyanakkor a vetési kardot, jellegzetességei alapján, későbbre kell keltezni. Mindezek ellenére felhozható Pinter védelmére, hogy jelentős számú, később keltezendő kardot közöl, elsősorban a Dél-Erdélyhez tartozó múzeumokból.

A szablyák katalógusa éppoly hiányos, mint a kardoké. A kolozsvári Zápolya utcai temetőrész öt szablyalelete közül csupán kettőt ismer Pinter: a 4. és 6. sírból valókat, ám kifelejti a közölt 1. sír egyértelmű szablyamarkolatát és függesztőjét, illetve a 10. sír (László Gyula által sírrajzon közölt) szablyáját. Megemlíti az arad–csályai nemesfém-szerelékes szablyát és a gombási 1. sír szablyáját, azonban kifelejti a bihari 8. sír, a maroskarnai 11. sír és a siklói 3. sír példányait. Ezen kívül meg kell említenünk hogy a kolozsvári Pata utcai temetőből még három közöletlen szablya került elő (a 25. sírból származó szablya élébe, Heitel Robert Radu híradása szerint, ezüst szálat kalapáltak).

Vitatkoznánk a szerző azon kijelentésével is, hogy a szablya a XI. századra eltűnik a fegyverzetből. Szerinte Erdélyben (és a Partiumban), illetve a Bánságban csak a X. század első felében datálható lelőhelyekről ismert szablyalelet. Ez azonban távolról sem így van, hiszen például a kolozsvári Zápolya utcai temetőben előkerült leletek egy részét a század közepére, vagy második felére keltez-

hetjük (például a század közepére datált, szőlőfürt-csüngős fülbevalós 5. sír egy csoportban volt a 4., szablyás mellékletű sírral). Ioana Hica Câmpeanu részletes beszámolója alapján pedig tudjuk hogy a kolozsvári Pata utcai temetőből is ismert két hasonló fülbevalópár, tehát ezt a temetőrészt sem lehet a honfoglalók első nemzedékével azonosítani. A többi leletanyag alapján a maroskarnai 11. sír szablyája is egy X. század végi – XI. század eleji temetőrészből került elő. A szablya nem a használatból tűnik el, hanem csak a temetkezésekből, ez azonban nem azt jelenti, hogy ne volt volna használatban tovább is. A temetkezésekből a XI. században nem csak a szablya tűnik el, hanem, bizonyos regionális kivételekkel, minden pogányságra utaló melléklet. Ahogyan a szablyákra nehezen találunk bizonyítékokat, ugyanolyan kevés példa van a kardokra is a XI. századból. Temetőből egyetlen lelet ismert csupán, a dévai 7. sír példánya, amelyet véleményünk szerint a X. század végére – XI. század elejére keltezhetünk. Tehát biztos, hogy a szablya visszaszorult a fegyverzetben, azonban nem tűnt el, mint ahogyan Pinter gondolja.

A VII., Következtetések című fejezet az 1989 előtti és utáni hivatalos román történetírás nacionalista elveit juttatja eszünkbe. Olyan fogalmak bukkannak fel, mint „idegenek" („alogeni" – 160. oldal), és természetesen a román koraközépkori régészet kedvencei, Anonymus hősei, Menumorout, Gelou és Glad. Ezeken az oldalakon, sajnos, Anonymus adatainak a régészeti adatokkal való összemosását követhetjük nyomon, különböző, követhetetlen történelmi következtetésekkel körítve. Csak egyet említünk szemléltetésként: Pinter a 162. oldalon arról elmélkedik, hogy Menumorout katonai struktúrája annyira fejlett volt, hogy nehezebben győzték le a magyarok, mint Kijevet, illetve hogy Gelou országában már fejlett feudális struktúrák voltak, éles társadalmi rétegződéssel amely magába foglalta hűbérurakat, valamint a parasztokat. Mondanunk sem kell, hogy ez a társadalom egyértelműen Anonymus korának XII. századi erdélyi társadalma, ám e tény fölött a szerző nagyvonalúan átsiklott.

Úgy gondoljuk, az efféle délibábos eszmefuttatásoknak semmi keresnivalójuk egy régészeti elemzésben, bár úgy tűnik, Romániában még 2005-ben is elmaradhatatlan „tartozékai" a koraközépkori régészeti dolgozatoknak.

Az ismertetésünk tárgyát képező munkáról végül is elmondhatjuk, hogy kimutatott hiányosságai és problematikus részei ellenére egyértelműen jelentős előrelépésnek könyvelhető el a román koraközépkori régészetben. Azonban, akarva-akaratlanul, az a benyomása támad az elemzőnek, hogy Pinter több időt töltött európai, főleg németországi könyvtárakban, mint a feldolgozandó leletanyagának helyet adó múzeumokban, talán ezért felejthetett ki katalógusából olyan leleteket, amelyek a kolozsvári, a nagyváradi, a nagyszentmiklósi illetve a temesvári múzeumban vannak raktáron, sőt néhány esetben kiállítva. A „kifelejtett" hét kardlelet és öt szablyalelet, bizony, jelentős hibának könyvelhető el. Nem a szerző, hanem a kiadó hibája ellenben, hogy a könyv ábráinak technikai kivitele távolról sem felel meg XXI. századi igényeknek.

Különös továbbá, hogy Karl Zeno Pinter dolgozata első részében tapasztalt nyitott, európai gondolkodásmódja szöges ellentétben áll a munka utolsó fejezetének Anonymust és az idegeneket idéző, enyhén nacionalista ízű részeivel. Mintha nem egy, hanem két szerző írta volna a könyvet ...

Gáll Ervin

KOVÁCS PÉTER

MARCUS AURELIUS ESŐCSODÁJA ÉS A MARKOMANN HÁBORÚK

(A Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Intézete, Pécs 2005, 349 o.)

Kovács Péter, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Ókortörténeti Tanszékének oktatója – görög feliratgyűjtemények és az ókori Pannonia forrásainak összeállítása után – újabb kötet kiadására vállalkozott. A könyv az egyetemek közötti együttműködés dicséretes példájaként a Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Intézetének kiadványaként jelent meg. A téma a római császárkor virágzó időszakának utolsó nagy császára, Marcus

Aurelius uralkodásához kapcsolódik. A császár kivételes személyisége és jelleme nem csak a kortársakra és a közvetlen utókorra gyakorolt nagy hatást, hanem napjainkig a jó uralkodó eszményképét testesíti meg. A pannoniai hadszíntéren, a harcok szüneteiben megfogalmazott gondolatai ma is elevenek. A Római Birodalom teljhatalmú császáraként képes volt önmagát is figyelmeztetni: „Vigyázz, el ne császárosodj, fel ne vedd szokásaikat – mert ez könnyen megesik. Légy csak egyszerű, jó, tiszta, kendőzetlen, komoly, igazságszerető, istenfélő, jóindulatú, szeretetteljes, tántoríthatatlanul kötelességtudó."[1] Végtelen magánya és újra-újra visszatérő szavai a halálról, „a szörnyű Medúza-valóság kő-iszonyatjáról,"[2] ma is megérintik az ember lelkét: „Ne úgy élj, mintha még tízezer évig akarnál élni. A kikerülhetetlen ott lebeg a fejed fölött. Míg élsz, míg módodban áll, légy jó emberré."[3]

Kovács Péter könyvében Marcus Aurelius több mint egy évtizedig tartó germán háborúinak eseményeivel foglalkozik. Kiemelt szerepet kap a görög, római forrásokban és a Marcus Aurelius-oszlopon is megörökített „villám- és esőcsoda". A történetíróktól tudjuk, hogy Kr. u. 169–175 között ellenséges területen a császárt és a római sereget germánok zárták körül, és a túlerő, a vízhiány, valamint a nagy meleg miatti szorult helyzetből csak isteni segítséggel menekültek meg. A váratlan eső enyhítette a szomjúságot, és a villámok az ellenségre sújtottak. A történetírók, világnézetüknek megfelelően, más és más magyarázatot adtak az isteni erők beavatkozására. A *Historia Augusta* szerzője szerint az esőcsoda Marcus Aurelius könyörgésének eredménye volt, Cassius Dio egy egyiptomi mágus, Arnuphis imájával magyarázta az eseményt, míg a keresztény források szerint a seregben lévő keresztény katonák imája talált meghallgatásra. A csoda története a középkorban is ismert volt. A témát a modern szakirodalomban is heves vita kíséri.

A bevezetésben a markomann háborúk következményének értékelését túlzónak találom. Bár valóban hosszú és jelentős háborúról van szó, a „Róma legyőzhetetlenségének mítosza mindörökre odaveszett", és a „receptio valóságos és elérhető célnak tűnhetett a birodalommal szomszédos barbár népek számára" mondatok inkább a IV. század utolsó évtizedeinek eseményeit vetítik előre, amelyek kialakulásához azonban még számos tényező együtthatása kellett.

A kötet első nagyobb egységében az esőcsoda kutatástörténetét foglalja össze a szerző a XIX. század végétől napjainkig. A bőséges irodalom alapos ismeretéről tanúskodik ez a fejezet. Különösen jelentős a feliratok vizsgálata, ami az utóbbi évtizedekben is új eredményekkel biztatja a kutatókat. Egy carnuntumpfaffenbergi töredékes oltárfelirat alapján W. Jobst nyomán az 1980-as, 90-es években úgy gondolták, hogy az esőcsoda időpontja végre napra pontosan meghatározható: Kr. u. 172. június 11. Ioan Piso, kolozsvári kutató 2003-ban azonban megcáfolta ezt, mivel az oltár állítását sokkal korábbra, Kr. u. 159-re keltezte. Így bebizonyosodott, hogy a dátum mégsem az esőcsoda időpontjához köthető. Ezen kívül június 11-e problémája sem oldódott meg az eddigi szakirodalom alapján. A fejezet kisebb hibája, hogy – valószínűleg a különböző nyelvű szakirodalom használata következtében – Nyssai Gergely neve (a 8., 10. és 18. oldalon) három változatban is megjelenik.

A következő részben Kovács Péter az esőcsoda antik és bizánci forrásait gyűjti össze, eredeti nyelven közli azokat, és a szövegeket tárgyi kommentárral látja el. Célja, hogy az írott forrásanyag kronológiai sorrendben történő publikálása lehetőséget nyújtson a forráscsoportok egymásra épülő hagyományának megvilágítására. A legérdekesebb a munka során a keresztény és pogány szerzők évszázadokon át húzódó vitájának bemutatása. A források magyar fordítása a rövidesen megjelenő Fontes Pannoniae Antiquae 3. kötetében jelenik meg.

A csodára vonatkozó források közül külön fejezetben található egy görög nyelvű levél, amelyben Marcus Aurelius beszámol a történtekről a senatusnak. A nagy vitát kiváltó levéllel kapcsolatban a kutatók megegyeznek abban, hogy bizonyosan hamisítványról van szó. Vitatott azonban a levél keletkezési ideje, létrejöttének célja, valamint, hogy a szerzője milyen forrásokat használt fel. Az összegyűjtött forrásanyagban Kovács Péter olyan forrásokat is közöl, amelyeket az esőcsoda kutatásában korábban nem vettek figyelembe, ide

[1] *Marcus Aurelius:* Elmélkedések. Budapest, 1974. *(Huszti József* fordítása.) 30.

[2] Kosztolányi Dezső: Marcus Aurelius. 17.

[3] *Marcus Aurelius:* Elmélkedések. Budapest, 1974. *(Huszti József* fordítása.) 17.

sorolható a bizánci és az Orosiusnál későbbi latin nyelvű szövegek túlnyomó része. A legfontosabb új adatokat a feliratok nyújtják. Egy 1934-ben közölt aquileiai oltáron megjelenik Arnuphis neve, ami bizonyítja, hogy Marcus udvarában valóban létezett ilyen személy. Ioan Piso 1998-ban egy Sarmizegetusában talált új felirat kapcsán bebizonyította, hogy a markomann háborúban a legio XV Apollinaris is bizonyosan részt vett. A szerző felvetése szerint emiatt akár a keresztény hagyományban említett másik cappadociai legio, a legio XII fulminata jelenléte is lehetséges.

Kovács Péter, ógörög, latin és régészeti képzettségének megfelelően, a források teljes körű feldolgozására törekszik. Az irodalmi anyag és a nagy számú felirat mellett vizsgálja az esőcsoda éremábrázolásait, valamint a Marcus Aurelius-oszlop domborműveit is. A császár által veretett érmek közül korábban több típust is kapcsolatba hoztak a villám- és esőcsodákkal, de a szerző azokkal a kutatókkal ért egyet, akik ezt a kapcsolatot elvetik. A Marcus Aurelius-oszlop domborműveinek tanulmányozása különösen jelentős, mivel az ábrákhoz nem lehet könnyen hozzáférni, még a helyszínen sem, hiszen csaknem 30 méter magas oszlopról van szó. A könyvben 144 rajzolt képet láthatunk ennek illusztrálására Reinach 1909-es műve nyomán. A jelenetek leírását is megtaláljuk a Petersen-féle beosztás alapján, amihez a szerző a modern szakirodalom kiegészítéseinek bibliográfiai utalásait is csatolta. A képek viszont, sajnos, kis alakúak és nagyon halványak, így alapos tanulmányozásra nem igazán alkalmasak. Jobb minőségűek az oszlop domborműveiről készült fényképfelvételek.

A következő részekben „A markomann–quad betörés Italiába", és „A markomann háborúk története a források fényében" fejezetek olvashatók. Az első markomann háború nevezetes eseményének, a barbárok észak-itáliai támadásának időpontja vitatott, a legtöbb kutató 166 és 171 közé datálja. Az erre vonatkozó források és szakirodalmi viták összefoglalását megtaláljuk a fejezetben. A szerző kiemelt jelentőséget tulajdonít a betörésnek, mivel a cimberek és teutonok Kr. e. II. század végi támadása óta idegen haderő nem érte el Itáliát. A markomannok Pannonia földjén keresztül, valószínűleg a Borostyánkő-úton haladtak, ami Aquileiától vezetett. Ezt a gazdag kikötővárost többször is lerohanták és kifosztották a germánok, évtizedekre volt szükség, amíg a kézműipar újra helyreállhatott. Kovács Péter többek között megvizsgálja, hogy az esemény milyen hatással lehetett a két Pannonia hadrendjére és közigazgatására. Választ keres arra is, hogy a háborúk során ideiglenes jelleggel létrehozott „praetentura Italiae et Alpium" nevű különleges igazgatású körzet milyen kapcsolatban állt a betöréssel.

A szerző a munka során törekszik a latinos alakok megőrzésére, de a használat nem mindenhol egységes: a 4. oldalon, és a későbbiekben is „italiai betörésről" olvasunk, de a 3. oldalon „betörés Itáliába" fordul elő. Nem következetes a munkában a latin szavak dőlt vagy normál betűvel való írása sem. A 160. oldalon helyesen „*expeditio*hoz" szerepel, de a következő oldalon már „expeditios" és „emissioban" szavak fordulnak elő, míg a 92. oldalon „terminus postqueme", vagy „contaminatioja" található. Különösen zavaró a „vita" (164. oldal), és a „vita Marci" kifejezésnél (*passim*) a dőlt betűs szedés elmaradása. Bár szakkönyvről van szó, gondolni kell a nem latinos képzettségű olvasókra is. A dőlt betű egyértelműen jelölné a szavak latin voltát. A szövegben maradtak gépelési hibák, ami gyors munkára, valószínűleg a kézirat leadási határidejének sürgetésére utal. A latin részletek idézése pontos, de Rufinus művében található egy hiba, *opus esset* a helyes alak (*Hist. Eccl.* V. 5). A Bibliográfia bőséges, talán C. Motschmann: Die Religionspolitik Marc Aurels (Stuttgart 2002) könyvét lehetne még megemlíteni, amelyben az egyik fejezet foglalkozik az esőcsodával (125–144. oldalak).

A szerkesztési munkában szokatlan a minden oldal tetején túl nagy méretű betűvel megjelenő szerzőnév, cím- és kiadványjelölés. A borító képválasztása jó, az oszlop esőistenének perszonifikációja különleges és félelmet keltő, a szín is utal a viharos esőre, de a lugiói Marcus Aurelius-szoborfej a jelentőségéhez és szépségéhez képest méltatlanul kicsi és sötét ebben az elhelyezésben.

Kovács Péter Marcus Aurelius markomann hadjárataihoz, valamint a „villám- és esőcsodához" alapos munkával összegyűjtötte a forrásokat, a szakirodalmat áttekintette, a felmerülő tudományos problémákat igényesen összefoglalta. A könyv világosan megfogalmazott, logikus felépítésű, igen értékes munka.

Székely Melinda

SLAVKO GAVRILOVIĆ

GRAĐA ZA ISTORIJU VOJNE GRANIĆE U XVIII VEKU. KNJIGA II.

Banska krajina XVII–XVIII vek

(Srpska Akademija Nauka i Umjetnosti, Beograd, 1997. 760 o.)

A modern magyar történetírás, a XX. században alapjaiban megváltozott geopolitikai helyzethez alkalmazkodva, a legtöbb esetben csak a mai magyar államhatárokban képes gondolkodni. Ennek köszönhetően kevés figyelmet fordít a szomszédos országok történelmére, általában nem kíváncsi történészeik legújabb kutatási eredményeire. Ez nagyon szomorú, mert így éppen azokról a nemzetekről tudjuk a legkevesebbet, amelyekkel sorsunk a történelem folyamán legszorosabban összekapcsolódott. A török kiűzése után, a XVIII. századtól kezdve, a Drávától délre fekvő terület kiesett a történeti kutatások látószögéből, pedig Mohács előtt a Magyar Királyság szerves részét alkotta. Különösen érdekes ez a szelekció a hadtörténet terén. Amíg a közép- és koraújkori végvárrendszer kutatása mindvégig preferált témája volt a magyar történetírásnak, addig a karlócai békekötést követő időszak eseményeinek, folyamatainak feltárását már nem érezte feladatának. A magyar történeti munkák néhány elszórt megállapításon túl kevés szót vesztegetnek a horvát-szlavón határőrvidék történetére, az osztrák történetírás ezzel ellentétben több modern monográfiát is szentelt a kérdésnek. Ezek közül most csak Karl Kaser munkáját szeretnénk kiemelni, amely már horvát nyelven is olvasható. (*Karl Kaser:* Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze 1535–1881. Wien – Köln – Weimar, 1997.) A téma elhanyagoltsága részben azzal indokolható, hogy a levéltári anyag szétszórtsága, a térség településföldrajzának tisztázatlansága miatt csupán horvát, szerb és osztrák történészekkel együtt, az ő eredményeiket ismerve érhető el eredmény. Az Una folyó mentén a XVI. század végén megszületett báni határőrvidék története azonban még ennél is kevesebb figyelmet kap, pedig az ott történt események pontosabb feltárása segíthetne bennünket mind a szlavóniai, mind a szűken vett magyarországi nemzetiségi, közigazgatási problémák megértésében. Ehhez azonban először is alapkutatásokat kell végezni, amelyek eredményeként mindenki számára elérhető forráskötetek készülnek.

Ilyen időtálló okmánytárat tett le az asztalra Slavko Gavrilović, a Szerb Tudományos Akadémia tagja, a XVIII–XIX. század kitűnő ismerője, aki évtizedek óta kutatja a szerb migráció folyamatát, az etnikai arányok megváltozásának hatását a térségben. A báni határőrvidék XVIII. századi történetére vonatkozó forrásgyűjtemény első kötete még 1989-ben napvilágot látott, azonban a mindenki által közismert balkáni események hosszú évekre megakasztották a munkát.

A „Források a katonai határőrvidékhez a XVIII. században" sorozat következő kötete 1997-ben jelent meg. Abban a XVII. század végétől 1770-ig terjedő időszak báni határőrvidékre vonatkozó forrásait tette közzé, amelyeket Bécs és Budapest irattárainak többéves, szisztematikus kutatása során gyűjtött. Munkája annyiban nem előzmények nélküli, hogy Radoslav Lopašić még a XIX. század végén több kötetben adott már ki erre vonatkozó forrásokat az „Acta historiam confinii militaris Croatici II–III." (Zágráb, 1885; 1889) című okmánytárakban, és azokból több forrást át is vett Gavrilović, sőt az esetleges olvasati hibákat is korrigálta, és ellátta őket bővebb regesztákkal.

A kötetben szereplő iratok túlnyomó többsége a Magyar Országos Levéltár különböző állagaiból származik, közülük is legtöbb a Batthyány grófok családi archívumából (MOL P 1316). A Batthyányak sorsa a XVIII. században szorosan összefonódott a horvát határőrvidék történetével, mert Batthyány Ádám 1693–1703 között, Batthyány Károly pedig 1742–1756 között viselte a horvát báni tisztséget, és utóbbi unokaöccse, ifjabb Batthyány Ádám, 1753–1775 között báni helytartó volt, amely posztra a törvényesen kinevezett bánok gyakori távolléte miatt volt szükség. Ennek köszönhető, hogy a család levéltára oly sok értékes forrást rejt a horvát báni határőrvidék történetére.

A könyv első részében Batthyány Ádám horvát báni működésének idejéből való közel kilencven latin, horvát, vagy német nyelven íródott dokumentum kapott helyet. Ezek a források javarészt azokra a vitákra vonatkoznak, amelyek a Kupa, az Una és a Száva folyók közötti, a később báni határőrvidéknek nevezett terület hovatartozásáról folytak, egyik oldalról a horvát bán, a horvát rendek, illetve a zágrábi püspök, a másik oldalról pedig a petrinjai főkapitány, a varasdi végvidék parancsnoka, a Grácban székelő Belső-ausztriai Haditanács és az alsó-ausztriai rendek között. I. Lipót bécsi udvara és az ott működő kormányszervek – az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara – amelyektől a végső döntés függött, egészen 1703-ig ingadoztak, míg végül a bánnak és a horvát rendeknek ítélték a térséget. Ezzel összefüggésben azonban újabb éles konfliktus alakult ki a térségben, hasonlóan más területekhez, ahol a polgári közigazgatást megkísérelték bevezetni.

A XVI– XVII. században az Una–Kulpa–Száva folyók által közrefogott területen a lakosság szinte teljesen kicserélődött. Az elpusztult végvidékre folyamatosan mind nagyobb számban költöztek be főleg ortodox vallású szerb és boszniai elemek, melyek 1635 óta, a Statuta Valachorum uralkodói pátensben élvezett kiváltságaikat féltették egy esetleges közigazgatási reformtól. Ezért mindent elkövettek, hogy továbbra is a varasdi végvidéki főkapitány alá tartozzanak. Ennek ellenére tárgyalások indultak a zágrábi püspök és a horvát bán kezdeményezésére a határőrök megnyerésére, amelyekről több forrás is közlésre került, de nem sikerült kompromisszumot találni. Pedig még az is felmerült az egyezkedések alatt, hogy a horvát polgári közigazgatás vezetői is elismerték volna a vlach kiváltságokat egy formális hűségesküért cserébe. Az privilegizált ortodox lakosság azonban a XVIII. század folyamán is következetesen ragaszkodott kiváltságaihoz, és továbbra is azok megtartását tűzte ki célul. Ennek is köszönhető, hogy az oszmán határvédelmi erőkkel való bármilyen status quo kialakítása heves ellenállásba ütközött részükről. Novigrad és környéke esetleges átadásának hírére olyan komoly mozgolódás indult a lakhelyüket féltő vlachok között, hogy 1703-ban német császári csapatoknak kellett lecsendesíteni őket. A további békekötések ellenére a határvidék (Krajina) mindvégig törvényeken kívül álló terület maradt, ahol mindennaposak voltak az erőszakos cselekedetek.

Az okmánytárban megjelentetett források legnagyobb része a Batthyány család levéltárából származik, ezért bizonyos időszakokra, sajnos, kevés forrásunk van. A kiadvány talán legnagyobb hátránya, hogy nem próbálja kiegészíteni más levéltári állagokból a Batthyány-anyag hiányait, illetve ahol megpróbálja, ott nehezen megmagyarázható okok alapján szelektál. Ez talán a Rákóczi-szabadságharc esztendei kapcsán mutatkozik meg a legvilágosabban. Az 1704–1710 közötti időszakról csupán tizenegy okmány szerepel, melyekből hat másodközlés, három a bécsi Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn anyagából való (következetlen helymegjelöléssel), kettő pedig a Magyar Országos Levéltárból. Pedig nagyon érdekes lenne feltérképezni a horvát rendeknek a Rákóczi-szabadságharccal való kapcsolatát, amihez jól lehetne hasznosítani a Josip Buturac és mások szerkesztésében már kiadott horvát országgyűlési emlékeket (Zaključci hrvatskog sabora II. 1693–1713. Zagreb, 1958.). A Keglevich családnak erre az időszakra máig kiaknázatlan az iratanyaga, melynek több darabja is beleillett volna ebbe a kötetbe témája alapján, ám valamilyen szerkesztői elv alapján mégis kimaradt. (A Keglevich család iratanyagának ismertetése: *Lujo Šavor:* Regesti isprava iz arhiva porodice Keglević g. 1700.-1853. In: Zbornik Historijskog Instituta JAZU 1. 1954. 251–407. o.)

A szerb történész által összeállított okmánytár ezért inkább néhány rövidebb terminusra vonatkozó forrásgyűjteménynek tekinthető. Batthyány Ádám halála után az 1730-as évek elejéről van jelentékenyebb levélkiadás, ami a báni határőrvidéken akkor lezajlott zavargásokra vonatkozik, s ami az eddigi történetírás számára ismeretlenek volt.

A következő nagy egységnek az 1751-ben kezdődő modernizációra, majd az annak hatására kirobbant Kijugh (Kiuk, Kyuk) vezette felkelésre vonatkozó feljegyzések tekinthetők. Ez az időszak döntő jelentőségű volt a báni határőrvidéken, mert a felkelés tanulságaiból is okulva a régió akkor indult el a békés fejlődés útján. Ez az időszak már Batthyány Károly báni működése alatt történt, és az okmánytár arra a néhány évre a legbőségesebb. A család levéltára a vonatkozó időszakra olyan jó állapotban maradt fenn, hogy még az iratok válogatását is megengedhette magának

Gavrilović. A 120–435. közötti sorszámmal ellátott dokumentumok 1751–1756 között keletkeztek, és köztük több császári és báni pátens és utasítás található a reformok keresztülvitelét illetően. A források közül több foglalkozik az előbb említett – a magyar történettudomány előtt szinte ismeretlen – lázadással, az odavezényelt határőrök kiáltványaival, az amnesztia kihirdetésével, a hűségeskü letételével, a lázadás vezetői és résztvevői házainak felgyújtásával és elítélésükkel. Csak ezzel az anyaggal együtt lehet mélyrehatóan tanulmányozni azt a többhónapos lázongást, mellyel a báni határőrvidéken lezárult a békétlenség időszaka. Ezt azért érdemes tárgyalni, mert az Una mentén zajló események hatással voltak a szlavóniai határőrvidék történetére, ahonnan az események gyorsan tovább tudtak terjedni a Drávától északra fekvő területekre is.

A legtöbb forrás e szűk időhatáron belül is konkrétan az 1754–1756 közötti három évre korlátozódik. A források nyomán normalizálódó életnek lehetünk tanúi, amikor újra megerősödnek a boszniai törökökkel való diplomáciai kapcsolatok. Novigrad hovatartozásának kérdése után a levelezésekben visszatérő probléma volt a török hatóságok részéről a vlach határőrök őrtornyainak engedély nélküli felállítása, amelyben újabb destabilizációs tényezőt láttak. Ezzel párhuzamosan természetesen békésebb kapcsolatok is létrejöttek a határvidéken, és komoly határ menti kereskedelemre utaló jelek is mutatkoznak a forrásokban. Egymással szembeni tartozások és követelések, hadifoglyok kiváltása, illetve csempészet – mind-mind megannyi bizonyítéka annak, hogy a határvidék (borderland) nem csupán mereven szemben álló frontvonalakként értelmezhető, hanem gazdasági, kommunikációs teret is alkotott. Jól illusztrálja ezt a térség e forrásokból megrajzolható migrációtörténete is, melyben határőrök Boszniába való dezertálásáról majd visszamenekülésükről és büntetésükről olvashatunk, de ezen a téren szoros a kapcsolat a szlavóniai határőrvidékkel is. A Boszniával való egymásra utaltságra vet fényt a Kosztajnicában felállított karantén (kontumác) is, amellyel az oszmán tartományban dúló pestis terjedését akarták megakadályozni. A törökökkel való levelezést a keresztények horvát nyelven, úgynevezett kajkav tájszólásban bonyolították le, míg az oszmánok szerb nyelven és cirill betűvel írt levélben válaszoltak – ezt a könyvben található fakszimilék is jól bizonyítják –, vagy török nyelven és török írással, amit horvát, latin vagy német nyelvre fordítottak. Ezek a források adják a kötet legnagyobb értékét, mert a mindennapi élet mozzanatait lehet belőlük megragadni egy, a Magyar Királysághoz sok szállal fűződő területen.

Több iratban olvashatunk adatokat a határőrvidék betelepítésére, a birtokok elosztására, határaik megállapítására, a határőrök, illetve faluközösségeik kötelességeinek megjelölésére. Hasonlóan sok adat van a határőrök képviselőinek és tisztviselőinek megválasztására, a belső önkormányzati jogok gyakorlására, a határőrök huszárrá és gyalogossá történő besorozására. Ezáltal közelebb juthatunk a zadruga rendszerben élő paramilitáris társadalmi csoportok sajátos jogfelfogásának, autonómiája mindennapi, gyakorlati alkalmazásának megismeréséhez, és következtetéseket vonhatunk le valóságos társadalmi tagozódásukról is. A kiadott források közül több tartalmazza a határőr-kommunák közös panaszait az erdőkhöz és legelőkhöz való jogaik megkurtítása, a földesúri, illetve állami borkimérési jog, valamint vízimalmaik elrablása miatt, továbbá egyéb sérelmek okán, amiket horvát nemesek vagy német tisztek részéről voltak kénytelenek elszenvedni.

Gyakoriak a területen élők vallásosságával, a báni határőrvidéken jelenlévő szerb pravoszláv egyházzal foglalkozó iratok is. Különösen értékes források olvashatók a püspökök és papok jövedelmével, az egyházi illetékek megnövekedésével kapcsolatban, de beszámolnak a papoknak az idegen katonai hatalom által történő elítéléséről, a házaik mentelmi jogát semmibe vevő beszállásolási kötelezettségről, a pravoszláv templomok és kápolnák építésének akadályoztatásáról is. Értékesek azok a feljegyzések is, amelyek a katolikus egyház ortodoxok közötti térítő törekvéseiről számolnak be, ám világosan kiderül belőlük, hogy komoly sikereket nem értek el a szerzetes misszionáriusok.

A kötetben közlésre került Petrinja, Kosztajnica és Zrin várainak XVIII. századi inventáriuma, a határőrök névjegyzékei, a báni határőrvidék egészének általános összeírásai. E források betekintést nyújtanak a határ menti várak felszereltségébe, ellátottságába csakúgy, mint az élelmiszerek, bor és egyéb cikkek árába is.

A kötet végén német nyelvű összefoglaló és névmutató található, ami megkönnyíti az olvasó tájékozódását.

Összességében megállapítható, hogy a modern forráskiadás szabályait alkalmazva gondosan előkészített forráskiadványt jelentetett meg Slavko Gavrilović. Bár a szerző, nem titkoltan, a szerb történeti felfogás és a boszniai horvát területekre bejelentett jogigény alátámasztására készítette el munkáját, ám a forrásokat nem ragadta ki saját korukból, kontextusaikat megtartotta, így használható okmánytárat állíthatott össze. A báni határőrvidék XVIII. századi történetére vonatkozó forrásokat tartalmazó kötet ismételten bebizonyította, hogy ki kell lépni a nemzeti történetírás korlátai közül, ismerni kell a szomszédos népek kutatási eredményeit, mert csak a legkülönbözőbb levéltári állagok szisztematikus feltárásával és publikálásával lehet megismerni a déli határvidék újkori történetének ma még ismeretlen területeit.

Babkovity Attila – Varga Szabolcs

II. RÁKÓCZI FERENC EZERTIZENKÉT NAPJA

Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma 1707–1710

Rákóczi Források

Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre
Sorozatszerkesztő: Mészáros Kálmán

(Nap Kiadó, Budapest, 2005. 288 o., tizenhat térkép, + egy II. Rákóczi Ferenc 1707. június – 1710. február közötti szálláshelyeit tartalmazó áttekintő térkép a hátsó előzéken)

Bizonyára sokat lehetne azon vitázni, hogy van-e értelme újra kiadni a korábban már napvilágot látott forrásokat, ahelyett, hogy inkább ismeretlen, s gyakran még a kutatók számára is nehezen hozzáférhető kéziratokat részesítenénk előnyben. A Nap Kiadó gondozásában útjára indított sorozat, a „Rákóczi Források" első darabja azt sugallja, hogy van. Ezt nem csupán az előszó, az igényes kidolgozású térképek nagy száma, az idegen és régi szavak jegyzéke, valamint a személy- és földrajzinév-mutató alapján jelenthetjük ki.

A Rákóczi-szabadságharc történetének talán legfontosabb forrásegyüttesét az egykorú naplók, memoárok, ill. későbbi visszaemlékezések képezik. Ezek jelentős részét még a XIX. század folyamán kiadták, többségük éppen ezért nehezen hozzáférhető könyvritkaságnak számít, s mindössze néhány olyan darabot ismerünk, amelyek viszonylag későn kerültek elő, és csak az elmúlt évtizedekben válhattak hozzáférhetővé az olvasók számára (pl. Wesselényi István 1704–1705. és 1707–1708. évi naplói). A korábbi kiadások anyagai csak elvétve jelentek meg újra teljes terjedelmükben, bár a hosszabb írások fontosabb részletei rendelkezésünkre állnak a Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes gondozásában napvilágot látott, és sokunk által sűrűn forgatott Rákóczi Tükör első és második kiadásában (1973, 2004) is. Az esetek többségében azonban a kutatónak vissza kell nyúlnia az eredeti kiadáshoz, és itt el is érkeztünk jelen recenziónk témájához.

A Felső-Magyarországon birtokos beniczei és micsinyei Beniczky nemzetségből származó Beniczky Gáspár életének legfontosabb szakasza volt az az öt év, amikor 1707 májusától 1712 novemberéig II. Rákóczi Ferenc magántitkáraként tevékenykedett. Ezalatt szinte állandóan a fejedelem környezetében tartózkodott, és 1012 napon keresztül, 1707. május 24-től 1710. február 28-ig feljegyezte a napi eseményeket. A napló latin nyelvű bevezetőjében maga Beniczky fogalmazza meg: nem tartozott feladatai közé, hogy a fejedelem „szigorúan bizalmas dolgainak titkait, rejtélyeit kutassa", és éppen ezért tudatosan kerüli ura tevékenységének tartalmi, politikai részét. Ennek ellenére mindig említést tesz arról, ha a fejedelem titkos tárgyalásokkal, vagy épp magányosan visszavonulva, írással töltötte idejét. A napló éppen ezért, Beniczky aprólékosságának köszönhetően, rendkívül értékes forrá-

sunk Rákóczi életének 1707–1710 közötti szakaszáról. Emellett a fejedelemi udvar életéről és szervezetéről is Beniczky beszámolója tartalmazza a legtöbb adatot.

A napló újraközlését, a bevezető tanulmánnyal és a jegyzetapparátussal együtt, a Rákóczi-szabadságharc történetének egyik kitűnő szakembere, Bánkúti Imre vállalta fel. A Beniczky Gáspár életét és családi viszonyait is részletező bevezetőjében kifejti, hogy az új kiadás során a szöveghű, de nem betűhív módszert alkalmazta, általában megtartotta az eredeti szóalakokat (leginkább a földrajzi és személynevek esetében), a nagybetűk és részben az ékezetek alkalmazását, a központozást, a szavak egybe- és különírását viszont a mai helyesíráshoz igazította. Ez természetesen nem érinti Beniczky meglehetősen darabos nyelvezetét és „gyakran az érthetetlenségig bonyolult" mondatszerkesztését, ami azért is fontos, mivel a naplóírónak a tárgyas és tárgyatlan igék használatában ejtett gyakori tévedései alapján Thaly Kálmán arra következtetett, hogy valószínűleg szlovák anyanyelvű lehetett. Megjegyezzük, hogy a sajátságos nyelvi hibák nem feltétlenül Beniczky szlovák származásának/anyanyelvének bizonyítékai, hanem inkább a felvidéki, kétnyelvű (szlovák–magyar) környezet következményei. Beniczky édesanyja egyébként a magyar nemesi családból való Dúló Krisztina volt.

Az új kiadáshoz Bánkúti Imre az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött eredeti kéziratot vette alapul. Ennek ellenére a szövegkritikai jegyzetekben gyakran hivatkozik Thaly Kálmán közlésére, sőt, Teleki Mihály csak részben publikált, de Thaly által készíttetett másolatban ugyancsak rendelkezésünkre álló naplója alapján néhány esetben még pontosította is Beniczky adatait. A kötetben egyébként számos lábjegyzet található, melyek a latin nyelvű idézetek fordítása és a bibliai idézetek magyarázata mellett az egyes elírások helyesbítését, a keresztnév nélkül említett, vagy az olvasó előtt kevésbé ismert személyekre, történelmi eseményekre vonatkozó magyarázatokat is tartalmazzák. Így pl. a hegyaljai felkelés egyik, Beniczky által említett eseménye kapcsán Bánkúti azt a pontosítást teszi, hogy a „felkelőkön a császáriak két ízben, 1697. július 6-án és 11-én is győzelmet arattak a harangodi mezőn". (131. o., 2. jegyzet.) A fejedelmet kísérő „deliák"-ról, vagyis Rákóczi testőrségének egyik nevezetes alakulatáról (deliások vagy kapcsos palotások) szintén lényeges helyesbítést olvashatunk Thaly kiadásához képest. (15. o., 1. jegyzet.)

A kötethez emellett összesen tizenhat, többnyire néhány hónapos időszakot felölelő térképvázlat, a hátsó előzéken pedig egy részletes áttekintő térkép is tartozik. Külön érdeme az új kiadásnak az idegen és régi szavak jegyzéke, ami persze sohasem lehet elég teljes, így pl. hiányzik a naplóban két ízben (134. és 148. o.) is említett, a Rákóczi udvari karabélyos ezredéhez csatolt albán testőrszázadra utaló *arnót kompánia* magyarázata.

A sajtó alá rendező történész alaposságát mutatja a személynévmutató is, mivel a kötetben szereplő személyek esetében – ha lehetőség volt rá – minden esetben megadja azok főbb életrajzi adatait, ill. a Beniczkynél való előfordulás idején viselt rangját, beosztását. A földrajzinév-mutató is hasonlóan pontos: a Beniczky által használt (olykor sajátos írású) névalak mellett közli a mai írásmódot, a történelmi és a mai közigazgatási beosztást (vármegye, ill. megye), határon túli településnél pedig az adott országot és a ma hivatalos elnevezést is megadja.

A Diarium-ból korábban is jelentek meg részletek és szemelvények – itt elsősorban a már említett Rákóczi Tükör 2. kötetét emeljük ki –, adatait pedig több ízben is hasznosították. Esze Tamás pl. a szabadságharc korára vonatkozó zenetörténeti adatokat gyűjtötte ki belőle, a Rákóczi tartózkodási és táborhelyeiről készült, ma is jól használható összeállításának vonatkozó időszakát pedig szinte teljesen Beniczky alapján írta meg (1955). A Rákóczi-szabadságharc 1707. május 24-től 1710. február 28-ig terjedő időszakával foglalkozó munkák között szinte egy sincsen, ami ne idézné Beniczky valamelyik adatát.

Visszatérve a recenzió elején felvetett kérdésünkhöz, Bánkúti Imre kiadását átlapozva azon véleményünknek szeretnénk hangot adni, hogy igenis szükség van (szükség lenne) a nehezen hozzáférhető, vagy csak részleteikben kiadott naplók, emlékiratok – pl. Szaniszló Zsigmond (1682–1711) és Teleki Mihály (1703–1712) naplói – újraközlésére, amit viszont kizárólag a Nap Kiadó gondozásában megjelent kötethez hasonlóan, mellékletekkel, és megfelelő jegyzetapparátussal ellátva tartunk elfogadhatónak.

A II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja című kötettel ugyanakkor a kiadó egy önálló

sorozatot indított útjára. A kötet végén rövid ízelítőt is kapunk a Rákóczi Források tervezett köteteiből, amelyek között a korabeli európai sajtó hírei, valamint Bercsényi Miklós és Károlyi Sándor levelezése mellett olyan könyvritkaságokról is olvashatunk, mint Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei, Pulyai János Szatmári békesség című munkája, Szaniszló Zsigmond és Szathmári Király Ádám naplói, vagy a győri Nagy család (ma még kiadatlan) krónikája.

Reméljük, hogy a Nap Kiadó és a sorozat szerkesztője, Mészáros Kálmán, valamint az egyes köteteket sajtó alá rendező szakemberek számára lehetőség nyílik a kitűzött célok megvalósítására!

Seres István

BALLA ANTAL, DÁVID GÉZA, FODOR PÁL, KÖPECZI BÉLA, NAGY FERENC, SOMOGYI GRÉTA, TASNÁDI EDIT, TÓTH CSABA ÉS TÓTH FERENC

II. FERENC RÁKÓCZI'NIN HAYATI VE TÜRKIYE'DEKI SÜRGÜN GÜNLERI

II. RÁKÓCZI FERENC ÉLETE ÉS TÖRÖKORSZÁGI EMIGRÁCIÓJA

Szerkesztette: F. Tóth Tibor, (részben) törökre fordította: Yilmaz Gülen, a szerkesztő munkatársai: Puskás László és Szmilkó Györgyi

(Magyar-Török Baráti Társaság, Budapest – Tekirdağ Macar Dostluk Derneği, Budapest, 2005. 173 o., számos illusztrációval)

A Rákóczi-szabadságharc évfordulóira megjelent kiadványok között, turkológusként, külön örömmel köszönthet a recenzens egy kétnyelvű kötetet, amely elsősorban a rodostói Rákóczi Múzeumot megtekintő magyar és török, esetleg valamelyik nyelvet beszélő egyéb látogatók számára készült.

Az igényes kivitelű kiadvány a budapesti székhelyű Magyar–Török Baráti Társaság és a rodostói Magyar Baráti Társaság közös vállalkozásaként került az olvasóközönség elé. A Magyar–Török Baráti Társaság már régóta szívén viseli a magyar–török kapcsolatok ápolását, gondozásukban számos török irodalmi alkotás is megjelenhetett igényes magyar fordításban (így pl. *Tarık Buğrá*nak, az 1956-os magyar forradalom hőseinek emléket állító Állva akarok maradni című három felvonásos színműve, *Ömer Seyfettin* novellái, a Júnusz Emre emlékkönyv, vagy éppen *Számi Pasazáde Szezái* egyik regénye), és tizenkét éven át (1993–2004) szerkesztették a *Török Füzetek* számait.

A társaság külön fontosságot tulajdonít annak is, hogy a török olvasókkal közelebbről megismertesse az Oszmán Birodalom területén menedéket talált magyar államférfiak életét. Ennek eredményeként jelentették meg 2003-ban török nyelven Kossuth Lajos születésének 300. évfordulója alkalmából Hermann Róbert Kossuth-életrajzát (Kossuth Lajos és az 1848–49-es magyar szabadságharc), az elmúlt évben pedig II. Rákóczi Ferenc életéről és a törökországi kuruc emigráció történetéről adtak ki színvonalas kötetet magyar és török nyelven.

A válogatás összesen kilenc, hosszabb-rövidebb írást tartalmaz, amiket zömmel a társaság tagjai, elismert történészek és turkológusok írtak.

Akik jártak már Rodostóban, bizonyára mindannyian egyetértenek a recenzenssel abban, hogy a magyar nemzet egyik legfontosabb emlékhelye a Márvány-tenger partján található festői szépségű török város, benne a fejedelem egykori ebédlőházában létrehozott múzeummal, és nem utolsó sorban a bujdosókhoz köthető egyéb olyan emlékekkel, mint Rákóczi csorgókútja, és a Magyar utcában s annak közvetlen környékén álló korabeli házak, melyekben egykoron Bercsényi Miklós, Forgách Simon, Mikes Kelemen és társaik éltek s alkottak.

Ezért köszöntjük örömmel ezt a kedves kiadványt, amely értesüléseink szerint való-

ban találkozott a Rákóczi Múzeum látogatóinak érdeklődésével.

Dávid Géza összefoglalását (A Rákóczi-szabadságharc fontossága nekünk, magyaroknak, 10–21. o.) tulajdonképpen a kötet bevezetőjének is tekinthetjük, ami leginkább a török olvasóközönséghez szól. Éppen ezért külön súlyt kap Rákóczinak az Oszmán Birodalommal létesített diplomáciai kapcsolata, mely az esetleges török – katonai és gazdasági – segítséget volt hivatott elérni. Olvashatunk a fejedelemnek a határszéli (belgrádi, temesvári) pasákkal, a török vazallus krími tatár kánnal és természetesen a szultáni udvarral folytatott tárgyalásairól, valamint a fejedelem zsoldjába állt török és tatár önkéntesekről is. Ez utóbbiaknak egyébként ferences rendi szerzetes, báró Andrássy Miklós volt a parancsnoka, akit az egyébként hozzá feltűnően ragaszkodó muszlim katonák „dervis generálisnak" hívtak.

Mivel a kötetet leginkább a múzeumot felkereső turisták, érdeklődő helybeliek számára készítették, az írások egy része a korabeli magyar történelmet, s azon belül elsősorban a Rákóczi-szabadságharc történetét és II. Rákóczi Ferenc életét igyekszik bemutatni.

A függetlenségi harc értékelését *Fodor Pál*nak (A Rákóczi-szabadságharc és helye a magyar történelemben, 74–91. o.), a fejedelem életrajzát pedig *Köpeczi Béla*nak (II. Rákóczi Ferenc [1676–1735], 22–55. o.) köszönhetjük. Fodor Pál összefoglalása – Dávid Gézáéhoz hasonlóan – ugyancsak hangsúlyt helyezett rá, hogy a török olvasók a saját történelmi ismereteik alapján is viszonylag könnyen megérthessék Rákóczi céljait, törekvéseit. Nem véletlen, hogy az összefoglalás Bécs ostromával (1683) kezdődik, és Rákóczi török földre érkezésével (1717) fejeződik be. Köpeczi Béla, a három kiadást is megért Rákóczi-életrajz társszerzője, kiemelten foglalkozik a szabadságharc külpolitikájával, de rövid összefoglalása a függetlenségi harc társadalmi és nemzetiségi hátterébe is beavatja az olvasót.

Köpeczi Béla munkájához kapcsolódik a Mikes Kelemen Törökországi leveleit törökül megjelentető *Tasnádi Edit* elemzése Mikes Rákóczi-képéről (II. Rákóczi Ferenc arcképe a Törökországi levelek tükrében, 56–73. o.). Ugyancsak Mikes főművét elemzi *Somogyi Gréta* rövid összefoglalása (A szülőföld szeretetének nyomai Mikes Kelemen Törökországi leveleiben, 166–173. o.) is. Nem kétséges, hogy e két írás a Rodostóba látogató székelyföldi zarándokok tetszését is elnyeri.

A Rákóczi-emigráció jelentőségéről *Tóth Ferenc* tollából kapunk ízelítőt (A Rákóczi-emigráció jelentősége, 92–109. o.). Az emigráció francia kapcsolataival foglalkozó történész az elmúlt években több kiváló cikkével, tanulmányával is megörvendeztette a szakmát, s leginkább a francia levéltárakban található, a korszak kutatói előtt mindeddig ismeretlen források publikálását köszönhetjük neki. A jelen kötetben kiadott írás valójában egy korábbi tanulmány átdolgozott szövege, amely elsősorban francia szempontból tárgyalja Rákóczi és kísérői sorsát a fejedelem menekülésétől az emigrációnak a nemzetközi politikában játszott szerepéig. Külön kitér a török földről Franciaországba távozott magyar katonák, ügynökök és hadmérnök-diplomaták szerepére, itt elsősorban a Franciaország marsallja címet is elnyert Bercsényi Lászlót, illetve François de Tott nevét emeli ki. Utóbbi a Rákóczi-szabadságharc bukása után francia huszártisztként és keleti diplomataként tevékenykedett, majd Rodostóban elhunyt Tóth András fia volt, s a Dardanellák és a Boszporusz megerősítésével, valamint a török tüzérség reformjával írta be nevét az európai történelembe. Franciául írott nagysikerű visszaemlékezéseit később számos nyelvre lefordították.

A rodostói emigráció történetéhez szorosan kapcsolódik a bujdosók életét, az utánuk megmaradt helyi emlékek – házak, személyes tárgyak stb. – utáni kutatás, amely még az 1860-as évek elején megkezdődött, majd a bujdosók hamvainak feltárásával és 1906-os hazahozatalával, ill. újratemetésével érte el a legnagyobb eredményeket. Az elmúlt években több összefoglalás, forrásközlemény is megjelent a XIX–XX. század Rákóczi-kultuszáról, s a hamvak hazakerüléséről, és minden bizonnyal az idei centenárium is bővelkedni fog újabb tudományos eredményekben. Keveset tudunk viszont a rodostói Rákóczi-ház (a mai Rákóczi Múzeum) megmentésére tett erőfeszítésekről, s ezt a hiányt pótolja *Nagy Ferenc* alapos levéltári kutatás alapján megírt tanulmánya (Egy sajátos kultúrdiplomácia: a rodostói Rákóczi-ház megmentése, 144–159. o.), mely a fejedelem ebédlőházának megszerzését mutatja be, az 1926-os kezdeti tapogatózásoktól a magyar állam tulajdonába került és

felújított ház 1933. október 24-i ünnepélyes felavatásáig.

Tóth Csaba összefoglalója (A Rákóczi-szabadságharc pénzverése, 160–165. o.) a Rákóczi-szabadságharc egyik kevésbé ismert, s éppen ezért érdekes részletéről, Rákóczi éremveréséről ad rövid ízelítőt, ami arra a tényre is rámutat, hogy a függetlenségi harc bizony nem csak a recenzenst is érdeklő, kétségtelenül izgalmas összecsapásokból és diplomáciai hadműveletekből állt.

Rövid ismertetésünk végén *Balla Antal* tanulmányáról szólunk (A Márvány-tenger partján. A török–magyar–spanyol szövetség terve. Rodostó. A fejedelem halála, 110–143. o.), ami először a Franklin Társulat gondozásában, 1935-ben kiadott „Rákóczi emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára" című kötetben jelent meg. Valójában ez a 71 évvel ezelőtti írás foglalja össze a kötetben Rákóczi törökországi bujdosásának történetét.

A maga idejében Balla Antal az akkori tudományos eredmények alapján készítette el az összefoglalást; tömören, ugyanakkor olvasmányos stílusban mutatta be Rákóczi életének utolsó, Törökországban töltött szakaszát. Az élvezetes stílusban megírt összefoglaló jelen kötetben is megállja helyét, hiszen minden, a magyar történelemben járatlan érdeklődő számára tartalmazza a fejedelem törökföldi életéről szóló alapvető ismereteket. Ennek ellenére nem ártott volna, ha ezt a fejezetet a mai ismereteink alapján írták volna meg.

Mindez természetesen nem róható fel a szerkesztők és az egyes cikkek, tanulmányok írására felkért szakemberek hibájául. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha e mögött inkább a szűkebb szakma érdektelenségét véljük meghúzódni, bár meg kell jegyeznünk, hogy az előbbiek során ismertetett cikkek, tanulmányok többsége foglalkozik Rákóczi rodostói bujdosásával, ami, legalább részben, kárpótolhatja az újabb kutatások eredményeit hiányoló olvasót.

Véleményünk szerint a kötet kiadását magukra vállaló civil szervezetek, a lelkes szerkesztők és a közös munka sikeréhez nevüket adó szakemberek az említett hiányosság ellenére is elérték céljukat.

Olyan kötetet sikerült létrehozniuk, ami segítséget nyújt a török érdeklődőknek, hogy jobban megismerjék a XVIII. századi Magyarországot, a magyar nemzet történetének egyik legromantikusabb és hősiesebb időszakát, II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen életét, s rajtuk keresztül a török olvasó a saját hazája történelmére is visszatekinthet – magyarok által, magyar szemmel.

Seres István

ROY ADKINS

TRAFALGAR

The Biography of a Battle

(Abacus, London, 2005. 392 o.)

Nagy-Britannia 2005-ben ünnepelte a történelem leghíresebb tengeri ütközetének, a trafalgari csatának kétszázadik évfordulóját. Ebből az alkalomból, a szigetországban talán még a szokásosnál is több szakmunka jelent meg a csatáról és Horatio Nelson admirálisról, aki életével fizetett legnagyobb győzelméért. Ezzel szemben magyar nyelven alig olvashatunk a világtörténelem e jelentős pillanatáról. Az utóbbi évek könyvterméséből csak *John Keegan* A tengeri hadviselés története (Budapest 1998.) című könyve emelhető ki, amelynek első fejezete, a teljes munka durván egynegyede foglalkozik a trafalgari csatával.

Külön csak a *Hadtörténelmi Közlemények* 2005. évi decemberi (4.) száma emlékezett meg a győzelemről A trafalgari csata kétszázadik évfordulójára cím alatt *Krámli Mihály* összefoglaló tanulmányával (A trafalgari csata, 1805. október 21., 911–961. o.), illetve e sorok írójának forrásközlésével (Dokumentumok a trafalgari hadjáratból, 962–982. o.)

Nelson admirális életéről szintén keveset olvashatunk magyar nyelven. A nagyobb

könyvtárakban megtalálható *Robert Southey* 1813-ban megjelent munkájának (The Life of Lord Nelson) magyar fordítása Nelson életrajza (Budapest, 1902.) címmel, kiegészítve a fordító, Reményi Antal jegyzeteivel – utóbbiak teszik elsősorban értékessé e művet. Ennek egyfajta rövidített változata olvasható Nelsonról *Kalmár Gusztáv* Lángoló tengerek (Budapest, 1936.) című könyvének egyik fejezeteként. Természetesen a téma mellőzöttsége valahol érthető, hiszen Magyarország, de még az Osztrák–Magyar Monarchia sem tartozott soha a világ tengeri nagyhatalmainak sorába, és hazánk történetének alakulásában sem a hadihajózás játszotta a döntő szerepet. Mégis, a hadtörténelem mind népszerűbbé válása napjainkban azt mutatja, igenis van igény – méghozzá egyre nagyobb mértékben – olyan hadtörténelmi események megismerésére is, melyek földrajzilag és hatásukban nem, vagy csak korlátozott mértékben kapcsolódnak hazánkhoz és a magyar történelemhez.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő munka szerzője, Roy Adkins, ismeretlen a magyar könyvpiacon. Adkins régész, diplomáját a Cardiffi Egyetemen szerezte, jelenleg feleségével – Lesley Adkinssel, akinek jelen könyvét is ajánlja – a Londoni Múzeum munkatársai. Kettejük közös tudományos tevékenysége elsősorban Nagy-Britannia római kori régészetére terjed ki, de vannak a középkori Anglia régészetét érintő munkáik is. Roy Adkins eddigi legjelentősebbnek tekintett könyve – The Keys of Egypt: The Race to Read the Hieroglyphs – 2000-ben jelent meg, és Napóleon Egyiptomi hadjáratát tárgyalja. Trafalgar: The Biography of a Battle című munkája 2004-ben jelent meg először keménytáblás kötésben, majd 2005-ben puhafedeles, ragasztott változatban is. Ugyanebben az évben látott napvilágot a kötet keménytáblás kötött változata az Egyesült Államokban is Nelson's Trafalgar: The Battle that Changed the World címmel. E kiadásokon kívül a munkának egyelőre még csak spanyol, svéd és japán változata jelent meg. (Bővebb információk a szerzőről: http://www.adkinsarcheology.com.)

A könyv tizenöt fejezetre oszlik, ezt egészíti ki két rövid bevezető fejezet – mindezekről később bővebben is szót ejtünk. A tizenöt fejezetet megelőzi a kötet ábráinak, térképeinek és illusztrációinak jegyzéke. Az előbbiek szervesen illeszkednek a tartalmi részbe, míg a képmelléklet két, nyolcoldalas egységbe foglalva, külön került a kötetbe. A térképek közül külön kiemelendő többek között a cádizi kikötő 1809-es, részletes térképe, továbbá egy 1805-ös vázlat a Cádiz és a Trafalgar-fok közötti spanyol partvonalról, mélységadatokkal ellátva, valamint a csata aprólékos ábrázolása, hat fázisban. A tartalmi részt követően négyoldalas táblázatban, ábécé-rendben összesítve áttekinthető a szemben álló flották csatában részt vett hajóállománya a nemzetiség, az ágyúszám és az egyes hajók kapitányainak megjelölésével. A csatában részt vett három nemzet összesen 73 hajójának neve, a könnyebb áttekinthetőség végett, eltérő írásképi kiemelésekkel került elkülönítésre egymástól. A táblázatot a jegyzetapparátus követi, melyben a tartalmi rész összesen 364 hosszabb-rövidebb idézetének (gyakran teljes levelek, jelentések) hivatkozásai találhatók. A szerző két oldalon mond köszönetet mindazoknak, akiknek munkája és segítsége nélkül műve nem jöhetett volna létre, majd röviden szót ejt a téma néhány fontosabb olvasmányáról. A recenzens ezen a ponton örömmel fedezett fel két olyan munkát, amelyek az egyik hazai könyvtárban is fellelhetőek. *Bryan Lavery* Nelson's Navy. The Ships, Men and Organisation, 1793–1815 (Annapolis, 2000.) című kézikönyve, illetve *Nicholas Tracy* Nelson's Battles. The Art of Victory in the Age of Sail (London, 1996.) című munkája megtalálható a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának állományában. A szerző ezen összeállításának végén meleg szívvel ajánlja az olvasó figyelmébe *Patrick O'Brian* hazánkban is ismert, Kapitány és katona (eredeti címe: Master and Commander) című könyvsorozatát. A kötetet végül a bibliográfia és alapos hely- és névmutató zárja.

Először a két bevezető fejezetről. Az első találóan a Learning the Ropes („betanulás") címet viseli, és egyfajta útmutatóul szolgál a kötethez. Szó esik a tengerészetnek az angol nyelvre gyakorolt hatásáról; a trafalgari csata – és a kor más tengeri ütközetei – percről percre való rekonstruálásának nehézségeiről (a visszaemlékezések legfeljebb csak napszakra vagy órára pontosan képesek megadni egy-egy esemény időpontját); a néha franciás hangzású angol hajónevek és angolos hangzású francia hajónevek jelenségének okairól (a zsákmányul ejtett hadihajók változatlan néven történő hadrendbe állítása miatt; pl. Trafalgarnál mind az angol, mind a francia oldalon

harcolt egy-egy SWIFTSURE); illetve az olyan tradicionális hajónevekről, melyek egyszerre több flottában is előfordulhattak (pl. Trafalgarnál volt angol és francia NEPTUNE illetve spanyol NEPTUNO, vagy angol ACHILLES és francia ACHILLE, valamint francia ARGONAUTE és spanyol ARGONAUTA). Emellett, az idézetekben szereplő különböző mértékadatok könnyebb megértéséhez, a hagyományos angol mértékegységek átváltási arányát is megadja.

A második bevezető fejezet a szintén találó Opening Fire („tűzmegnyitás") címmel nem csak azokat a pillanatokat idézi fel egy francia tiszt szemével, amelyek a csata nyitányát, a francia–spanyol csatasor első lövéseit jelentették, de egyúttal a tartalomnak is kedvcsináló nyitányául szolgál, egyszersmind mintájául az elkövetkező történetnek, melyben a szerző történetfűzését át- meg átszövik a különböző visszaemlékezések és levelek.

A könyv könnyebb áttekinthetőségének érdekében a tizenöt fejezetet három csoportra oszthatjuk: az első három felvezetés a csata kezdetéig; a negyediktől a tizedikig terjedő fejezetekben a csatáról olvashatunk; az utolsó öt pedig a csatát követő eseményekkel foglalkozik. Már ezek az arányok is mutatják, hogy a szerző nagy gondot fordított vizsgálódása tárgyának megfelelő történeti kontextusba helyezésére, részletes és emberközeli bemutatására, valamint hatása, közvetlen és közvetett következményeinek ismertetésére és értékelésére. Tehát a kötet arányai valóban egy csata „életrajzát" ígérik. Itt kell kitérnünk arra is, hogy minden fejezet előtt egy-egy, az események valamely szereplőjétől származó idézet olvasható, mely jellemzi az adott tartalom tárgyát, és egyúttal színesíti a munkát.

Az első három fejezet összefoglalja a francia forradalmi és a napóleoni háborúk haditengerészeti eseményeit 1805-ig. Részletes összefoglalást olvashatunk Napóleon inváziós elképzelései végrehajtásának kudarcától egészen a csatát megelőző nap eseményeiig. Napóleon utasítására számos francia és velük szövetséges spanyol hajónak sikerült kiszöknie a brit blokád alatt álló kikötőkből, azonban a hajórajok karib-tengeri egyesülésének terve kútba esett. Nelson üldözte a Toulonból kifutott Pierre de Villeneuve altengernagy flottáját, ám nem sikerült utolérnie. A Karib-tengerről visszatérő francia–spanyol főerők végül Cádizba futottak be, egyesültek az ott állomásozó spanyol hadihajókkal, míg Nelson rövid pihenőre hazatért Angliába. Cádiz blokádját ezalatt későbbi helyettese, Cuthbert Collingwood altengernagy látta el.

Nelson szeptember végén csatlakozott erőihez, egyúttal átvette a földközi-tengeri flotta feletti parancsnokságot is. Villeneuve admirális, francia–spanyol egyesített flottájával, végül október 19-én futott ki Cádizból a Földközi-tenger irányába, a Henry Blackwood kapitány parancsnoksága alá rendelt fregattok révén azonban Nelson mindvégig nyomon tudta követni manővereit.

A háromfejezetes „nem hivatalos" felvezető az előzmények ismertetése mellett mindenre kiterjedően bemutatja a vitorlás hadihajók legénységének mindennapjait, a hadihajók felépítését, a tengerészek élelmezését és az egészségügyi rendszer működését, áttekinti a tengeri szolgálattal járó fizetéseket és az abból eredő megélhetési lehetőségeket, az igazságszolgáltatás mechanizmusát, illetve a hajók legénységének összetételét és kiképzettségét. Mindezeket követően Nelson taktikájának ismertetése kanyarodik vissza az eseménytörténethez, s a szerző hangsúlyozza, az admirális taktikai újítása volt, hogy a brit flotta több oszlopban való támadását határozta el, a hagyományosan, párhuzamos vonalakban történő felállás és az így megvívott tüzérségi párbaj helyett: a brit flotta támadó oszlopainak feladata az ellenség vonalának áttörése és hajóinak csoportonként történő körülkerítése, ezt követően pedig, közvetlen közelről megvívott tűzpárbajban – melyben a jobb angol tüzérségi munka révén kellett felülkerekedni – azok megsemmisítése volt.

A csatát részletesen leíró hét fejezet október 21. reggelétől kezdve követi az eseményeket egészen a nap végéig. Nelson – kapitányaival folytatott megbeszéléseinek megfelelően – két oszlopba rendezte flottáját. Az északi oszlopot (szél felőli oszlop) maga vezette zászlóshajóján, a VICTORY-n, míg a délit (szél alatti oszlop) Collingwood a ROYAL SOVEREIGN-en. A francia–spanyol egyesített flotta délkeleti irányba haladt, ám a reggel folyamán Villeneuve – látva a nem a hagyományos harceljárás szerinti támadásra induló angol hadihajók oszlopait – megfordította vonalát és Cádiz felé vette az irányt. Így érte kb. délben az angol hajóhad támadása, melyet először Collingwood oszlopa hajtott végre az ellenséges vonal második harmadánál. Nelson

tervének megfelelően a brit hajók áttörték az ellenség vonalát, pusztító oldalsortüzeket zúdítva annak a hajónak a tattükrébe, mely mögött elhaladtak. Collingwood áttörését követte Nelsoné a centrumban: a VICTORY Villeneuve admirális hajója, a BUCENTAURE mögött tört át, és a brit parancsnokhelyettes hajójához hasonlóan komoly pusztítást végzett. Az áttörést követően a brit hajók egy-egy kiválasztott ellenséges hajó mellé manővereztek, és közvetlen közelről vívtak velük tüzérségi párbajt. Az áttörő oszlopok hajóinak eleinte hatalmas túlerővel és keresztttűzzel kellett szembenézniük, de ahogy nyomukba érkeztek az utánuk következők, úgy billent át lassan a mérleg a brit oldalra, míg végül a francia–spanyol flotta hadihajói megadták magukat vagy elmenekültek.

Adkins e hét fejezetből ötben részletesen leírja a csata mozzanatait, külön-külön ismerteti a két oszlop áttörését és az azokat közvetlenül követő eseményeket. Részletesen rekonstruálja Nelson admirális sebesülésének körülményeit, elsősorban a korabeli beszámolókra alapozva, melyekből igen sokat idéz is. Mindezzel párhuzamosan időrendi sorrendben közvetíti a csata eseményeit, remekül egybefűzi a történeti prózát és a visszaemlékezéseket. Az események menete, az ütközet egyébként kaotikus történései dacára, könnyen követhető.

A szerző a csata közbeni mészárlást érzékletesen, gyakran igen naturalisztikusan írja le. A történések folyamatosságát néha szándékosan töri meg valamely általános, csata közbeni mozzanat, vagy folyamat megjelenítésével, ilyen pl. a fedélközökben zajló két legjelentősebb tevékenység, a tüzelés és a sebesültellátás bemutatása. Az ezekre vonatkozó fejezet, találóan, a Visions of Hell („a pokol víziói") címet viseli. Rendkívül szemléletes a fojtogató, csípős lőporfüstbe burkolózó, forró levegőjű, hatalmas dörrenésektől rázkódó ágyúfedélzet megjelenítése, ahol az ágyúk kezelőszemélyzete átmenetileg teljesen megsüketül, a látótávolság centiméterekben mérhető és a legénység csak a beidegzett mozdulatokban bízhat; ahol egy-egy ágyúgolyó becsapódásakor a fa hajótest szilánkjainak szóródása felér egy kartácstűzzel; ahol a padlón szörnyű masszává keveredik a kiszóródó lőpor, a tűzvédelmi céllal szétszórt homok és a sebesültek vére. Hasonló állapotok uralkodnak a kötözőhelyeken is, ahol a hajóorvos és néhány segítője igyekszik a lehetőségek szerint ellátni a sebesülteket, általában érkezési sorrendben, a súlyosabb sérülteket esetenként előre véve; ahol az amputáláskor legfeljebb csak egy-két korty rum vagy brandy szolgál fájdalomcsillapítóul, és a levágott testrészeket vödrökbe, majd a tengerbe dobják; s ahol a gyors beavatkozás sem jelentette feltétlenül a beteg gyógyulását, hiszen a minimális sterilitás következtében nagy volt a sebek elfertőződésének és üszkösödésének esélye. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az események elbeszélésének vissza-visszatérő eleme a halálosan sebesült Nelson ápolása és állapota, elsősorban Sir William Beatty (a VICTORY hajóorvosa) visszaemlékezése alapján.

A csatával foglalkozó utolsó két fejezet a francia–spanyol flotta kapitulációját ismerteti, valamint számvetést készít. Az egyesített flotta kapitulációja kapcsán a szerző sorra veszi Villeneuve hajóinak megadását. A sort éppen a francia parancsnok hajója, a BUCENTAURE nyitotta és az akkori világ legnagyobb, négy ütegfedélzetes sorhajója, a spanyol SANTÍSIMA TRINIDAD zárta, de meg kell még említeni az utolsóként kitartó ACHILLE sorhajó felrobbanását is. Adkins egyes hajók esetében részletes veszteségadatokat is közöl, de az összesítéssel vár egy későbbi fejezetig.

A két fejezet, az ellenség hajóinak kapitulációjával párhuzamosan, szinte percről percre végigkíséri Nelson admirális végóráit. Az angol parancsnok halála kb. délután fél öt körül következett be, a győzelem teljes tudatában. Adkins leírása ezen a ponton is sűrűn tűzdelt hosszan idézett visszaemlékezésekkel, így Nelson halálának leírása erősen patetikus. A szerző kitér a vízben evickélő sebesültek mentésére is.

Meg kell még említeni a francia–spanyol flotta Pierre Dumanoir ellentengernagy vezette élhadának visszafordulását is, melyre meglehetősen későn és lassan került sor. E hajórajból végül mindössze öt hajó avatkozott harcba, közülük az egyetlen spanyol hajót (NEPTUNO) az angolok megadásra is kényszerítették. A szerző kitér arra a mozzanatra is, hogy Dumanoir hajói ellentámadásuk során tüzet nyitottak az angolok által már elfoglalt spanyol hajókra is, ami komoly felháborodást váltott ki az elfogott spanyol parancsnokokból. Az ARGONAUTA tisztjei pl. kérték foglyul ejtőiket, hogy megmaradt ágyúikkal visszalőhessenek. Dumanoir hajói

végül – látva, hogy a csata elveszett – nyugat felé elhagyták a csata helyszínét, majd két héttel később, a Vizcayai-öbölben, némi harc után megadták magukat egy angol hajórajnak.

A csatát követő eseményekről az utolsó öt fejezet tudósít. Adkins részletesen elbeszéli az ütközetet követő, napokig tartó vihar eseményeit, melynek során a flotta új parancsnoka, Collingwood kénytelen volt számos zsákmányul ejtett francia és spanyol vitorlást sorsára hagyni vagy felgyújtatni, s a tomboló vihar miatt ezt nem minden esetben előzte meg a sebesültek kimenekítése. Arra is volt példa, hogy az elfogott hajók legénysége visszafoglalta hajóját a brit zsákmányszerző osztagoktól.

Külön fejezet foglalkozik a hírvivők versenyével. Collingwood a vihar közepette indította útnak Angliába a győzelmi jelentést a PICKLE sónerrel, John Lapenotiére hadnagy parancsnoksága alatt. A portugál partoknál a PICKLE találkozott a John Sykes kapitány parancsnokolta NAUTILUS szluppal, mely a győzelemről értesülvén befutott Lisszabonba, hogy tájékoztatassa a helyi brit konzult, majd annak utasítására szintén Anglia felé vette az irányt a hírrel. Lapenotiére és Sykes versenyfutását végül az előbbi nyerte meg. A „verseny" kapcsán a szerző megragadja az alkalmat, és bemutatja a korabeli szárazföldi utazási viszonyokat. (Mindkét tiszt Plymouthban kötött ki, onnan szárazföldön kellett Londonba jutniuk.) Adkins teljes terjedelmében közli Collingwood jelentését a csatáról – ami a The London Gazette, a hivatalos kormányzati lap 1805. november 6-i számában került először a nyilvánosság elé – majd néhány visszaemlékezéssel és sajtóhírrel igyekszik szemlélteni a győzelem szigetországi visszhangját. Röviden kitér a brit győzelem európai fogadtatására is.

Egy újabb fejezet ismerteti a csata hatásait. A szerző itt tér ki részletesen a veszteségadatokra, valamint bemutatja Nagy-Britannia ünnepelt hőse és a további elesettek halálhírének fogadtatását. Elsősorban az angol hajók esetén találhatunk pontos számokat (449 fő halott és 1241 fő sebesült), a másik oldal esetén (1022 fő spanyol és 3373 fő francia halott, valamint 1386 fő spanyol és 1155 fő francia sebesült) Adkins hangsúlyozza az adatok hozzávetőleges voltát, mivel utóbbi esetben a csatát követő viharban elszenvedett veszteségek miatt nehéz pontos értékekkel szolgálni. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a legnagyobb veszteségeket mindkét fél a csata elején, az angol hajók áttörésekor szenvedte el. Ugyanígy az egyes hajók esetében angol részről az elsőként áttörő sorhajók, francia és spanyol részről az áttörési pontoknál tartózkodó vitorlások vesztették a legtöbb halottat és sebesültet. Angol részről egyetlen hajó sem veszett el, bár néhány igen súlyos állapotban volt, míg az egyesített flottából tizenhét sorhajó kapitulált, egy felrobbant, a többi elmenekült. A csatát követő két hét során az egyesített flotta további hajói estek fogságba (Dumanoir négy hajója), vagy feneklettek meg a spanyol partokon. Adkins kitér a két fél veszteségeinek anyagi értékére is. A gyász pillanatait illetően, néhány visszaemlékezést idézve, általános képet ad az ünnepelt hős, Nelson halálának fogadtatásáról, valamint néhány, az elesettek hozzátartozóinak írt magánlevet is közöl. Utóbbiak közül kiemelendő Norwich Duff tengerészkadét édesanyjához írt levele édesapja, George Duff, a MARS sorhajó kapitánya haláláról.

Részletesen foglalkozik a szerző a főparancsnok holttestének hazaszállításáról (Nelson élete végóráiban kérte, ne dobják a vízbe). A testet a hosszú hazaút miatt tartósítani kellett, ezért egy hordó brandybe helyezték. Gibraltárban, a VICTORY főbb sérüléseinek kijavításakor a brandyt borpárlatra cserélték. A legenda szerint korábban a hordó őrzésére kijelölt tengerészek megcsapolták a brandyt, hogy az admirális szelleme bennük is éljen, ám erre semmi bizonyíték nincs. Sokan úgy hitték, a testet rumban tartósították, s e tévhitből ered a rum egyik, a brit tengerészeti zsargonban élő korabeli neve, a Nelson's Blood. A temetésre – Nelson végakaratának megfelelően – a Szent Pál katedrálisban került sor, 1806. január 9-én. A temetésen részt vevő Villeneuve admirális sorsára is kitér a szerző. Villeneuve-öt 1806 áprilisában kicserélték négy, francia fogságból szabaduló brit kapitányra, így hazatérhetett. Nem sokkal ezután, Párizs közelében, egy szállodai szobában találtak rá holttestére és búcsúlevelére. A hatósági vizsgálat megállapította, hogy halálát hét késszúrás okozta, melyből hat a bal tüdőt, egy pedig a szívet érte. Később (tévesen) mégis az a hír járta, hogy főbe lőtte magát, a közvélemény pedig kimondva-kimondatlanul Napóleont sejtette az ügy hátterében. Akárhogyan is, aligha valószínű, hogy egy Villeneuve-höz hasonló katonaember – akiről egyébként el-

lenfelei is elismeréssel szóltak – az öngyilkosságnak efféle módját választotta volna.

A könyv zárófejezete röviden áttekinti a napóleoni háborúk további tengeri eseményeit, majd Nelson legendává válását követi nyomon. Adkins először is jelentősége szerint értékeli a csatát, és – a recenzens véleménye szerint helyesen – megállapítja, a trafalgari csata „nem semmisítette meg teljes mértékben az egyesített francia és spanyol haditengerészeti erőket, de megtörte erejüket és Nagy-Britanniát előnyhöz juttatta." A további eseményekkel kapcsolatban megemlíti, hogy e csata volt „az utolsó nagy flottaakció a napóleoni háborúk során," amely – a későbbi haditengerészeti események alacsonyabb intenzitását és csekélyebb méretét tekintve – teljes egészében helytálló. Vitatkozni lehet azonban a szerző azon megállapításával, mely szerint a trafalgari volt „az utolsó nagyobb, vitorlás hajókkal vívott csata." Jelen sorok írója úgy véli, hogy az idézett kijelentés csak kisebb kiegészítéssel fogadható el. Valóban ez volt az utolsó, nagy, vitorlás hadihajókkal vívott „szabályos" (már amennyire Nelson taktikája nyomán megengedhető ez a kifejezés) nyílt színen (nem a nyílt tengeren, hiszen a Trafalgar-fok közelében történtek az események) megvívott tengeri ütközet; azonban hasonlóan nagy, vitorlás hajókkal vívott tengeri csatának tekinthetjük az 1827-ben lezajlott navarinói csatát is, azzal a különbséggel, hogy azt egy szűk, túlzsúfolt öbölben vívták, és – ellentétben Trafalgarral – az egyik fél elsöprő számbeli és minőségi fölényben volt a másikkal szemben.

A Nelson-képpel kapcsolatban a szerző leírja, hogy az admirálist leginkább a viktoriánus éra emelte a brit nemzeti hős modelljévé: épületeket, utcákat, tereket, falvakat, városokat neveztek el a trafalgari hősről, nem is beszélve hegyekről, vízesésekről és más természeti képződményekről. A Nelson-kultusz leghíresebb megnyilvánulása az az ötven méter magas emlékoszlop, ami London szívében, a Trafalgar-téren áll, s melynek tetején az admirális szobra vigyázza a várost és Nagy-Britanniát. A Nelson Emlékoszlopot 1842-ben kezdték el építeni, de csak 1867-re készült el. Adkins ezzel párhuzamba állítva megemlékezik a Boulogne-i Emlékoszlopról is, melyet Napóleon állíttatott 1803-ban, eredetileg Anglia inváziójának emlékére. Később a Bourbonok Oszlopa nevet viselte, ma pedig A Grand Armée Oszlopa néven Franciaország katonáinak állít emléket. Ez az emlékmű 1841-re készült el véglegesen.

Roy Adkins könyvéről összességében elmondható, hogy megfelel az ismeretterjesztő célzattal íródott művekkel szemben támasztható igényeknek, de több is annál, olyan valódi történeti munka, amit a témát kutató történész is nagy haszonnal forgathat. A szerzőt vélhetően inkább az a cél vezérelte munkája során, hogy méltóképp emlékezzék meg a trafalgari csatáról és Horatio Nelsonról a Trafalgar-bicentenárium előestéjén, s kevésbé az, hogy tovább vigye a rendkívül gazdag szakirodalommal bíró téma tudományos diskurzusát. A Nagy-Britanniában minden bizonnyal legnépszerűbbnek és vélhetően legromantikusabbnak tekintett téma feldolgozottságát jelzi, hogy a szerző 124 tételből álló bibliográfiát közöl a kötet végén, melyhez elöljáróban azt a megjegyzést fűzi, hogy nem tartalmaz minden használt könyvet, cikket vagy kéziratot, csupán azokat, amelyekből idézeteit kölcsönözte, s amelyeket a téma fontosabb olvasmányai között tart számon.

Mindenre kiterjedő, adatgazdag és mindenekelőtt rengeteg idézettel tarkított könyve könnyen érthető nyelvezettel és olvasmányos stílussal párosul. Saját elbeszélését remekül fűzi egybe a közbeiktatott számos levélrészlettel, visszaemlékezéssel, mindenkor megőrzi lendületét. Csak néha töri meg az elbeszélés menetét általános dolgok ismertetésével, ám ez egyáltalán nem baj. E jelenséget leginkább úgy jellemezhetnénk, hogy egy-egy rövid időre megállítja a történet folyását, kimerevít egy-egy képkockát, majd röviden, de mégis sokrétűen és színesen leírja, mit is láthatunk azokon. E stílussal Adkins fokozza az olvasó kíváncsiságát és még inkább a könyv továbbolvasására készteti. Ez még akkor is igaz, ha hozzátesszük, a szerző bizony helyenként hajlamos elkalandozni, illetve hosszabban is elidőzni bizonyos dolgoknál (pl. az előzmények ismertetésekor, a recenzens véleménye szerint, aránytalanul sokat foglalkozik Nelson és Lady Emma Hamilton kapcsolatával).

A hazai, a téma iránt érdeklődő olvasó/kutató két tekintetben is jól hasznosíthatja e művet. Egyrészt Adkins könyve átfogó jellegű, mégis kimerítő alapossággal megalkotott, részletekbe menő képet fest a trafalgari csatáról. Másrészt olyan modern szemléletű mű, amely nem felejti el megszólaltatni a

múlt tanúit, a régen élt és rég elhunyt szereplők gondolatait megőrző kéziratokat, leveleket – néha teljes oldalakat szánva azoknak. Összesen 364 jegyzete ugyanannyi idézet hivatkozása, s az idézetek nagy része legalább bekezdésnyi terjedelmű. A munka teljessége mellett e közölt források is igazán komoly értékei a kötetnek a téma hazai kutatói számára.

A trafalgari csatáról és Horatio Nelson altengernagyról való méltó megemlékezés szándéka, mely a recenzens szerint a szerzőt vezérelte, tökéletesen megvalósult.

Illés András

KAZINCZY ISTVÁN

KÖRÖSLADÁNY SZÜLÖTTE, TÜKÖRY LAJOS (1830–1860)

A magyar szabadságharc főhadnagya, a törökországi emigráció őrnagya, az olasz egyesítés mártír ezredese

(Körösladány Nagyközség Önkormányzata, Körösladány, 2005, 111 o.)

Az egységes Olaszország megteremtéséért harcoló számos magyar garibaldista közül eddig mindössze Dunyov Istvánról jelent meg a teljes pályafutást bemutató, forráskritikán alapuló életrajzi feldolgozás (*Lukács Lajos:* Garibaldival a szabadságért. Dunyov István élete és működése 1816–1889. Budapest, 1968.). E mellé társul most, a körösladányi szabadsághős születésének 175. évfordulója alkalmából Kazinczy István Tüköry-biográfiája.

Türr István tábornok mellett éppen Tüköry Lajos ezredes az, akit Giuseppe Garibaldi magyar követői közül a leggyakrabban emlegetünk. Tüköry ezt az érdeklődést kétségtelenül a Palermo bevételénél elszenvedett mártíromságával vívta ki, az utókor vele kapcsolatban szinte kizárólag ezt a mozzanatot, a hősi halált tartja számon. Pedig micsoda változatos életút állt a 30. esztendejét még be sem töltött magyar alezredes mögött, amikor 1860. május 27-én a dicsőséges, ám számára végzetes rohamra vezette a garibaldista előhadat! A mártírhalál, természetesen, önmagában tiszteletet és csodálatot kelt, de a pályafutás ez egyetlen mozzanata iránt mutatott kizárólagos érdeklődés minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy a „nagy ismeretlen" életének korábbi szakaszai igen nehezen dokumentálhatók.

Nem volt tehát könnyű helyzetben a Szerző, amikor Tüköry Lajos teljes pályafutását kívánta felvázolni. Tüköryvel kapcsolatban a szabadságharcig tartó időszakból jószerivel csak a születési dátuma, 1830. szeptember 9. tekinthető bizonyosnak, még az iskolai tanulmányaival kapcsolatban is csak feltételezésekre vagyunk utalva.[4] Kazinczy István, ahogy majd a későbbi életszakaszok bemutatásánál is, az egyetlen járható utat választotta: közvetett, de megbízható, ez esetben a szülőhellyel és a családdal kapcsolatos adatok alapján próbálta feleleveníteni az első évtizedeket.

A második biztos dátum 1848. július 9.: Tüköry – akkor még Spiegel – Lajos második helyen szerepel a körösladányi nemzetőrök névjegyzékében. Még annyit lehet bizonyosan tudni róla, hogy a 30. békési honvédzászlóaljjal részt vett Arad ostromában, ahol őrmesterré léptették elő, majd az 55. bihari honvédzászlóaljban harcolt Bem hadnagyaként, később főhadnagyaként. A részleteket nem ismerjük, a Szerző ez esetben az egyes alakulatok történetét nyomon követve, továbbá a

[4] Tüköry születésének évét hosszú ideigl, tévesen, 1828-ra tették. L. *Filippo Pottino* (szerk.): Luigi Tüköry 1828–1860. Testi, documenti inediti e tavole. Palermo, 1933. 1935-ben azonban Pietro Merenda tisztázta a kérdést, l. *Gaetano Falzone:* Ritratto di Luigi Tüköry. Palermo, 1938. 17., 49. o. Ennek ismeretében érthetetlen, hogy évtizedekkel későbbi kiadványokban téves dátumot (1826) találunk. L. például *Ács Tivadar:* A magyar légionisták életrajzgyűjteménye. In Magyarok és a Risorgimento. (Szerk. *Szász Károlyné Gillemot Katalin.*) Budapest, 1961, 132. o., majd, valószínűleg ennek nyomán, egy frissebb kiadvány: A Kossuth-emigráció olaszországi kapcsolatai 1849–1866. (Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Nyulásziné Straub Éva.) Budapest, 1998 (1999!), 833. o.

honvédtársak visszaemlékezéseiből szemezgetve igyekezett rekonstruálni Tüköry Lajos honvédseregben kifejtett tevékenységét.

A következő tíz évre, a török emigráció időszakára vonatkozóan alapvetően Tüköry honvédtiszt-, majd emigráns társa, Pap János visszaemlékezéseire vagyunk utalva. Általa követhetjük nyomon a török hadsereg tisztje, Szelim efendi (Tüköry török neve) útját Vidinen, Sumlán, Konstantinápolyon, Damaszkuszon keresztül egészen a Kaukázusig, ahol Kmety György tábornok segédtisztjeként súlyos karsebesülést szenvedett Kars erődjének védelmekor. A krími háború végeztével visszatért Konstantinápolyba, ahol őrnaggyá léptették elő, valamint megkapta az Abdul-Medzsid Rendet.

A Szerző megjegyzi, hogy bizonytalan, hol tartózkodott Tüköry 1857–1858-ban. Ez a bizonytalanság jórészt enyhíthető lett volna azoknak a leveleknek a feldolgozásával, amelyeket Tüköry 1857. január 2. és július 29. között Konstantinápolyból írt az akkor Franciaországban tartózkodó Kmety Györgynek. A levelekben részletesen beszámolt a törökországi helyzetről, a magyar emigráció belső viszonyairól, de írt saját magáról is, így karsebe állapotáról, vagy éppen édesanyja és unokatestvére júliusi látogatásáról.[5]

Tüköry Lajos pályafutásának legjobban dokumentálható szakasza élete utolsó esztendeje. 1859 júliusában érkezett Konstantinápolyból Genovába, és a szerveződő magyar légió (Magyar Sereg Olaszhonban) 2. dandárjának egyik zászlóaljparancsnoka lett. A francia-szárd–osztrák háborúnak váratlanul véget vető villafrancai fegyverszünet után azonban a magyar légió – anélkül, hogy alkalma nyílt volna a várva várt osztrákellenes küzdelemre – feloszlott. Tüköry őrnagy piemonti szolgálatba állt, de csak a következő év májusáig: akkor Garibaldi vörösingesei (I Mille) között találjuk, immár alezredesként. Egyike volt annak a négy magyarnak (Türr István ezredes, Goldberg Antal őrmester és Lajoski Vencel közlegény mellett), akik a kezdetektől tagjai voltak a szicíliai expedíciónak. Ez a hadjárat azonban Tüköry számára csupán egy hónapig tartott, június 6-án belehalt a tíz nappal korábban elszenvedett sebesülésébe. Tragikusan rövid életét lezáró hősi halála a magyar–olasz testvériség jelképe, állandó hivatkozási alapja lett. Végezetül a kötet bőséges anyagra támaszkodva ismerteti Tüköry temetését, továbbá sorra veszi az alakját megidéző palermói és körösladányi emlékeket.

A Szerző alapvetően feldolgozásokra támaszkodva írta meg Tüköry Lajos életrajzát, szorgalmasan gyűjtögetve az igencsak elszórtan fellelhető adatokat. A kötet végéhez csatolt „Forrásjegyzék" számos tételt felsorol, mégis hiányolok néhány munkát[6] – ezek tanulmányozása után sem lehetne ugyan alapvetően mást mondani, de mindenképpen kiegészítenék, időnként pontosítanák a felvázolt képet. Éppen a nagyfokú adathiány miatt bátrabban lehetett volna a levéltári anyaghoz nyúlni, különösen Tüköry itáliai szereplésére vonatkozóan, hiszen az emigrációs iratokban gyakori szereplő volt (az Országos Levéltár Kossuth-gyűjteményén, a Tanárky- és Türr-iratokon kívül a már idézett Kmety-iratok, továbbá Ihász Dániel és Dunyov István irathagyatéka).

A kötetet több mint száz, zömében színes illusztráció teszi élvezetesebbé. Külön kiemelést érdemelnek a kitűnő térképek, szám szerint tizenegy, a Szerző munkái, amelyek jól követhetővé teszik Tüköry vándorlásait. A 86. ábra (95. o.) aláírása téves, a képen nem a Palermo melletti Ponte d'Ammiraglio látható, amelynek közelében Tüköry megsebesült, hanem a Ponti della Valle völgyhíd a Nápolytól északra kanyargó Volturno folyó mentén, amelynél Dunyov István szenvedett súlyos lábsebesülést az 1860. október 1-jei csatában.[7]

Kazinczy István értékes és fontos munkát végzett Tüköry Lajos életpályájának feldol-

[5] A leveleket *Tóth László* közölte: *Pottino* 29–70. o., majd ennek nyomán *Falzone* 31–37. o.

[6] *Carlo Pecorini-Manzoni:* Storia della 15ª divisione Türr nella campagna del 1860 in Sicilia e Napoli. Firenze, 1876. 50–53. és 100–101. o.; *Pottino,* i. m.; *Falzone,* i. m., illetve *Uő:* Memorie e tradizioni di garibaldinismo ungherese in Sicilia. In: Rassegna Storica del Risorgimento 1954, fasc. II–III, passim; *Kastner Jenő:* Türr István 1860-ban (Olasz emlékiratokból). In: *Budapesti Szemle* 1929. 614. sz., 87–91. o.; *Uő.:* A Kossuth-emigráció Olaszországban. Budapest, 1960. 194–198. o.; *Stefano Markus:* Il Generale Stefano Türr e la Sicilia alla luce di nuovi documenti. In La Sicilia dal 1849 al 1860 (a cura di Gianni di Stefano). Trapani, 1962, 291–294. o.; *Lukács Lajos:* A magyar garibaldisták útja. Marsalától a Porta Piáig. Budapest, 1971. különösen a 44–51. o.

[7] *Csorba László:* Magyar emlékek Itáliában. Budapest, 2003. 146–147. o.

gozásával. Meggyőződésem, hogy az egységes Olaszország megteremtésének 150. évfordulójához közeledve a magyar történetírás leginkább azzal vehetné ki a részét méltó módon a megemlékezésből, ha – az előző generációk kutatásait folytatva – igyekezne minél részletesebben feltárni a magyarok hozzájárulását, ami elsősorban a magyar garibaldisták tevékenységében nyilvánult meg.

Végezetül álljanak itt Teleki Sándor gondolatai abból a – Párizsból, 1860. június 25-én kelt, Türr Istvánhoz intézett – leveléből (Magyar Országos Levéltár, Türr István irathagyatéka, 2040. sz. *Teleki Sándor:* Emlékezzünk régiekről. Emlékezés és levelezés. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi *Csetri Elek.* Bukarest, 1973. 464–466. o.), amelyben, mindenki közül talán a legszebben, Tüköry Lajost méltatta: „Mindenekelőtt beszéljünk a megholtról. Felesleges mondanom mennyire meghatott korai halála. Te tudod, hogyan szerettem őt, a bátor, becsületes, igénytelen, vitéz katonát, ki egyszersmind értette azt is, hogy mit tesz magyar polgárnak lenni. Halála dicsőség a nemzetre, kifolyt vére kiviruland a megváltás ünnepén s a haza egy vértanúval többet dicsőítend. Mi, kik baráti valánk, sirassuk őt büszkeséggel s kövessük példáját s legyünk büszkék, hogy Tüköry barátunk vala. Írd meg kérlek végperceit, beszélnünk kell róla s tudatni a világgal, hogy ki volt ő, a nagy ismeretlen."

Pete László

BIBLIOGRÁFIA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

WORKSHOPS OF THE PARTNERSHIP FOR PEACE CONSORTIUM'S MILITARY HISTORY WORKING GROUP[1]

A Békepartnerség által életre hívott Hadtörténeti Munkacsoport immár 6. nemzetközi konferenciáját tartotta a Szlovák Hadtörténeti Intézet és a párizsi Hadtörténeti Szolgálat (Service historique de la Défense) szervezésében Pozsonyban 2006 áprilisában, a konferencia témája a konfliktusokat követő többnemzetiségű katonai együttműködés volt (Exiting War: Post-Conflict Military Operations).

A konferencia ismét élénk magyar részvétellel zajlott, *Tulipán Éva* (Hadtörténeti Intézet és Múzeum) az 1956-os magyar forradalmat követő megtorlásról, *Jakus János* (Hadtörténeti Intézet és Múzeum) a Magyar Honvédség béketámogató műveletekben való részvételéről, *Germuska Pál* (1956-os Intézet) a hidegháborút követő hadiipari konverzióról tartott előadást. A konferencián, amelyen minden eddiginél többen, 28-an adtak elő, és a részvevő országok az eddigi legnagyobb számban jelentek meg, megvonták a hadtörténész műhely eddigi működésének mérlegét. Örömmel állapították meg, hogy az évek alatt az eredetileg közép-európai témákkal induló, és a közép-európai együttműködést elősegítő sorozat összeurópai műhellyé nőtte ki magát, melyben az Egyesült Államokkal és Kanadával kiegészülve a kontinens minden térsége képviselteti magát (Olaszország, Románia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Magyarország, Svédország, Spanyolország, Görögország, Hollandia, Nagy-Britannia, Franciaország és az Orosz Föderáció). Általános a vélekedés, hogy a hatalmas létszámú éves nemzetközi hadtörténész kongresszusok mellett ez vált az európai hadtörténészek legaktívabb, legeredményesebb éves találkozójává. Figyelemre méltó az is, hogy – szemben a CIHM nemzetközi éves hadtörténeti konferenciáival – itt az orosz nyelv is hivatalos nyelv maradt, sokkal aktívabb szakmai érintkezésre nyílik lehetőség, és az alapítástól kezdve folyamatos és aktív az orosz részvétel.

Egyúttal fordulóponthoz is érkezett a konferencia-sorozat, mivel 2006-ra kivált a Békepartnerség Programból, és önálló finanszírozásúvá vált. Ez a gyakorlatban az jelenti, hogy az egyes tagállamok saját költségeikhez nem kapnak támogatást, a konferencia közös költségeit pedig a nagy hagyományú (amerikai, német, francia és kanadai) hadtörténeti szolgálatok évről és évre változó arányban támogatják, illetve más szervezetektől és alapítványoktól pályázott támogatásokból fedezik.

A konferenciák előadásai az amerikai hadtörténeti szolgálat támogatásának köszönhetően évről évre megjelentek belső terjesztésű CD ROM-on. Jelen CD ROM megjelenésével immár öt esztendő előadásai kereshetők vissza: 2001 Bukarest (Case Studies of the Cold War); 2002 Szófia (Military Policy in Europe, 1870–1914); 2003 Prága (NATO and Warsaw Pact – The Formative Years 1948–1968); 2004 Budapest (Military Professionalization, 1900–1999, The Quest for Excellence)[2]; 2005 Bécs (Multi-National Operations, Alliances and International Military Co-

[1] CD ROM, 2006.

[2] A konferenciákról szóló ismertetések folyóiratunk, a *Hadtörténelmi Közlemények* (HK) Krónika-rovatában: 1.) *Ehrenberger Róbert:* Partnerség a békéért. A Hadtörténeti Munkacsoport első ülése, Bukarest, 2001. április 17–22. HK 2001. 4. sz., 748–749. o.; 2.) *Balla Tibor:* Katonapolitika Európában, 1870–1914. Nemzetközi konferencia, Szófia, 2002. március 4–7. HK 2002. 4. sz., 1237–1241. o.; 3.) *Ehrenberger Róbert:* Beszámoló a PfP Military History Working Group 2003. évi plenáris üléséről, Prága, 2003. április 7–11. HK 2003. 2. sz., 617–619. o.; 4.) *Veszprémy László:* A professzionalizálódó hadügy, 1900–1999. Törekvés a minőségre. Nemzetközi hadtörténeti konferencia, Budapest, 2004. március 29 – április 2. HK 2004. 1. sz., 333–334. o., továbbá *Veszprémy László:* A történeti kutatások fontosságáról. Beszélgetés John S. Brown tábornokkal. *Magyar Honvéd,* 2004. május 28., 16. o.

Operation: Past and Future). Az angol, orosz és francia nyelvű előadások részben nyomtatásban is megjelentek, mégpedig 2001-ben a bukaresti, 2004-ben pedig a budapesti konferencia anyaga, ez utóbbi a *„Revue Internationale d'Histoire Militaire No. 80."* magyar számaként. A többi konferencia válogatott előadásai a PfP folyóiratában, a *„Connections: A Quarterly Journal"*-ben láttak, illetve látnak napvilágot. Az anyag CD ROM formában elérhető a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Könyvtárában, a teljes anyag pedig a PfP/MHWG web oldalán (www.pfpconsortium.org).

Az eddigi előadások országok szerinti csoportosításban a következők:

Ausztria

Schmidl, Erwin: Conscription and Professional Military Service: The Austrian Experience in the 20th Century (2004)

Bulgária

Angelov, Anju: Bulgarian Armed Forces during the Period of Transition to the Cold War (2001)

Angelov, Anju: Bulgarian Military Professionalism: Traditions and Transformation (2004)

Baev, Jordan: The Evolution of the Warsaw Pact Organizational Structure and Decision Making Process, 1955–1969 (2003)

Krivorov, Ignat: La stratégie militaire bulgare dans les guerres balkaniques. expression de la politique nationale dans la période de 1878–1913 (2002)

Krivorov, Ignat – Prokopiev, Anatoly: The Delicate Choices of Bulgaria in 1941 and 1945 (2005)

Minchev, Dimiter: Participation of Bulgaria in the Warsaw Pact (2001)

Minchev, Dimiter: The Boundaries of the Bulgarian Nation and the Character of the Wars, Waged by It in the Period 1870–1914. (2002)

Minchev, Dimiter: Bulgarian Professional Army after WW I (2004)

Petrov, Todor: Les reformes dans l'armée bulgare 1903–1912 (2002)

Simeonov, Ivan: La stratégie militaire bulgare dans les guerres balkaniques. expression de la politique nationale dans la période de 1878–1913 (2002)

Stanchev, Stancho: Bulgarian Military Professionalism: Traditions and Transformation (2004)

Yavashchev, Sevo: Aspects militaires dans la politique étranger de Bulgarie, 1878–1914 (2002)

Kanada

Haycock, Ronald: Voyage from Innocence: Canada and the Early Cold War, 1945–1963. (2003)

Haycock, Ronald: Officers' Professional Development and Military Education in Canada: the Historical Baggage (2004)

Haycock, Ronald: Getting to be Junior but Sovereign Allies: Canada in the Boer War and the Great War (2005)

Hennessy, Michael: Canada working in the Coalitions of the Cold War (2005)

Leslie, Andrew: Canada working in Contemporary Alliances and Coalitions: Bosnia and Afghanistan (2005)

Mckercher, Brian: Isolation vs. Intervention: The United Kingdom and Canada, 1935–1939 (2005)

Cseh Köztársaság

Pilát, Vladimír: Czechoslovak Military Hospital in Korean War, 1952–1953 (2003)

Franciaország

Braud, Emmanuelle: The International Expedition in China, 1900–1901 (2005)

Ebel, Eouard: Le maintien de l'ordre et les militaires en France entre 1870 et 1914 (2002)

Galera, Yan: The Reorganization of the Macedonian Gendarmie: An Example of European Military Co-Operation, 1904–1914 (2005)

Guelton, Frederic: La politique de sécurité de la France, de l'isolement bismarckien à la Triple entente (2002)

Guyot, Philippe: Le corps international d'occupation de la Crète 1897–1909 (2002)

Haberbush, Benoit: The Detachment of Gendarmerie in Berlin, 1948–1968 (2003)

Benninger, Laurent: Conflits, armements et guerre interdite (2002)

Inquimbert, Anne-Aurore: Le concept d'armée professionnelle dans la littérature militaire de l'entre-deux-guerres (2004)

Lahaie, Olivier: French Involvement in the Korean War (2005)

Panel, Louis: Gendarmes and Mobilization in 1914–1918 (2004)

Porte, Rémy: Une création française originale: Les troupes coloniales (2004)

Romer, Jean-Christophe: Conflits, armements et guerre interdite (2002)

Sarmant, Thierry: La guerre qui n'a jamais eu lieu. Perception de la menace: L'armée française et les plans d'opérations soviétiques en Europe occidentale 1945–1970 (2001)

Németország

Harder, Hans-Joachim: Guarantors of Peace and Freedom. The U. S. Forces in Germany, 1945 to 1990 (2001)

Harder, Hans-Joachim: Freedom or Unity – The Dilemma of German Foreign and Security Policy between 1949–1990 (2003)

Heinemann, Winfried: NATO and the Trieste Crisis (2003)

Krüger, Dieter: Security by Flexibility? The FRG and the Change of NATO Strategy in the 1960s (2005)

Schiel, Rüdiger: The Relations between the German Imperial Navy and the Imperial and Royal Austro-Hungarian Navy, 1871–1914 (2005)

Trotnow, Helmut: Between War and Peace – The Military Presence of the Western Allies in Berlin, 1945–1994 (2003)

Nagy-Britannia

Ward, Alex: The British Experience in Moving from Conscription to an All-Regular Army (2004)

Wildman, Helen: Media Operations for the International Security and Assistance Force in Afghanistan (2005)

Görögország

Mourelos, Ioannis: Y a-t-il eu un impérialisme grec? (2002)

Toussas, Andreas: The Hellenic Navy and NATO (2005)

Magyarország

Balla, Tibor: The Military Participation of the Austro-Hungarian Monarchy in the Settlement of the Scutari Crisis, 1913–1914 (2002)

Balló, István: The Hungarian Army during the Cold War Years, 1948–1968 (2003)

Germuska, Pál: From Commands to Coordination: Defence Industry Co-Operation within the Member States of the Warsaw Pact, 1956–1965 (2005)

Horváth, Miklós: Warsaw Pact and the Hungarian Revolution of 1956 (2001)

Molnár, Ferenc: Professionalization, as a Transition from Conscription to the All-Volunteer Armed Forces (2004)

Nagy, Tamás: Hungarian Military Policy, 1948–1956 (2003)

Nagy, Tamás: Quantitative Education of the Cold War Period Hungary (2004)

Nagy, Tamás: Hungary's Role at the Birth of the Warsaw Pact (2005)

Okváth, Imre: Reorganization of the Hungarian Army, 1956–1962 (2004)

Pollmann, Ferenc: Ballhausplatz and the General Staff – The Case of Albania. (2002)

Pollmann, Ferenc: The Dual Alliance and Austria-Hungary's Balkans Policy (2005)

Szabó, Miklós: Reformation of Hungarian Military Higher Education after 1996 (2004)

Macedonia

Stoichev, Vanche: Defence Policy in the Balkans and the Division of Macedonia in 1913 (2002)

Hollandia

Hoffenaar, Jan: The Czechoslovakian Injection: The Netherlands and the 1968 Invasion of Czechoslovakia (2001)

Hoffenaar, Jan: Will the Netherlands be Defended? The Problems with the Main Defence Line in Central Sector of NATO at the Beginning of the 1950s (2003)

Klinket, Wim: Dutch Dilemmas. Trends and Challenges in Dutch Officer Education (2004)

Schoenmaker, Ben: Multinational Military Co-Operation during the Liberation of the Netherlands, 1944–1945 (2005)

Románia

Constantiniu, Florin: Romania and the Cold War (2001)

Duţu, Alesandru: Romania, May 1958. First Withdrawal of the Soviet Troops from the „External" Empire (2001)

Filip, Cioculescu Serban: The Professionalization of the Romanian Armed Forces in the Perspective of Romania's Integration within the Euro-Atlantic Security Structures (2004)

Ionescu, Mihail: The Relation between Resources and Military Objectives. The Case of the Romanian Army Between 1878–1914 (2002)

Ionescu, Mihail: Bucharest Initiatives to Reform the Warsaw Pact, 1964–1968 (2003)

Iosipescu, Sergiu: The Carpathian–Danubian Principalities. Military Alliances in the 17th Century (2005)

Macuc, Mihai: An Alliance inside the Triple Alliance. Romania and Italy. A Case Study (2002)

Moldoveanu, Amelia Cerasela: The Military Education System in Romania and the Professionalization of the Armed Forces (2004)

Otu, Petre: Romania and the Asian Enlargement of the Warsaw Pact. The Case of Mongolia (2001)

Otu, Petre: 1878–1883: From Partnership with Russia to Alliance with Central Powers and the Meaning of this Choice (2002)

Otu, Petre: In the Shadow of the Allies. Romanian–Italian Relations, 1919–1927 (2005)

Retegan, Mihail: Romania and the „Sinatra" Doctrine. Bucharest and the Polish Events of the Summer of 1989 (2001)

Rîjnoveanu, Carmen: Romania's Autonomous Policy and the Sino–Soviet Polemic, 1960–1968 (2003)

Rîjnoveanu, Carmen: Cooperation through the Iron Curtain. The Relations between Romania and the United States, 1960s–1970s (2005)

Vartic, Gheorghe: Romania and the Asian Enlargement of the Warsaw Pact. The Case of Mongolia (2001)

Vartic, Gheorghe: 1958: Withdrawal of Soviet Troops from Romania. Moscow's Decision or Bucharest's Victory? (2003)

Orosz Föderáció

Belosludtsev, Oleg: Cold War, the View from Russia (2001)

*Belosludtsev, Oleg:*The Turkish War of 1877–1878 and the Development of Military Art (2002)

*Belosludtsev, Oleg:*Soviet Military in Korean War, 1950–1953 (2003)

Belosludtsev, Oleg: Views of the USSR Military Leaders on Character of the Future War, 1945–1991 (2004)

Belosludtsev, Oleg: Military Co-Operation of CIS Countries, 1991–2004 (2005)

Ilyin, Yuriy: Military-Political Aspects of the Second Peace Conference, Held in Hague in 1907 (2002)

Lyoshin, Mikhail: Development of Soviet Armed Forces after WW II (2004)

Lyoshin, Mikhail: Participation of the Russian Military Contingent in Multinational Operations in Kosovo (KFOR): Gained Experience and Lessons for the Future (2005)

Szlovákia

Čaplovič, Miloslav: The Professional Training of the Slovak Officers, 1920–1944 (2004)

Cséfalvay, František: The Professional Training of the Slovak Officers, 1920–1944 (2004)

Katreba, Zoltan: The Professionalization of the Slovak Army in 1993–2001. Plans and Reality (2004)

Púčik, Miloslav: Die militärische Besatzung der Slowakei im August 1968 im Kontext der Bedeutung der Tschechoslowakei für den Warschauer Pakt (2001)

Štaigl, Jan: Slovakia in the Conception of Building of the Czechoslovak Army as Army of the First Operational Line of the Soviet Block (2003)

Štefanský, Michal: Cold War and its Consequences in 1952–1953 (2003)

Štefanský, Michal: The Soviet Influence on Czechoslovakia before the Warsaw Pact, 1947–1955 (2005)

Szlovénia

Melasic, Marjan: Comparative Study on Conscription vs. All-Volunteer Forces in Europe (2004)

Törökország

Taskiran, Cemalettin: Les tentatives de reforme dans l'armée ottomane après la guerre des Balkans (2002)

Ukrajna

Borduk, Oleg: The Ukrainian Way of Professionalization of the Defense Sector (2004)

Borduk, Oleg: Problems Associated with Forming a Temporary Coalition for the Execution of the Military Operation in Iraq – Compulsion to meet International Commitments of International Intervention? (2005)

Egyesült Államok

Adams, Bianka: The American Soldier in Germany, 1951–1955 (2003)

Brown, John S.: Making Things happen: From Doctrine to Action in Desert Storm (2004)

Epley, William W.: America's First Cold War Army, 1945–1950 (2001)

Garrett, Scott: Military Interests in the Balkans, 1870–1914 (2002)

Garrett, Scott: Seeking Excellence: Professionalization of the U.S. Army Non-Commissioned Officer Corps in the 20th Century (2004)

Garrett, Scott: Munich 1938: a Failure to Honour Treaty Obligations (2005)

Gorell, Richard: The Army prepares for Cuba (2001)

Rush, Robert S.: The Bulgarian Soldier, 1910–1913 (2002)

Rush, Robert S.: The American Soldier in Germany, 1959–1963 and 1966–1969 (2003)

Rush, Robert S.: The Evolution of NCOs in Training Soldiers (2004)

Rush, Robert S.: A Study of Sovereign States in Coalition Warfare. The Confederate States of America – A Lesson in Principle over Practicality (2005)

TARTALOM

ACTA EXECUTIONIS PACIS.
LUIGI FERDINANDO MARSILI GRÓF
TUDOMÁNYOS ÉS POLITIKAI HAGYATÉKA

NAGY LEVENTE — Rebellis barbárok és nagylelkű hősök. Luigi Ferdinando Marsili nézetei a Habsburg és az Oszmán Birodalomról ---------- 303

BENE SÁNDOR — Acta pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására ---------- 329

F. MOLNÁR MÓNIKA — Buda 1684. évi ostromának „ismeretlen" török ábrázolása a bolognai Marsili-gyűjteményből ---------- 373

TANULMÁNYOK

TÓTH FERENC — Ex libris baron de Tott. Portyázás egy XVIII. századi magyar származású francia huszártiszt könyvtárában ---------- 389

LÁZÁR BALÁZS — Mantova visszafoglalása a második koalíciós háború idején, 1799. július 5 – július 30. ---------- 415

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON — Bizánci terjeszkedés a X. században – ostromtechnikák elméletben és gyakorlatban ---------- 459

NÉMETH GYÖRGY — A tábornok, aki ezredes volt. Gál Sándor (1817–1871) tábornoki kinevezése ---------- 483

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

MÉSZÁROS KÁLMÁN — Az 1706. április 18-i vezsenyi ütközet kuruc áldozatai 501

VITA

SZÉKELY GYÖRGY — Honvédelem a gyepűtől a kővárig, a könnyűlovastól a páncélos vitézig ---------- 509

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — A középkori hadtörténetírás és forrásai ---------- 517

ÁGOSTON GÁBOR — Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról ---------- 524

PÁLFFY GÉZA — A modern hadtörténetírás további kutatásra váró iratanyagáról. Az Udvari Haditanács XVI–XVII. századi iratai ---------- 538

SZEMLE

KARL ZENO PINTER — Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat, secolele IX–XIV – Mittelalterliche Schwerter und Säbel in Siebenbürgen und im Banat, 9–14. Jahrhundert *(Gáll Ervin)*---------- 561

KOVÁCS PÉTER — Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk *(Székely Melinda)*---------- 564

SLAVKO GAVRILOVIĆ — Građa za istoriju vojne granice u XVIII veku. Knjiga II. Banska krajina XVII–XVIII vek *(Babkovity Attila – Varga Szabolcs)*---------- 567

BÁNKÚTI IMRE (KIAD.) — II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár fejedelmi titkár diáriuma, 1707–1710 *(Seres István)*---------- 570

BALLA ANTAL, DÁVID GÉZA, FODOR PÁL, KÖPECZI BÉLA (ET AL.) — II. Ferenc Rákóczi'nin hayatı Ve Türkiye'deki sürgün günleri – II. Rákóczi Ferenc élete és törökországi emigrációja *(Seres István)*---------- 572

ROY ADKINS — Trafalgar. The Biography of a Battle *(Illés András)*-- 574

KAZINCZY ISTVÁN — Körösladány szülötte, Tüköry Lajos (1830–1860). A magyar szabadságharc főhadnagya, a törökországi emigráció őrnagya, az olasz egyesítés mártír ezredese *(Pete László)*---------- 580

BIBLIOGRÁFIA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Workshops of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group---------- 583

CONTENTS

ACTA EXECUTIONIS PACIS.
THE SCIENTIFIC AND POLITICAL LEGACY
OF LUIGI FERDINANDO MARSILI

LEVENTE NAGY — Rebellious Barbarians and Generous Heroes. Luigi Ferdinando Marsili's Views about the Habsburg and the Ottoman Empires ---------- 303

SÁNDOR BENE — Acta Pacis – Peace with the Muslims. The Plans of Luigi Ferdinando Marsili for the Publication of the Papers of the Karlowitz Peace Treaty ---------- 329

MÓNIKA F. MOLNÁR — An "Unknown" Turkish Portrayal of the Siege of Buda in 1684 from the Marsili Collection in Bologna 373

STUDIES

FERENC TÓTH — Ex Libris Baron de Tott. The Library of an 18th Century French Hussar Officer of Hungarian Origin 389

BALÁZS LÁZÁR — The Recapture of Mantua during the 2nd War of the Coalition, 5–30 July 1799 ---------- 415

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — Byzantine Expansion in the 10th Century – Siege Techniques in Theory and in Practice ---------- 459

GYÖRGY NÉMETH — The General Who Was a Colonel. Sándor Gál's Promotion to the Rank of General ---------- 483

HISTORICAL SOURCES

KÁLMÁN MÉSZÁROS — The Kuruc Victims of the Battle of Vezseny on 18 April 1706 ---------- 501

DISPUTE

GYÖRGY SZÉKELY — Home Defence from the Marchland to Stone Castles, from Light Cavalrymen to Knights in Armour 509

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Military Historiography in the Middle Ages and Its Sources ---------- 517

GÁBOR ÁGOSTON — Historiography and Military Historiography. Reflections on Professional and Popular Anglo-Saxon Military Historiography ---------- 524

GÉZA PÁLFFY — Documents of Modern Military Historiography That Need Further Research. 16th and 17th Century Files of the War Council of the Court ---------- 538

REVIEW

KARL ZENO PINTER — Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat, secolele IX–XIV – Medieval Swords and Sabres in Transylvania and in the Banat, 9th–14th Century *(Ervin Gáll)*---------- 561

PÉTER KOVÁCS — Marcus Aurelius' Miracle of Rain and the Marcomanni Wars (*Melinda Székely*)---------- 564

SLAVKO GAVRILOVIĆ — Građa za istoriju vojne granice u XVIII veku. Knjiga II. Banska krajina XVII–XVIII vek *(Babkovity Attila – Varga Szabolcs)*---------- 567

IMRE BÁNKÚTI (Ed.) — One Thousand and Twelve Days of Ferenc II Rákóczi. The Diaries of Gáspár Beniczky, Secretary of the Prince, 1707–1710 *(István Seres)*---------- 570

ANTAL BALLA, GÉZA DÁVID, PÁL FODOR, BÉLA KÖPECZI (ET AL.) — II. Ferenc Rákóczi'nin hayatı Ve Türkiye'deki sürgün günleri – The Life of Ferenc II Rákóczi and His Exile in Turkey *(István Seres)*---------- 572

ROY ADKINS — Trafalgar. The Biography of a Battle *(András Illés)*-- 574

ISTVÁN KAZINCZY — Lajos Tüköry (1830–1860), Son of Körösladány. 1st Lieutenant of the Hungarian War of Independence, Major of the Hungarian Exile in Turkey, Colonel and Martyr of the Unification of Italy *(László Pete)*- 580

BIBLIOGRAPHY

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Workshops of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group---------- 583

TABLE DES MATIERES

ACTA EXECUTIONIS PACIS.
L'HÉRITAGE SCIENTIFIQUE ET POLITIQUE
DU LOUIS FERDINAND DE MARSIGLI

LEVENTE NAGY — Barbares rebelles et héros généreux. Les idées de Louis-Ferdinand de Marsigli sur l'Empire des Habsbourg et l'Empire ottoman---------- 303

SÁNDOR BENE — Acta pacis – paix avec les musulmans. Le projet de Louis Ferdinand de Marsigli relatif à la publication des documents de la paix de Karlóca ---------- 329

MÓNIKA F. MOLNÁR — Représentation »inconnue« du siège de 1684 de Buda issue de la collection de Marsigli de Bologne----- 373

ETUDES

FERENC TÓTH — Ex libris baron de Tott. Incursion dans la bibliothèque d'un officier de hussard d'origine hongroise du XVIIIème siècle---------- 389

BALÁZS LÁZÁR — La reprise de Mantoue au cours de la deuxième guerre de coalition, 5–30 juillet 1799---------- 415

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — Expansion byzantine au Xème siècle – techniques de siège en théorie et en pratique---------- 459

GYÖRGY NÉMETH — Le général qui fut colonel. La nomination de Sándor Gál (1817–1871) comme général---------- 483

PUBLICATIONS DE SOURCE

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Les victimes kouroutz de la bataille de Vezseny du 18 avril 1706---------- 501

DÉBAT

GYÖRGY SZÉKELY — Défense nationale de la zone de protection au fort en pierre, du cavalier léger au chevalier bardé de fer---- 509

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — L'historiographie militaire médiévale et ses sources 517

GÁBOR ÁGOSTON — L'historiographie et l'historiographie militaire. Réflexions sur l'historiographie militaire professionnelle et populaire anglo-saxonne---------- 524

GÉZA PÁLFFY — Les documents à explorer de l'historiographie moderne. Les documents des XVI–XVIIe siècles du Conseil de guerre de la Cour---------- 538

REVUE

KARL ZENO PINTER — Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat, secolele IX–XIV – Mittelalterliche Schwerter und Säbel in Siebenbürgen und im Banat, 9–14. Jahrhundert *(Ervin Gáll)*---------- 561

PÉTER KOVÁCS — La pluie miraculeuse de Marcus Aurelius et les guerres marcomannes *(Melinda Székely)*---------- 564

SLAVKO GAVRILOVIĆ — Građa za istoriju vojne granićе u XVIII veku. Knjiga II. Banska krajina XVII–XVIII vek *(Attila Babkovity – Szabolcs Varga)*---------- 567

IMRE BÁNKÚTI (ED.) — Mille douze jours de François Rákóczi II. Le journal de Gáspár Beniczky, secrétaire du prince, 1707–1710 *(István Seres)*---------- 570

ANTAL BALLA, GÉZA DÁVID, PÁL FODOR, BÉLA KÖPECZI (ET AL.) — II. Ferenc Rákóczi'nin hayatı Ve Türkiye'deki sürgün günleri – La vie et l'émigration en Turquie de François Rákóczi II *(István Seres)*---------- 572

ROY ADKINS — Trafalgar. The Biography of a Battle *(András Illés)*-- 574

ISTVÁN KAZINCZY — Fils de Kölösladány, Lajos Tüköry (1830–1860). Lieutenant général de la guerre d'indépendance hongroise, commandant de l'émigration en Turquie et colonel martyre de l'unification italienne *(László Pete)*-- 580

BIBLIOGRAPHIE

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Workshops of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group---------- 583

INHALT

ACTA EXECUTIONIS PACIS.
DER WISSENSCHAFTLICHE UND POLITISCHE NACHLASS VON LUIGI FERDINANDO MARSILI

LEVENTE NAGY — Rebellische Barbaren und edelgesinnte Helden. Die Ansichten von Graf Luigi Ferdinando Marsili über das Habsburger- und das Osmanenreich---------- 303

SÁNDOR BENE — Acta pacis – Friede mit den Muslimen. Der Plan von Luigi Ferdinando Marsili zur Herausgabe der Schriften des Friedens von Karlowitz ---------- 329

MÓNIKA F. MOLNÁR — Die „unbekannte" türkische Darstellung des Sturms auf Buda (Ofen) im Jahre 1684 aus der Marsili-Sammlung in Bologna---------- 373

STUDIEN

FERENC TÓTH — Ex libris baron de Tott. Streifzug durch die Bibliothek eines französischen Husarenoffiziers ungarischer Abstammung aus dem 18. Jahrhundert---------- 389

BALÁZS LÁZÁR — Die Rückeroberung von Mantua zur Zeit des Zweiten Koalitionskrieges, 5. Juli – 30. Juli 1799---------- 451

MITTEILUNGEN

MÁRTON TŐSÉR — Byzantinische Expansion im 10. Jahrhundert – Belagerungstechniken in der Theorie und in der Praxis 459

GYÖRGY NÉMETH — Der General, der Oberst war. Die Ernennung von Sándor Gál (1817–1871) zum General---------- 483

QUELLENPUBLIKATIONEN

KÁLMÁN MÉSZÁROS — Die Kurutzenopfer des Gefechts bei Vezseny am 18. April 1706---------- 501

DISKUSSION

GYÖRGY SZÉKELY — Landesverteidigung von der Grenzscheide bis zur Steinburg, vom leichten Reitern bis zum geharnischten Ritter 509

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Die Militärgeschichtsschreibung im Mittelalter und ihre Quellen---------- 517

GÁBOR ÁGOSTON — Geschichtsschreibung und Militärgeschichtsschreibung. Gedanken über die professionelle und populäre angelsächsische Militärgeschichtsschreibung------ 524

GÉZA PÁLFFY — Über die Dokumente der modernen Militärgeschichtsschreibung, die weiterer Forschung bedürfen. Die Schriften des Hofkriegsrates aus dem 16-17. Jahrhundert-------- 538

RUNDSCHAU

KARL ZENO PINTER — Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat, secole IX-XIV – Mittelalterliche Schwerter und Säbel in Siebenbürgen und im Banat, 9-14. Jahrhundert *(Erwin Gáll)*---------- 561

PÉTER KOVÁCS — Das Regenmirakel von Marcus Aurelius und die Markomannenkriege *(Melinda Székely)*---------- 564

SLAVKO GAVRILOVIĆ — Građa za istoriju vojne granice u XVIII veku. Knijga II. Banska krajina XVII-XVIII vek *(Attila Babkovity – Szabolcs Varga)*---------- 567

IMRE BÁNKÚTI (RED.) — Die tausendzwölf Tage des Ferenc II. Rákóczi. Das Diarium des Fürstensekretärs Gáspár Beniczky, 1707–1710 *(István Seres)*---------- 570

ANTAL BALLA, GÉZA DÁVID, PÁL FODOR, BÉLA KÖPECZI (ET AL.) — II. Ferenc Rákóczi'nin hayatı Ve Türkiye'deki sürgün günleri – Das Leben und die türkische Emigration von Ferenc II. Rákóczi *(István Seres)*---------- 572

ROY ADKINS — Trafalgar. The Biography of a Battle *(András Illés)*-- 574

ISTVÁN KAZINCZY — Das Kind der Stadt Kölösladány, Lajos Tüköry (1830–1860). Der Oberleutnant des ungarischen Freiheitskampfes, der Major der türkischen Emigration, der Märtyrerroberst der italienischen Vereinigung *(László Pete)*---------- 580

BIBLIOGRAFIE

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Workshop of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group---------- 583

СОДЕРЖАНИЕ

ACTA EXECUTIONIS PACIS.
НАУЧНОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДСТВО
ЛУИДЖИ ФЕРДИНАНДО МАРСИЛИ

ЛЕВЕНТЕ НАДЬ — Мятежные варвары и великодушные герои. Взгляды Луиджи Фердинандо Марсили касательно Габсбургской и Османской Империй---------- 303

ШАНДОР БЕНЕ — Acta pacis – мир с мусульманами. План графа Луиджи Фердинандо Марсили издания материали договора о мире Сриемского Карловца---------- 329

МОНИКА Ф. МОЛЬНАР — „Неизвестное" турецкое изображение осады Буды в 1684 году – из болоньских материалов Марсили 373

СТАТЬИ

ФЕРЕНЦ ТОТ — Ex libris baron de Tott. Визит в библиотеку французского гусарского офицера венгерского происхождения XVIII века---------- 389

БАЛАЖ ЛАЗАР — Обратный захват Мантуи в период второй коалиционной войны, 5–30 июля 1799 года---------- 415

СООБЩЕНИЯ

МАРТОН ТОШЕР — Экспансия Византии в X столетии – осадные техники в теории и практике---------- 459

ДЬЕРДЬ НЕМЕТ — Генерал, который был полковником. Присвоение звания генерала Шандору Гал (1817–1871 гг.)---- 483

ИСТОЧНИКИ

КАЛЬМАН МЕСАРОШ — Жертвы со стороны куруцев в сражении при Вежени 18 апреля 1706 года---------- 501

ДИСКУССИЯ

ДЬЕРДЬ СЕКЕЙ — Защита отечества начиная с Дьепю до Кёвара, от легкой кавалерии до витязей, закованных в латы 509

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Военная историография средних веков и ее источники---------- 517

ГАБОР АГОШТОН — Общая историография и военная историография. Размышления о профессиональной и популярной англо-саксонской историографии---------- 524

ГЕЗА ПАЛФФИ — Об архивном материале военной историографии, ожидающем его исследования. Материалы Придворного Военного Совета XVI-XVII веков------- 538

ОБЗОР

КАРЛ ЗЕНО ПИНТЕР — Spada si sabia medievala in Transilvania si Banat, secolele IX–XIV Mittelalterliche Schwerter und Säbel in Siebenbürgen und im Banat, 9–14 Jahrhundert *(Ервин Галл)*---------- 561

ПЕТЕР КОВАЧ — Чудо-дождь Марка Авреля и войны маркоманов *(Мелинда Секей)*---------- 564

СЛАВКО ГАВРИЛОВИЧ — Grada za istoriju vojne granice u XVIII vek *(Аттила Бабковити– Сабольч Варга)*---------- 567

ИМРЕ БАНКУТИ (ИЗД.) — Тысяча двенадцать дней Ференца II. Ракоци. Диарий секретаря князя Гашпара Бениски. 1707–1710 гг. *(Иштван Шереш)*---------- 570

АНТАЛ БАЛЛА, ГЕЗА ДАВИД, ПАЛ ФОДОР, БЕЛА КЕПЕЦИ (И ДР.) — II Ferenz Rakóczi'nin hayan Ve Türkiye'deki sürgün günleri – Жизнь Ференца II Ракоци и его турецкая эмиграция *(Иштван Шереш)*---------- 572

РОЙ АДКИНС — Трафалгар – The Biography of a Battle *(Андраш Иллеш)*---------- 574

ИШТВАН КАЗИНЦИ — Лайош Тюкёри– сын Кёрёшладань (1830–1860) старший лейтенант в освободительной борьбе Венгрии, майор в турецкой эмиграции, полковник-мартир объединения Италии.*(Ласло Пете)*-- 580

БИБЛИОГРАФИЯ

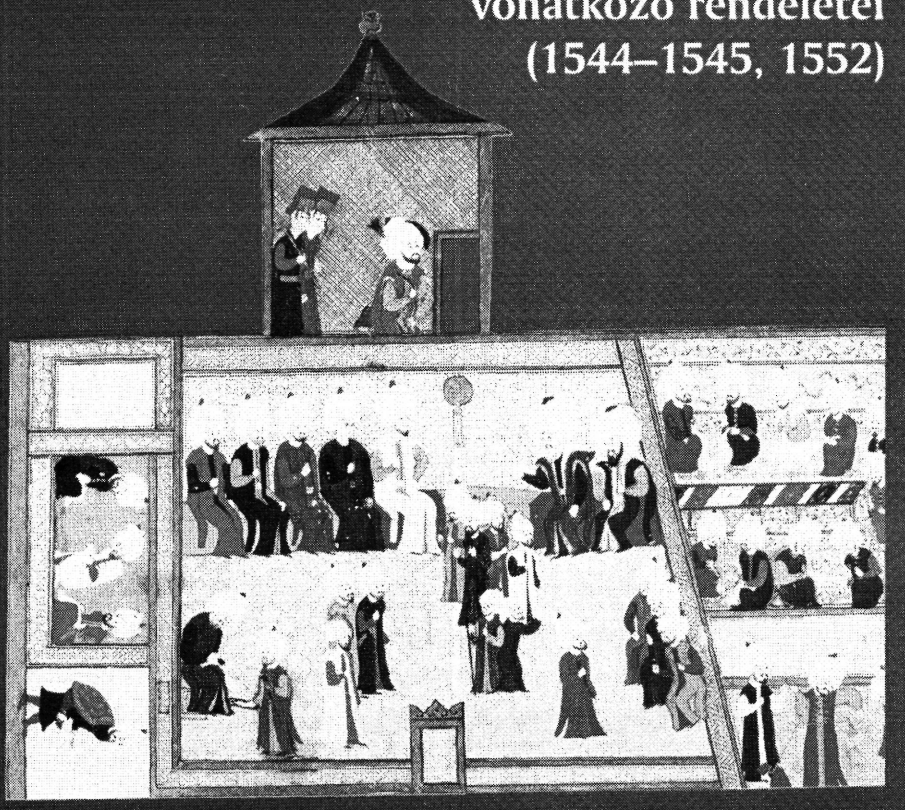
ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ — Workshops of the Partnership for Peace Consortium's Military History Working Group---------- 583

HISTÓRIA KÖNYVTÁR • OKMÁNYTÁRAK 1.

Dávid Géza – Fodor Pál

„Az ország ügye mindenek előtt való"

A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)

HERMANN RÓBERT

GÁSPÁR ANDRÁS HONVÉD TÁBORNOK

KECSKEMÉTIEK A SZABADSÁGHARCBAN IV.

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur: Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau: Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:

Gábor Ágoston, Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, Ferenc Pollmann, Sándor Szakály, György Székely, Ferenc Tóth, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-00, Fax: (36-1)-325-16-04

Redaktion und Verlagsbüro:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4. Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-325-16-44, Fax: (36-1)-325-16-46

E-Mail-Adresse: hadtkk@vipmail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:

2000,- HUF/Jahr, 500,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:

Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ

Abonnement für das Ausland:

im Büro für Zeitungsabonnements
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор: Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора: Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:

Габор Агоштон, Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окватх, Геза Палффи, Ференц Поллманн, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Ференц Тотх, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Каристран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-00, Факс: (36-1)-325-16-04

Редакция и Издательство:

1014 Будапешт I, площадь Каристран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт II/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-325-16-44, Факс: (36-1)-325-16-46

Адрес E-Mail: hadtkk@vipmail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:

На 1 год 2000, на 1 квартал 500 форинтов

Распространяет:

Коммерческий и Логистический Центр
Л/О Венгерская Почта

Подписка за границей:

В Бюро подписки на газеты
Központi Hírlap Centrum
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 500,– Ft

E számunk tartalmából

„Marsili visszavonulása után sem hagyott fel politikai ideáljainak (rend, boldogság, igazságosság, engedelmesség stb.) kultuszával. Szerette volna a karlócai békekötés előkészítése, a diplomáciai tárgyalások, majd a balkáni határbizottságban végzett munkája során felhalmozott dokumentumokat egy egységes forráskiadvány-sorozatban publikálni, [...] hogy megkönnyítse a továbbiakban a muzulmánokkal való kommunikációt, a politikai, gazdasági és diplomáciai érintkezést. A nagyszabású elképzelés az *Acta executionis pacis* címet viselte volna – ezt előkészítendő rendezte Marsili kötetekbe az iratanyagot. [...] Az *Acta pacis* körvonalainak kibontakozása tehát nem egyszerűen egy újabb, kiadatlan szöveggel gazdagítja a Marsili-életművet, hanem [...] az iratanyag teljességére, szerkezetének szervező elvére ad rálátást [...]. Törvényszerű, hogy Marsili utolsó korszakának nagy látomása, Európa és a muzulmán világ elhatárolásáról és együttéléséről, éppen most kívánkozik ki a levéltár nyugalmából."

(Bene Sándor: Acta pacis – béke a muzulmánokkal. Luigi Ferdinando Marsili terve a karlócai béke iratainak kiadására)

„Az interpretáció bizonyos hármasságon belül mozog: a »tényleg« lezajlott események, amiket értelemszerűen soha többé nem ismerhetünk meg a részletek összességében; az azokról született egykorú vagy éppen későbbi leírások, korai történetírói feldolgozások; a modern történész modellezése, aki műholdas térképpel, csillagászati számítógépes programmal a kezében, a korabeli fegyverek rekonstruált hatékonysági mutatóival, újkori katonai szabályzatok felhasználásával játssza újra a történteket, ez esetben az ütközetet, úgy, ahogy az nagy valószínűséggel lefolyhatott. Nyugodtan megteheti, sőt meg is kell tennie, csak módszertani korlátait és felelősségét nem szabad szem elől tévesztenie."

(Veszprémy László: Középkori hadtörténetírás és forrásai)

„Az ad absurdum vitt ismeretelméleti szkepszisen túl, a másik baj a divatos történettudományos irányzatokkal [...] az, hogy az újdonságot a lényeg elé helyezik. Újdonságot pedig gyakran azzal érnek el, hogy mellékes események és jelenségek jelentőségét nagyítják fel, azt állítva, hogy ezek valójában a lényeg megismeréséhez vezethetnek. [...] E tudatosan provokatív gondolatokat az egyik élvonalbeli amerikai hadtörténész, John Lynn vetette papírra 1997-ben. Amennyiben a magyar olvasó hasonlóságot vél felfedezni az amerikai és a hazai viszonyok között, az nem a véletlen műve. Miként az sem véletlen, hogy a hadtörténetírás magyarországi helyzetét megvitató beszélgetésre csak most, majd tíz esztendővel Lynn 1997-es cikke és a német hadtörténetírás helyzetét értékelő 1998-as konferencia után került sor, vagy hogy a nemzetközi történettudományban egyre gyakoribb a historiográfiai visszatekintés, önreflexió és útkeresés."

(Ágoston Gábor: Történetírás és hadtörténetírás. Gondolatok a professzionális és népszerű angolszász hadtörténetírásról)